

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

10' 1992

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Таъқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири)*

Мурод МАНСУР

(Наср бўлими мудири)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудири)

Носир ФОЗИЛОВ

(Масъул котиб)

Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ

(Мақоланавислик бўлими мудири)

Асқар ҲАЙДАРОВ

(Мерос ва қадрият бўлими мудири)

61-йил чиқиши

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕХНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

МУАЛЛИМ. Хола, оғзингизга қараб гапиринг. Ишонган тоғингиз Рустам аками? Ундан кўрқатурғон киши йўқ! Қизим юртнинг каттасида деб дунёни куйдирасизми? Нима кўрдингиз? Нима?

ЖАҲОНБУ. Ҳеч нима кўрмадим, болам... Ҳеч нарса кўрмадик... Тўғри эканмиз... Бировлар билан ёмон муомилада бўмайсиз экан...

МУАЛЛИМ. Кесатиб гапирманг, хола. Бу пичингларингизни кўтаратурғон кишига, Рустам акадан кўрқатурғон ҳезларга қилинг. Менинг Шарофат билан гаплашганимни таъна қиласизми? Унга сизнинг нима ҳуқуқингиз бор? У мени севади, мен уни! Ўртага тушганлар бекор янчилик қоладилар... У менинг хотиним, бари бир уни мендан ҳеч ким тортиб ололмайди...

ЖАҲОНБУ. Хўп гапга уста экансиз, яхши йигит... Бировнинг пардадаги қизи билан сиз ўйнайсиз, исноди отасиға тегади...

ШАРОФАТ. Оғзингизга қараб гапир, далли! Ким ўйнашибдир? Гаплашиш бўлса, гаплашдим, ундан тонмайман! Ўйнашқаним йўқ!

Ойномамиз саҳифаларида таниқли адиб Чўлпоннинг олдин нашр этилмаган, янги «Замона хотини» фожиаси билан танишасиз.

Хотун эрнинг қаттиқ кўнглини юмшатувчи, бутун аҳлу аёлни бир ерда бирлаштириб турувчи, эрининг молидан қисиб қолиб, аҳлу аёл бошига келажак қора кунлар учун озми-кўпми мол йиғувчидир. Хотун кўғирчоқ эмасдур, ўйнаб-ўйнаб турилмас, хотун кийим эмасдур, бугун кийилиб, эртага ечилмас. Хотун...

Хотин-қизлар адаби ва ахлоқига оид масалалар ёритилган Ризоуддин ибн Фахруддиннинг «Аҳлу аёл» рисоласи ҳам ойномамиз саҳифаларидан ўрин олган.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Эркин ВОҲИДОВ, Хуршид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурод МУҲАММАД ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА, Жуманазар САЛАЕВ, Муҳаммад СОЛИХ, Хайридин СУЛТОНОВ, Абдураим ТУРСУНМАТОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Шукр ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислом ШОҒУЛОМОВ, Азиз КАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

МУСТАҚИЛЛИК

Салом, Мустақиллик! Салом, Жигарим!

Ялдо тундай узоқ ва дилгир зулмат қаъридан порлаб чиққан юлдузим!
Кўзларим йўлингда интизор эди, юрагим дийдорингга зор эди!

«Қачон келаркан», деб мўлтираб боқдим, Гоҳ аччиқ аламлар наҳрида оқдим.
Гоҳ чўкдим, шўр сув ютиб, нафасим қайтиб, Гоҳ сакрадим жонҳолатда дардим-ни айтиб. Қуриб қолган ариқдаги балиқ сингари, Нажот излаб талпинардим сассиз сарсари. Аммо, дилда армонларим оламини бузиб, Укирарди сўнгги умид чорасин тузиб. Қутилмоққа на бир чимдим чора бор эди, На мўъжиза, на бир омад менга зор эди.

Сенинг дарду ҳасратингга замонлар ўтди, Қанча авлод-аждодларим зардоб қон ютди. Юрт бошидан зулм қорин курарманми деб, Озод кунлар сафосини кўрарманми деб, Сўнг эркиннга посбон бўлиб турарманми деб, Ўз тақдирим арқоғини ўрарманми деб, Не-не мардлар ишонч билан кирди майдонга, Номард тақдир барин алдаб ботирди қонга. Умидларим қонга ботди ўшанда менинг, Ўз эркимга ўз элдошим кушанда менинг!

Салом, Мустақиллик! Салом, Жигарим!

Тунда тушимизда, кундуз ишимизда, Сен ҳамиша фикримизни безовта қилиб, Чорлар эдинг имо қилиб, карашма билан. Юрагида ўти борлар савдойи бўлиб, Сени излаб кетар эди янги бир йўлдан. Аммо, улар сўнгра қайтиб келмас эдилар, Пешонада не борлигин билмас эдилар!

Сени излаб дор остига борганин билмай, Қанча мардлар ўлиб кетди пушаймон қилмай, Балки, шулар зарда қилиб хўрлик, номусга, Сени яқин келтиргандир Озодлик, бизга. Улар сенга содиқ қолди дор остида ҳам, Ҳурмат билан ёд этайлик ушбу қутлуғ дам. Чирқираб юрган руҳлар шод бўлса зора, Ахир, қанча таҳқирланиб бўлди овора!

2

Мустақиллик, кел ёнимга, қўлларингни оч,
Сенга улар ишончини топширмоқчиман!
Бермоқчиман ўз меҳримни қувончим билан,
Аммо, битта меросим бор — қўйнимда бир тош!
Уни ҳам мен сенга совға қиламан бугун,
Ўзинг ҳал қил кимга отиш, қайга қўйишни.
Аммо, яна бир андиша беради озор,
Битта гумон юрагимни итдай талайди.
Наҳот, шунча қувонганим ҳаммаси бекор,
Наҳот, иқбол соясида кулфат тунайди?!
Йўқол, юзи қора шубҳа! Заҳар кўланка!
Зўрға топган иқболимга гард қўшма энди!
Салом, Мустақиллик! Салом, Озодлик!

Сирожиддин Саййид

МЕНГА ҚАДИМ МИНОРЛАРДАН БИР САС ЕТАР

Илинж

Юртим, менга зар керакмас зарларингдан,
Киприкларим ўпсалар бас гардларингдан.
Мен бир насим бўлиб келдим, мен бир насим,
Айтиб ўтсам дейман кўхна дардларингдан.

Адашдилар сени ному рутбаларга,
Мунглуғ бўлиб қолдинг ботиб шубҳаларга,
Ҳиллоларинг қайтар яна қуббаларга,
Мозийларга сўйлаб-сўйлаб зорларингдан.

Менга қадим минорлардан бир сас етар,
Шул сас менинг кўнглим охир серфайз етар,
Менга дунё керак эрмас, бир хас етар,
Ясавийлар ётган азиз ерларингдан.

Оқсаройга қай кунки юз бургандим мен,
Сўнмиш шону шавкатинг деб куйгандим мен,
Шеър айтишни сал-палгина ўргандим мен,
Чинорларда йиғлаб ётган баргларингдан.

Бу дунёда кўнгилларга чироқ ёқсам,
Мозорларинг сукутидан сабоқ олсам,
Тиниқкина булоқ бўлиб оқиб қолсам,
Оллоёрлар назар қилган жарларингдан.

Оқибат

Чинорлар баргидан куш янглиғ учдим,
Қоялар бағридан тош янглиғ кўчдим,
Қай кунки дунёга қалбимни очдим,
Дунё найрангларин домига тушдим,
Айтинг, бу қандайин мунглуғ баҳордир?
Дилнинг тенг ярмиси энди мазордир.

Умрин маъносига етганлар қани?
Муҳаббат мулкига кетганлар қани?
Кўнглим кўчасидан ўтганлар қани?
Кўксимни кўп йиллар титганлар қани?
Дўстлар, бу қандайин сўлғин баҳордир?
Бир ёни хазону бир ёни қордир.

Оламда мен кимдан садоқат кутдим?
Саҳфалар даштига лолалар битдим,
Ё қаҳр ва ёки бўшанглиғ этдим,
Ёрларнинг юзидан ёш янглиғ кетдим,
Энди у кўзларда на ташвиш бордир,
На шафқат бордиру на қарғиш бордир.

Фано боғларидан ўзни йўқласам,
Хору хасларидан ҳикмат сўйласам,
Минорлар ёнида бир тун ўхласам,
Садриддин Салимга бориб йиғласам
Ва лекин унинг ҳам дарди бисёрдир,
Эҳтимол, у ҳам бир ҳамдардга зордир.

Наҳот, бу дунёда фақат ҳам қолмиш?
Не-не дийдаларда ундан нам қолмиш,
Кечалар кўйнида титраб шам қолмиш,
Мени ўйлайдирган бир онам қолмиш,
У ҳам паришону сўлғин узордир,
Унинг ҳам чеккани ранжу озордир...

Кунлар ўтар, сувлар ўтар, қайғулар ўтар,
Гулюзларнинг жаҳонидан кулгулар ўтар,
Кўнгилларнинг осмонидан туйғулар ўтар,
Қаторлашиб кўз олдидан кўзгулар ўтар,
Мен қайдаман, қандай даму домларда қолдим?

Куйган диллар кул айлабон ўнгу сўлимни,
Гулзор эмас, кулзор қилмиш буткул йўлимни.
Ким ажратиб бергай бундай менинг кулимни?
Ойлар тўлган тунлардами ва ё кўнглимни
Тирнаб ўтган ҳилолтирноқ шомларда қолдим?

Самолардан кўкламларнинг видоси келур,
Юлдузлардан илдизларнинг нидоси келур.
Дилим узиб отсам агар юксак тоғларга,
Тошган сойлар аросидан садоси келур.
Қизғалдоқлар қон сачратган томларда қолдим.

Кўзлар бир кун севгимизнинг ёди бўлгайлар.
Умримизнинг айтилмаган доди бўлгайлар.
Сен кўзингнинг қаросида қароринг асра,
Оҳ, бу кўзлар тоқайгача жоду бўлгайлар?!
Мен ушбу кун ўзга фолу ромларда қолдим.

Дунё букун хазонлиғдир, тонглари ўзга,
Кўксим ичра ишқнинг жангу бонглари ўзга.
Мен риёнинг минг рангини кўргандим, лекин,
Боқсам меҳру вафонинг ҳам ранглари ўзга.
Тақдир тутган турли-туман жомларда қолдим.

Ҳовли

Эрганак қийшайган, омонат,
Дунё ишларига гўёки ҳайрон.
Ёғоч чорпояда ёғочдай юзлар,
Ёғоч косаларда айланар айрон.
Дарахт айрисида занглаган ўроқ —
Занглаган сўроқ.
Сояда қассобнинг кўлида
Шиғиллайди пичоқ, тошқайроқ.
Юрак «шиғғ» этади.
Недир шариллар,
Қийшайиб кетади баттар эрганак.
Супургилар уч кун «дам олар»,
Кимдир кетиб қолар бундан эртага.
Тераклар титрайди,
Толлар титрайди,
Боғда бир ел кезар бесару сомон.
Сўйилган қўчқорнинг кўзида —
Қотиб қолган абадий осмон.

Чўлпон

ЗАМОНА ХОТИНИ

Фожиа

ШУНИГИНА ДЕЙМАН...

(Сўзбоши ўрнида)

Бу асар Москвада вақтимда «Билим юрти» қошидаги жамоат ташкилотларининг ўтинишлари бўйича, 8-март хотин-қизлар куни учун икки пардали қилиб, «Замона хотини» номи билан ёзилгон эди. Унда ҳаваскорлар томонидан шошилиқлик билан жуда тез, аҳамиятсиз тез ўйналди...

Сўнгра мен уни биров кенгайтириб муосир бир пьеса ҳолида ёздим. У на кулгу, на фожиа бўлмагонлигидан «пьеса» дейишга тўғри келди. Сўнгра Марказий Давлат труппаси муни қўймоқчи бўлиб, ўртоқ Уйғурга ҳавола қилди. Унинг топшириши бўйича, мен уни кўпрак кулгидан иборат бўлгон бурунги ҳолидан чиқариб фожиага айлантирдим. Шундай қилиб, бу асар уч дафъа ёзилиб чиққан бўлди. Энди бас қилдик.

Мана қўлингизда муосир турмушидан бир фожиа. Тўғриси, у йўлда бир ва биринчи тажриба. Биз саҳна, санъат оламида тажриба даврини кечирамиз. Бир аниқлаб тутилган бир усулимиз йўқ. Саҳнанинг «моли» (материали) бўлгон асар ҳам тажриба элагидан ўтмай бўлмайди. Тажрибалар қандай натижа берса берсин, охирида бир нарсага олиб чиқади-ку!

Кўз олдимизда рус театру олами. Кенг, «қулоч етмас» олам...

Муосир асар тополмасдан қийналиб ётди. Муосир асар бор, муосир асар йўқ! Бизда... бизда ҳали ўртоқ С. Хусайн айтганича, «жуда кўп куч сарф қилмоқ керак». Мана бу яхшилиқ ва тузуклик даъвосидан йироқ бўлгон асар ўша кўп кучнинг бир зарраси.

Зарра-оз.

Лекин саҳнамизда у ҳам йўқ. Ҳозирга зарра ҳам керак. Зарра, заррадан миллионлар!.. «Томатома кўл бўлур»!

Ўзим учун икки осон йўлда, «кўриниш» йўлида ёздим. Наридан-бери пардаларга ҳам бўлдим. Уни қўйғувчи қандай қилса, яна қилаберади. Менинг ёлғиз иккитагина тилагим бор:

1. Яхшироқ режиссер қўйсин, кучсиз тўдалар қўйиб овора бўлмасинлар. Сўзга, мен аҳамият бердим (айниқса, қиз мажлисларида), қўйғувчилар ҳам аҳамият берсинлар.
2. Асарнинг кетида типлар хусусида фикрларим бор. Шунни қараб ўтсин.

Чўлпон.

1928 йил 14 май, Самарқанд.

Аралашувчилар (фихраси) ҳар парданинг ўзида.

БИРИНЧИ ПАРДА

(Икки кўринишда)

ШАРОФАТ — Жамоат ижроқўми раиси, Рустам аканинг қизи, 18 ёшларда.

ЖУРА — Ижроқўм пойлоқчиси, қоравули, милицияси, ҳар нарсаги. Содда, оқ кўнгил, лекин серуйки ва қизиқ, машраб одам. 50 ёшларда.

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН (Жаҳонбу).

РАҲИМА ХОЛА — Шарофатнинг онаси, тетик, соғлом, эркакнусха хотин, 40 да.

АДҲАМЖОН — 10—11 ларда.

МУАЛЛИМ (Абдулаҳад) — 25 ларда.

ЖУРА.

ҚИШЛОҚ ЙИГИТЛАРИ.

ШАРОФАТ.

АРИЗАЧИ ХОТИН.

УЛМАС АКА.

БИР БОЛА.

ЖАҲОНБУ (паранжилик хотин).¹

АБДИХАЛИЛ, унинг ўғли — 14—15 ёшларда.

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

БЕЧОРА ХОЛА УЛИБ-ТОЛАДИ

Жамоа ижроқўм раиси Рустамбойнинг томорқа боғида. Чекка ва салқин бир жой. Тўри омон пастак дувол. Баъзан талада ишлаб юрган деҳқонларнинг мунглиниб айтган қўшиқлари йироқ-яқиндан эшитилиб қолади. Боғчада Шарофатхон ёлғиз ўзи мунглиниб астагина қўшиқ айтиб, кашта тикиб ўтиради. Номозгар вақтлари.

Мажлис: 1

Шарофатхон ёлғиз. Кашта тикиб ўтириб, «Бир-бир босиб астогина» куйига қўшиқ айтади. Овоз ёш, сўзлари очиқ англашилади. Авжларигина бироз кўтарила тушади.

ШАРОФАТХОН Шафтоли пишди-тўкилди, тергали келсанг-чи ёр,

Шамши анбар қокилингни ўргали келсанг-чи ёр.

Ул туморни ўқисам, Абдилаҳаджон номи бор...

(Унг томондан, дарахтлар орасидан қўпол, хунук бир овоз эшитилади. Шарофат чўчиб кетади).

ОВОЗ. Бевафодир оғангиз, ўзим бўлай оғангиз... (Жим бўлади).

ШАРОФАТ. (У ёқ-бу ёққа қараб). Вой, ким бўлди бу? Аҳаджонмикан? Йўқ... Довуши уникага ўхшамайди. (Бироз қулоқ бергач, яна кашта бошлаб, қўшиқ айтади).

Тoшга ёмғир қор қиларми, муттасил ёққан билан,
Давлатингиз кам бўлурми, бир қиё боққан билан?

Бир қиё боқдим-илиндим тўтининг занжирига,
Ҳеч илож тополмадим ўйноқ кўнгилнинг дардига...

ШАРОФАТ. Вой бу йигит яна мен билан айтишгани турдиёв. Ё деҳқон йигитлардан битта-яримтасимикан? Менинг қўшиқ айтганимни эшитиб жавоб қайтариб ётқондир. Шу топда кўнгилга сиғса ҳам гўрга экан... Кўнгилдан қил ҳам ўтмайди... (Туриб девол томонга боради; деволнинг пастрак жойига осилиб қараб туради. Бу ёқдан секингина Жўра-бой чиқиб келади).

Мажлис: 2

Шарофат, Жўра.

Жўра оёқ учи билан секингина босиб чиқади-да, ўтириб Шарофатнинг каштасини тика бошлайди. Бир-икки игна санчғоч, Шарофатни дўраб-тақлид қилиб, ингичка товуш билан қўшиқ бошлайди).

Мен сени хўп биламан, кўнглинг манга мойил эмас,

¹ Кўлэзмада шундай такрор бор.

(Кўшиқ тугагунча ҳайрон бўлиб, кулиб қараб турғоч, ирғиб тушади).

ШАРОФАТ. Вой ўлақолай? Кимсан?

ЖУРА. Мен тоғангиз, Жўрахон!

ШАРОФАТ. (Жиддий, бироз эрмак билан). Ҳа... Жўрамисан! Қачондан бери «Жўрахон» бўлиб қолдинг?

ЖУРА. Шамши анбар кокилингизни кўриб... хуштор бўлғонимдан бери!

ШАРОФАТ. (Қайғили, Ҳафа. Жўранинг қизиқ сўзига мувофиқ жавоблар бериб, кулиб кўнгил очмоқчи бўлади, лекин муваффақ бўлолмайди). Вой ўлақол! Сенга хушторлик тушиб қолибдирми? Бу ёққа бер каштамини! (Олиб ўтиради-да, уни тикабошлайди. Жўра бир чеккага (бориб ўтиради. Шу орада гап ўтади).

ЖУРА. Ие, бу нима деганингиз? Ҳали бизда севатарғон кўнгил йўқ дейсизми? Ижрокўмда отангизнинг олдида майда-чуйда хизматларни қилиб туриш билан киши одамликдан чиқиб қоладими? Отангизга нима учун хизмат қилиб юрганымдан ҳали хабарингиз йўқ эканда. Баракалла! Агар жиндай хабар топсангиз, юрагингиз «жиз-зи» этиб қолади-я...

ШАРОФАТ. (Эрмак билан). Ҳа... Шундайми ҳали? Қани айтгинчи, отамнинг олдида нимага хизмат қилиб юрасан?

ЖУРА. Ҳа... Баракалла! Мундай денг! (Секин). Мен... отангизнинг олдида... сизни яхши кўрганлигимни ҳурмат қилиб юрибман...

ШАРОФАТ. (Эрмак билан). Мени яхши кўрганингдан?

ЖУРА. Ҳа, сизни яхши кўрганлигимдан...

ШАРОФАТ. Вой тавба!.. Ҳали сен мени яхши кўрасанми?

ЖУРА. Кўрганда ҳам қандай денг! Энди мен ўзим ота-онаси йўқ етим, бечора бир йигит бўлсам ҳам... Кўнгил экан-да! «Пошшонинг кўнгли қурбақага тушубдир» дейилади-ку... Эшитмаганмисиз!

ШАРОФАТ. Ҳа... Ҳали мен қурбақа бўлиб қолдимми?

ЖУРА. Албатта! Йўқ-эй, лавзи ҳалол қурбақа мен... Сиз — пошшо!

ЧҮЛПОННИНГ НОМАЪЛУМ АСАРИ

20-йиллар матбуоти Чўлпон ўнга яқин пьеса ёзганидан хабар беради. Буларнинг талайгинаси сахналаштирилган бўлса-да, негадир бир нечасигина сақланиб қолган. Тўғри, «Ерқиной» нашр этилганлиги учун сақланиб қолган. Ян томонидан ёзилган ва Чўлпон ўзбекчалаштирган, қайта ишлаган «Хужум» пьесаси ҳам сақланиб қолган. «Уртоқ Қаршибоев» комедияси сахналаштирилганда матбуотда қизгин мунозараларга сабаб бўлган, афсуски, у ҳам ҳалигача топилгани йўқ. Бошқа айрим пьесалари хусусида ҳам хабар, тақризлар эълон қилинган. Чўлпоннинг кўплаб пьеса ёзиши табиий эди. Чунки у жаҳон драматургиясининг ўнлаб шох асарларини ўзбек тилига таржима қилган ва умуман, сахна санъатини теран билар эди. Сўнгра, драматургия замон ҳолатини таҳлил этишда энг қулай жанр ҳисобланарди. Деярли ҳеч кимга маълум бўлмаган «Замона хотини» фожиасининг топилиши кутилмаган воқеа бўлди ва Чўлпоннинг қолган драматик асарларининг ҳам топилишига умид уйғотди. Чунки ўша 1937 йиллардаги репрессия даҳшати зиёлиларнинг юрагини олиб қўйган эди ва шунинг учун ҳам Чўлпонга ўхшаган адолатсизлик қурбонларининг, ўша замон тасавури билан айтганда, «халқ душманлари»нинг асарларини, қўлэмаларини сақлаш ўз бўйинини сиртмоққа солиш билан тенг эди. Мабодо сақлаганлари ҳам замоннинг қалтислиги ва шафқатсизлигини ўйлаб, бировга айтишга журъат этмай келганлар. Ҳурматли адибимиз Мумтоз Мухамедов ҳам «Замона хотини» фожиасини 1928 йилдан буён кўз қорачигидек асраган ва бировга маълум қилишга журъат этмаган. Тўғри, бу гапдан Яшин аканинг хабари бўлган, фақат унгагина ёрилган. Бироқ улар бировга айтмаслик тўғрисида қасам ичишиб, бу сирни дил тўрида сақлаб келганлар. Бугунги демократиянинг қанот ёйиши ва Чўлпон асарларининг чиқа бошлаши, улар тўғрисида мақола, рисолаларнинг пайдо бўлаётганини кўришга, кекса адибларимиз энди бу гапни элга билдириш вақти етди, деган қарорга келишади. Улар бу ишни каминага ишониб топширдилар, мана кўриб турибсизки, «Шарқ юлдузи» ойномаси гоёат хурсандчилик ва тезкорлик билан уни эълон қила бошлади.

Асарнинг сақланиш тарихи ҳам жуда ажойиб. Мумтоз аканинг ҳақиқатга ва талантга бўлган ҳурмат-этиқоди ёшлик йилларида бошланган. У Абдулла Қодирийни қаттиқ севар ва уни ўзига устоз деб билар эди. Ҳатто А. Қодирий Мумтоз Мухамедовнинг «Чаман» деган романини ўқиб берган ва кўп ерларини таҳрир этган. Ёзувчи биринчи бор қамалгандаёқ Мумтоз Мухамедов улўғ ёзувчига нисбатан адолатсизлик бўлди, унинг заррача ғуноҳи йўқ, деб ўйлаган ва бу фикрини бировга айтишга қўрқиб, бир қозога туширади ҳамда уни шижанинг ичига солиб қўяди. У Москвада экан, ягона ўғли тўсатдан вафот этади ва уни Уратепага кўмадилар, ёнига ҳалиги шишани ҳам беркитиб қўядилар. Мумтоз ака кейин бу шишани олиб ўрнига қўй терисининг ичига Чўлпоннинг «Замона хотини» асарини ўраб, ўша ўғлнинг мозорига беркитиб қўяди. Шишани эса иморат қурганда пойдевори остига қолдириб юборади.

Чўлпон «Замона хотини» асарини Ленинграддаги мажлис залида хаёлидан кўтарилиб, қолдирган экан. Асосий сабаб уни НКВД суриштираётганлиги тўғрисидаги хабарни эшитиши бўлса керак. Драматургияга бағишланган ўша мажлисда Чўлпон, Яшин, Зиё Саид, Мумтоз Мухамедов-

ШАРОФАТ. Бўлмаса менинг кўнглим сенга тушган экан-да?

ЖУРА. Йўқ-эй... Менинг кўнглим... Эй, кўйинг, у ёғини ўзингиз биласиз!

ШАРОФАТ. Мени яхши кўрар экансан, нимага шу чоққача айтмадинг?

ЖУРА. (Ховликиб кетади). Нимага айтмадинг? Айтсам бўлармиди? Вой мен ўлай-эй... Нимага шу чоққача айтмадим экан? (Бирдан). Ҳой, «Шамши анбархон!» Агар бу-рунроқ айтсам, тегармидингиз?

ШАРОФАТ. Эҳтимол (Пауза). Азимжон қиморбознинг девнусха ўғлига теккунча, сенга тегсам дуруст-да!

ЖУРА. (Ваҳимали). Вой!.. Айланай ойим-эй... Азимжон қиморбознинг ҳалиги Тўхтасин бойваччасини айтасизми?.. Уни «Тўхтасин бордон» дейдилар... (Қорнини чиқариб юриб кўрсатади). Мана шунақа! Йўқ, бўлмайти, худди ўзи бўлиб берай (Тўнини ечади, қорнига иккита болиш кўяди. Сўнгра тўнини олди томондан кияди, белини боғлайди). Мана, мана! Худди ўзи ижроқўмга кириб келишлари! (Секин юриб келиб, эшикдан сиғмай қолғонини қилиб кўрсатади). Вой-эй!.. Ижроқўмнинг шундай катта эшигидан сира сиғмайди-я! Мен этагидан тортидим, милиция бўла орқасидан тепди. Шундан кейин зўрға ўтди! Ўзи шунча семизлигига яна ўлгудак пакана! Мана бу юришини қаранг (Бўйини паст эгиб, ҳалиги қиёфат билан юриб кўрсатади).

ШАРОФАТ. Вой! Вуй! Кўй, кўзимга кўрсатма! Афти қурсин! (Юзини қўли билан беркитади).

ЖУРА. Мен унга қараганда қандай «барно» йигитман-а!

ШАРОФАТ. Жўра, қўй энди ўша гапларингни! Кўнглим сира-сира кўтармайди. Боядан бери ҳар хил қизиқ гапларни гапириб ётибсан, ҳеч бир таъсир қилмайди. Гапларингга қўшилиб кулиб, бироз кўнгил ўлгурни ёзай десам бўлмади. Шунча кучладим, ўзимни очикроқ тутай дедим, сира бўлмади... Ғаму ғашлар шундай босиб қолибдир...

ЖУРА. Сизда бор ғаму ғаш бошқада йўқми? Биз ҳам дунёсида ўлганимиз кундан юрибмиз...

ШАРОФАТ. Оҳ, шу эркакларнинг нима ғамлари бўлар эди. Нима қилсангиз ихтиёрингиз.

ЖУРА. Рост айтасиз, дунёда ўша сиз айтган эркаклар ҳам кўп, ундан кейин бизга ўхшагон супуриндилар ҳам тўлиб ётибди.

лар ҳам иштирок этишган. Мажлис тутаган пайтда унинг таниш Тошкентдан телефон қилишгани ва улар билан боғланиши кераклигини айтади. Чўлпон телефонда гаплаганда уни НКВДдан суриштирилганини айтишади. Шу хабар Чўлпонни таҳлиқкага, кучли ҳаяжонга солган бўлса керак. У ниҳоятда таъсирчан, эҳтиросли инсон эди. Чўлпон пьесани эсдан чиқарганини ва уни топиб қўйишни таниши — андижонлик рус дўстига (Чўлпон уни Тарас Бульба деяра экан) айтиб кетади. У Мумтоз Мўхамедовга айтади. Бирга қидиришиб мажлис залидан топишади. Шу бўйи асарни Мумтоз Мўхамедов асраб юради. Лекин бир ҳолатга ҳайронманки, Чўлпон кейин нега ўзининг бу асари билан қизиқмади, уни саҳналаштиришга интилмади, ахир ундан Маннон Уйғур ҳам хабардор экан, унинг илтимоси бўйича учинчи марта қайта ишланиб, фожиага айлантирилган экан! Бу томонини Мумтоз ака ҳам билмайди.

Адабиётшунос Сирожиiddин Аҳмедов «Замона хотини»нинг сюжет йўналиши мазмунини эшитгач, бу асар санъатшунослик институтида сақланаётган Чўлпоннинг «Муштумзўр» деб аталадиган пьесасининг бир бетлик баёнини эслатаётганини айтиб қолди. Мен «Нафосат» журналининг шу йилги икки сонида босилган мақоламда «Ўзбек театри» тўпламида [1929] Тихоновичнинг мақоласида Чўлпоннинг «Замона хотини», «Ўзун қулоқ бобо» пьесаларини тилга олганлигини эслатган эдим. Шу тўпламда «Муштумзўр» тўғрисида рецензия ҳам босилган. Бу С. Ҳусайнинг «Қизил Ўзбекистон» газетасида [1929] босилган рецензияси эди. Рецензиядан маълумки, «Муштумзўр»да Рустам, унинг хотини Раҳима хола, муаллим, Зокиржон, Азимжон образлари иштирок этади. Бироқ «Муштумзўр»нинг финали, бир қанча сюжет нуқталари, саҳна, кўринишлар, пардалар «Замона хотини»дан фарқ қилади. [«Муштумзўр» олти парда, буниси тўрт парда]. Бадийий жиҳатдан «Замона хотини» мукамал, тугал. «Муштумзўр»ни Маннон Уйғур ўзи саҳна вариантини тайёрлаган бўлиши мумкин. Чўлпон томонидан мукамалликка келтирилган «Замона хотини», асл вариант. «Замона хотини» фожиасининг топилиши икки жиҳатдан аҳамиятлидир: илмда икки асар сифатида фикр юритилиб келинган асарнинг аслида ягона эканлиги маълум бўлди ва Чўлпоннинг ўзи қайта ишлаб ниҳоятсига етказган, ҳатто кириш сўзи [«Шунигина дейман...»]ни ёзиб, ўз имзоси билан тасдиқлаган асл нусха қўлимизга кирди.

Хулоса шунки, «Замона хотини» аввал тўла ҳолда ҳеч ерда эълон қилинмаган. Асарнинг ўзига қайтайлик энди. Чўлпон уни кулгили пардадан фожиага айлантиради. Чўлпон «Шунигина дейман...» кириш сўзида умуман рус театрида ҳам замонавий асарлар қаллигини таъкидлайди. Узининг асари тўғрисида гапириб, «Мана қўлингизда муосир [замонавий — С. М.] турмушдан бир фожа. Тўғриси, у йўлда бир ва биринчи тажриба. Биз саҳна, санъат оламида тажриба даврини кечирамиз. Бир аниқлаб тутилган бир усулимиз йўқ», дейди. Демак, Чўлпон замона ҳаётидан фожа ёзиб кўради. [Тарихий мавзуда Фитрат ва босмачилик дейилган давр тўғрисида Ҳамза «Лошмон фожиалари»ни ёзганини эслатиб ўтайлик]. Икки ҳолат, яъни биринчиси замонавий мавзуда фожа ёзиш, умуман драматик асар ёзиш тажрибаси ўзбек адабиётида йўқ даражадалиги Чўлпон учун фожа сирини топишда қийинчилик туғдирган бўлса, иккинчидан, «Замона хотини»нинг биринчи; иккинчи вариантларида кулги ҳоким белги бўлган. У ҳам Чўлпонга тазийқ ўтказиб турган. Унинг ўзи ўша вариантни «на кулгу, на фожа бўлмагонлигидан «пьеса» дейишга тўғри

ШАРОФАТ. Ҳа, баракалла, бурун эрмак билан ҳафа қилиб эдинг, энди мен шўрликка ҳасратларингни тўки! Жуда кўтаратурғон бўлиб турибман ўзим... (Секингина кўз ёшларини артиб олади).

ЖУРА. Кулдирай десам, унамасангиз. Ҳасратингизга қўшилай десам, яна унама-сангиз. Нима қилай энди. Хайр (Ўрнидан туради). Раҳима холамини сўраб қўйинг.

ШАРОФАТ. Кап-катта одам аразлаб ўтирса жуда қизиқ экан... (Хоҳалаб кулади). Туришингни қара (Жуда ҳам кулиб юборади). Кел энди айтиб бера қол, нимага келиб эдинг?

ЖУРА. (Хоҳлар-хоҳламас келади). Нима дейсиз?

ШАРОФАТ. (Очилиб кулади). Нимага келиб эдинг дейман?

ЖУРА. Бундай денг! Одамни жуда ёмон «куфур» қилиб юбордингиз-ку? Мен биринчи Раҳима холам билан баъзи бир тўғрилларда гаплашгани келган эдим. Иккинчи... Айтиб бўлмайди!

ШАРОФАТ. Кўнгил ўлгур зўрға очилганда одамни яна ҳафа қиласан жуда! Айт: тагин нимага келиб эдинг?

ЖУРА. Иккинчи иш тўғрисида мен ўзим келганим йўқ, биров юборди...

ШАРОФАТ. (Чўчиб тушади). Ким у? Нимага юборди?

ЖУРА. Сизни ҳафа бўлиб қолғондир деб ўйлаб, кўнглингизни очтирғали юборди...

ШАРОФАТ. (Англаган, фақат «билмасга» солиб сўрайди). Жўра, умрингни берсин! Ким экан у?

ЖУРА. Ким бўларди? Сизни ким ҳаммадан ортиқ севса, ўша!

ШАРОФАТ. (Жўрттага). Азимжон қиморбознинг ўғлими?

ЖУРА. Сизни ҳаммадан ортиқ севган ўшами ҳали? Ундай бўлса, ўша эканда. Хайр, биз билмай юрган эканмиз-да.

ШАРОФАТ. У ўзи шундай дер эмиш... (Дарров). Жўра, қўй энди ҳазилни. Ҳалиги ўлгур нима қилаётибдир? Эрта бўлмаса-индин Азимжон қиморбозга келин бўлиб кетсам, ундан кейин ҳаракат қилар-у, ҳеч нарса чиқмай қолар.

ЖУРА. (Жўрттага). Кимни айтаётирсиз?

ШАРОФАТ. Ушада... Уша бепарво ўлгурни...

келди», дейди. Шу охириги вариантда ҳам комик элементлар фаол қатнашади ва асарга трагикомедия тусини беради. Асарда комик вазиятлар (Шарофатнинг эркакча кийиниши билан боғлиқ ўринлар), сатирик вазиятлар (Рустамларнинг базмлари), нутқни кулгили қилиб бериш (Жўра нутқи, Зокиржоннинг русча сўзлар, жумлаларни аралаштириб сўзлаши), тақлид қилиш йўллари, персонажларга лақаблар бериш (Тўхтасин Бўрдоқ, Азимжон қиморбоз, Рустам чўлоқ, Тўхфа ғар ва ҳ. з.) жуда кўп. Айни чоқда асарда лирик саҳналар бор (ошиқ-маъшўқ Шарофат — Абдилахадларнинг висол чоқлари, қизларнинг қўшиқ айтиш пайтлари). Аммо шуни таъкидлаш керакки, ўша комик вазиятлар фожиавий вазиятни янада кескинлаштириш учун хизмат этади. Масалан, Шарофатнинг эркакча кийиниб, Абдилахад билан учрашуви, ижроқўм раиси, Шарофатнинг отаси Рустам билан муаллим Абдилвоҳоб ўртасидаги тўқнашув кескинлаштирилади. Чўлпон марказий қаҳрамонлар — Раҳима хола ва Рустамнинг мураккаб, мушкул тақдирини, ички дунёсини, ўзаро муросасиз тўқнашув ва курашини ёрқин акс эттириб беради. Булар кураши мисолида жамият ва инсон, замон, тарихий шароит, муҳит ва шахс бурчи масаласи ҳақидаги ўз қарашларини олға суради. Чўлпон асарда виждонсиз, мунофиқ, золим, «сўқир, оми ва жоҳил» одам давлатга, халққа етакчилик қила олмайди, фақат одил, ҳақиқатпараст, халқпарвар, пок ва фидойи инсонгина жамиятни камолга етказиши, халққа бахт бериши мумкин, демоқчи бўлади. Рустам, Азим қиморбоз, Зокир — буларнинг ҳаммаси эски тузум вакиллари, бойлар, зулмкорлар. Ҳар хил ҳийла билан ижроқўмни қўлга олиб, халқни талайдилар, уларга зулм қиладилар, хотин устига хотин оладилар, бузуқликлар қиладилар, адолатпарастларга қун бермайдилар. Раҳима хола (у «Қўшчи» аъзоси), муаллим бошчилигида ҳақгўй одамлар уларга қарши фаол, очиқ курашади, марказ — юқори ташкилотлар буларни қўллаб-қувватлайди. Чўлпон асарда бу билан шу тузумни, бўлажак ер ислоҳотини қаттиқ ҳимоя қилади. Нега энди халқни шу тартибга, тузумга қарши кескин курашга чақирган («Бузилган ўлкага» асарини эсланг) ва йиғлаб, кўйиб адолат талаб қилган шоир қандай қилиб, бу тузумни мустаҳкамлаш ғоясини олға сурди, унинг сиёсатини қўллаб-қувватлади экан! Муштипар, ҳуқуқсиз аёлларни эркинликка чорлабгина қолмай, Раҳима хола тимсолига нега жасур, принципал, эътиқодли, доно, тадбиркор ва халқ манфаати йўлида эрига қарши шафқатсиз курашган аёлни кўрсатди экан! (Асар ёзилган вақтда эрк талаб қилган аёллар шафқатсиз ўлдирилаётган пайтлар эди ва Чўлпон шундай қурбонлардан бири — Турсуной тўғрисида эндигина «Турсуной саҳнада» деган ажойиб мақоласини ҳам ёзган эди-ку!..)

Маълумки, Чўлпон халқ озодлик курашига («босмачилик» ҳаракатига) қаттиқ ишонган эди, унинг шеърлари бир байроқ, гимн бўлиб, уларга илҳом берар эди. 1923 йилларга келиб, «босмачилик» ҳаракати мағлуб бўлади, ҳатто энг қудратли бошлиқлари — Мадаминбек каби сардорлари таслим бўлиб, ўз ихтиёри билан Шўролар томонига ўтади. Чўлпоннинг уямдлари ерда қолди ва 1923 йили «Сомон парча» шеърида «Топширдим ўзимни муҳитнинг эркига», «Муҳит кучли экан, эгдим бўйнимни», деб ёзади. Унинг устига Чўлпонни матбуотда, мажлис-йиғинларда миллатчидан олиб миллатчига солишади, кўзини очиришмайди. «Маориф ва ўқитувчи» журналинда эълон қилинган «Эътироз» мақоласида (қурултоғга юборган хати) қилмаган ҳатоларини бўйинига олиб, яна шундай дейди:

ЖУРА. Нимага уялиб ўтирасиз, айтаберинг-да: Абдулахаджон тўра... Муаллим афанди... (Шарофат қизаради, юзини тўсади). У киши қишлоқни онтар-тўнтар қилмоқчи... Ҳукумат ишлари билан овора... Отангиздан аламзада бўлғонлар ҳаммаси ўшанинг кетида... Менга қаранг, бу гапларни мен сизга айтаётиман, у ҳам бўлса, ўша Абдилаҳаджонни яхши кўрганингиз учун! Ҳеч кимга айта кўрманг. Агар эл оғзига тушса, унинг ишлари расво бўлади...

ШАРОФАТ. Мен жиннимидим бировга айтиб? Унақа гапларнинг ўзи бир қулоғимдан кириб, яна биридан чиқиб кетади... Ҳукумат билан нима ишим бор? Менга шуниси алам қиладики, мени яхши кўрган одам отамга киши қўйиб, сўратиб ҳаракат қилмайдими? Азимжон бўлса, ишлаб ётибдир. Эрта-индин тўй келганда кўзи очилади унинг...

Мажлис: 3

ШАРОФАТ, ЖУРА, ПАРАНЖИЛИ ХОТИН

Булар сўзлашиб ўтирган вақтида паранжили бир хотин секин-секин босиб, тўхтаб-тўхтаб буларнинг сўзларини тинглаб кела бошлайди. Булар сезмайлар. Яқин келгач, тек туриб бир он тинглайди. Яна билмайлар. Сўнгра кўлидаги рўмолчасини ерга ёзиб ўтиради).

ЖУРА. (Кўриб қолиб). Туринг, анови холамга хайр қилиб келинг. Қолғон гапни ундан кейин гаплашамиз.

ШАРОФАТ. Йе! Бу холам ким эканлар? (Ўрнидан туради). Хола, худойингиз бор-миди? Ун уйда эди, сиз ўтириб туринг, мен дарров олиб чиқиб бераман (Уйга қараб юради. Бироз наридан яна қайтади). Холамнинг кимлигини бир билай. (Яқинлашиб юзларини очмоқчи бўлади).

ПАРАНЖИЛИ. (Маҳкам ўранади, сўнгра жағли товуш билан). Айланай қизим, берсангиз, юзимни очмасданоқ бераверинг. Бу худойи нарса... Юзимни очатурғон бўлсангиз, бермай қўя қолинг. Унингизни олмайман. Бу худойи деган нарса нозик бўлади... Мен арвоҳларга шарт қилиб қўйғонман.

«Башариятнинг умумий саодати эзганлар ва бойларга қарши эзилганлар ва йўқсилларнинг курашида эканини англадим. Дунё асосан икки қарама-қарши жабҳага бўлинган бойлар билан камбағалларнинг курашидан, ҳақ ва ҳақиқатнинг камбағал ва йўқсиллар томонида эканлигига қаноат қилдим. Мундан сўнг ишимда шу қаноат ва ишончимни асос қилиб турмакка қарор қилдим. Мундан сўнг шу йўлдаги азмимни иш билан кўрсатиб, иш орқасида, ҳалиги хатоларни ишчи-деҳқонларнинг кўнглидан кетказишга ҳаракат қиламан. Мундан сўнг ўз фаолиятим учун ўзим севган театр соҳасини олиб, унда яқинда (шу йил) РКП (Б) Марказий Комитети ташвиқот-тарғибот шуъбаси ёнида бўлган театр маслаҳат мажлиси қарорлари асосида ўшани дастур қилиб иш қилишимни арз қиламан».

Бу гапни Чўлпон 1927 йилда гапирди, «Замон хотини» 1932 йилда ёзилди, демак, бу асар ўша ваъданинг «амалий исботи» эди. Асар марказига бойлар билан камбағаллар ўртасидаги курашни қўйди ва камбағаллар ғолиб чиқди. Чўлпон Октябр инқилобидан яхшилик кутган, умид қилган ва дастлаб ишонган эди. Қирғинни, бошқинчилик ва таловчиликни кўргандан кейин аввалги ишончларидан қайтди. Озодлик курашига киришди. Бунда енгилгандан кейин (Халқ енгилди!) муросяю мадорага ўтирди. Чўлпон шу Шўро тузумини адолат сари хизмат эттиришни — буришни умид қилди ва асарида ана шу адолатли тузум ҳақидаги орзу-армонларини ўртага ташлади. Раҳима хола тили орқали Чўлпон шундай дейди: «...Билингки, ҳукумат чироғ: сизнинг қўлингизда ўғирликка ишласа, менинг қўлимда тўғриликка ишлайди». [Эри Рустамга қараб айтади буни]. Демак, Чўлпон шу орзун айтиди. Бунинг ўзи ўша мураккаб, қалтис замонда жуда ҳавфли, оғир эди. Ахир драматург ўз қахрамонлари тилидан ўша замонга, тартибга, жамиятга бўлган танқидий, салбий қарашини ишора усули билан айтиб олади. Асарда бир деҳқон [Чўлпон халқ овозини беришга кўп аҳамият беради асарда] «Қандай қилайлик, шуларнинг қўлида қул эканмиз!» дейди, бошқаси: «Юртда булардан ёмон одам йўқ», дейди. Еки Зўҳра: «Илоҳим, ер ютсин бошвоёйни. Ҳаммани қон-қаро қақшатиб кетди!..» дейди. Еки Раҳмат тили билан Чўлпон: «Бу ҳукумат ўзининг амалдорларини ҳам ҳеч аямайди. Қанча катталарни ўзи отиб юборди!» дейди. Муаллим эса: «Замондан кучли нарса бўлмайди дунёда! Замон хоҳлаганини қилади. Яхши кўрганини кўкларга чиқаради, ёмон кўрганини етти қават ерларга киргизади!» дейди.

Чўлпон нақадар ҳақ экан, давр бу сўзларини тўла исботлади!

Асар ғоят томошабоп: унда ҳаёт-мамот кураши ҳам, ширин севги онлари ҳам, иғво-фитна ҳам, кундошлик азоб ва найранглари ҳам, ифлос-ишрат манзаралари ҳам, қўшиқ-хушчақчақлик пайтлари ҳам, ҳазил-мазах саҳналари ҳам, изтиробли ёки кескин мўнозарали фасллар ҳам бор, яна қанча-қанча қизиқarli саҳналар, йўллар, усуллар бор. Буларнинг ҳаммаси «эзилган юртни, шўрлик деҳқонни», «озодлик ёвларини», «хотинлар ҳам одам эканлар» деган ҳақиқатни кўрсатишга хизмат этади. Чўлпоннинг мафтункор, сеҳргар, бой, гўзал тилига қойил қолмай иложингиз йўқ. Дарвоқе, бу ерда Чўлпон қандай ёзса, шу таҳлитда — ўша давр шаклида босилмоқда: Чўлпон ижодининг янги бир саҳифаси бўлмиш бу асар тўғрисида кейинча бафуржа гап бўлар.

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

ШАРОФАТ. Хафа бўлманг, хола, ундай шартингиз бўлса, юзингизни очмайман (Юра бошлаб). Шошманг, ҳозир хайр олиб чиқаман (Югуриб кетади).

ЖУРА. Хола, нима қиласиз? «Бибисешанба» қиласизми?

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. Ҳа, айланай, ҳар йили бир марта шунақа худойи қилиш одатим бор эди.

ЖУРА. «Бибисешанба» деганлари хотинларнинг нимаси? Пайғамбарими ё авлиёсимми?

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. Энди болам, чилтонларнинг каттаси-да.

ЖУРА. Узи чиройлиққинами?

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. Вой тавба-ей, у нима деганинг, болам?

ЖУРА. Йўқ... мундай бир дидга киргундайми дейман...

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. Вой болам-эй... Худодан кўрқмайсанми? Азизларни шунақа дейсанми?

ЖУРА. У азиз деганингиз хотин кишими? Эркакми?

ПАРАНЖИЛИ. Хотин, болам, хотин. Хотин бўлса ҳам, чилтонларнинг эшони-да...

ЖУРА. Хотин кишидан авлиё тугул, пайғамбар чиқса ҳам ишонмайман! Хотин киши сўпи бўлиб қаёққа борар эди?

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. Узингнинг хотининг-чи?

ЖУРА. Худога шукр, менинг хотиним йўқ.

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. У-чи? Ҳалиги жувон-чи? У... ўйнашингми?

ЖУРА. Шунга яқинлаш... Йўқ... Лавзи ҳалол: бошқа бировнинг ўйнаши...

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. Яхши, чиройлиқ жувон экан... Ҳар ким олса ҳам арзийди...

ЖУРА. Нимасини айтасиз! Дунёларга арзийди, дунёларга! (Шарофат келиб киради).

ШАРОФАТ. Ким у дунёларга арзийтурғон?

ЖУРА. Сиз! Йўқ, йўқ! Сиз эмас, ҳалиги... Анови... кўшнимизнинг мушуги!

ШАРОФАТ. Ҳа, ёлғончи! Ростини айтабер! (Унни паранжили хотиннинг рўмолчасига солиб беради).

ЖУРА. Рос! Рос! Сизга рос гапириб бўладими?

ПАРАНЖИЛИ ХОТИН. Хайр, омин! Худо битмас умр, кетмас давлат берсин, оллоху акбар! Энди чиқай. Жуда яхши, хушчақчақ, гапга уста, шоир қариндошингиз бор экан... Унга ҳам худо кўнгилдаги армонини берсин!

ЖУРА. Омин! Омин-эй! Ов... мин!... (Паранжили хотин чиқа бошлайди. Булар гап билан бўлиб сезмайлар. Паранжили хотин нарироққа бир нарса ташлаб кетади).

Мажлис: 4

Шарофат, Жўра

ШАРОФАТ. Сенга тоза бўлиб бера қолди. Кўнглингга ёқатурғон бир оғиз гапга шунча ҳовлиқасанми?

ЖУРА. Сиз ҳам одам бўлиб, дунёга келиб бир оғизгина кўнгилга ёқатурғон гап қилсангиз. Уша кампир хотинча ҳам ихлосингиз йўқ... Тегмасангиз ҳам «Яхши кўраман» деб қўйсангиз нима бўларди? Эй... Сиздай Лайлидан мендай Мажнун!..

ШАРОФАТ. Сенга ҳушёқсин деб ёлғонни гапирайми? Чинакам «Яхши кўраман» дейтурғон ҳам чиқиб қолар... Дунёда нима кўп? Одам!

ЖУРА. Тегишаман-да, ойим пошшо! Бўлмаса бизга хотин қаёқда дейсиз? Отангизнинг минг хил ишини қилиб, яна маъқул бўлмай, сўкиш эшитиб ўтиб кетамиз-да. Пешонамизга ёзилғони шу!

ШАРОФАТ. Бизнинг ҳам пешонамизга бировнинг қуруқ муҳаббатини бошқа бировнинг чўрилиғи ёзилғонга ўхшайди...

ЖУРА. (Оғир бир «уф» тортиб жим бўлади, Шарофат секингина ўқийди).

(«Галдир» куйи)

ШАРОФАТ.

Бу баланд тоғ устига
Чиқса тушолмайди киши.
На балоси бор экан,
Кўнгул узолмайди киши?

Шишани заргарга бердим,
Кимиё бўлғайми деб.
Чин кўнгилни ёрға бердим,
Ошно бўлғайми деб...

ЖУРА (Секин ва бўшанг айтади).

Гулни уздим, хумға солдим,
Кечалар тортдим ароқ.
Бир қўлимға жом олибон,
Бир қўлимға шам чироғ.

Шамчироғнинг ёнғонидан,
Ёнмоғони яхшироқ.
Мундақа ёр бўлғонидан
Бўлмоғони яхшироқ...

Ёр ўзи ёнимдадир...

Бу орада қўлида кичкина бир тугунча билан Раҳима хола кириб келади. Булар сезмайлар. У кўшиқни тинглаб кулиб келади. Унинг бошида паранжиси бор. Аммо чиммати йўқ. У Жўра кўшиғининг иккинчи банд бошида «Шамчироғнинг ёнғонидан» деган жойида кирган. Елғиз билдирмай тикилғон бўлади. Жўра «Ёр ўзи ёнимдадир» дегач, хола гап бошлайди.

Мажлис: 5

ШАРОФАТ, ЖУРА, РАҲИМА ХОЛА

РАҲИМА. Ёнингдағи ёрингнинг ҳеч бир уни чиқмайди-ку, Жўра! (Иккови ҳам бир кур чўчиб оладилар).

ЖУРА. Онасиға ўхшағон индамас-да... Келинг, холажон!

РАҲИМА. Келдим, ўзинг кел, болам. Нимага ашулангни тўхтатиб қўйдинг? Айтабер! Эзилган юракларга бир ҳушқиб ётибдирки...

ЖУРА. Бўлдим. Узим ҳам айтабериб овозларим бўғилиб қолди.

ШАРОФАТ. Рос, эрта биландан бери ҳофизлиқ қилади...

РАҲИМА. (Утиради). Ух! Жуда ёмон чарчаб кетдим. Шарофат-қизим, бир пёлагина совуқ сув бергил.

ШАРОФАТ. Ариқдан бўлса ҳам майлими? Ариқ суви иссиқ-ку!

РАҲИМА. Майли... Ишқилиб сув бўлса бўлди. Улиб бўлдим бу кун... Илоҳим, отанг ўлсин, болам, отанг!

ШАРОФАТ. (Сувдан бериб) Тағин нима бўлди?

РАҲИМА. (Сувни ичиб бўлиб). Ие... Бу кун «Кўшчи»нинг мажлисида менга бўлмағон тўхматларни қилди.

ЖУРА. Узим айтган! Узим айтган! Уша тўғрисида янги гаплар ташиб келган эдим. Шуни сизга айтаман деб қанчадан бери ўтираман. Сизга шунча ихлос қилсам ҳам, сиз асти менга қарамайсиз.

РАҲИМА. Ихлосингизни биламан. Мен ҳам сизни яхши кўраман. Бошқа нима қилай. Ҳеч нарса қўлимдан келмайди.

ЖУРА. Ихлос қилғон одам ё қизини беради...

ШАРОФАТ. (Секин). Вой ўла қолай...

ЖУРА. Ё бўлмаса... (Секин хоҳламаслик билан). Ўзи тегади... (Куладилар)

РАҲИМА. Қизимнинг ихтиёри, ўзинг ҳам биласанки, ўзида. Мени бошингга урар-мидинг, болам? Мен онанг билан тенг хотинман. Қўй, худо сенга ёшроғини берсин.

ЖУРА. Берсину... Энди... Хайр, қўйинг. «Кўшчи»доғи гаплардан гапиринг.

РАҲИМА. Аввал сен гапир. Қани, сен нима гапларни топиб келдинг экан.

ЖУРА. (Бошини қашлаб туради). Гап ҳаммаси ўшанингиз Рустам ака устида...

РАҲИМА. Нима бўлди? Гапириб бер ахир.

ЖУРА. Сиз «Кўшчи»га ноиб сайланганингиздан бери бечора тинчлана олмай қолди. «Ҳа» деб Сизнинг раисингизни чақиртириб олиб гаплашади, висир-висир қилишади. Курсининг устига муштлашади...

РАҲИМА. Ҳеч бир гапни эшитмадингми?

ЖУРА. Эшитдим. Сизнинг раисингизга айтиб ётибдирки, мажлисларга Раҳимани чақирманглар, мажлис бўлғонини билмай қолсин, шаҳарга бир иш билан одам юборатурғон бўлсанглар, яна Раҳима билмасин, шаҳарда бўлатурғон мажлисларга одам чақирсалар Раҳима ишни бузиб қўяди, бошқа бир одамни юбор. Ундан кейин... (Ўйланиб кетади). Яна қизиқ бир гап бор эди... (Бошини қашиб ўйланади). Нимайди? Ҳа... Топдим. Айтадики, деҳқонлар баъзи бир ишлар тўғрисида илтимос қилиб ариза олиб келсалар, «бўлмайди» деб жавоб ёз, агар деҳқон сабабини сўраса, «Мен рози бўлиб эдим, нойибим Раҳима хола унамади», де. Унинг номидан деҳқонларга зарарли ишларни қила бер. Қишлоқнинг узиқора йигитларини «Кўшчи»га аъзо қилиб олиб, шуларни ишга сол. Раҳимадан «дод» деб шаҳарга борсинлар, чақириб «пул берди», деб гап ўргатади... Илгари кунни эрта билан «Кўшчи» аъзоси бўлиб олғон қиморбозлардан тўрттаси ариза кўтариб, шаҳарга тушиб кетишибдилар...

РАҲИМА. Ана ўша аризани текширгали букун шаҳардан одам чиққан экан. Эрта биландан бери «Кўшчи»да мажлис қилдиқ. Ана жанжал бўлди. Рустам аканг менга бўлмағон тўхматларни қилди.

ШАРОФАТ. (Қизиб кетиб). Сиз индамай турабердингизми? Сиз ҳам юрагингиздагиларни айтиб бермабсиз-да?

РАҲИМА. (Кулади). Мен ҳам хўп гапирдим, қизим. Йиғлаб туриб гапирдим. «Нимага кўшчиға кирдик», деб турғонларни айтиб бердим. Ҳеч нарса қолмади...

ЖУРА. Ҳа, баракалла! Боплабсиз. Нима бўлди охирида?

РАҲИМА. Нима бўлар эди: ҳалиги аризани Руста аканг ёздиртирғони билиниб, ўзи шарманда бўлди, шаҳардан келган вакил узоқ гапириб «Қўшчи» раисини, Рустам акангни тоза сўқди. «Сизлар ўтирғон мансабларингизга нолойиқ экансизлар», деди...

ЖўРА. Улар нима дейишди?

РАҲИМА. Нима дейишарди, индамай ўтирабердилар...

ЖўРА. Ҳайрият... Ҳайрият, эртага ижроқумда авзойини кўрамиз экан-да... Лунжи тоза тушиб қолғондир...

РАҲИМА. (Уйчан). Энди бу ноинсоф бирда бўлмаса бирда мени ўлдириб қўймаса гўрга эди. Агар бирор баҳона билан қўлга тушсам, қўймайди. Ҳатто одам буюриб ўлдиртиришдан ҳам тоймайди...

ШАРОФАТ. (Онасининг бўйнига осилиб). Қўйинг, буви, ундай деманг! Худо сақласин. Сизга қасд қилғонлар ўзлари жувонмарғ бўлсинлар.

ЖўРА. Ҳа, сиз бир муштипар кампирсиз. Сизгаким, чоҳ қазиса, ўзи тушади... Ҳайр энди! Мен борай, кеч кириб қолди: Жиндак ишим ҳам бор.

РАҲИМА. Ҳозир ошга уринаман, ош еб кетсанг бўлмайдимми?

ЖўРА. Йўқ-эй... Борай, бир-иккита зарур ишларим бор эди.

РАҲИМА. Маҳкаманинг ишларими?

ЖўРА. Ҳа, маҳкаманинг ишлари. Эртага бир-икки одамни чақиратурғонман.

РАҲИМА. Ҳайр, ундай бўлса, бор.

ЖўРА. Ҳайр, омин! (Туриб чиқади).

РАҲИМА. Келиб тургил, Жўрабой! Янги гаплардан билиб келиб тур!

ЖўРА. (Овози). Хўп, хўп, албатта.

Мажлис: 6

ШАРОФАТ, РАҲИМА

РАҲИМА. Қизим, уканг қани?

ШАРОФАТ. Адҳамжонми? Айтганча, шу чоққача келмаётибдир.

РАҲИМА. Домласиникидаמיד?

ШАРОФАТ. Ҳа, тушдан илғари кетиб эди. Номозшам бўлиб келаётир, дараги йўқ.

РАҲИМА. Домласиникида ўтириб қолдимикан? Ё бирор жойда ўйнаб ўтирғандир. Югуриб ўтиб хабар олиб келсаммикан? Жуда чарчаб қолдим мен... (Ўйлаб). Айтганча, Жўрага айтсанг, хабар олиб берар эди, кетиб қолдим экан? Чақириб кўр-чи! (Шарофат нари бориб чақиради, жавоб йўқ). Кетиб қолибдир.

ШАРОФАТ. Ўзи келиб қолар.

РАҲИМА. Ўзи ёлғиз юриши яхши эмас-да, ёш бола бўлса...

ШАРОФАТ. Муаллим афандиси олиб келиб қўймасмикан? Олиб келиб қўяр.

Эсли одам.

РАҲИМА. (Маъноли қараб). Қизим, сенинг Абдилаҳаджонинг албатта эслик одам... Унинг ёнида бўлса, ўзи олиб келиб қўяди. Башарти ўйнаб-нетиб бошқа жойда юрган бўлса, ёмон! (Ўйлаб). Анови ҳавли билан ўтиб, сен ўзинг хабар олиб келсанг бўлмайдимми? Аввал мактабдан, у ерда бўлмаса, мачитдан хабар олғоч келасан.

ШАРОФАТ. (Оғир). Майли...

РАҲИМА. Бошингга чопон-мопон ташлаб ол.

ШАРОФАТ. Қоранғи тушиб қолди-ю?..

РАҲИМА. Майли, қоранғи тушса ҳам ёпиб ол, ёш қиз, яхши эмас.

ШАРОФАТ. (Оғир). Хўп...

РАҲИМА. Савзи-пиёз қаерда? Мен арчиб турай.

ШАРОФАТ. (Қайтиб). Уйда, бурчакдаги тоқчада. Айтганча, бир хотин худойиға деб ун тиланиб кириб эди, бир коса ун бериб чиқардим.

РАҲИМА. (Чўчиб тушиб). Қачон?

ШАРОФАТ. Сиздан жиндак бурун...

РАҲИМА. Жўра ҳам бормиди?

ШАРОФАТ. Ҳа, Жўра икковимиз эдик.

РАҲИМА. Паранжиси қанақа эди?

ШАРОФАТ. Тўғри, оқ, парпаша паранжи, чимматида иккита ямоғи бор, паранжиси ҳам йиртиқ.

РАҲИМА. Ун солғон рўмоли ҳам борми?

ШАРОФАТ. Бор, оқ, чит рўмолча, қора гуллик.

РАҲИМА. Вой айланай, қизим-эй, билмай қолибсан-эй...

ШАРОФАТ. (Яқин келади). Ҳа, нима бўлди? Қўрқманг, нима гап экан?

РАҲИМА. Мен уни кўчанинг бошида кўрдим. У... кундош ўлгурнинг онаси: Жаҳонбу! У сени пойлаб келган! Жўра билан ўтирғанингни кўрган бўлса, бутун қишлоқни гап-сўзга тўлғазиб юборади энди...

ШАРОФАТ. (Қўриб онасиға сиғинади). Вой буви-ей, энди нима қилдиғ-эй... Мен ўлай-эй... Нимага таниб олмапман-эй... Жўра ўлгур ҳам гаранг бўлмаса, билиб олмайди-ми. Қанча гаплашиб турди...

РАХИМА. Жўра ўлгур бир балоларни гапириб қўйғон бўлмаса дегин! У галдир жоврай беради... Хайр, майли, болам, сен бориб укангни хабар ол. Бемаҳалда ёлғиз-ярим қолмасин. Шунча вақт ҳеч нарса қилолмади бу кундош, мундан кейин ҳам ҳеч нарса бўлмасин (Шарофат ҳафа, зўрға-зўрға чиқиб кетади. Раҳима хола у ёқ-бу ёқни йиғиштира бошлайди). Ҳар нарсанинг ёмониға чидаса бўлар экан-у, эрнинг ёмониға чидаб бўлмас экан-да. Вой бу эр ўлсин! Бутун умримни заҳар билан оғуда тамом қилди... (Ерда бир нарсани кўриб қўрқиб кетиб қўлиға олади. Ранги ўчган, қўл-оёғи қалтирайди). Вой болам Шарофат-эй, кундошнинг қасдини билмай қолибсан-эй! Кундош ўлгур ёмон «ирим» ташлаб кетибдир-эй!.. («Ирим» кўлидан тушади, ўзи дармонсиз супага ўтириб қолади).

(Парда тушади).

БИРИНЧИ ПАРДА

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Кураш ва севги...

Мактаб боқчасининг бир чети. Муаллимнинг теграси чий билан тўсилган ёзлик жойи. Тўри бурунги пардадагича дувол. Муаллимнинг асбоблари: курсилар, устол, китоб жавони, китоблар. Бир чекада оқ ёғочдан — бўёлмагон содда бир «парта». У ер, бу ерда маориф раҳбарларининг расмлари: Луначарский, ўша вақтнинг (ер ислохатидан бироз бурунги) Ўзбекистон маориф комиссари ва бошқалар...

Мажлис: 1

МУАЛЛИМ, АДҲАМЖОН

МУАЛЛИМ. (Ёзиб туриб, баъзан овозини чиқариб ўқийди). «Модамики икки ёшнинг кўнгли бир-бирига тушибдир, ҳар қандай қора қувват ҳам уларни ажрата олмайдими...»

АДҲАМЖОН. (Оғзида тўла мева билан бакиради). Афандим! Қайси ёш кўнгли у?

МУАЛЛИМ. (Кулади). Еш кўнгли? Ие... Ҳалиги... нима... Сен билан Ўлмасжон...

АДҲАМ. Мен билан Ўлмасжон? Бекор айтасиз! Ўлмасжонни мен жуда ёмон кўраман... Ундан кейин Ўлмасжон ёш бўлмай ўладими? 17 га кириб қолибди-ку...

МУАЛЛИМ. Ундай бўлса, сен билан Ашур.

АДҲАМ. Боринг-эй, Ашурнинг отаси кал!

МУАЛЛИМ. (Адҳамнинг айтганини тез ёзиб қўяди). «Ҳа... Ашурнинг отаси кал бўлгонлиғидан...» (Эслаб). Ие! Мен нималарни ёзиб қўйдим (Бузади). Адҳамжон! Гап аралаштирмай тургил, ука, мен хатимни ёзиб олай.

АДҲАМ. Ие, бўлинг, мен, мен зерикиб кетдим.

МУАЛЛИМ. Шошма, ҳозир бўламан.

АДҲАМ. Боринг-эй... Қоранги тушиб қолди, ўзим ёлғиз кетгани кўрқаман.

МУАЛЛИМ. Қўрқма, ўзим бирга олиб бориб қўяман.

АДҲАМ. Боринг-эй... Зерикиб кетдим.

МУАЛЛИМ. (Ўйлаб). Шошма бўлмаса (Бориб жавондан суратли китоб олади-да, Адҳамжонга беради). Ма, мана бу китобда жуда ғалати суратлар бор. Кўриб тур! (Ўзи ёзув устолига қайтади).

АДҲАМ. (Очмай туриб). Афандим! Мундаги суратларнинг ичида ажина, алвастилар ҳам борми?

МУАЛЛИМ. (Хатга машғул). Ҳа... бор... Ҳаммаси бор...

АДҲАМ. Ие, афандим! Тунов кун ажина, олвисти деган нарсалар йўқ гап демабмидингиз? Сиз ҳам ёлғон гапирасиз экан-а?

МУАЛЛИМ. Ўзи йўғ-у, китобда сурати бор...

АДҲАМ. (Очади). Вой, кўрқаман-эй... Ие, пойизнинг сурати чиқиб қолдию... Мана кичкинагина ғилдираклари бор экан. Мана буниси зангбознинг баччасига ўхшайди. Вой тавба (Ўзича сўзланади).

МУАЛЛИМ. (Бу ҳам ўзича сўзланиб хат ёзади). «Отангизнинг ўжарлигидан кўрқманг! Сизни мендан бошқа ҳеч ким ололмайдими... Ҳозир қизни кучлаб эрга бературғон замон эмас. Муни биз отангиз кабиларға яраймиз. Хотиржам бўлинг! Ҳеч бўлмагонда тўй куни бўлса ҳам тўйни бузиб икковимиз шаҳарга қочамиз. У ерда сизни мен қизлар мактабига бераман... Уқиб мендай муаллим бўласиз. Ундан кейин сизни муаллима дейдилар, муаллима!»

АДҲАМ. (Ўзича севишиб кетади). Мана муниси худди Тўхтасин акамнинг сигирига ўхшайди... Мана, бизнинг малла бўзак ҳам чиқиб қолди! Қани!... Мана бу илонни-ей... олачипор илон экан... Бир кун ҳавлида Шарофат опамни қувлағон экан, шу бўлма-син тагин?

МУАЛЛИМ. «Биламан, Азимжон ўғли сизни қўлға туширмак учун жони борича ҳаракат қилиб юрибдир. Отангиз унга қуюқ-қуюқ ваъдаларни бериб ҳам қўйди. У ваъдалар балки сизни бироз кўрқитар. Лекин сиз ҳамма вақт эсингизда тутингки, Азимжон қиморбозларнинг замони ўтиб кетган. Уларнинг қўллари калталиқ қилади...»

شوننگنه دېرنگه...

(سوزباشې نوروښا)

بوده سره، مده كوده، واقتمه، بېلم يوزى، ماشاغى چه ماعت ته
كسيلا لارنىك نو توشلم رس بو پينچ 8 نې مارت خاتن-قنزلار كوزن
نوز چون كنگلگه پرده كى قلب، زاما ناخا تنى، ناهى بلم ياز لغان لېرى
نوشه، هوقه خارلار گامانداش شاشلىك بلم، جوده تېز، نه هم عييه
قسنه نوزينا لى...

سوزباشې نوزن بىر ناز كېك يتر بى، نوما سر بېر بېر بېر جالدا
يازدىم، نوز نه كوكه قوشه فاجعه بولماغا نلفيدان، بېر بېر، ذيبىك
توخور كېلدى.

سوزبا ماركوزى دوقلات نوز بېر بېر موزن قوميا تې بوليب، نوزات نوز بوز
هوقه لاقىلدى، نوز نيكه تاوشرىشى بو يىنچا مينه نوزن - كوپرەك كوكلگىز
عبارات بولغان - بوز بوزگىز خالداش چىقار بى، فاجعه كه نه يلا نىشردىم.
شونى قىل بى، بوز بېر، 3 ده فقه ياز لى بى چىققان بولدى.
نېدى، بېر، قىلەت...

شوننگنه

1928, 14/2 - سوزباشې

АДХАМ. Вой, афандим-эй, ажинанинг жуда каттаси чиқиб қолди-ей! Бурнига, лабига «шаклда» тақиб олибдир... Вой, чочларини-ей. Жингалак-жингалак бўлиб, Шарофат опамнинг тарамоқчи бўлиб ёзгон вақтдаги чочларига ўхшаб кетибдир...
МУАЛЛИМ. «...Тарамоқчи бўлиб ёзгон вақтингиздаги жингалак-жингалак сочларингиздан ўпиб сўзимни тамом қиламан...»
АДХАМ. Вой, мана бу отни! Пойиз билан тенг чопишиб кетаётибдир-а! Устидаги ким экан? Афандимга ўхшаб келади... Афандим, сиз эмасмисиз?
МУАЛЛИМ. (Хатни конвертга солаётиб хаёл билан). Ҳа, мен... Мен...
АДХАМ. Жуда ғалати шапка кийиб олгон экансиз-а. Қани ўша шапкангиз? Шарофат опамларга бир айтиб берай!...

МУАЛЛИМ. (Хатни Адҳамжонга олиб келиб беради). Адҳамжон, мана бу хатни ҳеч кимга кўрсатмасдан, бувингизга ҳам билдирмасдан секин... опангизга бериб қўясиз, дурустми?

АДҲАМ. (Кўзи китобда). Афандим, мана бу нима, аждаҳоми?

МУАЛЛИМ. Йўқ... Бу тимсоҳ деган нарса...

АДҲАМ. «Қумсоқ»?... Ҳа... Қумда бўладими? (Хатни устол устига ташлаб қўйиб китобни варақлайди).

МУАЛЛИМ. Адҳамжон! Китобнинг қолғонини эртага келиб кўринг. Ҳозир мен сизни уйингизга олиб бориб қўяй! Мана бу хатни маҳкам қўйингизга жойлаб олинг (Беради).

АДҲАМ. Шошманг! Хатни эртага олиб кетай! Ие! Мана бу қўйларни қаранг, афандим! Хух-ху! Мунча кўп! Ачиб-бижиб ётибдир! Кимнинг қўйи бу, афандим? Сизникими?

МУАЛЛИМ. Ҳа, меники. Қўзичоғимни сизга бераман, туринг кетайлик!

АДҲАМ. Қўзичоғи нечта? Биттами?

МУАЛЛИМ. Кўп... Унта... Юзта...

АДҲАМ. Ие, Шарофат опамга бермайсизми?

МУАЛЛИМ. Бераман, унга ҳам бераман!

АДҲАМ. Нечтасини берасиз?

МУАЛЛИМ. Ҳаммасини!

АДҲАМ. Боринг-эй. Ҳаммасини ўзим оламан! Шарофат опамга мана бу биттасини, мана бу сув ичиб турғонини берсангиз бўларди. Унга ўзининг куёви олиб беради...

МУАЛЛИМ. Ҳа, куёви олиб беради. Хўп, туринг энди, кетайлик, бувингиз кутиб ётгондир...

АДҲАМ. Шошманг! Мана бу суратларни кўриб олай!...

МУАЛЛИМ. (Ўйлаб). Бўлмаса китобнинг ўзини олиб кета қолайлик. Уйингизга бориб, Шарофат опангиз билан бирга кўрасиз...

АДҲАМ. Ҳа! Ҳа! Бўлибдир! Бўлибдир! (Дарров ёпиб қўйнига солади).

МУАЛЛИМ. Қани юринг, бўлмаса (Бориб чироғнинг бирини-ёзув устолидагини ўчиради. Иш устолидаги фонарни пастлайди. Чиқиб кетаётқон вақтларида кўзи келаётгон бировга тушади). Жиндак шошмай туринг, Адҳамжон! Биров келаётибдир. Ким бўлди? (Қаттиқ). Ким у?

ОВОЗ. (Бориб фонарни баландлатди). Адҳамжон! Келинг, ўтириб китобни кўра беринг (Адҳамжон севиниб бориб китобни кўргали ўтиради) Индамасдан, гапирмасдан ўтириб кўринг.

Мажлис: 2

МУАЛЛИМ, АДҲАМЖОН, ЖҲРА

ЖҲРА. (Келиб киради). Хўш, қаерга кетаётиб эдингиз, афандим? Агар ишингиз зарур бўлса, кетаман. Менинг ҳам у ёқ-бу ёққа боратурғон ишим бор.

МУАЛЛИМ. Утир, унча зарур ишим йўқ. Бир-иккита меҳмон келмоқчи эди, шуларни кутиб ўтирибман. Адҳамжонни уйига қўйиб келай деб эдим. Ўзи ёлғиз кўрқадди. Мен чиқиб кетсам, меҳмонлар келишиб қолишадимикан.

ЖҲРА. Ундай бўлса, мен қўйиб келаман.

МУАЛЛИМ. — Агар бемалол бўлса, шундай қилсанг яхши. Бир-икки оғиз қизиқ гапим бор эди, айтиб қўяй, ундан кейин...

АДҲАМ. (Қаттиқ гапира бошлайди). Ие, мана бу нима? Тошбақа-ку! Илон билан уришиб ётибдир! Тавба!.. Илон, ярим белигача тикка бўлиб олиб, оғзидан ўт сочаётибдир... Ҳамаёқни чангитиб юборибдир... (Улар иккаласи ҳам бироз жим қоладилар).

МУАЛЛИМ. Биздан илгари ана бу чечак гапга тушди. Энди муниси тўхтатиш қийин.

ЖҲРА. Бу шундай жавраб турса, гаплашиб ҳам бўлмайди. Нима қилсақ? Мен бориб қўйиб келсамми?

МУАЛЛИМ. Шундай қилмасанг бўлмайди шекилли...

ЖҲРА. Яхшиси, қўйиб келай бўлмаса! Қани, туринг, Адҳамжон!.. (Ёнига боради).

АДҲАМ. Боринг-эй, мен сурат кўраман.

МУАЛЛИМ. Қолғонини уйингизга олиб бориб кўрасиз... Ўша китоб сизники.

Туринг!

АДҲАМ. Қайтиб олмайсиз-а?

МУАЛЛИМ. Йўқ, олмайман, бош оёғи билан сизники...

АДҲАМ. (Китобни ёпиб қўлтиғига солади). Жўра акамга ҳам бермайман.

МУАЛЛИМ. Ҳа, бермайсиз...

ЖҲРА. (Четга). Пишиқликда опангни ҳам шарманда қиласан шекилли. Сен тир-ранча... (Унга). Қани юринг, бойбачча!

АДҲАМ. Ҳа! Мен муаллим афанди билан бирга бораман.

МУАЛЛИМ. Менинг жиндак ишим чиқиб қолди, Жўра акангиз олиб бориб қўяди.

АДҲАМ. — Боринг-эй... Бўлмаса Шарофат опамга берган хатингизни бермайман!

МУАЛЛИМ. Бўлмаса мен ҳам кибитни тортиб оламан. Мундан кейин китобларни Ашурга бераман!

АДҲАМ. Йўқ, афандим, унадим, унадим... Жўра акам билан кетаман...

МУАЛЛИМ. Хатни ҳам опангизга топширасиз.

АДҲАМ. Хўп, ундан кейин суратли китобларни Ашурга бермай менга берасиз-а?

МУАЛЛИМ. Албатта сизга бераман-да!

АДҲАМ. Бўлибдир (Чиқадилар).

Мажлис: 3

Муаллим ёлғиз

МУАЛЛИМ. Зокиржон, Зокиржон! Табиатдаги ёмонликка, пастликка зўр кела олармикан, йўқми? Шу кунларда авзойи бузуқроқ... Биз билан қололмайтурғонга ўхшайди... Азимжон қиморбоз билан Рустам ака тоза ишлатиб ётибди. Зокиржонни қўлга олсалар, шу билан дунё гулистон бўлади, деб ўйлайдилар... Албатта... Бу хато, Зокиржон ифлос бўлса, у ҳам қолмайди, сурилади... (Газетни очади, бироз жим). Ху-хуф! Халитдан бошланиб қолибдир-ку! Мана «бошқармаға хат, мухбирга жавоб». Имзо: Зокиржон Раҳим ўғли... Қани, қани... (Уқийди, баъзида овозини чиқариб қўяди). «Мухбир хато қилади. Унинг жамоа ижроқўмиға шахсан адовати бор...» Менинг ижроқўмға қандай шахсий адоватим бўлмоғи мумкин? Бу қип-қизил ёлғон! «Азаматжон ака ўрта деҳқон! Ер-суви оз, ўзига етгули». Мана мунга ким ишонади энди? Ох, Зокиржон, Зокиржон! Узининг пас тинатлигини кўрсатди! (Бироз жим). Балки у мажбур бўлиб ёзғондир? Рустам ака қўймағондир? Хайр, ўзи билан бир гаплашай-чи, қани, нима дер экан? (Шарпа овоз). Бировлар келаётибдир. (Туриб нарироқ боради). У?

АВАЗ. Биз... Муаллим афанди, бормисиз? (Кириб келадилар).

Мажлис: 4

Муаллим, сўнгра Ҳасан, Эгамберди, Хушназар деган қишлоқ кишилари

МУАЛЛИМ — Келинг, Ҳасан ака! Мен сизларни кутиб ўтирибман, ўтиринглар! (Кўришиб ўтирадилар).

ҲАСАН. Эртарақ келардик, мана бу Эгамбердининг ишлари битмай қолиб бироз кеч қолдик. Хушназар ҳали сал кечикиб келади...

МУАЛЛИМ. Зарари йўқ. Қани нима қилдинглар? Борасизларми?

ҲАСАН. (Секин). Шу кеча чиқиб кетмоқчи бўлдик. Отларимиз ҳам тайёр. Сизга учрайлик деб келдик.

МУАЛЛИМ. Бўлмаса менинг ҳеч бир гапим йўқ. Мана бу хатларни жой-жойиға топширасиз. Ҳамма гапни ўша Аминов ўртоққа уқдирасиз. Керакли жойларға сизни ўзи олиб бориб кўрсаттиради. Шу билан, албатта, буларнинг ишлари тўғриланади. Зокиржон бироз уларга ён бера бошлабдир... Рустам ака билан Азимжон ўғрини мақтаб газётага бир нарса ёзибдир. Улар пулнинг кучи билан иш қилаётибдилар. Лекин кўрқиб керак эмас, биз ҳақмиз, ютамыз! Булар вилоятдан, у — марказдан бир-иккита тарафдор оширибдилар. Бўлмаса уларни кўпдан саранжом қилғон бўлар эдик... Ҳали ҳам қўймаймиз! Мана, хатларни олиб жўнай беринг! Ҳамма гапни тунов кун гаплашиб олганмиз-ку!

ҲАСАН. Хўп, бўлмаса, биз кетайлик. Тўғри, ўша Аминов деган ўртоқнинг уйига бора берамизми?

МУАЛЛИМ. Ҳа, тўппа-тўғри... (Уларни жўнатади).

ҲАСАН. (Овози). Янаги ҳафтагача етиб келармиз, худо хоҳласа!

Мажлис: 5

Муаллим ёлғиз. Сўнгра Шарофат

МУАЛЛИМ. Ман бу иш Рустам аканинг нақ белига тепади. Булар серҳаракат «Қўшчи» аъзолари, ўзлари ҳам жуда камбағал одамлар... Шуларга ишонмасалар, кимга ишонадилар? (Бу вақтда орқа томондан дуволнинг устидан Шарофатнинг боши кўринади. У пастга тикилиб қарағач, бошини яна дарров кетга беркитади).

ШАРОФАТ. (Ўзи кўринмасди). Адҳамжон! О, Адҳамжон!

МУАЛЛИМ. (Ирғиб ўрнидан туради. Бироз ҳаяжон бор...). Ким у?

ШАРОФАТ. Мен, Адҳамжоннинг опаси бўламан. Хабар олғали келиб эдим. Адҳамжон шу ердами?

МУАЛЛИМ. (Дадил). Адҳамжон шу ерда эди, ҳозиргина Жўра билан жўнатиб юбордим.

ШАРОФАТ. Яхши бўлибдир, мен ҳам бора қолай.

МУАЛЛИМ. (Тезгина девор ёнига боради, дадил гапирмоқчи бўлади. Шундай бўлса ҳам бироз қовшаш бор...). Шошманг, бир-икки оғиз гапим бор...

ШАРОФАТ. Нима гапингиз бор? Айта қолинг, мен шошиб ётирман... (Унда ҳам ҳаяжон бор...).

МУАЛЛИМ. Сиз деворнинг кетида турсангиз, қандай гапира оламан? Ҳамма ёққа эшиттириб бақирайми?

ШАРОФАТ. Йўқ, секин гапираберинг.

МУАЛЛИМ. Сиз эшитмай қоласизми деб қўрқаман...

ШАРОФАТ. Яхши гап эшитила беради...

МУАЛЛИМ. Энг яхши, ширин гаплар қулоққа айтилғучи эди-ку? (Шу чоқда ёш бир йигитча дарахтлар орасида юриб пойлайди гапга қулоқ солади).

ШАРОФАТ. Ҳали ҳам менинг қулоғимга айтасиз-да... Сизнинг гапингизни мендан бошқа ким эшита олади дейсиз? Гапираберинг!

МУАЛЛИМ. Мумкин бўлса, бу ёққа тушсангиз... Хотиржам гаплашсак!

ШАРОФАТ. (Бошини дуволдан бироз чиқариб, юзини рўмол билан жиндак тўсади). Хотиржам гаплашатурғон гапларни Азимжонбойникида айтасиз... Ҳали вақт бор-ку!

МУАЛЛИМ. (Кулади). Сиз тоза қўрқиб қолгонга ўхшасиз-а? Нега қўрқасиз?

ШАРОФАТ. Мен сиз бўлсам, албатта қўрқмас эдим...

МУАЛЛИМ. Азимжонбой эмас, ундан каттаси ҳам бу замонда икки севишган кўнгилни ажрата олмайди...

ШАРОФАТ. Мана шу сиз айтган замонда ҳам кўп севишган кўнгилларни қарс-қарс ажратишиб юборишмоқчи!.. (Шарпа овози. Шарофат дувол орқасига беркинади, муаллим югуриб боради).

МУАЛЛИМ. (Шарофатга). Шошмай туринг! Яна гаплашамиз! (У ёққа). Ким у? (Паранжили бир хотин кириб келади).

Мажлис: 6

Муаллим, Шарофат, бир хотин

ХОТИН. Муаллим афандим, сизмисиз, айланай?

МУАЛЛИМ. Ҳа, менман, ойи. Нима ишингиз бор эди?..

ХОТИН. Бир арзим бор эди сизга.

МУАЛЛИМ. Яхши, ўзингиз ким бўласиз?

ХОТИН. Кейин айтаман.

ШАРОФАТ. (Ўзича). Бу муаллим афанди шунақа одаммикан?..

МУАЛЛИМ. (Шарофатга тез қарайди, қажшаған). Хўш, гапиринг гапингизни.

ХОТИН. Менинг гапларим ўзингиздан бошқаларга айтилмайтурғон гаплар... Айтаберсам, биров эшитиб қолмайдими? (Пойлағон йигитча йўқолади).

МУАЛЛИМ. (Тамом қажшаған, бироз жим қолади. Шарофат ҳайрон, тез-тез бошини чиқариб қарайди). Айтаберинг ҳеч ким эшитмайди...

ХОТИН. (Ўтиради). Менинг гапларимга ишонмассиз деб қўрқаман... Илгари менинг ўзимни бир кўриб олсангиз, ундан кейин ишонардингиз... (Муаллим жим, ҳаяжонда, хотин юзини очади). Худо менга бошқа ҳеч нарса бермаса ҳам бироз ҳусн бериб қўйибдир... (Яна беркитади).

ШАРОФАТ. Шуларни кўргандан кўра кўзларим қуйилиб тушса бўлмайдими?

МУАЛЛИМ. (Қалтирағон). Нима демоқчисиз? Гапиринг тезроқ!

ХОТИН. Нимага қалтирасиз? Шундақа, афандим. Менинг ҳусним кўпларни қалтиратиб қўйиб, бошимга бало бўлди...

МУАЛЛИМ. (Секин ўтиради, оёқ оғриғон). Гапиринг...

ХОТИН. Шу ҳусним ўлгур бошимга бало бўлди, айланай. Яқинда сой бўйида бир сув жанжали бўлиб, бир-икки одамни уриб юбордилар-ку, эшитгандирсиз?

МУАЛЛИМ. Хайр, эшитганман. Тезроқ гапиринг!

ХОТИН. Ўша тўполондан бир ҳафта-ўн кун кейин деҳқонларни урғон деб менинг эримни қамадилар... (Йиғлайди). Шундан бери бечора шаҳарда овақтада ётади... Рустам ака, мирзаси, ишқилиб ҳукуматнинг катта амалдорлари қоғоз ёзишиб, уни қоралаб, судга берибдир... (Пойлағон йигитча онасини бошлаб келади, у паранжисиз бошига рўмол ташлағон).

МУАЛЛИМ. Нима дейсиз энди? Қалтароқ гапиринг!

ХОТИН. Эрим ноҳақ қамалғон, ажратиб олиш тўғрисида маслаҳат беринг, деб келдим...

МУАЛЛИМ. Эрингиз ҳам жанжалларга аралашганми?

ХОТИН. Ҳа, у ҳам калтак еб келди...

МУАЛЛИМ. Бўлмаса уни қамағонлари тўғридир... Агар гуноҳи бўлмаса, судда маълум бўлади... (Шарофат диққат билан тинглай бошлайди).

ХОТИН. Шунча одамдан ҳеч биттасини қамаммай ёлғиз менинг эримнигина қамағонлари тўғри бўладими? Қандай одамсиз?

МУАЛЛИМ. Бўлмаса нимага қамашди уни?

ХОТИН. У жанжалнинг ичида бўлса ҳам бировга бир калтак солмағон, қайта ажратмакчи бўлиб калтак еган; ўша кунийқ менга айтиб эди...

МУАЛЛИМ. Бўлмаса бошқа бир айб билан қамалғондир?

ХОТИН. Ие, айланай... Азимжон қиморбоз билан ана у Рустам ака неча мартадан менга одам қўйишди... «Базмга келсин» дейишди... «Эрига кўп ер бераман, навбатдан ташқари сув бердирамиз», деб айтдиришди. Мен унамадим... Хадеб одам устига одам келиб безор қилғоч, эримга айтиб қўйдим... У бориб Азимжон қиморбоз билан сўкишиб келди. Шундан бир ой ўтар-ўтмас қамаб қўйишди...

ШАРОФАТ. (Ўзича). Вой яшшамагурлар-эй!...

МУАЛЛИМ. Ҳа, гап бундай денг! Шундан бери ҳеч қаерга учраб, ариза бериб кўрдингизми?

ХОТИН. Рустам аканинг бузук ниятларини ҳеч кимга айтганим йўқ. Эримда гуноҳ йўқ, чиқариб юборадир деб ариза ёздириб, ана у мирза йигитга — Зокиржонга бериб эдим, «эрта келинг», «киндин келинг» деб 5—6 кун овора қилгондан кейин бир кун «Бир кеча бир жойда хилват қилиб гаплашайлик, ундан кейин эрингизни бир кун ичида чиқартириб юбораман», деди яшшамагур... Шундан кейин унинг ёнига бормадим...

МУАЛЛИМ. (Ўзича). Эй, Зокиржон, Зокиржон! Узини ҳалок қилди бу йигит...

ШАРОФАТ. (Ўзича). Вой яшшамагур-эй!...

МУАЛЛИМ. (Бироз ўйланғоч). Хўп, оий, сиз энди бораберинг. Мен бироз ўйлаб сизга йўл-йўриқ кўрсатаман. Бу ишингизни шундай қилиб тўғрилаймизки, эрингиз ҳам тезда чиқиб қолади, эрингизни ноҳақ қаматтирғонлар ҳам адабини ейди...

ХОТИН. Худо ёрлақосин, ука! Яна қачон келай?

МУАЛЛИМ. Энди келманг. Бу келганингизни ҳам ҳеч ким билмасин. Сизнинг уйингизга Жўрабой бориб туради.

ХОТИН. Жўрабой ким?

МУАЛЛИМ. Рустам аканинг қоравули...

ХОТИН. Вой унга билинтириб бўладими, қалай?

МУАЛЛИМ. Ишингиз бўлмасин. Эрингизни қутқариб берсак бўлдим?

ХОТИН. (Йиғламсираб). Худо умрингизни узоқ, қилсин, ука! Ойдай қайлиқ берсин! Орзу-ҳавасингизни кўринг!

ШАРОФАТ. (Ўзича). Бечора...

МУАЛЛИМ. Уйингиз қаерда?

ХОТИН. Соё бўйида, «Нишонбойники» деб сўрасангиз ҳамма билади.

МУАЛЛИМ. (Ёзади). Соё бўйида, Нишонбой). Хўп, оий, бўлди (хотин чиқади).

Мажлис: 7

Муаллим, Шарофат

МУАЛЛИМ. Анча бесарамжон бўлиб олдингиз-а?

ШАРОФАТ. Бошида мен ҳайрон бўлиб эдим: бу муаллим афандининг шунақа ёмон одатлари бормикан деб...

МУАЛЛИМ. Йўқ, биз у тўғрида жуда хотиржаммиз. Сиз билан қўшилмоқчи бўлгон одам, шу чоққача сизни эплаб олалмайман-у! Ҳозир унақа нарсалар кўнгулга сиғмайди. Ҳозир қишлоқнинг оғзи катталари, муштумзўрлари, ярамас амалдорлари билан бел боғлаб курашга тушдик. Ё йиқилмай, ё йиқитмай туриб тиниш йўқ!

ШАРОФАТ. Сиз йиқитиб-йиқилғунча мен Азимжон қиморбознинг торатига¹ сув қуятурғон бўлиб қоламан...

МУАЛЛИМ. Йўқ, бундай эмас! У нарсаларни хаёлингизга ҳам келтирманг! Улар ўзлари ўзларига ҳандақ қазиб ётишибдилар... Ҳалиги хотиннинг арзидан нималар чиқади, биласизми? Ҳа-ҳўв!.. (Йўтал овози). Оббо, тагин ким келди? (Боради).

Мажлис: 8

Муаллим, Шарофат, Улмас ака

УЛМАС. Ассалому алейкум, афандим!

МУАЛЛИМ. Ваалайкум ассалом. Ҳа, Улмас ака, келинг. Қани ўтиринг! (Устолдан жой кўрсатади).

УЛМАС. (Устолга зўрға ўтириб, дуо қилади). Домла, бевақт келганимга хафа бўлманг. Бир кичкина иш билан келиб эдим.

МУАЛЛИМ. Хўш, айтинг.

УЛМАС. Яқинда бир неварача кўриб эдик. Анчадан бери шунга от қўёлмаймиз. Кампир билан шу тўғрида уришиб қолдик.

МУАЛЛИМ. Ҳа, нимага?

УЛМАС. Кампир «Илғой» қўяман, дейди. Илғойдай пишиқ бўлади, дейди. Мен «Илёс қўяман», дейман. Илёс пайғамбардай узун умр кўрсин, дейман. У ҳам ўзича от топди, менга маъқул эмас, мен ҳам ўзимча топдим, унга маъқул эмас. Охирида мана ҳозир ишдан кейин кампир билан яна уришиб қолиб, сизнинг ёнингизга чиқиб келдим.

¹ Таҳоратига демоқчи.

МУАЛЛИМ. Мен нима дейман энди? Мен ҳам ҳайрон бўлиб қолдим... Мен қўй-фон от сизларга мавқул бўлармикан?

УЛМАС. Узимиз топғон отларни бир эшитинг, ундан кейин сиз ҳам ўзингизникини айтасиз.

МУАЛЛИМ. (Кўзи Шарофат томонда). Хайр...

УЛМАС. Меники: Илёс, Ҳазир, Умар, Ҳорун, Азиз, Луқмон, Сулаймон, Ҳайбар, Муслим... Абомуслимининг номи бўлади-да. Сайёр, «Насри Сайёр» ники... Балки Китоб... Равшан... Бобойи Равшанники...

МУАЛЛИМ. (Кулади). Хайр...

УЛМАС. Энди кампирники бўлса, жуда бўлмоғур. Айтмасам ҳам бўлади.

МУАЛЛИМ. Йўқ, уникини ҳам айтинг.

УЛМАС. Хайр, айтсам, айтай, у ҳам ўқсуб қолмасин: Илғой, Тош, Метин, Бўрон, Йўлчи, Тўпти, Қамчи, Теша, Болға, Уроқ, Узок, Ит, Мушук, Бало-баттар... Эй, қўйинг-эй, бўлди! Энди сиз, мана бу болшовойларга ёқатурғон бир ном қўйиб бера қолинг, замонамизнинг номларидан...

МУАЛЛИМ. Сизнинг айтганингиз ҳам эмас, кампирнинг айтгани ҳам эмас, қишлоққа энг муносиб исм — Деҳқонбой. Шуни қўйинг.

УЛМАС. Хайр... Мен-ку, унайман-а, кампир унармикан?

МУАЛЛИМ. Мени айтди, денг!

УЛМАС. Ишонмайди!

МУАЛЛИМ. Сизга ишонмайдимиз?

УЛМАС. Менинг кампирим жуда айжойиб: хонларнинг қизиға ўхшаб таранг қилади! Менинг гапимга сира ишонмайди, қаранг! Бир энлик хатга битиб берсангиз, отинча келиним бор, ўқиб берса, ундан кейин ишонади. Шундай қила қолинг!

МУАЛЛИМ. Хўп, ёзсам, ёзиб берай (туриб ёзиб беради).

УЛМАС. Энди яхши бўлди. Илоҳи эсон бўлинг! Хайр энди!

МУАЛЛИМ. Хайр! (Бироз узатиб боради).

Мажлис: 9

Муаллим, Шарофат

ШАРОФАТ. (Дуволдан бошини чиқаради). Ким бу одам? Жуда эзма чол экан?

МУАЛЛИМ. (Яқин боради). Шугина нарсани сўрағали чиқибдир, бечора... Илёс ота деган чол. Тегирмончининг отаси.

ШАРОФАТ. Ёнингизга ҳар нарсани сўраб чиқаверар эканлар-да! Сизни ишингиздан қўйишмайдимиз булар?

МУАЛЛИМ. Қандай қилайлик? Биз булар учун ҳам зақунчи, ҳам аълам, ҳам муфти... (Яна йўтал овози, ёшроқ бир бола кириб келади).

МУАЛЛИМ. (Боради). Яна биттаси келди.

ШАРОФАТ. Мен қўрқиб қолдим.

Мажлис: 10

Муаллим, Шарофат, Бола

БОЛА. (Кириб). Афандим! Бир касалимиз бор эди, ҳоли оғирлашиб қолди, бир кўриб қўйсангиз! Шуни сўраб кел деб юбориб эдилар.

МУАЛЛИМ. Йўқ, ука, мен касални билмайман. Бориб айтгил, бир иш қилиб, шаҳарга олиб тушқиб докторга кўрсатинглар. Подшо халқ доктори бекорга кўради, яхши дорилар беради. Бор, ука, шундай дегин.

БОЛА. (Секин). Отамлар сизнинг ўзингизни олиб кел, деб эдилар...

МУАЛЛИМ. Мен касални билмайман, ука. Доктор яхши...

БОЛА. Доктор йироқ-да... (Кетади).

Мажлис: 11

Муаллим, Шарофат

МУАЛЛИМ. Энди муниси менга докторликни юкламоқчи...

ШАРОФАТ. Мен жуда қўрқиб қолдим.

МУАЛЛИМ. Нимага?

ШАРОФАТ. Сиз билмайсиз. Бувимнинг кундошининг онаси жуда ёмон хотин. Боя Жўра жинни бизнига келиб, бувим келгунча боғда мен билан гаплашиб ўтириб эди... Бир паранжилик хотин ун тиланиб келди. Худойиға отағандир деб олиб чиқиб бердим, чиқиб кетди. Кейин, бувим келгандан кейин билсам, ўша кундошнинг онаси экан... Мени пойлаб келган экан...

МУАЛЛИМ. Таниб ушлаб олмасиз-да!

ШАРОФАТ. Мен ҳам билмай қолибман. Бувим келиб айтди. Жуда ёмон афсус едим. Билсам, маҳкам ушлаб олардим... Энди бутун қишлоққа бўлмағур гапларни ёяди...

МУАЛЛИМ. Ёйса ёяберсин, кўрқманг! Яқинда уларнинг ҳам оёғи осмондан келади.

ШАРОФАТ. Билмайман, сиз нимага ишониб мунча бепарволик қиласиз? Азимжон қиморбоз ҳазил одамми? Отам ёш болами?

МУАЛЛИМ. Мен ҳеч нарсага инонмайман. Мен ёлғиз замонга ишонаман. Замон-бизнинг томонда! Кўрқманг! Замондан кучли нарса бўлмайди дунёда! Замон хоҳлаганини қилади. Яхши кўрганини кўкларга чиқаради, ёмон кўрганини етти қават ерларга киргизади! У Азимжон қиморбоз, Улмас акаларингиз замон олдида, албатта, ҳазил ва гўдак одамлар... Замон тўхтовсиз айтиб турадики, Шарофатлар хоҳлаганларига тегсин. Ота-онаси қарши турмасин, қарши турғонларни ағдараман!... Ағдараман!... (Яқинлашиб боради).

ШАРОФАТ. Йўқ, қўйинг! Азимжон қиморбоздан берухсат менга ҳеч ким тега олмайди!

МУАЛЛИМ. Нима? Нима? Азимжон қиморбоздан берухсат ҳеч ким тега олмайди? Ҳеч ким? Шошманг, шошманг, бўлмаса! (Бир ирғиб кўлидан ушлайди, осилиб туриб ўпмакчи бўлади. Энди ўпай деганда наридан овоз чиқади. Жўра орқадан келиб-пойлаб турган хотин билан йигитни елкаларидан ушлаб судраб киради).

ШАРОФАТ. Вой, нима бало бўлди? Булар кимлар? (Беркинади).

Мажлис: 12

Муаллим, Шарофат, Жўра, Абдижалил, Жаҳонбу

ЖўРА. Афандим, мана булар сизни боядан бери пойлаб ўтирғон эдилар. Кўрмай қолибсиз.

МУАЛЛИМ. Кимлар булар?

ЖўРА. Бу киши Раҳима холанинг кундошлари!

ШАРОФАТ. (Бошини кўтаради). Вой, Жаҳон! Жаҳон! Жаҳон ғар! Жаҳон лўли!

ЖАҲОНБУ. Мен ҳеч ким билан хилватда ўйнашганим йўқ, қизим...

МУАЛЛИМ. Хола, оғзингизга қараб гапиринг. Ишонган тоғингиз Рустам аками? Ундан кўрқатурғон киши йўқ! Қизим юртнинг каттасида деб дунёни куйдирасизми? Нима кўрдингиз? Нима?

ЖАҲОНБУ. Ҳеч нарса кўрмадим, болам... Ҳеч нарса кўрмадик... Тўғри экансиз... Бировлар билан ёмон муомилада бўлмайсиз экан...

МУАЛЛИМ. Кесатиб гапирманг, хола. Бу пичинларингизни кўтаратурғон кишига, Рустам акадан кўрқатурғон ҳезларга қилинг. Менинг Шарофат билан гаплашганимни таъна қиласизми? Унга сизнинг нима ҳуқуқингиз бор? У мени севади, мен уни! Уртага тушганлар бекор янчилиб қоладилар... У менинг хотиним, бари бир уни мендан ҳеч ким тортиб ололмади...

ЖАҲОНБУ. Ҳўп гапга уста экансиз, яхши йигит... Бировнинг пардадаги қизи билан сиз ўйнайсиз, исноди отасига тегади...

ШАРОФАТ. Оғзингга қараб гапир, далли! Ким ўйнашибдир? Гаплашиш бўлса, гаплашдим, ундан тонмайман! Уйнашқаним йўқ!

ЖАҲОНБУ. Уйнашиш бундан ортиқ бўладими? Ярим кечада бир бўйдоқ йигит билан хилват қилиб гаплашсанг, ўпишсанг... Сени қараб тур, отанга айтиб, нималар қилдиран эканман!

МУАЛЛИМ. Шошмайроқ қилдирасиз! Бу ёқдағилар чўп эмас, одам! Узингизга ўзингиз қиласиз! (Яқин келиб). Кечаси ярим кечада берухсат бировларнинг боғига тушиб, ўғридай пойлаб юрганларингизни қонун бўйича нима қилади, биласизми?

АБДИЖАЛИЛ. Қонунни сиз биласиз-да, афандим, биз қайдан билайлик.

МУЛЛИМ. Бу ишингиз учун сизни турмага тикадилар, билсангиз?

ЖАҲОНБУ. Бизга Рустам акадан бошқа ҳеч ким тега олмайди. Юртнинг каттаси Рустам ака бўлатурғон бўлса, ўшандан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди.

МУАЛЛИМ. Шошманг бўлмаса! Жўра, сен буларни ҳозир олиб бориб қамайсан. У тарафини эрта билан ўзим бориб тўғрилайман.

ЖАҲОНБУ. Қамоққа буюриб, нима, сиз амалдормингиз?

ЖўРА. Мен ҳайронман, афандим... Рустам акам...

МУАЛЛИМ. Рустам аканг бу ерга сиғмайди. Мен ижроқўмнинг раёсат аъзосиман. Қамайсанми-йўқми?

ЖўРА. Мен энди...

МУАЛЛИМ. Ҳозир бориб менга мактаб болаларимдан Рафиқ, Шукур, Ғани, Нематжонларни сўраб кел! Бор тез! Ё менга ҳам унамайсанми?

ЖўРА. Майли, хўп... (Кета бошлайди).

МУАЛЛИМ. Шошма! (Қўлига топпанчасини олади) Шарофат, сиз ҳам бу ёққа тушинг. Жўра сизни уйингизга қўйиб, ундан кейин у ёққа боради. Тушинг. Бориб боғдан ўзингиз ёлғиз қайтмайсиз. Жўра, бор, улашиб қўй! (Жўра бориб, Шарофатни туширади. У индамасдан бўйини букиб, рўмолини тўсиб секин босиб ўтади. Жаҳонбунинг қарши-сиға келгач, иккаласи бир-бирларига ғазабли қарашиб оладилар).

ЖУРА. Биз кетдик, айтганча, ҳалиги гапларим яна қолдимми? Қачон гаплашамиз!
МУАЛЛИМ. Болаларни олиб кел, мана буларни бир жойга жойлаб қўйиб, эрта билангача гаплашаберамиз.

ЖУРА. Хўп...

МУАЛЛИМ. Уша болаларни олиб келгунча мен шундай ўтираман! Билдингми? Қамашқа сен ярамасанг, улар ярайди!.. (Уларнинг рўпарасида топпанчасини ушалаб ўтиради. Йигитчанинг ранги оппоқ оқариб, Жаҳонбу ҳам кўрққан, индамасдан қатиб қолгонлар). Рустам ака ўз қўли билан ўзига чоҳ қазийди, сиз аҳмоқлар бўлса, уни чоҳ қазидан тўхтатиш ўрнига ёнига кириб, бирга қазिशасиз! Тезроқ чоҳқа тиккунча ўлиб бўласиз! Шошманг, чоҳқа ҳам тушар, кўнглингиз ҳам тинар!..

(Парда тушади)

ИККИНЧИ ПАРДА

(Икки кўринишда)

АРАЛАШУВЧИЛАР:

ШАРОФАТ.

ҚУМРИ, Шарофатнинг ўртоғи.

РУСТАМ ака

ЖУРА.

ЖАҲОНБУ — ПАРАНЖИЛИ ХОТИН.

РАҲИМА ХОЛА.

ҚУНИ-ҚУШНИЛАР (хотинлар, қизлар, болалар).

* * *

РУСТАМ ака.

БИР ЁШ ЙИГИТ.

ШАРОФАТ.

ЗОКИРЖОН.

ЖУРА.

ҚИШЛОҚ ЙИГИТЛАРИ: Раҳмат, Турсунали, Содик, Юнус, Уктам, Бўта, бир ёш, икки ва бошқалар.

ИККИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

ЯНА БИР ДУШМАН ОРТДИ

Рустам аканинг ҳовлиси. Чапда айвон, айвондан ичкарига бир эшик ва бир тераза очилади. Айвон олдида бир-икки туп дарахт. Унга супача, ўра, дувол.

Мажлис: 1

ШАРОФАТ, СЎНГРА ҚУМРИ

ШАРОФАТ. (Супада айвонга қараб ўтирғон, кашта тикади. Каштани қўйиб орқасига қайрилиб гапиради). Қумрихон! Ҳай, жонимни қоқай! Бу ёққа тушинг. Бирпас гаплашиб олайлиқ. Жуда сиқилиб кетдим...

ҚУМРИ. (Товуши). Бир чиройлик қўшиқ айтиб, гулдак кашта тикиб ўтирғон келинчак қиз ҳам сиқилар эмишми? Сиқилиш — бизга чиққан, айланай: ўгай она ўлгур бир нафас тинч қўймайди. Энди шу топда тез «Кўк териб ўтасан, чучвара қиламиз», дейди. Шунинг учун талаға ўтаётирман.

ШАРОФАТ. Мен ҳам сизга ўша тўғриларда ҳасрат қилмоқчи эдим-да.

ҚУМРИ. (Товуши). Қўйинг, айланай, ҳасратга сира тобим йўқ.

ШАРОФАТ. Қумрихон! Гапимни ерга ташламанг, айланай. Бир нафасгина ўтириб чиқасиз. Талаға ўтмакчи бўлсангиз, ана у дарча тарафдан ўтаберасиз. Тушинг, бўйдан! Хув, айланақолай...

ҚУМРИ. (Товуши). Шарофатхон-эй, қўймайсиз шекиллик. Ана у ўгай ўлгуримга нима дейман энди.

ШАРОФАТ. Гуноҳизни ўзим тилаб оларман. Тушинг, жон ўртоқ!

ҚУМРИ. Қандай тушаман, бу дуволингиздан. Бирор ерим майиб бўлиб қолмасин тегин: эр олмай қўяди...

ШАРОФАТ. Ие... Нарироқдан, тандурнинг устидан тушинг, айланай. Бора қолинг, ҳа... (Ўзича). Одам ҳаммаси бир хил бўлабермас экан-да. Бу қизнинг бошида ҳам тоғтоғам бор, ҳеч парво қилмайди. Кулгани кулган, уйнагани ўйнаган!..

ҚУМРИ. (Қўлида қошиқдон сават, ичида бир пичоқ, қўшиқ айтиб чиқиб кетади).

Кўккина каптар бўлиб
Учсам қанотимни сузиб.

Тоғу-тошларда йўқолсам
Рўзгоримни бузиб...
(Сўз). Ҳа, ойим қиз қалайсиз?
Юрагим чойдишмиди,
Чойни солиб қайнатдилар.
Авжи уйкуда эдим
Ғамни солиб уйғотдилар...

(Сўз),— деб ўтирибсизми? Айланиб кетай сиздан (Ўтиради, бироз жим).

ШАРОФАТ. Худди менинг кўнглимдаги гапларни топиб айтдингиз. Шундай кул-фатлар тушаётибдирки, юрак-бағир лахта-лахта қон бўлиб кетган эди.

ҚУМРИ. Онангиз ўгай эмас-ку? Шукр қилинг!

ШАРОФАТ. Угай она ҳар қанча ёмонлиқ қилса, битта ўзингизга қилади. Ёлғиз бошингиз бўлгондан кейин тортиб кетаберасиз. Кундошнинг иши қурсин, кундошнинг!

ҚУМРИ. Эрга тегмай туриб нимага кундошдан гапирасиз?

ШАРОФАТ. Онамнинг кундошини айтаман: бир кун тинч қўймайди, кавлаб ётқон, кавлаб ётқон... Онам иккаламиз нах ўлиб бўлдик. Бир кун Жўра жинни билан ўтирғанимда бўлгон гапларни-ку эшитиб эдингиз, ундан кейин Адҳамжонни айтгали мактабхонага ўтсам, Жаҳоннинг катта ўғли Абдижалил пайлаб турибди. Муаллим афанди билан қолиб, тутиб олди. Ушандан бери отам «муаллимни ҳайдайман» деб юрган эмиш. Шундай қилиб, ҳам она дарди, ҳам ўз дардинг, ҳам бировларнинг дардини тортасан киши...

ҚУМРИ. А... Уша муволлим афандингиз ҳам ғалати киши экан... Уша яшамағурларни ўчаштириб нима қилади? Онангиз рози бўлгондан кейин секин киши билмас битишиб, наророқ гўрга бориб никоҳ ўқитиб олмайдимиз? Ким айтади уни «закун» билади, деб. Бўшашмай қолсин! У «закун» топиб бўлғунча, ана у Азимжон қиморбоз отангиз билан битишиб, сўзини олиб кетади...

ШАРОФАТ. Бу турғон гап. Мен ҳам шуни йўлаб куяман-да! Ота деган онадан кучли эмасми? У муаллим ўлгур мундай бир ғам еса-чи? Йўқ, йўқ, йўқ! Баҳузур деҳқонларнинг аризаларини эшитиб юрибдир... (Жим). Вой, Қумрихон, ўша бепарвога бермаса бермасин, майли, Азимжон қиморбознинг ҳалиги катта тўнғизига икки хотин устига бераман деганига чидай олмайман...

ҚУМРИ. У ўлгур пўрдоқ ҳам икки хотин устига тагин олмаса нима эди. Ер ютгур!

ШАРОФАТ. Икки хотиндан бола йўқ эмиш...

ҚУМРИ. Иккитасидан бўлмағон бола, сиздан бўлар эмишми, айланай? Ўзидан кўрсин, яшшамагур! Айб ўзида...

ШАРОФАТ. Унақа деб бўладими, қалай? Ҳамма айб хотинда!.. Айб эркакда десангиз ким ишонади, айланай?

ҚУМРИ. (Ҳазин, секин). Ўзим...

ШАРОФАТ. (Ҳазин, секин). Сиз ёлғизсиз...

ҚУМРИ. (Ҳазин, секин). Биз ҳаммамиз ёлғиз... (Бироз жим).

ШАРОФАТ. (Секин минғийди, кашта тика бошлайди).

Боғбонинг ўлмасин,
Боққан манингдек бўлмасин.
Талада қўй ҳайдаган
Чўпон мандай бўлмасин...

ҚУМРИ. (Ҳазин). Ҳали сизнинг ҳеч гапдан хабарингиз йўқ...

ШАРОФАТ. (Дарров каштани ташлайди, туси жиддийлашади).

ҚУМРИ. Мен ҳам кундош устига кетиб ётибман...

ШАРОФАТ. (Кўрққан). Гапирманг?! (Тикилади).

ҚУМРИ. Сизники ҳали, эҳтимол... Сизнинг ҳали пича умидингиз бор... Меники бўлиб қолгон...

ШАРОФАТ. (Яна ўшандай). Қандай!? (Тикилади).

ҚУМРИ. (Ҳазин). Угай ўзи айтди... Ушанинг қариндоши... Элликларга бориб қолгон... Унинг битта хотини бор экан, уч ойдан бери касал ётқон эмиш... Қўли упути йўқ, дейди...

ШАРОФАТ. Вой ер ютсин, дори-дармонни қилса, бўдмас эканми? Хотин касал бўлса, эр уйлана берсин эмишми?

ҚУМРИ. Дори-дармон қаёқда: уч ойдан бери ўзи бир мартагина аҳволини сўрамабдир. «Касалга тобим йўқ», дейдимиз...

ШАРОФАТ. Вой ўла қолсин!

ҚУМРИ. Уша хотиннинг бир қариндоши келиб қараб ётқон эмиш... Ўзи тагин уч марта ҳаж қилгон эмиш... Шунга отам ўлгур ҳам унаб ўтирибдир... Угай ўлгур индамасдан борди-келдисини қилаётибди...

ШАРОФАТ. Мен сизга ҳасрат айтмай ўлай...

ҚУМРИ. Мен қыйналиб юриб-юриб охири ўзимни кўндирдим. Майли, пешонамға ёзилғонни кўраман. Ҳеч қаерда умидим бўлмагондан кейин куюб нима қилдим?... Сизнинг оз бўлса ҳам умидингиз бор... (Энди бир оз ҳазил аралаш ғайрат билан). Уша муваллим афандингизга тўғри бориб айтинг, сизни олиб қочсин! Тезрақ олиб қочиб, ўғирликча никоҳ қилдирсин. Отангиз ҳам, Жаҳонбу ҳам, Азимжон гўшна ҳам, Тўхтасин бўрдоқ ҳам бормоқларини тишлаб қолишаберади... Мен ҳам ҳеч нима демасдан ўша ҳожи ўлгурга тегаман, тўйғача ана у бечора кундошим ҳам ўлиб кетади... У бечора бевафо эрдану ёмон дунёдан қутилар, мен бўлсам, кундошдан қутилиб қоларман... Хали ёшман, бироз тишимни тишимга қўйиб чидасам, ҳожи ўлгурдан қутилар эдим. Ундан кейин, худо берса, насибга яраша, орзу-ҳавасни ҳам кўриб қолурман. Туғмасам, тез қаримайман, айланай. Ҳожи ўзи безурриёт нарса экан, худога шукр...

ШАРОФАТ. (Бироз юзи очилади). Тўрт оғиз гап билан кўнглимни анча кўтардингиз, айланай... Қанақа нарса сиз?... (Қучоқлаб олади, пешонасидан ўпади).

ҚУМРИ. Ишқилиб, сиз фурсатни ўтказманг... Муваллим афандингизни хилват қилиб хўп гапиринг.

ШАРОФАТ. Тунов кунни Адҳамжонни излаб борганимда жуда қулай келиб эди, хўп гапирдим. Қулоқ солмаса қандоқ қилай? Мен боғдан келсам, у тоғдан тушади, айланай! Бизни тузук-куруқ гаплашгали ҳам қўймадилар: дам у келади, дам бу келади. Бири ариза деса, бири хат дейди, бири дори дейди, бошларимни гангитиб кетди...

ҚУМРИ. Ўзи амалдор эмас-ку, мунча? Бизнинг қишлоқ одамлари ҳам бекорчини топсалар, уялаб оладилар...

ШАРОФАТ. Битта чол «Ўғлимға от қўйиб берасан», деб келибдир...

ҚУМРИ. Енидан ел ўтмаган-да... Вақти йўқ деб қўйиб берсангиз, қиёматгача кета беради... Каттиғроқ айтинг, «тезроқ иложини қилмасанг, майли, ўша Азимжон пўрдоққа тегаман», денг. Қараб ўтирасизми? Қўйманг, айланай, унатиңг... Маҳкам этагига ёпишинг! «Зақунчи бўлмай ўл» денг, «Мени денг, бориб денг Тўхтасин бордоннинг қўйнидан ажратиб келасизми?» денг. Уятманг, битта-яримта ўпиш ҳам бериб қўйинг... Бўнак олиб турсин... Мазасига тушунади...

ШАРОФАТ. (Ўйлаб). Улақолинг... Ўзингиз ўптиринг!

ҚУМРИ. Мен сизнинг ўрингизда бўлсам, аллақачонлар тегиб олардим. Бўнак берсангиз, қарздор қилсангиз... (Қаттиқ чўзиб). Айлануй!.. (Қучоқлаб ўпади). Ургулуй!.. (Эшикдан Рустам ака кириб келади)

Мажлис: 2

Шарофат, Қумри, Рустам ака

РУСТАМ АКА. (Қовоғи солиқ, «қовоғидан қор ёғади», кўпол, тўнг овоз, калта-калта, узук жумлалар, сўзлар, ёлғиз саволдан иборат). Шарофат!

ҚУМРИ (Айланиб). Вой! Отангиз келиб қолди, айланай, мен энди чиқай.

ШАРОФАТ. (Кўрқув аралаш, лекин очиқ юз билан мулоийм ва тез ҳаракат қилиб). Келинг, ота! (Қумрига). Шошмай туринг, ўзим дарчагача бирга олиб чиқиб қўяман (Қумри дарахт орқасига беркинади).

РУСТАМ АКА. Онанг қани, онанг?

ШАРОФАТ. Утиринг, ота!

РУСТАМ АКА. Онанг қани, дейман, сенга?..

ШАРОФАТ. Эрта билан «ишга» деб кетгандан бери келгани йўқ. Билмадим... Утиринг, ота, чой-пой дамлай (Юра бошлайди).

РУСТАМ АКА. У мачафарингни эрта биландан бери истайман, йўқ! Қайси гўрларда вағза айтиб юрар экан!..

ШАРОФАТ. Ота... Жиндак ўтиринг, чой дамлай, келиб қолар...

РУСТАМ АКА. Чойинг бошингни есин!.. Сенинг мендай отанг йўқ, менинг сендай қизим йўқ! (Чиқа бошлайди. Оғир, ўйчан бир-икки қадам босқоч, қайтади). Ҳой, сенга айтаман! Азимжон бойнинг ўғлига тегмайман дея кўрма! Шулар-булар дегундай бўлсанг, ерларнинг тагига киргизиб юбораман! Зокиржон сендан сўрайди — «Кимни хоҳлайсан?», дейди, ўшанда «Азимжон аканинг ўғли Тўхтасинни!» дейсан! Эшитдингми? Бўлмаса кўзингнинг олдида онангни сўйиб ташлайман! Ундан кейин ўзингни Тўхтасин бойвачага эмас, Жўра бангига бераман! Аллақандай муволлимлар билан дувол ошиб гапдашатурғон қиз бангиларга ярашади, бангиларга!.. Билдингми?.. Ҳа!.. (Шарофат ранги ўчиб қотиб қолади. Рустам ака боёғидай босиб чиқади. Сўнгра Шарофат секин, бўшашиб ўтириб қолади).

Мажлис: 3

Шарофат, Қумри

ҚУМРИ. (Чиқиб келиб Шарофатни йўлайди). Шарофатхон, хой Шарофатхон! Кўзингизни очинг, айланай! Хафа бўлманг, ота деган шунчалик қилади, Шарофатхон! Шарофатхон! Шарофатхон, дейман! Вой ўлақолай (Югуриб бориб сув олиб келади).

Шарофатхон, сув ичинг, айланай! (Ичиради). Кўзингизни очинг (Шарофатхон сувдан бироз ичгач, кўзини очади). Одамни мунақа қўрқитманг, жоним қоқай...

ШАРОФАТ. (Заиф). Онам келмадимми? (У ёқ-бу ёққа қарайди).

ҚУМРИ. Йўқ, энди келиб қолар. Туринг, айланай, боёғидай қўшиғингизни айтиб, каштангизни текиб ўтираберинг. Ота деган шунчалик қилади-да. Сиз «хўп, ота» денг-да, билиб ишингизни қилинг. Бир иш қилиб алватта-алватта тезлик билан ҳалиги «зақунчи»ни кўринг, маҳкам этагига солинг, тезлик билан сизни олиб кетсин.

ШАРОФАТ. Энди бу сафар чинакамига гаплашолсаму ишни бир ёқлик қиламан... Бўлмаса шўрим қурийтурғонга ўхшайди. Отам гапни тамом қилиб қўйди...

ҚУМРИ. Шундай қилинг, айланай. Мен энди кўк тергали чиқай. Тагин ўғай ўлгурим қўғириб қолмасин...

ШАРОФАТ. (Ўрнидан туради). Юринг бўлмаса, дарчагача узатиб келай.

ҚУМРИ. (Кескин). Қўйинг, Шарофатхон, овора бўлманг!

ШАРОФАТ. Йўқ, дарчани занжирлагач келаман (Чиқадилар. Орқадан Қумрининг «Пишиқ бўлинг, пухта бўлинг! Ана у бўшанг муволлимингизни тўғриланг!» деган овозлари келади. Саҳна бироз бўш қолғоч, бушашиб Жўра кириб келади. Кўзи кир бир чорси билан боғлангон. Жўра ҳафалиқ билан туради. Баъзида боғлонгон кўзининг теграсини чимириб, баъзан қўли билан ушлаб, силаб-сийпаб оғриғонини билдириб туради. Келиб индамасдан супага ўтиради ва бошини қуйи солади. У ёқдан ҳазин, мингиллаб, қўшиқсиз Шарофат келади).

Мажлис: 4

Шарофат, Жўра

ШАРОФАТ. (Кулимсираб). Кел, Жўра, сенмисан? Хушхабарни эшитиб дарров етиб келибсан-да? (Жўра жим). Нимага индамайсан? Вой, кўзингни ҳам, боғлаб олибсанми? Нима бўлди?

ЖўРА. (Ҳазин). Нима бўларди? Отангиз...

ШАРОФАТ. Ҳа, отам ўлсин! Тагин нима қилди?

ЖўРА. Бир жойда базмда эдик. Отангиз мастлик билан бетимга ароқ тўла пиёлани ирғитди: ҳам пиёла заҳо қилди, ҳам «спирт» деган дори...

ШАРОФАТ. Вой, базмлари бошини есин отамнинг, ёмон зарар қилдимми?

ЖўРА. Ҳа, албатта, бир кўздан ажралдим-да энди.

ШАРОФАТ. Шу топдагина отам кириб онамни сўради. «Ҳозир келиб қолар, ўтиринг, чой ичинг» десам, менга ҳам бўлмагон гапларни айтди. Рангларим оппоқ пахтадай оқариб, ерга ўтириб қолиб эдим, ана у Қумрихон деган қиз йўлаб-нетиб зўрға тиклади. Феъли ўчсин, илоҳим!

ЖўРА. Минг қилса ҳам сизнинг отангиз, сизга оғир келар. Шундай бўлса ҳам, гапнинг ростини айтганда, отангизни бир уриб ўлдириб қўйгон киши савобга қолади...

ШАРОФАТ. У гапинг ҳам рос. (Кулимсираб). Нималар дейди дегин? «Зокиржон кимга тегишни хоҳлайсан, деб сўрайди. Ушанда Азимжон аканинг ўғли Тўхтасин дегин», деди. «Бўлмаса, — деди, онамни ўлдириб, ўзингни Жўра жиннига бераман», деди... Шуни сенга суюнчиламоқчи эдим.

ЖўРА. Ҳали ҳам бериб ётирлар-ку! Мана, бошлаб биринчи кўзимга тегди... (Жим). Узингиз ҳам хафа бўлиб ўтирғон экансиз, ундан хабарим йўқ, мен ҳам совуқ хабар топиб келибман.

ШАРОФАТ. Вой, Жўра ака-ей, тагин нима бало бўлди? Онам ҳам шу вақтгача келмайди...

ЖўРА. Онанинг тезроқ келса, яхши бўлар эди, унга айтиб қўйиб кетар эдим. Бир жойга боратурғонман.

ШАРОФАТ. Тагин қандай қазо бошимга тикилди экан? Менга айтмайсанми?

ЖўРА. Нега айтмайин, айтаман (Бироз жим). Яна битта душман орттирди. Лекин катта душман...

ШАРОФАТ. Вой, мен туғилмай ўлай, онам ҳукумат ишига аралашмай ўлсин! Нима бало ҳамма бизга душман бўлиб қолди, муниси ким экан тагин?

ЖўРА. Зокиржон.

ШАРОФАТ. Вой ўлай! Зокиржон? Ҳалиги отам айтган Зокиржонми? У ўлгур муваллим афанди билан жон-жон дўст эмасмиди?..

ЖўРА. (Бироз кулиброқ). Узингизнинг муволлим афандингиз... Ҳа, унинг билан Жўра қалин эди-ю, наригилар қўйишмади-да, йўлдан уришди...

ШАРОФАТ. Кимлар? Азимжон гушналарми?

ЖўРА. Ҳа, ўшалар. Бошида отангиз. Яқинда отангиз, Азимжон гушна, унинг ҳамма итваччалари — Зокиржонни олишиб овға чиқишди. Шундан бери Зокиржоннинг гаплари бошқача бўлиб қолди. Азимжон акага «Муаллимни тезда ҳайдатаман, қизни албатта сизга келин қилиб олиб бераман», дебдир. Ҳозир отангизга йўл-йўриқ кўрсатиб, ишга

солиб ётибдир. Онангизни «Кўшчи»дан ҳайдатиш тўғрисида ҳам алланима балоларни кўзиб юрибди...

ШАРОФАТ. Энди умидлар узилди, десанг-чи. Муваллим афанди ёлғиз қолибдир-да?

ЖўРА. Зокиржон ёмон душман, бурун неча йил мингбошига мирзалик қилган. У «йўл-йўриқ»ни яхши билади. Бир ишга киришса, қўймайди. Эрта-индин муволлимни ҳайдайдилар, қўймайдилар (Иккови ҳам жим).

ШАРОФАТ. Жўра ака! (Кўлини елкасига ташлайди). Жўра ака... Нима дейман энди... Бир гапим бор эди... Йўқ, қўйинг... Бўлмайтурсангга ўхшайди.

ЖўРА. Гапиринг, гапераберинг, мени биласиз. Мен сиз учун, онангиз учун жонимни ҳам аямайман. Ундан кейин муволлим афанди «Ўзингни ўтқа ташла» деса ҳам, ташлай бераман.

ШАРОФАТ. Қандай қилиб айтаман... Нима дейман... (Бироз жим). Ҳалиги, нима... Муваллим афандига айтинг, мени олиб қочсин, шаҳарга тушиб ўғриқча никоҳ ўқитиб олайлик. Аммо кейин бу гапни онам ҳам билмасин...

ЖўРА. Онангиз ҳам ғалати хотин, унга бу гапни айтиб бўлмайд.

ШАРОФАТ. У билса, унамай қўяди.

ЖўРА. Лекин муваллим афандига бу маслаҳатни маъқул қилиб бўлармикан? У онангиз билан бир йўлда. Улар очикдан-очик олишиб бориб, онангизни ҳукуматдан йиқитмоқчи бўладилар. Иккаласи ҳам ўлгудак ўжар: лекин ўзлари ҳам тек ётқонлари йўқ... Иш бўлаётибдир.

ШАРОФАТ. Ие, улар Азимжон гўшна билан ўйнашадиларми? Бутун қишлоқ ундан қўрқади. Тагин улар тарафда ҳукуматнинг каттаси бўлгон отам ўлгур бор. Қўйинг, Жўра ака, ундай деб мени бадтар эзманг. Сиз гапирсангиз муваллимни кўндира оласиз. Яна бир айтиб кўринг, жон ака...

ЖўРА. Хўп, унга ўзингиздан бошқа одам таъсир қилолмайди. Бу тўғрида ўзингиз гаплашсангиз, бир иш чиқади. Дадил бўлинг, қаттиқ гапиринг.

ШАРОФАТ. (Бироз жим қолиб ўтирғоч, оғир) Тевара-атрофим шундоққина Жаҳонбунинг оёқлари билан тўла, қандай қилиб кўришамизу гаплашамиз.

ЖўРА (Кулиб, тез). Уни йўлини мен топқанман. Сиз унасангиз бўлди... Лекин кўркаманг... Мундан, албатта бир иш чиқади. Бу маслаҳатга муволлимни ҳам кўндирамин.

ШАРОФАТ. (Ўйчан). Бошқа чораси йўқ бўлса, на чора. Унга ҳам унайман-да. (Жўра оғир). Айтинг.

ЖўРА. Битта қалпоқ, бир жуфт яхши этик, бир қатор форма-кийим, битта кўзойнак, бир кути «попирус» олиб келаман. Кийимларни киясиз, кўзойнакни тақасиз, попирусни тутатасиз-да, хуптондан кейин ижроқум олдиға чиқиб, тонг отгунча муваллим билан гаплашасиз, ҳеч ким танимайди, ҳеч ким билмайди...

ШАРОФАТ. (Кулади). Вой ўлақолай! Бўлармиди?

ЖўРА. Бўлади. Дадил бўлинг. Бўшашсангиз Азимжон акага келин бўлишга кўнган бўласиз. Ўйлаб ўтирмай хўп денг. Шу кечанинг ўзидаёқ ишни тўғрилаймиз. Мен ҳозир усти-бош келтиргали, ундан кейин муволлим билан гаплашгали кетаман! (Шарофат жим). Бўлинг тезроқ.

ШАРОФАТ. (Ўйда). Онамдан қандай сўрайман?

ЖўРА. (Кулади). Онасини алдаёлмагон қиз қиз эмас! Нима кўп, қўни-қўшни кўп. Нима кўп, ўртоқ кўп... Бўлинг тезроқ, кеч кирди.

ШАРОФАТ. (Жилмаяди). Хўп... (Яна бирдан). Вой, қандай бўлади?

ЖўРА. (Ирғиб ўрнидан туради-да кета бошлайди). Жуда яхши бўлди-да!! Дамингизни чиқарманг!.. (Кетади. Шарофат ярим тиз чўккан, кулимсираб, жилмайиб бир нуқтага тикилиб қолади. Бироздан сўнг яна югуриб Жўра киради).

ШАРОФАТ. (Чўчиб кетиб). Ҳа, яна нима?

ЖўРА. У... тунов куни ун тилаган хотин яна шу ёққа қараб келаётибди. У онангизнинг кундоши экан-ку. Ўтган сафар ҳам ёмон қасд билан келган экан-ку!

ШАРОФАТ. Ҳа, ҳа. Ирим кўмгани кирган экан. Яна ўшанга келаётгандир. Вой, яшшамагур-эй!

ЖўРА. Бўлмаса ўтган сафар қилолмай қолгон экан. Шошманг, бу сафар тутамизу қизик қиламиз. Дарров ўзингиз ҳам беркининг, мен ҳам беркинаман. Тез боринг, сиз уйга кириб туринг. Чақирса овоз берманг. Мен шу ерга беркинаман. Ирим кўмаётганда чиқиб тутасиз, чақирасиз, мен ҳам бораман (Шарофат туриб уйга киради, бу супанинг орқасига беркинади).

ЖАҲОНБУ. (Худди ўтган сафарги киёфат билан киради. Тўғри айвон олдиға келиб ўтиради. Уни бор рўмолчасини ёяди. Жим, индамай ўтириб анча кутади. Сўнгра уёқ-буёққа қарайди. Жаҳлли товуши билан). Ҳеч ким йўқ? Ҳой, уй эгалари! Ҳайр тилаб келдик: худойи ошиға ун тилаб келдик! (Жим). Ҳеч ким борми? (Қаттиқроқ). Ҳой, яхшилар! Айналайлар! (Жим). Ҳеч ким йўққа ўхшайди. Қўни-қўшниникига иқиб кетишдим экан? Ё уйда ухшалиб ётибдиларми? (Қаттиқ). Ҳой, уй эгалари борми? (Ўрни-

дан туриб уёқ-буёқни қарайди. Бўйинини чўзиб уйга қарайди). Йўқ, ҳеч ким йўқ. Бу сафар меҳнатим бекор кетмайтурғонга ўхшайди. Ё бемалол! (Ёнидан пичоқ олиб ерни кавлай бошлайди. Бир кўлида бир туморча). Илоҳим, ёстиғи қуриб кетсин бу кофирларнинг!.. (Шарофат секин пойлаб чиқади-да бирдан ташланиб маҳкам туморли кўлидан ушлайди. Пичоғи бир кўлидан тушиб кетади).

ШАРОФАТ. (Бақиради). Тутдим! Тутдим! Душманни тутдим, дод, келаберинглар!

ЖўРА. Ҳа, нима гап, нима гап? (Югуриб келади. Жўра пичоқ билан туморни олғоч, Шарофат хотиннинг паранжисини кўтариб юборади. Жаҳонбу ранги ўчган, қалтирайди. Ҳеч нарса деёлмайди. Шовқинни эшитиб кўни-кўшни чиқади).

ОВОЗЛАР. Вой, нима гап?

— «— Нима бўлди?

— «— Вой, Жаҳонбу-ку!

— «Вой, нима қилдинглар?

ЖўРА. Бу хотин Жаҳонбу, Рустам аканинг хотинлари. Кундошникига ёмон ирим кўмгали келган экан. Қўлга тушди!

ШАРОФАТ. Илоҳим, ириминг ўзингга қайтсин!

ОВОЗЛАР. Вой тавба!

— «— Уят эмасми?

— «— Ўлгани яхши!

ОВОЗЛАР. Ирим бошингни есин!

— «— Шунча қилғонлари етмағон эканми?

— «—Тавба!

— «— Қалтирашини!

— «— Ранги ҳам ўчиб кетибди.

— «—Ажаб бўлсин!

ЖўРА. Бас энди, холалар. Мунга эсон-омон уйига жўнатайлик!

ОВОЗЛАР. Мунга ҳукуматга тутиб беринглар!

— «— Мунга қозихонага олиб боринглар!

— «— Раҳима хола ўзи беради адабини!

— «— Бечора Раҳима хола нималарни кўрмади!

— «—Ҳой, сен ўзинг ҳукуматнинг «менисаси», қамаб қўйсанг бўлмайдимми?

— «— Йўқ, амалдорнинг суйгулик қайнонасини қамаб бўладими, қалай?

— «— Амалдор, фуқоро — ҳаммаси бир! Бу ҳукумат унақа қилиб ажратмайди!

ЖўРА. Холалар! Зақундан ташқари иш қилиб бўлмайди. Биз «мениса» бўлсак ҳам зақун бўйича қамай олмаймиз. Мунга қамайтурғон Рустам акамнинг ўзлари!

ОВОЗЛАР. Вой шўрим қурсин!

— «— Ана бўлган экан!

— «— Қиёматгача қолмас экан бўлмасал!

ЖўРА. Сиз шошманг. Мен зақунга тўғрилай: чимматини олиб қоламиз! Кўлини орқасига боғлаймиз. Паранжисини ёпинтирамиз! Бўйнига рўмолчасини уни билан осамиз! Туморчани Раҳима холамга деб сақлаймиз! (Шарофатга беради). Пичоқни, яхши, тоза пичоқ экан — омонат сақлаймиз. (Енига солади). Шу кепата билан уйига ҳайдаймиз (Шу ишларнинг ҳаммасини битта-битта қилади. Бу орада Шарофат воқеани айтиб бериб турғон бўлади). Мана, тайёр! Қани, ҳайданг!.. (Итаради. Жаҳонбу индамай юриб чиқа бошлайди. Орқасида қийқирғон оламон. Энди кўздан йироқлағонда бошини ва бир кўлини рўмоллар билан боғлағон, ранги ўчган Раҳима хола кириб келади. Боғланган рўмоллар кип-қизил қон билан хўлланмишдир. Иккала кундош бир-бирини кўргач, оламоннинг кучли ҳайрат-лоллиғи остида ортга чекинадилар-да, сўнгра бирдан Раҳима хола Жўранинг кучоғига йиқилади. Ҳамма ҳайрон, лол, жим. Жаҳонбу секин чиқиб кетади, ҳеч ким унга қарамайди).

(Парда тушади)

ИККИНЧИ КЎРИНИШ ОЙДИН КЕЧАЛАРДА

Жамоат ижроқўми олдига кўча. Тўғридаги дуволнинг тагига «знак» каби бир нарса қўйилган. Ижроқўм биносига дуволга ёқилган чироқдан хира ёруғ тушади. Лекин оппоқ ойдинда унинг аҳамияти ҳам қолмайди. Хуфтонда, ундан кейинги вақтлар. Бир тўда қишлоқ йигитлари қатор чизилишиб сўзлашиб ва қўшиқ айтишиб ўтирадилар.

Мажлис: 1

Йигитлар. (Раҳмат, Турдали, Содиқ Юнис, Уктам, бир ёш йигит ва бошқалар)

Бўта. (Бир чеккада ўзи ёлғиз мушайиб ўтириб секин қўшиқ айтади).

Узун-узун арғамчи
Ёрда қолса майлими?
Қора кўзли ёримни-ей
Бошқа олса майлими? (Эй дўст)

Дўст унга ишонмай, дода
Ўгай ҳафа бўлади...
Ушлама билагидан-эй, дода
Ҳожим ҳафа бўлади...

Қатор-қатор туялар
Ошар давон устидан.
Кимга бориб арз қилай (эй)
Пули кўпнинг дастидан? (Эй дўст!)

Дўстинга ишонма-ей, дода
Ўгай ҳафа бўлади.
Ушлама билагидан, эй дода,
Бобой ҳафа бўлади...

СОДИҚ. Ҳой, Бўта! Нима бўлди сенга? Шунча гап бўлаётибдир, аралашмасдан ўзинг ёлғиз мушайиб ўтирибсан? Нима бало, бошинга ғам тушдими?

ЮНИС. Ҳа, нима бўлди, сен ҳам муаллимга ўхшаб бирорта «қўл етмас»га илиниб қолдингми?

УКТАМ. Ҳой, гапирсанг-чи! Йигитчиликда расми шунақа гаплар бўлади.

ОВОЗЛАР. Ҳа, гапир!

— «— Гапирабер!

— «— Бизга гапирмай, кимга гапирар эдинг?

ТУРДАЛИ. Йигитни йигит қўлламаса ким қўллайди? Айт!

ОВОЗЛАР. (Бирдан).

— «— Ҳай, айт! (Ўта жим).

РАҲМАТ. Қўйинглар, бола бечорани кўп қийнаманглар. Айтгиси келмагандан кейин айтиб бўлмайтурғон гапдир. Ҳар ким, ҳар кимга ҳар нарсани айтаберадимми?

УКТАМ. (Эрмак қилиб). Ҳа, росда. Қўйинглар, бир бечоранинг ўз кўланкасидан ҳам яшириб юрган сирини дунёга ёясизларми? Яхши эмас! Айтабер қўшиғингни, Бўтакўз, ҳа! (Уни дурай бошлайди).

Ҳеч банданинг бошига
Мундай дардни солмасин.
Кўнглимдаги додимни
Кўзим билиб қолмасин...

(Куладилар)

БўТА. Жуда бўлмағур экансизлар-да. Сизларнинг дастингиздан одам жиндак қўшиқ айтиб кўнглини ёзолмайдими? Дарди бор одам қўшиқ айтади-ю, бошқа айтмайдими?

УКТАМ. (Яна бояғидай). Шунга айтгин-а, Бўтакўз-а. Дарди бор киши «ҳа» деб ашула қила берармиди? Мана мувалим афанди. Шунча катта дарди бор туриб бир матта ашула айтадимми?

ЮНИС. Эй, у киши байт ёзади, байт..

ТУРДАЛИ. Раҳима холанинг сандиқлари хат билан, байт билан тўлиб кетган эмиш...

УКТАМ. Бўтакўз, сен ҳам байт ёз. Сомонхонаси тўлсин... (Куладилар).

БўТА. Сизларнинг дастингиздан қишлоқ кўчаларида ҳам юролмайтурғон бўламити шекилли (Ўрнидан туради). Ашулани уйимизда айтсак ҳам бўлаверади.

РАҲМАТ. Бўта, бу нима қилганинг, ука? Шерикларинг бир тегилди-қўйди-да, шунга ҳам шунча зардами?

УКТАМ. Сиркаси сув кўтармай қолибдир.

ОВОЗЛАР. Боласи тушгүр нозик бўлиб қолибди!

— «— Еш туриб мунча тажангликни ким қўйди?

— «— Ҳа, бола бечора-я!

БўТА. (Наридан). Сизларнинг бу сассиқ гапларинг одамни қишлоқда ҳам қўймайди шекилли. (Кетади).

Мажлис: 2

ОВОЗЛАР. Оббо!

— «— Қашқарга кет!

— «— Қишлоқ тор бўлса, шаҳарга туш. Тор кўчаларда яйрайсан!

— «— Олибостарлик қиласан!

— «— Аптамбилга тушасан!

УКТАМ. О... Қурғурнинг зардаси-ей! Мунга нима бўлди, ўртоқлар!

СОДИҚ. Бир бало бўлғонга ўхшайди.

БИР ЕШ ЙИГИТ. Унинг дардини мен биламан!

УКТАМ. Нимага бўлмасан, боядан бери оғзингга лой чоплаб ўтирибсан?

ЕШ ЙИГИТ. Унинг олдида гапиргани тортиндим.

ОВОЗЛАР. Гапир энди!

ОВОЗЛАР. (Ҳамманики). Гапир!

ЕШ ЙИГИТ. Бу йигит Қумрини яхши кўради.

СОДИҚ. Қайси Қумрини?

ЕШ ЙИГИТ. Қумри жиккак бор-ку? Тўхфа бувининг ўғай қизи? Рустам чўлоқнинг қизи?

ОВОЗЛАР. Ҳа, ҳа! (Бир нечтаси бирдан).

— «— Бўлди, бўлди.

— «— Қақажон Қумри...

— «— Қизларнинг шайтони...

— «— Яхши кетган экан, хўш?

ЕШ ЙИГИТ. Энди бу шўрлик бир чоракар бола, қайси давлати билан қизни олади? Ўзи бир умр бировнинг ерини экиб, бир умр ери бордан қарздор бўлиб ўтиб кетса?

РАҲМАТ. Ундай деб ўтира берган билан бўлармиди? Ҳаракат қилиб кўрса бўлар эди-да. «Чоракармиз, уйлангани пулимиз йўқ», деб ўтираберсак, бизнинг қайси биримиз уйлана олурдик? Ишқилиб, уй-жойни сотиб, қарздор-афғор бўлсак ҳам уйланиб олдик.

ЕШ ЙИГИТ. Ҳаракат қилиб нима қилар эдингиз? Рустам чўлоққа айттирган экан, «ўз тенги, мен йўқ демайман. Гап кўпрак онасида», дебдир.

УКТАМ. Онаси ўша Тўхфа фарми? Бўлғон экан тоза!..

ЕШ ЙИГИТ. Ана энди ўша Тўхфа фар унамай қўйибдир! У ўзи қизни битта хотин устига ўзининг амакисига бермоқчи бўлибдир.

СОДИҚ. Амакиси ким экан?

ЕШ ЙИГИТ. Бўтанинг ўз хўжайини...

ОВОЗЛАР. Ие, ана у Ҳожи бобоми?

— «— Бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда-ку?

— «— Эсизгина қиз!

— «— Шундай шўх қиз-а?

УКТАМ. Авжи ўйнаётурғон вақтида шундай ўйноқи қиз бир боғ похолға тегар экан-да. Аттанг, аттанг!..

ЕШ ЙИГИТ. Қиз бўлса, аввал йиғлаб-йиғлаб, энди унаб қолибдир.

СОДИҚ. Унагани ҳам дуруст, Ҳожи бобо кўп яшамайди.

УКТАМ. Ундай бўлса, Бўта ҳам хафа бўлмай кута турсин (Ҳамма жим). Лекин, ўртоқлар, Шарофатхонга қийин! Тўхтасин бўрдоқ ҳали-бери ўлмайди ҳам, қаримайди ҳам!

СОДИҚ. Тўхтасин бўрдоқ отасининг ҳаромдан топган давлатини катта-катта еб кундан-кун яшариб кетаётибди.

РАҲМАТ. Тўхтасин бордон ҳали Шарофатхонлардан нечтасини қаритади. Шўрлик қиз!

СОДИҚ. Бу иқлимда бундай яхши қиз йўқ...

ЮНИС. Муваллим афанди ҳеч нарса қилолмади-да, а?

РАҲМАТ. Ие, кўй ўша муваллимни! У нима ўзи, домлами, куёвми ё бепул закунчи-ми? Аралашмаган иши йўқ, азбаройи худо!

СОДИҚ. У ундай бўлганга яраша Раҳима хола дуруст бўлсайди, дегин. Ўзи амалдор бўлиб туриб ҳам эрига кучи етмайди.

УКТАМ. Ие, «Қўшчи» союзига ноиб бўлиш ҳам амал бўлибдими? Деҳқонга айтишдан бошқа ҳунари йўқ.

ЕШ ЙИГИТ. Бўлғонга яраша мингбоши ё амин бўлсин-да!

ЮНИС. Ижрокўм дегин. Ижрокўм! Рустам ака ижрокўм бўлгани учун Раҳима холаға зўр келди-да...

УКТАМ. Ие, ўша ижрокўминг ҳам менинг назаримда бир пул. Ўзлари «қум» деб қўйибдир-ку, қумнинг устига оёқ қўйиб бўлармишми? Бўлғонга яраша Охунбобоев бўлиш керак! Ана унда қумларни ҳам гуллашиб юборасан!..

РАҲМАТ. Қўй, ўртоқ. Охунбобоев бўлиш ҳам қийин. Шунча катта юртни эплаш осонми? Сизу биз қорнимиз тўйса, шукр қилиб, хурсанд бўлиб юраберамиз. У бечора Охунбобоев ҳар қанча қорни тўйса ҳам, кўнгли тинчимайди. Бир маҳкумга амалдор бўлиш қандай қийин-у, неча маҳкумни саришта қилиш ҳазилакамми?

ЮНИС. У гапинг-ку тўғри-я. Лекин бизнинг ижрокўмларимиз ҳам чакки эмас. Бу маҳкумнинг ихтиёри ўшаларнинг қўлида. Мана, бу кун Шарофатнинг тўғрисида уришиб туриб Рустам акам Раҳима холанинг бошларини ёриб, қўлларини синдириб юборибди. Кўрарсан, унга ҳеч нарса бўлмайди. Биздай ҳашакилар шу ишни қилсак, борми, тўғри Сибирга жўнаб қоламиз.

РАҲМАТ. Йўқ, ўртоқ, бу ҳукумаг ўзининг амалдорларини ҳам ҳеч аямайди. Қанча

катталарини ўзи отиб юборди! Абдуллажон мингбошини биласанми, ким эди у? «Бу ҳукуматнинг худоси менман», дер эди, баччағар! Ушани ҳам «поқ» этиб отиб юборди.

ТУРДАЛИ. Ҳа, нимаси кўп-сайлови кўп ҳукумат экан. Қўймаса қўймасин, албатта.

ЮНИС. Секинроқ гапир, биров келаётибдир (Қарайди).

СОДИҚ. Ким бўлди? Икки киши-ку!

ЕШ ЙИГИТ. (Туриб қараб). Биттаси муваллим афанди.

ЮНИС. Индама. Жим тур ҳамманг! Ўтиб кетсин!

УКТАМ. Бекор айтибсиз, гаплаша берамиз. У нимаси? Ҳар ким ўз ишида-да. (Ўнг кўлида Абдилаҳад билан эркакча кийинган Шарофат чиқадилар).

Мажлис: 3

АБДИЛАҲАД. Эсонмисизлар, биродарлар!

СОДИҚ. Шукр, афанди, Шукр, йўл бўлсин!

АБДИЛАҲАД. (Тўқталиб). Шундай, шаҳардан меҳмон келган эди, айлантириб юрибман.

ЮНИС. Хизматда бўлайлиқ, бўлмаса!

ОВОЗЛАР. Шундай бўлсин!

АБДИЛАҲАД. (Гапида давом қилади). Гапларингиз маъқул, яхши қиз. Лекин кўрққанларингиз бекор. Сиз сабр қилинг. Ҳамма иш тўғриланади... (Чап томонга чиқадилар).

Мажлис: 4

Йигитлар ўзлари

УКТАМ. Афандимнинг меҳмони ёшқина, майда қадамгина болага ўхшайди. Бесаколми дейман?

СОДИҚ. Йўқ, Уктам, ундақа гапларни гапирма! Муваллим афанди болабоз эмас.

ЮНИС. Ҳа, рос. Болабозларимизнинг одобларини шундай бераётибдирки, нечтасини одам қилиб қўйди.

ОВОЗЛАР. Рос, рос!

УКТАМ. Меҳмони жуда майдақадам экан. Шу учун айтдим-да.

СОДИҚ. Ишқилиб бу меҳмон Рустам акамизнинг қўлига тушмасин!

ЮНИС. (Секин). Зокиржондай бўлади денг!

СОДИҚ. Яна биров келаётибдир.

ЕШ ЙИГИТ. Рустам акам билан Жўра.

СОДИҚ. Энди жим бўл, биродарлар (Ҳамма ўрнидан туради, ўнг томондан Рустам ака, Жўра киради).

Мажлис: 5

Йигитлар, Рустам ака, Жўра

ОВОЗЛАР. (Ҳамма бирдан). Ассалому алейкум, хўжайин!

РУСТАМ. Воалай... Бу нима гап?

УКТАМ. Шундай, хўжайин. Бекорчилик... Лақиллашиб ўтирибмиз... Ўзингизга йўл бўлсин, хўжайин? Жиндак дам олиб ўтирмайсизми?

РУСТАМ. Қуллуқ... Зарур ишим бор (Жўрани чеккага тортиб) Қани йўқ-ку?

ЖўРА. Ҳовлиқманг, хўжайин! Бўлса нима қилардингиз? Шу топда нима қилиб бўларди?

РУСТАМ. Ҳар нарса қилиб бўларди! Шу топда қўлга тушса, қайтиб одам бўлмайди, биласанми?

ЖўРА. Шошманг бўлмаса, мана булардан сўраб кўрайлик.

РУСТАМ. Сўра.

ЖўРА. Хўжайин, сиз сўрасангиз яхши бўлади.

РУСТАМ. Менга бўлмайди... «Сўра» дедим!

ЖўРА (Уларга) Нима... ҳалиги... муволлим афандини кўрдиларингми? (Йигитлар жим).

РУСТАМ. (Уларга) Нимага индамайсан ҳамманг?

СОДИҚ. (Зўрға) Индаганим — мана бу ёққа ўтиб кетиб эди...

РУСТАМ. Ўзи ёлғизми?

СОДИҚ. Йўқ... Енида бир ёш йигитча ҳам бор эди.

РУСТАМ. Ким экан у?

СОДИҚ. Билолмадик, хўжайин...

РУСТАМ. «Билолмадик»... Нимага билолмадинг ҳамманг? Олдингдан ўтгани танимайсанми?

ЮНИС. (Кўркиб) Еш бир йигит... Бошида қалпоғи бор...

РУСТАМ. Юриши-чи? (Йигитлар жим).

ЖУРА. Юриши қанақа?

ЮНИС. Қанақа бўлар эди, тўғри юриш-да...

РУСТАМ. Гапирма! Уйингга ўт кетса, билмайсан ҳамманг! Хотининг билан бировлар ўйнашиб кетса, билмайсан ҳамманг!

СОДИҚ. (Жиддий. Бироз юриб келади) Нима бўлибдир, хўжайин! Нима гап?

РУСТАМ. Онангинг арвойи бўлибди! «Нима гап» эмиш! (Кўзига қўлини бигиз қилади). Олдиндан ўтганда мана бу кўзларинг кўрмиди? А?!

СОДИҚ. (Орқага қайтади). Билмабмиз, хўжайин... (Унинг бу сўзини йигитлар ҳаммаси зўрға такрор қилалар).

РУСТАМ. Жим ўтир! «Билмабмиз» эмиш!.. (Жўрага) Ҳамма ишни сен қилдинг, дауо! «Аввал мактабни қарайлик» дединг. Энди нима бўлди? Энди қайси гўрдан топасан уларни? Айт!!!

ЖУРА. (Бемалол) Ўзим топаман, хўжайин.

РУСТАМ. Қаердан топасан?

ЖУРА. Қаерда бўлса ҳам топаман!

РУСТАМ. Топ! Ҳозир топ! Бўлмаса ичак-човоғингни оғдараман...

ЖУРА. Топаман! Ҳозир топиб келаман. Ҳозир топиб шу топда сизга рўпора қилмасам, онам хотиним бўлсин!..

РУСТАМ. Бор!.. Мен шу ерданман! (Жўра чиқиб, чоп томонга кетади).

Мажлис: 6

Йигитлар, Рустам

(Бироз ҳамма жим. Рустам кўзлари ўйнагон, ҳаяжонли, бесарамжон. Жўранинг кетидан бироз қараб турғоч, секин йигитларга томон юра бошлайди. Йигитлар дарров туриб жой бўшатадилар).

РУСТАМ. Билма, билма! Қизларингни кўча-кўйларда ҳар ким-ҳар кимлар «топпа-топпа» босиб кетса ҳам билма! Юрт!

СОДИҚ. Биз фуқаро одамлар, хўжайин... Ўтган-кетган билан кўп ҳам ишимиз йўқ...

РУСТАМ. (Заҳарли, лекин бўш, секин) Ким ўтди?

СОДИҚ. Муваллим афандим...

РУСТАМ. Кимни еталаб ўтди?

СОДИҚ. Еш бир йигитчани...

РУСТАМ. (Шайтони кулади). Еш бир йигитчани! Ҳа... ҳа... ҳа!.. Еш йигитча!.. (Бирдан) Қайси бирининг хотининг? Биласанми? Қайси бирининг!

2—3 ОВОЗ. Хотининг?..

РУСТАМ. Е синглинг?

ҲАММА. Нима, нима? Нима?

РУСТАМ. Ҳа-ҳа-ҳа! Бола эмас, йигит ҳам эмас, қишлоғининг қизларидан биттаси! (Қаттиқ) Битта янги жалаб!.. Муваллимнинг кийимларини кийган!

СОДИҚ. Йўқ-эй...

РУСТАМ. Йўқ-эй... Сенга йўқ-эй... Мен биламан! Етти қават ер тагида илон-чувол кимирласа биламан!

СОДИҚ. Энди сиз, хўжайин...

РУСТАМ. Сиз-чи?! Сиз!!! Хезалаклар... Хотинларингизни бировлар тасарруф қилиб кетади, билмайсиз!

ЮНИС. Билсак қўймаймиз!..

ЙИГИТЛАР. Қўймаймиз!..

РУСТАМ. Кўраман! Жўра топиб келади! Ушанда кўраман!

РАҲМАТ. Тавба! Бу қандай замон! Мактабдор домла-я!

РУСТАМ. Ҳа-ҳа-ҳа! Домла!.. Муваллим!.. (Секин) Лекин, бу шом! Ҳуни йўқ...

ЮНИС. Хуни бўлса ҳам қўймаймиз!

РАҲМАТ. Аввал бир билайлик...

РУСТАМ. (Бақиради) Нимасини биласан? Нимасини?!!

ЮНИС. Хўжайин айтди-бўлди! Келди ёқасиға ёпиштирамиз!

ОВОЗ. Бўлди!

ҲАММА. Бўлди!.. (Шарпа).

УКТАМ. (Ирғиб туриб қарайди). Келдилар! (Ҳаммалари туриб борадилар. Рустам ака ўтириб қолади). Жўра билан муваллим!

РУСТАМ. (Чўчиб тушади). Енидағиси йўқми?

ҲАММА. Йўқ!

РУСТАМ. (Тиззасига уради). Оҳ!.. Емон бўлибдир!

ЮНИС. Униси ҳам бор, хўжайин!

РУСТАМ. (Урнидан туриб кетади). Борми? Қани?

Йигитлар, Рустам, Жўра, Абдилаҳад, сўнгра Шарофат

АБДИЛАҲАД. (Бир қўли чўнтакда киради). Нима гап?

ОВОЗЛАР. Хўжайин!.. (Рустам жим).

ЮНИС. Шеригинг қани?

ОВОЗЛАР. Шеригинг?

АБДИЛАҲАД. (Тинч) Қайси шеригим?

ЮНИС. Енингдағи! (Ураб оладилар).

АБДИЛАҲАД. (Кулади). Меҳмонни айтасизми? Ана, орқада келаётибдир...

ЮНИС. Чоп, болалар, судраб кел! (Йигитлар чопа бошлайдилар).

АБДИЛАҲАД. (Енидан топпанча чиқаради). Тўхта! Қайт ҳамманг! Бўлмаса отаман!..

(Бир-бир қайтадилар). Жўра, мени Рустам акам чақирди, деган эдинг? Қани ўзи?

РУСТАМ. Мана, мен!

АБДИЛАҲАД. Ҳа, шу ердамисиз? Нимага индамай томоша қилиб ўтирасиз? Бу нима гап? Нима тўпаланг, бу? Сиз тағин ижроқум раиссиз!..

РУСТАМ. Юртнинг ғазаби келган. Мен аралашолмайман. Бир нарса десак, мени ҳам уриб юборадилар.

АБДИЛАҲАД. Уриб юборадилар? Кимни урмоқчилар?

ЙИГИТЛАР. Сени!..

АБДИЛАҲАД. (Рустам акага) Мени? (Кулади). Мен нима гуноҳ қилибман юртга? Юрт мени Зокиржон деб ўйлабдирми?

ЮНИС. Меҳмон деганинг ким у?

ҲАММА. Биламиз!

АБДИЛАҲАД. Билсангиз кўп яхши, нимага тағин сўрайсиз?

ЮНИС. Меҳмонингизни ҳам, сизни ҳам шу букун бир тараф қиламиз!

ҲАММА. Қиламиз!

АБДИЛАҲАД. Нима бу? Меҳмон нима қилди сизга?

ЮНИС. Меҳмонингиз ким дейман сизга? Айтиб бер дарров!

АБДИЛАҲАД. Меҳмоним шаҳарлик бир йигит...

ОВОЗЛАР. (Масхара). Ҳа... йигит...

АБДИЛАҲАД. Фирқа аъзоси...

РУСТАМ. (Чўчий бошлайди) Фирқа?

АБДИЛАҲАД. Марказий газетанинг сайёр мухбири...

РУСТАМ. Мухбир?

АБДИЛАҲАД. Ҳа... Энг ўткир мухбир!

РУСТАМ. Ҳалиги Комил Али дегани эмасми?

АБДИЛАҲАД. Ушанинг шериги мухбир Азимов...

ЮНИС. Елғон! Кўрамиз ҳозир!

ҲАММАСИ. Елғон! Елғон! Елғон! Алдайди (Шовқин).

РУСТАМ. (Тамом ўй олиб кетган). Жим! (Фовур-фовур босилади). Муваллим рос айтади!

ОВОЗЛАР. Ҳа, рос, рос!

РУСТАМ. (Абдилаҳадга) Юрт шу-да, ҳар гапга ишониб кетаберади:

СОДИҚ. (Бир четда, Юнисга) Безбет қайтиб кетди-ку!

ЮНИС. Ие, вуй... Шунинг гапига кириб, тўполон қилғон биз аҳмоқ. Юр кетайлик!
СОДИҚ. Шошма, томошани кўрайлик. Абдилаҳадга муомила ҳам бошқа бўлиб қолди. Юр, бир томоша кўрайлик (Оломон ичига аралашиб кетадилар).

РУСТАМ. У киши нимага келибдилар?

АБДИЛАҲАД. Айтдим-ку, газетанинг мухбири, юртнинг аҳволи билан танишиб, балан-пасни суриштириб юрибдир...

РУСТАМ. Газетга ёзадими?

АБДИЛАҲАД. Албатта, унинг иши шу-да.

РУСТАМ. Бўлмаса, бу кеча ҳаммамиз бизнинг боғда бўлайлик. Янги қимиз бор. Маза қилиб ётадилар. Эрталаб Зокиржонни чақирамиз. Ундан кейин биргалашиб юртнинг аҳволдан айтиб берамиз, ёзиб оладилар...

АБДИЛАҲАД. Эй, айтиб бердим, ёзиб олдилар...

РУСТАМ. (Чўчийди). Сиз? Сиз айтиб бердингизми?

АБДИЛАҲАД. (Кулиб) Ҳа, мен, мен. Мен билмайманми? Жуда яхши биламан. Керагидан ортиқ қилиб айтиб бердим...

РУСТАМ. (Тутилади). Сиз, албатта... Сиз ҳам биласиз-ку... Энди... Зокиржон ҳамма ишни ўзи қилғон...

АБДИЛАҲАД. (Кулади). Камини Раҳима хола тўлғозди...

РУСТАМ. (Чўчийди). Раҳима хола? Уни ҳам кўрдими? У нотоб эди-ку?..

АБДИЛАХАД. Нотоб деб эдим, «кўриб кетай бўлмаса» дея кирди...

РУСТАМ. (Жим қолади, ўзи титрайди). Қани бўлмаса, бизнинг боққа борайлиқ (Ўрнидан туради).

АБДИЛАХАД. Унамайди. Эрта билан кетаман деди.

РУСТАМ. Шаҳаргами?

АБДИЛАХАД. Йўқ, ҳали бу ёқлардағи қишлоқларга ўтар экан. Бу кун саҳар Чувалачига жўнайди...

РУСТАМ. Мен ўзим бориб бир илтимос қилай. Эҳтимол, бир кун-ярим кун қорларлар... Балиқ ови қиламиз (Юра бошлайди).

АБДИЛАХАД. Рустам ака, шунча юриб у одам битта амалдор билан кўришмаган... Амалдордан қочади... Сиз билан кўриштирай деб мен айтиб эдим, унамади. «Башарти сўраб қолсалар, мана бу мандатимни кўрсатиб қўйинг», деди (Олиб беради).

РУСТАМ. (Кўради). Хатим йўқ... Уқий олмайман, хайр, майли, нима қилайлиқ. Эртага эрталаб сизникига от эгарлаб юбормайми?

АБДИЛАХАД. Отлари ҳам бор, овора бўлманг...

РУСТАМ. Бўлмаса қайтарда тушсинлар, айтинг...

АБДИЛАХАД. Қайтарда тушадилар, албатта. Узлари айтдилар. Энди бизга рухсат берсангизми...

РУСТАМ. Хўп, майли... (Секин ўтириб қолади. Абдилаҳад ўтиб кетади. Йигитлар таъзим билан қоладилар. Рустам ака уларни кўрган билан ўрнидан туриб таъзим қилиб қолади. Уша чоқда муаллим Шарофатга гапириб ўтади).

АБДИЛАХАД. Қўрқманг демадимми? Отангизни шундай тузатдимки сира қўя қолинг. Тузладим, шўрлиқ. (Рустам ака жим ўтириб қолади. Йигитлар Абдилаҳаднинг орқасидан бироз қараб турғоч, битта-битта Рустам ака ёнига келади).

ЮНИС. (Секин) Энди нима бўлди, хўжайин?

РУСТАМ. (Оғир, ғазабли). Онангнинг етти пушти бўлди!..

ЮНИС. Энди нима қиламиз, хўжайин?

РУСТАМ. Нима қилар эдинг? Уй-уйингга кетасан! Бор! (Йигитлар битта-битта чиқадилар. Айрим овозлар).

ОВОЗЛАР. Расво бўлди!

——»——. Шарманда бўлди!

——»——. Бизни ҳам ноҳақ қилди!

——,,——. Унинг аҳволи шу-да!

——,,——. «Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан», дегандай газет дедими-жони чиқади...

Мажлис: 8

Рустам, Жўра

(Жўра бир чеккада уйқисираб ўтиради).

РУСТАМ. (Анча ўйлангондан сўнг, оғир) Жўра, о, Жўра!

ЖўРА. Лаббай! (Ўрнидан туради).

РУСТАМ. Бери кел! (Келади). Яқинроқ кел! Яқинроқ! Қара, ҳеч ким йўқми!

ЖўРА. (Жойидан) Йўқ...

РУСТАМ. Тур, қараб кел!

ЖўРА. Хўп. (Туриб кетади. У ёқ-бу ёқни қарағоч келади). Ҳеч ким йўқ, хўжайин!

РУСТАМ. (Бироз жим қолади, изтироб кўрсатади. Толваса қилади. Бошларини чайқайди. Пешонасини ушлайди. Бошлариға секинроқ уради. Сўнгра бирдан тез) Бир иш қиласан! Бир иш! Эпласанг, кўп пул, амал... Эплай олмасанг (ўлдириш ишорасини қилади). Ҳа!.. Билдингми?

ЖўРА. Билдим. Сиз нима иш буюрсангиз, бажаришга ярайман.

РУСТАМ. Ярамасанг? Ё... бировга айтиб қўйсанг?

ЖўРА. Хоҳлаганингизни қилинг!

РУСТАМ. (Ўйга ботади, бироздан сўнг ёнидан пул олади). Ма! (Яна жим қолади).

ЖўРА. Хўп олдим... (Рустам жим). Хўжайин...

РУСТАМ. (Бирдан) Олдингми? Бўлди! Бошла! Шу кеча бошла, эрта билан тамом бўлсин!

ЖўРА. Ким? Нима?

РУСТАМ. Сен-да, эси йўқ! Фаҳмладингми? Ким бўлар эди?

ЖўРА. (Қўрқиб) Абдилаҳаджонми?

РУСТАМ. Йўқ! Унга ҳали бор. Меҳмони!

ЖўРА. Меҳмони? Қандай қиламиз? Қаерда? Узим ёлғиз-а?

РУСТАМ. Йўқ-йўқ! Сен билан бўлмайди! Миянг йўқ? (Ғижиниб) Бас! (Томоғидан бўғади).

ЖўРА. Йўқ, хўжайин, қиламан, қиламан, қўймайман. Жиндак учини чиқарсангиз бўлди. Мендан бошқа кимга ишонасиз?

РУСТАМ. (Бўш, секин). Рос айтасан. Бошқага ишонмайман (Яна тез, қатъий) Бўлди!

Эпла! Чувама, бўлди! Адирда! Саҳар. Бир-иккита йигит олиб! Шу кечадаёқ, ҳозироқ! Пул керак бўлса, яна бераман!

ЖУРА. Қайси йигитларга ишонсам?

РУСТАМ. Бир-иккита болалар бор: Умрзоқ, Жалил, Қосим... Яхши болалар... Билдингми?

ЖУРА. Билдим... Азимжон акамизнинг маҳалласидан!

РУСТАМ. Ҳа! Бўлди! Бўлди! Бор! Бор!.. (Орқаёқ буйнидан тортиб турғизиб, итариб юборади). Бор! Қўйма, шу кеча... Эртага қолса бўлмайди!.. Ҳой!.. (Жўра чиқа бошлайди. Бу пешонасини ушлаб ўтириб қолади).

ЖУРА. (Четга) Пул тегди. Улдиратурғон йигитлар бор. Лекин кимни ўлдираимиз? У «муҳбир» дегани ўзининг қизи... Майли, бир-иккита йигитни тайёрлай, борсин, адирда кутиб ётсин. У йигит ўтмайди. Ётиб-ётиб ўзлари қайтишиб келади. Шу билан хўжайиннинг кўнгиллари ором олади. Лекин бизнинг хўжайин ҳар бир ишда менга ишонади. Бечора билмайдики, мен унинг қўйнида ётиб қўлтиғига заҳар соламан!.. (Чиқади)

Мажлис: 9

Рустам, Зокиржон

(Зокиржоннинг мастлик шарпаси келади. Рустам бошини кўтариб қарайди, сўнгра ўрнидан туриб боради).

ЗОКИРЖОН. (Киради, ёмон маст). Ҳой, дейман! Кимсан, ўй, менинг йўлимда кўндаланг турғон! Онангнинг эмчагидан осиб... қўяман...

РУСТАМ. Зокиржон! Ука! Сизга нима бўлди? Ярим кеча, саҳарда шунақа қилиб юрасизми?

ЗОКИРЖОН. Саҳар? Ким айтади?

РУСТАМ. Мен айтаман, мен!

ЗОКИРЖОН. Сен кимсан ўзинг?

РУСТАМ. Мен... Мен...

ЗОКИРЖОН. Ҳа, сизми... издраст хўжайин! Сельсовет! Истарши акалар!.. Мен, сендек истарший аксакалларнинг кўпини кўрганман! Нима дейсан?! Шарофатни кимга берасан? Муаллимгами? Йў.....қ! Азимжоновгами? Бойбаччаға-я! Йўқ.....қ! Шарофат меники! Шарофат! Милый мой Шарофат! Симпатичный Шарофат! Дорогой мой Шарофат! Ласточка мой Шарофат! (Рустам акани қучоқлайди. Упа бошлайди. У ҳайрон).

(Парда тушади)

УЧИНЧИ ПАРДА

(2 кўринишда)

Аралашувчилар:

1. ШАРОФАТ.
2. ҚИЗЛАР: Қумри, Зухро, Хадича, Патти ва бошқалар.
3. РАҲИМАХОН.
4. МУАЛЛИМ.
5. РУСТАМ АКА.
6. ЖУРА.
7. РУСТАМ АКА.
8. АЗИМЖОН ҚИМОРБОЗ.
9. АБДИЛАҲАД.
10. ЗОКИРЖОН.
11. ЖУРА.
12. СОДИҚОВ. Сайлов комиссиясининг бошлиғи.
13. ҒАНИ СОБИР ўғли. Фаол комсомол.
14. БУТА.
15. Иккинчи парда иккинчи кўринишдаги қишлоқ йигитларининг ҳаммаси (Содиқ, Юнус, Уктам, Раҳмат, Турдиали ва бошқалар).
16. Биринчи парда иккинчи кўринишдаги «Кўшчи»нинг аъзолари: Ҳасанбой, Эгамберди, Хушназар.
17. ҚИЗЛАРДАН: Қумри, Шарофат, Патти.
18. РАҲИМА ХОЛА.
19. Сайлов комиссиясининг бошқа аъзолари. Деҳқонлар, батрақлар, комсомоллар, хотин-қизлар.

УЧИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

ЕТИЛГАН ҚИЗЛАР МАЖЛИСИ

Иккинчи парда биринчи кўринишдаги айвон. Биринчи планга келади, яъни сахнанинг чап томонидан кўпни эгаллайди. Таъбича айвон ердан баланд бўлади. Айвонда бир гала қизлар — Шарофатнинг ўртоқлари «тўпқош» ўйнашиб ўтирадилар. Ораларида Шарофатхон ҳам бор. Лекин у қайғули кўринади. Айвондан пастга бир зина чоп томондан ўнга киратурғон бир эшик. Вақт — кундузи.

Мажлис: 1.

Шарофат, ўртоқлари (Қумри, Зуҳро, Хадича, Патти) ва бошқалар

ШАРОФАТ (навбат унга келганда бир-икки ўйнаб ташлайди). Ув... шарақламай ўлсин! Шундан ҳам зерикдим.

ҚУМРИ. Ундан ҳам зериксангиз, мундан ҳам зериксангиз, тагин бошқа қандай ўйин бор экан?

ШАРОФАТ. Қўйинг, ўйин қурсин! Уйин ҳам кўнглимга сиғмайди...

ЗУҲРО. Тобингиз мунча нозик бўлибдир. Шарофатхон, сизга нима бўлди?

ШАРОФАТ. Ҳеч нарса бўлғони йўқ... Кўнглим алланимага ғаш бўлаёттибдир...

ХАДИЧА (Шарофатнинг сочлари билан ўйнаб). Рангларингиз ҳам анча олиниб қолибди.

ҚУМРИ. Қўй, ўртоқ, ҳар нарсага ғаш бўлаверма. Сенга, қишлоқ қизиға ким қўйибдир ғаш бўлиб юришни? Ҳар нарсага хафа бўлиб, эзилиб оқиб юриш шаҳарлик бойларнинг қизлариға ярашади. Улақолсин, бизни «қишлоқи», деб сира тўғатмайди-ю... Қўли салгина совуқ сувга тегиб қолса, «вой ўлдим, вой кетдим», деб ҳаммани безовта қилади. Тунов кун иккита-учтаси ана у Ҳамдамжонларникига келишиб қолишқон экан... Шаҳардик полончи бойнинг қизлари десак, қани бир кўрайлик-чи, деб чиқсак, «салом» ҳам йўқ, «алик» ҳам йўқ, «келинг» ҳам йўқ, «кетинг» ҳам йўқ. Саккиз қават кўрпачанинг устига чиқиб олиб ўтиришибдир гердайиб! Олдинға алвон-алвон мевачеваларни еябошлабдир, бу сут, бу қатик, бу қаймоқни чизиб ташлабдир... Мундай бир тўғайиб еб ўтирса денг, яхши-яхши жиззалик патирларни олдилариға катта-катта қилиб синдиришиб қўйишса, бир бурдани саккиз бўлиб хоҳлар-хоҳламас қўлининг учлари билан уқаб... зўрға оғзига солади. Бир уқам қонни ҳам туяга ўхшаб чайнай беради, чайнай беради... Одам ғашлик қили, юрагинг қон-қон бўлиб кетади... Бир хурмача тоза серқаймоқ қатик олиб келиб олдилариға хизматчиси билан қўйғон экан, «бошқа тозароқ чинни идишга ағдариб берсангиз», деб битта Малоҳатхони ноз қилиб ўтирибди, вой кепатак ўчсин! Жиззалик қонга теккизиб, катта-катта олиб, дарров ялаб олмайсанми?

ПАТТИ. Тагин булар бор-йўғини болшовойга олдирғон кишилар, агар бурунғи давлатлари бўлғонда қандай бўларкан?

ҚУМРИ. Худо кўрсатмасин, айланай! Унда Маллахоннинг қизларидай бир бош наридан туриб, оптоба-чилопчинга қўл узатадилар...

ПАТТИ. Ажаб қилибдир болшовой... Қандини осин!

ЗУҲРО. Илоҳим, ер ютсин болшовойни. Ҳаммани қон-қора қақшатиб кетди!

ПАТТИ (секингина Қумриға). Ўзларининг оталари ҳам судхўрликдан топқонларини олдирмадиларми! Шунга алам қилаёттибдир... Ажаб бўлсин!

ҚУМРИ (секин). Алам қилса, бурнини тишласин! (Зуҳрога) Қўйинг, Зуҳрохон, Хафа бўлманг, айланай. Ҳали ҳам қишлоқда ҳаммадан олдинда турасизлар... Ер-сувинглар кўп.

ЗУҲРО. Ер-сувини ҳам олиб қўяр эмиш-да бу болшовой...

ШАРОФАТ. Унақа гапларни қўйиб яхшироқ бир нарса айтишинглар-чи.

ҚИЗЛАР. Нима айтишайлик?

ШАРОФАТ. Ўзинглар билиб бир нарса айта беринглар...

ҚУМРИ. Бўлибдир! Шу вақтда нима кўп — эрга тегадирган қиз кўп. «Ер-ёр» айтамыз! (Бошлайдилар.)

Бу қишлоқда ўт ёқсам

ҚИЗЛАР (қўшилиб кетадилар). Унда тутуни...

(Ер-ёр унда тутуни)

Бу дунёда бормикан (а) бағри бутуни

(Ер-ёр бағри бутуни)

Қоғоздан қозон қилай (а), гулдан ўтин

(Ер-ёра гулдан ўтин)

Узун-узун арғамчи (а) ҳалинчакка)

(Ер-ёра ҳалинчакка)

Чакан кўйнак ярашар (а) келинчакка
(Ёр-ёра келинчакка)

ШАРОФАТ (шу жойга келганда ёр-ёрни бўлади). Бошқа дурустроқ нарса қуриб кетганмиди? Қиз бечорага «Ёр-ёр»дан, келинчак-келиндан бошқа нарса бутмаганми? Бошқа нарса айтинглар.

ЗУХРО. Нима айтилик тагин? Бошқа нарса ҳам қолмади энди...

ҚУМРИ. Дутор топиб ўйин қилайлик!

ҚИЗЛАР. Ҳа, Ҳа! Топдик! Топдик!

ЗУХРО. Шарофатхон, сиз нима дейсиз?

ПАТТИ. Тагин у ҳам ёқмай ўтирмасин?

ШАРОФАТ (жуда ингичка). Майли...

ҚУМРИ. Холчахон, жоним, қоқай, болангизни боқай! Югуриб бориб ана у Қаҳҳоржон дуторини олиб чиқинг. «Шарофат опат айтди», десангиз, дарров беради. Боринг айланай, ҳў бўйдан, ҳў қадди-қовматидан аясил

ҲАДИЧА (эриниб зўрға ўрнидан туради, хоҳлар-хоҳламас, зўрға болаларча «эркаланиб» сўрайди). Бермасачи?

ҚУМРИ (бу ҳам худди унинг ўзига ўхшатиб «эркалаб»). Беради-беради, бермай қўярмиди, югуринг, айланай! Югуринг! (Ҳадича кета бошлайди). Ҳа, айланиб кетай ҳў ўргилиб кетай... Ҳа...

Мажлис:2

Ушалар, Хадичасиз

ПАТТИ. Айтганча, янги гапни эшитдиларингизми?

ҚИЗЛАР. Йўқ.

ПАТТИ. Қаҳҳоржонга қиз топишибди.

ЗУХРО (Қумрига). У ўлгур Шарофатхондан бошқага унармикан?

ҚУМРИ (Зухрага). Унамаганига қўярмиди бола бечорани? Ота-онаси деганингиз... (Зўрғага) Қачон топишибдир?

ЗУХРО. Ким экан ўзи?

ПАТТИ. Илгари куни Саодат холамлар бориб кўришиб келишибди-ю. У... Қўшкўп-риқдаги домланинг қизи экан.

ШАРОФАТ. Қайси домла?

ПАТТИ. У... азайимхон домла бор-ку? Парихон?

ҚУМРИ. Ҳа... Мен кўриб эдим. Ана у Ширмонхонларникига бултур кузда тўйга келишиб эди. Оти нима эди?

ШАРОФАТ (секин). Маликахон...

ЗУХРО. Ҳа, ҳа, Маликахон. Мен ҳам кўрганман. Вой чочлари бир узун-эй. Худди товониға тегади.

ҚУМРИ. Ҳах, ўла қолсин, бурни пучуқ...

ПАТТИ. Рос айтасиз. Қоши ҳам жуда оз: кўзининг чеккасига етмасданоқ, озайиб йўқ бўлиб қолади...

ЗУХРО. Ундай деганингиз билан ўзи отинча эмиш-да.

ҚУМРИ. А... Отинча бўлса, қаерга борар эди?

ПАТТИ. Жуда бўлса, муаллим бўлар... Ўлақо... (Қумри мунга оғзини тўсиб у ёғини айттирмайди).

ЗУХРО. Муаллим бўлса ёмонми? Пошшоликдан катта-катта ойликни олади-да, қатор-қатор кийимлар қилади. Иннайкейин, румёка камзулларнинг кичкина чўнтақлариға тилла соатларни солиб, «кимсан—Муаллимхон!» бўлиб... ҳамманинг кўзини куйдириб юради. Шундай қизга тушган кувёни қаранг. Вой ўла қолсин ўша Қаҳҳоржонни...

ПАТТИ. Катталиқ қилмай ўзингиз ўлинг, Қаҳҳоржондай йигит бўлса, «жон» деб тегар эдингиз-а...

ҚУМРИ. Вой-эй, унинг дутор чалиб ўйинға тушишлари. Эй, дуторға жўр қилиб қўшиқ айтса, юрак-бағрингиз наҳ эзилиб, оқиб кетади.

ЗУХРО. Ўлақолсин! Бир оёғи оқсоқ... Кўзи тунгонининг кўзига ўхшағон қиссиқ... Дутор чалмай ўлақолсин: «ёр-ёрим»дан бошқасини билмайди. Акамнинг тўйида ана у сой бўйида йигитлар келишиб, бир ўйин қилишди — бир ўйин қилишди. Қаҳҳоржоннингиз ип ҳам эшолмай қолди...

ПАТТИ. Ҳа, бўлибдир! Узингизни бериб қўйса, нима қиласиз?

ЗУХРО. Ҳа, ер ютсин! Мен ўша қиссиқ кўзга тегиб жинни бўлибманми?

ПАТТИ. Кимга тегасиз бўлмас?

ЗУХРО (секин). Бари бир худо бандаси...

ПАТТИ. Хайрият. Сиз толламай тегасиз экан.

ЗУХРО. Биз толлаганимиз билан оталаримиз бериб қўярмиди? Узлари хоҳлаган кишиларга беришади-да. Мана, Шарофатхон ҳам толлади-ю, отаси унамай ётибдир... (Шарофат тескари қараб олади).

ПАТТИ. Гапирманг, ўша отасини! Шундай чиройлик ёш қизни Азимжон қимор-бознинг Тўхтасин бўрдоғиға бераман дейди-я, озроқ инсоф ҳам керак-да.

ЗУХРА. Шуни айтаманда, бўлмаса у муволлим афандидан бошқага ўлсам ҳам тегмайман дер эди.

ШАРОФАТ. Ҳали ҳам ўшандан бошқага тегмайман.

ЗУХРО. Кўйинг, ўртоқ, сиз ҳам эсипаслик қилманг... Уша муволлимнинг нимасига қизиқасиз? Чоч ўстириб, попирис чекиб, ўрисга ўхшаб юришидан бошқа нимаси бор? (Наригиларга маънолик қилиб). Отам айтади, у йигит, дейди, тўғри дўзахга кетади, дейди.

ШАРОФАТ. (аччиғланиб). Отангиз айтаберади. Ўзи беҳиштга тушар эканми? Сутхўрлик қилиб пул топади-ю...

ЗУХРО. Сутхўрлик қилиб пул топқанини сиз қаердан биласиз? Майли-да, ишқилиб пул топиб, рўзгорини боқибдир, бўлибдир-да (йиғламсираб). Ҳали ҳам бечора бир бурда нонга зор бўлиб қолди. Инқилобдан бурун эди у пул топишлар. Энди бу замонда пулни сизнинг отангизга ўхшагон амалдорлар, кўвингизга ўхшагон муволлимлар топади...

ШАРОФАТ. Алам қилдими? Аламми? Отам амалдор бўлиб, пул топса, аламми? Муволим ҳам куёв бўлғони йўқ, таъна қилмай қўяқолинг.

ҚУМРИ (Шарофатга). Кўйинг, хафа бўлманг, бу авлод ўзи шунақа... Ҳаммаси сассиқ тақа...

ЗУХРО (йиғлаб юборади). Оппоқ бўлиб сизлар юраберинглар... Майли... биз сассиқ бўлсак... Ўзингизнинг отангиз ҳам бўқоғу... Ажаб бўлсин! Ажаб бўлсин! (Йиғлаб чиқа бошлайди).

ҚУМРИ. Бўлибдир! Бўлибдир! Худо қилғон! Худо қилғон!.. (Патти туриб Зухрани қайтармоқчи бўлади, иккови тортишадилар) —

ШАРОФАТ. Зухрадон! Эсингиз йўқ экан-а... Шунчалик гапни кўтаролмасдан йиғлаб чиқиб кетаётибсиз. Шунчалик гап ҳар кимдан ҳам ўтади-да. Кап-катта, эрга тегатургон қиз ҳам шунақа бўладими? Утиринг, айланай, бирга ўйин қилишайлиқ (Ҳадича киради). Ана Ҳадича ҳам келди!

ҚИЗЛАР. Ана, дутор ҳам келди! (Зухра кўз ёшли, секин қайтади ва чеккароқ бир жойга инчамасдан бориб ўтиради).

Мажлис: 3

Бурунгилар, Ҳадича

ҚУМРИ. Хадча! Мунча узоқ йўқолиб кетдинг? Шунақа юрасанми?

ҲАДИЧА. Қаҳқоржон боғида экан, «ўзи бўлмаса, бермайман» деб онаси сира унамади, ундан кейин боғдан айтиб чиқдим.

ПАТТИ (секин). Олиб бераётиб нима деди?

ҲАДИЧА (уялиб). Айтолмайман.

ҚУМРИ. Айтабер, айтабер, бу ерда эркак киши йўқ...

ҲАДИЧА (уялиброқ). Кимга деб сўради, «Шарофат опамга» дедим. «Ҳа... й! У кишига бўлса, ўнта дутор ҳам қурбон!», деди.

ШАРОФАТ. Вой ўла қолай! Қисиқ кўз!

ҲАДИЧА. Чиқиб келаётганимда орқамдан «уф» тортиб, «Оҳ! Биз ҳам муалим бўлмоғон эканмиз-да!» деб қолди.

ШАРОФАТ. Гўрларга кирсин! У муволим бўлғонда ҳам мен тегар эканманми? Ерлар ютсин, илоҳим!

ҚУМРИ. Қаҳқоржонни ер ютса, дунёда эркак қоладими, айланай? Уша ўлгурлар бўлмаса ҳам зерикиб ўламиз биз... Кўйинги, бизнинг бахтимизга ўлмай юрсин ўшалар! (Ҳаммага) Қани, энди ўйин бошлайлик. Ҳали ҳам гапни жуда кўп гапирдим. (Дуторни олиб чалади. Аввал Патти, сўнгра Ҳадичани ўйнатсдилар. Шарофатни қистайлар. У қанча қийин-қистокдан сўнг яхши бир ўйин қилиб беради. Сўнгра дуторни Патти чалади. Қумрини ўйнаталар, у ҳам яхши ўйнайди. Уйин ярим бўлғонда ташқаридан «Уҳ! Вой!» товушлари бўлиниб-бўлиниб келиб буларнинг ўйинларини баъзан бўлиб, баъзан сустлатсада, булар парво қилмасдан ўйнай бералар. Ниҳоят эшикда Раҳима хола кўринади, унинг войвойлаши ҳаммани жой-жойида тўхташиб қўйди. Шарофат ўртада ўтириб қолади).

Мажлис: 4

Бурунги қизлар, Раҳима

(Раҳима хола авайлаб келиб, эшикка сўялиб қолади: унинг баъзи жойлари боғланган, ранги ўчган, унинг шу хилда кўриниши қизларни бироз шоштириб қимирлатмай қўяди).

РАҲИМА (зўрға сўзлайди). Айланай, қизларим, сизларнинг ўйин-кулгиларингизни тўхташиб қўйдим мен. Уйнай беринглар, бемалол ўйнай беринглар. Шарофатхон қизим, нариги уйга битта кўрпа ташлаб берса бўларди. (Бу чоқда қизлар ҳаммаси секин-секин туриб, Раҳима холага яқинлашгон бўлади. Шарофат бориб онасини сўяйди). Сизлар ўйнай беринглар. Агар соғ бўлсам қўярмидим, ўзим бош бўлиб ўйнаб бермасмидим? Озиб-ёзиб бир чиққанларингда сизларни хурсан қилолмадим.

ШАРОФАТ. Юринг бўлмаса, уйга кирайлик. Яхшилаб жой қилиб берай.
ҚУМРИ. Биз ҳаммамиз ўмай-жўмай бўлиб кўк тергани ўтиб кетаётиб эдик, Шарофатхонни ҳам олиб ўтамитиз деб кирсак, ўзи ёлғиз экан, ўтириб қолдиқ. Энди кўкка ўтайлиқ. Ҳали ҳам кўп ўтирдик.

ПАТТИ. Ҳа, ўйин ҳам тоза бўлди.

ЗУҲРО. Армонимиз қолмади. Энди чиқайлик (чиқа бошлайдилар).

ҚИЗЛАР. Чиқайлик (чиқа бошлайдилар).

РАҲИМА. Утира берсанглар бўлар эди. Мен уйда ёта берар эдим.

ШАРОФАТ. Зухраҳон қизиқ қилди-да. Нима иши ҳам бор эди дейсиз?

ҚУМРИ. Гап Зухрада эмас. Жуда кўп ўтирдик. Чиқиб кўк терайлик... (Яхши қолинг», «тузалиб қолинг», «Шарофатхон, сиз ҳам биз тарафларга чиқинг», деган овозлар билан қизлар кетадилар. Шарофат бироз узатиб келади).

Мажлис: 5

Шарофат, Раҳима хола

РАҲИМА ХОЛА. Касал бор жойда, биров ўнтаб турғон уйда кимнинг ўтиргиси келади, болам? Еш қизлар авжи ўйнаб кулатурғон пайтда оҳ-вой эшитадирми? Кел энди, жойимни қилиб бера қол.

ШАРОФАТ. Уйда ётасиз-а?

РАҲИМА. Қўй, ўша уйингни. Нафасим бўғилади. Шу ерда ётабераман.

ШАРОФАТ. Бу жой иссиқроқ-да, майлими, уй салқин эди.

РАҲИМА. Қўй, болам. Иссиқ бўлса ҳам шу ер яхши. Шу ерга солиб бер. (Шарофат «хўп» деб жой солади, сўнгра йўлаб келиб, овайлағонча Раҳимани ётқизади).

ШАРОФАТ. Ҳали аҳволингиз оғир, жилмай туринг, дедим, кулоқ солмадингиз. Мана энди уриниб қолдингиз.

РАҲИМА. Қандай қилай, болам? Шу топда қанча қийналсам ҳам юрмай иложим йўқ. Бу отанг ўлгур нималарни қилаётибдир, билсанг. Зокиржон қўшилғондан бери ишимиз яна оғирлашди. У ўлгур отангни ҳар кўйга солиб ётибдир, болам.

ШАРОФАТ. Сизни бу куйларга солгани-чи? Ана улар-чи? Улар нима қилаётибдилар? Ана у олифта йигит нима қилаётибдир? Ҳаммадан ўшанга гашим келади...

РАҲИМА. У ҳам қандоқ қилсин? Қўлидан келганини қилаётибдир! Шаҳардаги ўлгурлардан ҳеч нарсанинг дараги йўқ! Кеча кечаси ўша муволлимингга шаҳардан бири меҳмон келган экан, ўша билан бирга ойдинда томоша қилиб юрса, отанг ўлгур уни қишлоқ қизларидан бири деб гумон қилиб... (Шарофат кулиб юборади) қишлоқ йигитлариға гап уқдириб, улар муволлимни урмоқчи бўлиб... нимага куласан! Нима бало бўлди сенга? Вой, вой, афтини!

ШАРОФАТ (кулади). Ўзи кулатурғон гап-да...

РАҲИМА. Ундан кейин меҳмон бир мухбир чиқиб қолиб, отанг шармандалар бўлиб... илоҳим ҳовлиқмай ўлсин жинни! Нимага мунча куласан? Нимаси бор мунинг? Вой кепатаси-эй... Бас! Бас дейман!...

ШАРОФАТ. Отамнинг беҳуда гумонларини айтаман...

РАҲИМА. У муволлим ўлгур кошки сендан бошқани деса. Муни отанг билмайди, болам. Муволлим сени олса, қўймайди. Еталаб олиб юратурғон қилади. Отанг ўлгур буёғидан беҳабар қаерда бўлмоғур гумонларга тушади (Шарпа, Шарофат ирғиб турадир).

ШАРОФАТ. Биров чақириб ётибди.

РАҲИМА. Бор, хабар ол. Зокиржон бўлса, мени йўқ, де (Шарофат чиқади). Шу Зокиржонни кўрсам, аъзойи баданимни қалтироқ босади. Қўлимда индамас милтигим бўлса-ю, киши билмас отиб қўя қолсам... (Орқадан овозлар).

ШАРОФАТ. Вой қанақа кишисиз? Айб эмасми? Айвонда бувим ётибдир...

ОВОЗ. Шошманг энди. Бир оз... Жиндак...

ШАРОФАТ. Қўйиб юборинг, дейман! Вой, ана у кишини? Бу нимаси, биров кўриб қолади...

ОВОЗ. Бўлди, бўлди. Боринг энди, бувингизга айтинг, мен келдим.

ШАРОФАТ. Сиз ҳам одамни яхши кўришни биласиз экан-а... Ҳукуматнинг ишидан ҳам бошқаға эпингиз бор экан-а...

ОВОЗ. Нима, нима?

ШАРОФАТ. Боринг! Вой, анови кишини! Бўлди-да! (Қизорғон, оқорғон, уялиб зўрға онасининг ёниға келади). Биров келибдир... Сизни кўраман, деди.

РАҲИМА. Билдим... Билдим..., болам, билдим... Айт кела берсин...

ШАРОФАТ. Мен Қумри холаникига чиқиб кетаман.

РАҲИМА. Чикмасанг нима бўларди? Нон-пон қўйиб, чой-пой дамламайсанми?

ШАРОФАТ. Боринг-эй... уяламан.

РАҲИМА. Улақолинг! Бир маҳаллага эшиттириб ноз қилғон одам, индамасдан юриб, нон-чой қўйғали уялар эканми?

ШАРОФАТ. Қандоқ қилай? Ғузи... осилиб берди ҳадеб... Бурун чиқмасам ҳам энди чиқаман.

РАҲИМА. Ғув... бор, билганингни қил. Бор, чақириб қўй, бечора кутиб қолди.

ШАРОФАТ. Ғув, бечора бўлмай ўла қолсин... (Кетади. Бироздан сўнг муволлим кириб келади).

Мажлис: 6

Раҳима, Абдилаҳад

(Абдилаҳад тип-тик, журъатли босиб киради. Раҳима хола зўрға туриб ўтиради. У билан Раҳима сўзлашганда Шарофат дам у ёғидан, дам бу ёғидан келиб, пойлаб ўтади).

АБДИЛАҲАД. Ғўш, она, қалайсиз, энди? Ётибсизми? Оғриқларингиз қалай? Дармонга кирай дедингизми?

РАҲИМА. Келинг, қани, мана бу ёққа ўтиринг. Оғриқларим анча дуруст бўлиб, бироз дармонға, ҳам кириб қолиб эдим. Ғали чидай олмасдан ўрнимдан турдим. Дадил-дадил босиб маҳкамага бордим. Бир-иккита зарур ишлар бор эди — қилдим. Шаҳарга яна битта арзи ҳол ёздириб юборай деган эдим, бўлмади. Дармоним тугаб, яна оғриқларим кучайиб қолди. Ундан кейин битта бола йўлаб-йўлаб келтириб қўйди. Ғозиргина келиб ётдим.

АБДИЛАҲАД. Шаҳарга арзи ҳол ёзишдан мен ҳам зерикиб кетдим. Худди бир юзчасини ёзиб юборғондирман, ҳеч бир дарак йўқ. Билмайман, буларнинг ҳаммаси кўру карми? Ё ҳаммаси ҳам Рустам ака билан Азимжон қиморбозға шерикми? Сира ақлим етмайди...

РАҲИМА. Булар бўлса, бу ерда борғон сари авж олишиб ётибдилар. Биз томон йигитлардан уч-тўрттасини ўз тарафларига ағдирғонга ўхшайдилар. Эслик-эслик батрақлардан бир-иккитаси менга ғалати-ғалати масала қўйдилар, ҳайрон бўлдим.

АБДИЛАҲАД. Марказга кетганлардан сизга хабар йўқми?

РАҲИМА. Йўқ. Мен қўрқаманки, хат-мат келган бўлса, дойим ўзи очиб ўқуб, кейин Рустам акангизга бериб қўйса!..

АБДИЛАҲАД. Шунга эҳтиёт бўлиш керак. Бу жуда нозик иш.

РАҲИМА. Қоравул болага яхшилаб тайин қилғонман, қўлига пул ҳам берганман. Хатларни аввал менга кўрсатади. Хабарнинг ўзи йўқ...

АБДИЛАҲАД. Бу лаънатилар марказга ҳам ишлашиб юбордилармикан?

РАҲИМА. Марказга-я? Марказга?

АБДИЛАҲАД. Йўқ, бу мумкин эмас (жим). Энди сиз у ёқ-бу ёққа юрманг, жилманг. Дам олинг, куч тўпланг. Балки очиқ савошиш кўнлан ҳам яқиндир. Унда куч лозим бўлади. Айтганча: сизни урғони тўғрисида ҳеч нарса қилдингизми?

РАҲИМА. Нима қилардим? Ариза ёзиб гувоҳларни қўл қўйдириб, биттасини шаҳарга, биттасини марказга жўнатдим.

АБДИЛАҲАД. Яхши. Лекин духтурдан ҳам битта гувоҳнома бўлса, яна ҳам яхшироқ бўлар эди. Духтур шаҳарда, сиз тушолмайсиз. Ғозир мен ўзим бир иложини қилиб кўрай-чи.

РАҲИМА. Духтурдан ҳам гувоҳлантириб олсам, яхши бўлар эди.

АБДИЛАҲАД. Мен уринаман. Қўрқмайлик, умидсиз ҳам бўлмайлик. Бу кун-эрта хабар бўлиб қолар. Сизни урғони тўғрисида газетга ҳам ёзганман, шу ҳафта ичи босилиб чиқади. Ундан кейин прокурор ўзи текширади.

РАҲИМА. Калтакни бекорға емаган бўлсам-а?

АБДИЛАҲАД. Ға, албатта, бу калтак фойдали. Яна бир есангизмикан?

РАҲИМА. Унда ўлиб қоламан. Худо кўрматмасин!

АБДИЛАҲАД. Ғали ўлмайсиз. Мингдан бир ишингизни тугатганингиз йўқ. Ғали ёшсиз, ишлайсиз. Мен кетдим.

РАҲИМА. Мунча тез? Утиринг. Чой-пой қилайлик. Шарофат, Шарофат!

АБДИЛАҲАД. Йўқ, мен борайин, ҳалиги духтурнинг маслаҳатини қилмоқ лозим.

РАҲИМА. Шарофатхон!.. О Шарофатхон!..

АБДИЛАҲАД. Овора бўлманг, йўққа ўхшайди. Мен кетдим (чиқа бошлайди).

РАҲИМА. Сиздан қочқонга ўхшайди.

АБДИЛАҲАД. Мен шунақа одам қўрқатурғон нарсаманими?

РАҲИМА. Энди, ёш қиз-да. Кетдингизми?

АБДИЛАҲАД. Хайр энди (чиқади).

РАҲИМА. Келиб туринг!

Мажлис: 7

Раҳима, Шарофат

ШАРОФАТХОН (кириб келади). Менинг келмаганлигимни билиб туриб, мунча чақирдингиз? Шунақа қилиб, ўзингизни яна чарчатиб қўясиз. Жим ўтирсангиз бўлмай-дими?

РАҲИМА. Келган меҳмон дастурхонсиз кетадими? Узинг ўйла!
ШАРОФАТ. Хоҳ, ўша ҳам меҳмон бўлмайдими? (Раҳиманинг орқасига яхшилаб болишлар қўйиб ўтказди).

РАҲИМА. Ҳали кўёв бўлиб киргунча меҳмон-да, қизим.

ШАРОФАТ. Хаҳ, боринг! Мен уни айтганим йўқ.

РАҲИМА. Нимани айтдинг бўлмаса?

ШАРОФАТ. Ҳадеб сўрай берасизми? Қўйинг, ўшанинг тўғрисида, энди мундан нари сира гапирманг! Бўлди!

РАҲИМА. Мен нимаси, қизим, ўзинг гапириб ётибсан.

ШАРОФАТ. Бекор айтибсиз... У нима, менинг бир туғишгон қариндошимиди? Нимага гапирар эканман? (Шарпа. Рустам ака бўйин эгик, қовоғи солиқ келиб киради. Булар қарайлар-да, қотиб қоладилар).

Мажлис: 8

Раҳима, Шарофат, Рустам

(Шарофат бироз орқага чекиниб тўхтайдими-да, ранги ўчиб, қотиб қолади. Раҳима хола юзини ўгиради. Рустам индамасдан келиб, қавшини ечиб, дувоўға суяниб ўтиради).

РУСТАМ (Раҳимага). Нимага индамайсан?

РАҲИМА. Нима ҳам дейман (Жим) Нимага келдингиз?

РУСТАМ. Келмайми? Узимнинг жойим, келдим.

РАҲИМА. Жой сизники бўлса, бўшатиб берайин. Аммо сиз билан менинг орамда кўриштурғон бир нарса қолмади.

РУСТАМ. Нимага?

РАҲИМА. Кўриб турибсиз-ку авҳолимни. Тағин «нимага» деб сўрайсиз?

РУСТАМ. Авҳолингга нима бўлибдир? Тур ўрнингдан!

РАҲИМА. Масхара қилманг! Улмадим, унинг бу ёғи бўлдим.

РУСТАМ. Шу ёмон бўлди. Улиб кета қолсанг, дунё тинчир эди...

РАҲИМА. Оҳ!.. (Кўз ёшини артади).

ШАРОФАТ (йиғлаб туради). Буви... Йиғламанг...

РУСТАМ (Шарофатга). Жим! Бор, ҳавлига ўтиб тур!

РАҲИМА. Утир, қизим, шу ерда.

РУСТАМ. Нимага селайиб турибсан? Чиқ дедим!

РАҲИМА. Утир, қизим!

РУСТАМ. Қўрма, онангни ўлдириб қўймайман. (Раҳимага) Сени ўлдиратурғон бўлсам, қизингдан кўрқармидим аблаҳ?

РАҲИМА. Мен ўлимдан кўрқмайман. Бир марта ўлиб бўлгон кишиман. Утур, қизим, ўтур! Отаннинг юзиға қарамаганимға яраша, сенинг шўрлиқ юзингни кўриб ўтирай... (Жим).

РУСТАМ. Менинг тоқатим қолмади! Сен билан гаплашгани келдим. Мен билан олишишни тўхтатасан!

РАҲИМА. Гапиринг!

РУСТАМ. У даънос муаллим билан борди-келдини узасан!

РАҲИМА. Гапиринг!

РУСТАМ. Қизингни ўйнаб-қулиб Тўқтасин бойбаччага берасан!

РАҲИМА. Гапиринг!

РУСТАМ. Зокиржонга узр-маъзур қиласан!

РАҲИМА. Гапиринг! Яна борми?

РУСТАМ. «Кўшчи»дан ўзинг истипо бериб кетасан!

РАҲИМА. Яна борми?

РУСТАМ. Мени урди деб ҳеч қаерда ҳеч кимга айтмайсан!

РАҲИМА. Бўлдингизми?

РУСТАМ. Бўлдим. Гапир! Билиб кўй: мен «хўп» деган жавобни эшитгани келдим. Бошқа гап керак эмас!

РАҲИМА. Бўлмаса индамайман! (Тескари қараб олади).

РУСТАМ. Астағфурилло. Шунчи-чи! Бир ураман, саранжом топади. (Шарофатга қараб) Тур, чиқ бу ердан! Тур дейман (Шарофат йиғлайди). Дамингни чиқарма! (Туриб оғзини тўсади ва ўзини пасга итара бошлайди).

РАҲИМА. Қўйинг, қўйинг дейман! Узи чиқади! Шарофат! Бор, қизим. Қумринсарникига чиқиб тур! Бор, қизим!

ШАРОФАТ (йиғи орасидан). Қўрқаман!..

РАҲИМА. Қўрқма, қизим, бор! Отанг ҳеч нарса қилмайди (Шарофат чиқа бошлайди). Қўшиларға гапириб ўтирмағил! (Шарофат чиқиб кетади).

Раҳима, Рустам

(Рустам қўрқинч бир вазият билан ўртада Шарофатнинг орқасидан қараб қолади. Бироздан сўнг белига қарайди. Пичоқни кўради, бироз қараб турғоч, бирдан тезлик билан олади. Раҳима муни кўрмайди, лекин кўрпага ўранмоқ ҳаракатида бўлади).

РУСТАМ. Гапир! Хўпми? Е... пичоқми? (Раҳима жим). Ҳой, дейман! Гапир!

РАҲИМА (йиғлайди). Мен сизга нима гуноҳ қилдим?

РУСТАМ. Йиғи керак эмас! Жавоб керак! Гапир! Хўпми, йўқми? (Яна жим). Гапир дейман! (Раҳима дир-дир қалтирайди). Гапирасанми-йўқми? (Кўзи қизариб, кўлидаги пичоқни маҳкам ғижимлаб қўллари, тиззалари қалтирай бошлайди. Раҳима холанинг ранглари оппоқ, жуда қаттиқ қалтирайди). Гапир дейман (Жуда қаттиқ) Гапир!!! Гапирмайсанми?! (Тиз чўқади, бўйнидан бўғади, пичоғини дўлайди). Айт!!! (Раҳима хола қимирлайди, унинг чангалидан қутилмоқчи бўлади, тилларини чиқаради, бўғилғонлиғини кўрсатади. Қўллари билан унинг қўлларига осилади. Кучи етмайди. Сўнгра ўзининг ёқаларини йирта бошлайди. Рустамнинг пичоқли кўли баландда қалтирайди). Раҳима!!! Айт!!! (Чопиб Жўра кириб қолади).

Мажлис: 10

Раҳима, Рустам, Жўра

ЖўРА. Хўжайин! (Рустамнинг кўлидаги пичоқ тушиб кетади, ўзи сапчиб туради).

РУСТАМ (тутилиб). Нима гап?

ЖўРА. Марказдан сайлов комиссиялари келишди. Сизни йўқлашиб ётибди!..

РУСТАМ. Марказдан сайлов комиссиясими? Оҳ!.. (Пешонасини ушлаб, ўртада қотиб қолади).

РАҲИМА. Сайлов комиссиясими!.. (Аста-секин кула бошлайди. Жўра ҳайрон).

(Парда тушади)

УЧИНЧИ ПАРДА

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

САЙЛОВ

Қишлоқ масжидининг кенг саҳни. Унинг масжидлигини билдиратурғон ёлғиз биргина нарса саҳнада кўринади, у ҳам бўлса, 4—5 зиналик пастгина мезана. Унинг ёнида супача. Супа устига устол қўйилгон эди. Усти уйларда бўлатурғон қизил «чойшаб» билан ёпилгон, устида қалам, қоғоз, кўнғироқ ва ҳоказо. Тўрда узун «эшак», ёнида «табаратлар». Бу кўриниш сайловни кўрсатгани учун «нутқ» ва «маъруза» йўсинида гаплар билан томошачини зериктириб қўймаслик хусусига айрим эътибор қилмоқ лозим бўлади. Шу учун биз ҳам сайловнинг ўзига ва ҳам асардаги воқеага тегишли энг зарур жойларининг кўрсатиб ўтиш қасдида бу кўринишни бир неча бўлакка бўлдик. Уша бўлаклар келган вақтида пардани туширмасдан ёлғиз фонарни бир-икки дақиқа ўчирилади холос. Бу билан вақтни кўп олмасдан сайловни тугал кўрсатмак мумкин бўлади.

Бўлак: 1

«Гуруҳлар ишда»

Вақт жуда эрта. Куёш энди кўтарилиб келади. Масжид саҳнида кимса йўқ. Орқадан ғовур-ғувур гап. Бир ондан сўнг Рустам ака, Зокиржон, Азимжон қиморбоз, уларнинг тарафқашларидан бир неча киши — орада Юнис, Уктам кириб келадилар. Ҳаммасида бесарамжон бир ҳолат бор.

Мажлис: 1

Рустам, Азимжон, Зокиржон ва деҳқонлар

ЗОКИРЖОН. Рустам ака, менга қаранг! (Четга олиб кетади) Мана буларингизни бироз нарироқ жилдириб туринг, ўзаро бир гаплашиб олайлик.

РУСТАМ. Йироққа жилдириб бўлмайди. Шу ерда туришсин, мен айтай. (Уларга) Сизлар сал нарироқда туринглар, Жилмангларам... (Деҳқонлар бир четда сўзлашиб ўтирадир, бир четга булар — «амалдорлар» чиқадилар).

АМАЛДОРЛАР:

РУСТАМ. Муаллимни ўлдириш керак эди. Йўлимни тўсдингиз.

АЗИМЖОН. Албатта ўлдириш керак эди, хом каллалар...

ЗОКИРЖОН. Ўлдириш қийин эмас эди, хоҳласак ўлдирар эдик. Лекин ундан фойда эмас, зарар бўладир.

АЗИМЖОН. Қандай зарар бўлади, хом калла?

ЗОКИРЖОН. Қандай дейсизми? Рустам акам бу кун тўғридан-тўғри турмада ўтирғон бўлар эди-ю, Раҳима холам ё бўлмаса шаҳарликнинг биттаси бизга раис бўлар эди...

АЗИМЖОН. Ие, кундош ёмон бўлар эди, хом каллалар.

РУСТАМ. Қўйинг, гапирманг сиз ҳам! Ҳали яхши бўлдимми? Ҳаммангизнинг отангизнинг арвойига... (тура бошлайди).

ЗОКИРЖОН (қаттиқ). Рустам ака! (Этагидан маҳкам тортиб ўтқизади). Унақа энгиллик қилманг.

АЗИМЖОН. Рос, хом каллалар, рос. Энгиллик қилма, сен ҳам, Рустам.

РУСТАМ. Нима қилай бўлмаса? Менга қолса, ҳозир пичоғлаб ташлайман ўшани!

ЗОКИРЖОН. Шошманг, ҳовлиқманг! Ҳали умид йўқ эмас, бор. Бизнинг тарафимизга чиқатурғонларни жуда кўп тайёрлаганман, қўя беринг. Тадбир билан иш қилсақ, куймаймиз. Олдин эсон-омон мана бу сайловни ўтказиб олайлиқ. Ундан кейин муаллим ўз-ўзидан тамом бўлади...

РУСТАМ. Бу сайловни саломат ўтказиб олсам, қўяманми муаллимингни?

АЗИМЖОН. Тўйни ҳам бошлаб юборамиз, хом каллалар! Шундай эмасми, Рустам!

ЗОКИРЖОН. Сизнинг эсингиз тўйда. Уни қўя туринг. Гапнинг нозиги бу ёқда!..

АЗИМЖОН. Тагин нимаси бор хом калла?

РУСТАМ. Тагин нимаси дейсан?

ЗОКИРЖОН. Мажлис раислигига мутлоқ ўзимиздан ўтказиш керак. Агарда шаҳардан келган комиссиядан бири ўтириб қолса, иш ёмон бўлади.

АЗИМЖОН. Ўзингни сайлаймиз, хом калла!

РУСТАМ. Аммо-лекин шуни ҳам билиб қўйинглarki,...

ДЕҲҚОНЛАР:

1-**ДЕҲҚОН.** Катталарингизнинг кенгашлари қачон тугар экан-а?

2-**ДЕҲҚОН.** Тугаб қолар. Сизу бизнинг нимамиз кетади, салқин жой экан, ўтира берамиз.

4-**ДЕҲҚОН.** Қандай қилайлиқ, шуларнинг қўлида қул эканмиз! Нима буюрсалар «хўп» деймиз-да.

1-**ДЕҲҚОН.** Мен шуларнинг ҳамма ёмонлиқларини биламан, юртда булардан ёмон одам йўқ. Буларнинг туриши-турмушлари юртга зарар. Уринлариға, бошқа кишилар ўтса жон дейман. Аммо-лекин... шу Рустам акадан жиндаккина қарзим бор... Шунинг туфайлигидан мунга бойланиб ўтирибман.

4-**ДЕҲҚОН.** Қарзларни кечиб юбормоқчи бўлдимми?

1-**ДЕҲҚОН.** «Агар, деди, сайловда мен тараф бўлсанг — қарзларингни кечиб юбораман», деди...

2-**ДЕҲҚОН.** Менга ҳам Азимжон ака бир қўш ҳўкиз бермоқчи бўлди. Бўлмаса жуда қийналиб кетдим.

ЮНИС. Биз ҳам сизларға ўхшағон, оғайнилар. Соё бўйида, ўзингиз билласиз, наҳоят икки таноб еримиз бор. Шуни ҳам Азимжонбой қарзиға ушлайман, деди. Уртаға Зокиржон тушдию қарзини энгиллаштиратурғон қилиб мени ҳам сайловда Рустам ака томонға ўтказиб қўйди. Билмадим, нима фойда тегар экан унга?

4-**ДЕҲҚОН.** Уни ўзлари билишади-да. (Бу чокда буларнинг ёниға секин босиб Ҳасан келади. Наригилар — «амалдорлар» гап билан бўлиб кетиб кўрмай қоладилар. Ҳасанбой келгандан бироз сўнг бир-иккита бўлиб халқ ҳам кела бошлайди).

Мажлис: 2

Ушалар, Ҳасанбой, халқ

ЮНИС. Кел, Ҳасанбой, сайловга келдингми?

ҲАСАНБОЙ. Ҳа, сизларнинг томонларингизни кўрайлиқ, деб келиб эдик...

4-**ДЕҲҚОН.** У нима деганингиз, Ҳасан?

ҲАСАНБОЙ. Нима деганим бўлар эди? Узи муттаҳам, юртбузуқи хўжайинларингизға қўл кўтариб, расво бўлишингизни томоша қиламиз-да.

1-**ДЕҲҚОН.** Ие, Ҳасан, Ҳасан, сен ҳеч нарсани билмайсан.

ЮНИС. Мунинг қарзи йўқ, билмайди.

2-**ДЕҲҚОН.** Бу ҳам биздай бировға банд бўлса эди, ўзининг кетидангина эмас, «бош кесар»нинг кетидан ҳам кета берар эди.

ҲАСАНБОЙ. Биламан, биламан. Сизлар қарзу қўрзингиздан қўтилмоқчи бўлиб, бу ёмон йўлга юраётисиз. Лекин, шуни ҳам билиб қўйингки, иш бошида — ҳукумат тепасида яна шу камбағал душмани ўзлари қолса, бир қарзини минг қилиб олади.

1-**ДЕҲҚОН.** Шу ҳам тўғри.

2-**ДЕҲҚОН.** Бу ҳам икки эмас.

ҲАСАНБОЙ. Шундай бўлгандан кейин, сизлар мундақа қилиб юрмасдан...

АМАЛДОРЛАР:

(Ҳасанбойнинг гапириб ётғонини Азимжон ака кўриб қолади).

АЗИМЖОН. Ҳой, хом каллалар! Ана уларнинг ёниға ёт одам келиб қолибдир-ку!

РУСТАМ. Қани?

ЗОКИРЖОН. Ким у? Ие... у Ҳасанбой деган «Кўшчи» аъзоси бир — йигит. Бу — ёмон одам.

РУСТАМ. Марказга боргон ҳам шу эмасми?

ЗОКИРЖОН. Ҳа, марказга бориб, арз қилиб, комиссияни бошлаб келган шу!

АЗИМЖОН. Нима қилдиқ энди, хом каллалар?

РУСТАМ. Бориб қорнига бир тепаман—соп бўлади (Тура бошлайди).

ЗОКИРЖОН (қаттиқ). Рустам ака! (Тортиб ўтқазади). Ишни расво қиласиз. Ҳовлиқманг ахир!

АЗИМЖОН. Кўп мушингга зўр бермасанг-чи, хом калла!

РУСТАМ. Нима қилай? Маслаҳатинг битгунча деҳқонларни айнитиб кўяди.

АЗИМЖОН. Рос, хом калла, рос.

ЗОКИРЖОН. Секин бориб ўзимизникиларни чақириб олинг, «иш бор» денг. Лекин сира билдирманг (Рустам кетади).

ҲАСАНБОЙ. Уқдингизми? Ҳали гап кўп. Яхши қулоқ беринг, мен айтиб берай, сиз ухлаб ётибсиз!

РУСТАМ (яқин келиб). Ҳой Ҳасанбой! (Ҳасанбой шошиб қолади) Қани у комиссияларинг?

ҲАСАНБОЙ. Билмасам. Уни сиз биласиз...

РУСТАМ. Биз биламиз? Биз бошқа нарсаларни биламиз! Сен қараб тур! Ҳап?..

1-ДЕҲҚОН. Хўжайин, биз нима қиламиз?

РУСТАМ. Сизларга иш бор. Ҳозир айтаман. Ҳасанбой, бўл тезроқ, комиссияларингни топиб кел, халқ кутиб қолди (Ҳасанбой кетади). Бу нима гап? Ҳаммангизни ер билан яксон қилиш керак! Муаллимнинг айғоқчиси бу! Нимага гаплашдингиз? Нималар деди? (Жим).

ЮНИС (бироздан сўнг). Гапнинг роси, хўжайин, алланималар деб жовради, битасини ҳам уқмадиқ.

ҲАММАЛАРИ. Сира уқмадиқ, хўжайин! (Бу вақтда Азимжон билан Зокиржон кирадилар).

АЗИМЖОН. Уқмадиқ? О, хом каллалар-эй! Сиз уқмадингиз?

ЗОКИРЖОН. Сизлар у ёққа юринглар! (Ҳаммасини еталаб олиб чиқади. Бу орада халқ тўпланиб қолгон, иккита-иккита бўлиб, гаплашиб ўтиради, юради. Орада 2-парда 2-кўринишдаги деҳқон йигитлар, сўнгра Ҳасан билан бирга биринчи парда иккинчи кўринишдаги кўринган «Кўшчи» аъзолари ҳам кўринадилар. Бир оздан сўнг «папка» кўтарган 2-3 киши ўтадилар. Булар сайлов комиссияси аъзолари. Уларнинг ёнларида муаллим билан бирга бир-иккита комсомол ёшлари бор. Улар саҳнадан ўтиб кеталар. Орқаларидан Раҳима хола боради. Уни жуда қўлтиғидан суяб олгон. Халқ орасида паранжили қизлар ҳам кўринади).

Мажлис: 3

Халқ, комиссиялар, Раҳима хола, қизлар

ШАРОФАТ. Одамнинг кўплиги-ей!

ҚУМРИ. Вой, бу паранжи ўлсин! Димиқиб ўлиб кетдим.

ПАТТИ. Шу ерда ҳеч ким йўқ экан, бир очиб олсақ бўлмайдими?

ҚУМРИ. Рос-а! Ҳеч ким йўқ! Очамиз! (Очади) Уфф! Ҳайрият, анча енгиллашдим-а!..

ПАТТИ. Ҳаводан юз минг айланиб-ўлгурсак ҳам оз!

ҚУМРИ. Нимасини айтасиз, келинчак!

ПАТТИ. Ўзингиз келинчак!

ҚУМРИ. Ов... болам, мен келинчакмидим? Мен қирқдан ошиб қолдим... Тўртта-бешта болам бор...

ШАРОФАТ. Ҳали эрга тегмай туриб-а? Вой тавба!

ҚУМРИ. Қўйинг, айланай, эрдан гапирманг! Безгак тутиб қолади.

ПАТТИ. Ана... у ана... Шарофат опамнинг куёвлари...

ҚУМРИ. Муаллим афанди-я... Вой тавба! Қани?

ПАТТИ. У... Ана! Ана мачитнинг олдида... Шаҳарликлар билан гаплашиб турибди...

ҚУМРИ. Ҳа, у ана уми? Қизил гуллик Тошкан дўппи кийган? Нимча чиройлик экан... (Буларга тесқари бўлиб турғон Шарофатга) Шарофатхон, айланай, уялиб кетдингизми? Қўйинг, айланай, уялманг, киши ўзи яхши кўрган куёвидан ҳам уяладими? Менга қаранг. Муволлим афанди жуда кўҳлик экан, менинг ҳам тегиб олгим келди шу топда...

ШАРОФАТ. Қари, сасиғон-бижиган Ҳожи бобо бўлмаса, сизга ҳам бирорта ўшанга ўхшагон кўҳлик чиқиб қолади.

ҚУМРИ. Қўйинг, айланай, ўша Ҳожи бобо ўлгурни гапирманг, юрагим сиқилиб кетади... (Наридан қўшиқ овози борган сари яқинлашиб кела бошлайди).

ПАТТИ. Ана, шаҳарликлар билан муваллим поччам шу ёққа келаётибдирлар. Орқаеа Раҳима холам ҳам бор. Ана, Зокиржон билан отангиз ҳам қўшилди.

ҚУМРИ. Энди сайлов бошланади шекиллик, биз қочайлиқ (Юзларини беркитиб қочадилар).

(1-2 дақиқа фонарлар ўчади. Супача устида раёсат устолида мажлис раёсати ўтирғон бўлади. Орада: Раҳима хола, Мувааллим, Ҳасанбой, Хушназар, яна бир неча батрак-деҳқонлар, комсомоллар. Раис, комиссия аъзоси, «марказли» Содиқов, пастда бошқа ҳамма халқ ерга ўтирғон. Бир чеккада ёлғиз эшакда ижроқўмнинг бурунғи ҳайъати: Рустам ака, Зокиржон, Азимжон қиморбоз, масжид сўфиси, яна 1-2 киши).

СОДИҚОВ (ўрнидан турғон, кўнғирок чалади. Сўнгра кулиб туриб сўзлайди). Батрак, кўшчи, деҳқон ўртоқлар! Бу мажлисни олиб бормоқ учун сайлағон раёсат ҳайъатингиз ўз жойиға ўтирди. Мен сизни Марказ исмидан қаттиқ олқишлаб туриб дейманки, яшанг, меҳнаткаш ўртоқлар, раёсат ҳайъатига асил камбағалларни ва тоза одамларни билиб сайладингиз! (Кучли олқиш, бурунғи ҳайъат кучсиз қўл уришар...) Бу ҳурматли жамият, яъни раёсат ҳайъати мажлисининг доиёий раислигига мени сайлади ва... (катта олқиш) ва... шу билан ўзининг ишончини билдирди. Уша ишончини жойиға қўймоқча сизнинг хузурингизда сўз бераман! Ўртоқлар! Рўзномамизда ёлғиз иккита масала бор. Бири — эски ижроқўмнинг ҳисоби, иккинчиси — сайлов. Агар рухсат берсангиз, бу ёзда, иссиқ кунда гапни ва расмиятни кўп чўзмасдан тўппа-тўғри ишга ўта қолсағу сайловни тезроқ ўтказиб, ҳаммамиз ўз ишимизга тарқалсақ! Нима дейсиз?

ОВОЗЛАР. Маъқул! Маъқул!

СОДИҚОВ. Ўртоқлар! Ҳозир бурунғи ижроқўмнинг ишлари хусусида ҳисоб эшитамиз. Бу хусусда биринчи сўз ижроқўм раиси Рустам акамизга берилади (у ердан-бу ердан кучсиз бир чапак).

РУСТАМ (сўкурларча юриш билан мезанага чиқади. Бироз хўмрайиб қараб туради. Сўнгра бошлайди). Бу иш қизиқ бўлди. Бирдан комиссия келиб қолди. Бирдан сайлов! Нима бу азбаройи худо!.. (Раёсатдагилар кулишиб ўтирарлар). Ҳали бошқа юртларда сайлов йўқ. Нимага бизга келди? Ё бизнинг юртимиз марказми? Ундай деса, Марказнинг сайлови ҳаммадан кейин бўлади (Содиқовга) Рос! Ҳали сен ҳисоб бердингми?

СОДИҚОВ. Ҳа, ижроқўмдаги қоғоз ишларингизга ҳисоб берасиз.

АЗИМЖОН (жойида). Бу хом калла нималар деб ўтирибдир, Зокиржон?

ЗОКИРЖОН. Айтатурғон гапларни шунча тайинлаб, гапириб, ўргатиб чиқарсам ҳам яна ўз билганини қилди-я! Вой ҳайвон-эй!.. (Асабият кўрилади).

АЗИМЖОН. Бу ўзи шундоқ хом калла-да!

РУСТАМ. Ҳисоб деган нарса жуда кўп юборилди. Районга, шаҳарга, марказга! Бармоқ боса бериб, бармоғи ейилиб кетди. Нима, бу азбаройи худо? Энди ўзимизни деҳқонларга ҳам ҳисоб бериб ўтираманми?. Ие, кўйинг!..

СОДИҚОВ. Деҳқонлар сизни сайлағон! Улар сизнинг хўжайинингиз!

ЖУРА (бир бурчакдан). Йўғ-эй, деҳқонлар бу хўжайинни хўжайин дейишадир-ку!

АЗИМЖОН. Ҳа, рос, хом калла!

СОДИҚОВ. Деҳқонлар сизни сайлағон! Улар сизнинг хўжайинингиз!

ЖУРА (бир бурчакдан). Йўғ-эй, деҳқонлар бу хўжайинни хўжайин дейишадир-ку!

АЗИМЖОН. Ҳа, рас, хом, калла!

СОДИҚОВ. Йўқ, биродарлар! Сайланған хўжайин эмас, сайлағон хўжайин бўлади!..

РУСТАМ. Хўжайинлиқ билан ишим йўқ. Ким хўжайин бўлар экан, ҳали кўрамиз! Бу ишларни бир-иккита ифвогар қилиб ётибди! Танийман ҳаммасини! Сайлов ўтсин ҳаммасининг етти пуштини кўрсатиб қўяй!..

СОДИҚОВ (кўнғирок чалади). Рустам ака, ҳисобдан гапиринг!..

РУСТАМ. Мен ҳисоб ўқуғон эмасман! Бўлибдир! Ҳисоб даркор бўлса — ана мирзам (чақиради). Зокиржон! Гапириб ташла, ука!.. (Тушиб кетади, ҳамма ҳайрон).

СОДИҚОВ. Рустам ака!

РУСТАМ (буралиб). Тагин нима дейсанлар?

СОДИҚОВ. Ҳисобни қиласизми-йўқми?

РУСТАМ. Ие, мирзам қилади дедим-ку!.. «Ҳа» деб сўрайверасанми?

АЗИМЖОН. Ёмон гап юқмас хом калла экан-да!

СОДИҚОВ. Ижроқўм ҳисобини тугатмак учун ўртоқ Зокиржонга сўз берилади (Рустам, Азимжон, яна бир-икки киши қарсақ уради).

ЗОКИРЖОН (чиқади, мўйловини бир-икки дафъа бурайди, сўнг бошлайди). Ўртоқлар! Мне прежде чем гапга киришмасдан, бир недорозумиенини англаиб ўтай. Аслида сельсоветнинг отчети бўйича докладчик мен эмас, а бу ўртоқларимиз намеренно, конечно сўзни Рустам акамга бердилар. У одам подготавливается қилмағон — бир, гапирини билмайди—икки, безграмотний одам — уч, сўқирлик характери бор — тўрт, жуда ёмон нервний — беш!

МУАЛЛИМ. Ижроқўм раислигига жуда боп киши экан-да бўлмаса! (Раис кўнғирок чалади).

ЗОКИРЖОН. Сиз тек ўтиринг! Вы молчите. Биламиз, сиз шундай походкалар билан бориб-бориб Рустам аканинг ўрниға ўтирмоқчи бўласиз! Кўрамиз ўртоқ!

СОДИҚОВ. Ҳисобдан гапиринг, ўртоқ!

ЗОКИРЖОН. Маорифдан чиққан геройлар доклад қилдирғони қўймаса нима қилай? Ўртоқ раис, сиз прежде всего уларни порядокка чақиринг!.. (жим). Ҳа, ўртоқлар, шундай! Асл докладчик мен эдим, мана мен энди докладға киришаман... Во первых ўртоқлар, қишлоқ, это деревня...

Бўлак: 3—«Музокаралар»

(1-2 дақиқа фонар ўчади, яна ёнади. Мезанада муаллим)

МУАЛЛИМ. Шундай, ўртоқлар! Бизда ижроқум деган, ҳукумат деган нарса йўқ эди. Бизда ёлғиз қиморбозлар, бошкесарлар, ери кўп бойлар, пўрдоқ бойбаччалар, хотин-қиз душманлари, озодлик ёвлари бор эдилар... Улар, бир тўда бўлиб уюшиб...

СОДИҚОВ. Ўртоқ Абдилаҳаджон! Вақтингиз ўтиб кетди. Сўзингизни тўхтатинг, бўлмаса ўзим тўхтатишга мажбур бўламан!

МУАЛЛИМ. Ҳозир тугатаман! Ҳозир!

ОВОЗ (пастдан). Зокиржон уч соат гапирди, муни ярим соат ҳам гапиртирмайсизми?

ЗОКИРЖОН. У докладчи эмас.

АЗИМЖОН (овозга). Тек ўтир сен, хом калла!..

ОВОЗ. Ўзинг хом калла!..

СОДИҚОВ. Ўртоқлар! Муаллим ўртоққа сўзини тугатиш учун яна вақт берамизми?

ОВОЗЛАР. Берилсин! Берилсин! Гапирсин! Ҳаммаси ҳақ гаплар. Рос айтади бу йигит!

СОДИҚОВ.. Гапиринг, ўртоқ Абдилаҳад!

МУАЛЛИМ. Мен ўзим ҳам гапириб бўлдим. Ёлғиз шунигина демоқчиманки, олдимизда ер ислоҳати каби катта ва оғир бир масала турибдир. Ундай қийин масалаларнинг ҳолини қиморбозларга топшириб бўлмайди. Ўртоқлар! Мен бўлдим! (Кучли олқишлар).

АЗИМЖОН.. Шошмай тур, сен тирранча. Бизникиларга навбат келганда сен хом каллаларнинг адабини берадилар. Зокиржон! Биздан ким гапирди?

ЗОКИРЖОН. Жума гапирса керак энди. Қани ўзи?

АЗИМЖОН (қараб). Кўринмайди (Зокиржонда изтироб)

СОДИҚОВ. Сўз ўртоқ Жума Ҳошим ўғлига!

ОВОЗ. Ана энди Жума ўғри гапирар экан!

АЗИМЖОН. Ана, Жумага навбат келди! (Жума маст, тентираклар келади).

ЗОКИРЖОН. Фув чёт! Буниси ичиб келибдир!

РУСТАМ. Ушалар ичиришган!

АЗИМЖОН. О, хом калла-ей! Мас бўлмаса қотирар эди...

ЗОКИРЖОН. Муни гапиртириш ярамайди (қаттиғ) Долой!

РУСТАМ. Бу гапирмасин (Раис кўнғироқ чалади).

АЗИМЖОН. Мунинг гапини эшитмаймиз!

ЗОКИРЖОН. Гапирмасин!

ЖУМА. (мезанага чиқиб, буларга хўмрайиб қараб туради). Ҳай, нима дейсан сен? Гапиргали қўймайсанми мени? Дадангнинг арвойига... (Тўхтади), арвойига... «пата» ўқиб қўяман, ҳа! Нима қилдим мен сенларга! (Халқда кулги, раёсат ҳайъати ҳайрон). Ўзинг «яxши гапир, бизни мақта!» деб ер-сув, пул бериб ўтирасан-у, энди келиб ўзингни мақтатқали ҳам қўймайсанми?

АЗИМЖОН. Сен массан, хом калла!

ЖУРА. Масман? Мен-а? Бекор айтибсан! Ўзинг массан! Шу кичкина қишлоққа ҳам битта ароқ дўкони очиб қўйибман. Кимнинг пулига очилди бу? Сенларнинг пулингга!.. Хой, Азимжонбой, сен қанча пул бердинг, биласанми? Бир ярим минг сўм, Рустам акам, хўжайин, икки минг сўм бердилар... Ёлғонми? Ёлғонми? Ёлғон де отангнинг арвойига?.. (Тушиб Азимжоннинг ёқасига осилади. Уни ажратиб олиб чиқиб кетдилар).

СОДИҚОВ. Ўртоқлар! Шўро сайловини ҳурмат қилмасдан маелик билан мажлисга келиб, одобсизлик-безорилик қилғон одамларга тегишли маҳкамалар тегишли жазоларини берарлар. Биз бу воқеага ўз томонимиздан таассуф билдириб қўйиб ишимизни давом этайлик. Музокорачилардан охирғи сўз Раҳима холамга (олқишлар, айниқса хотин-қизлардан, «амалдорлар» орасида асабият, бесарамжонлик).

РАҲИМА (зўрға юриб раёсат устоли ёнига келади). Мени, мени... баланга чиқиб гапир деманглар. Шу ерга зўрға келдим, шу ерда гапирсам.

ОВОЗЛАР. Рос! Рос!

РАҲИМА. Бу қишлоқда бўлиб ўтган хангомаларнинг ҳаммасига мен жуда одил гувоҳман, ҳаммаси кўз олдимда бўлди. Бу қишлоқда юриш бечорага қандай жабру жафо келган бўлса, ҳаммасидан хабарим бор. Нимага десангиз юртга етган жабру жафоларнинг ҳаммаси менинг эримдан етди. Эримдан!

РУСТАМ. Бекор айтибсан! (Раис занг чалади).

РАҲИМА. Эрим ҳамма ишни бир қиморбозга, бир бошкесар ўғрига суяниб қилди.

Ана ўша ўғри (Азимжонни кўрсатади).

АЗИМЖОН. Узинг ғарсан, хом калла!

РАҲИМА. Уша гапларнинг ҳаммасини бир-бир айтиб бериб ҳаммангизни бир йиғлатайин деган эдим. Бўлмади... Бўлмади. Эр ўлгур менга йўл қўймади. Эзилган юртни, шўрлик деҳқонни у ер-бу ерда ёқлаб турар эдим, эримдан ўлгудек таёқ едим, мана шу ҳолға тушдим! Ёлғон! Ёлғон! Ишонманг деҳқонлар! Эрим сизға десаки, буни урғон қиморбозлар, деб, ишонманг! Узи қиморбоз, дўсти қиморбоз! Узи урди мени!.. Бас энди, мен гапирмайман! Сизлардан биргина илтимосим бор: бурунлари хотин кишини одам демас эдингиз... Мен ўзим ҳам ўзимни ярим одам деб юрган эдим... Охирда, бу замонға келиб «Қўшчи»ға сайландим. Фойдаси ҳам бўлди, натижаси ҳам кўрилди. Демак хотинлар ҳам одам эканлар! Энди сиздан илтимосим шугина: хотин ҳам одам, уни қиморбоз ва ўғри амалдорларнинг чангалидан қутқаринг! Қутқаринг! Қутқар...инг... (курсига ўтириб қолади).

Бўлак: 4-«Натижа»

(1-2 дақиқа фонар ўчиб туради. Сўнгра яна ёнади. Халқ ўрнидан турғон, у ёқ-бу ёққа юрғон, ғавур-ғувур гап).

(Бир чеккада)

1-ДЕҲҚОН. Бизнинг Рустам ака рўйхатға кирмай қолди-а?

УНИСИ. Зокиржон-чи, Зокиржон! Зокиржонни айтгил!

1-ДЕҲҚОН. Азимжон қиморбоз ҳам сайланмади.

1-ДЕҲҚОН. Хўжайинларнинг ҳамма тортғон режалари унмади энди.

IV-ДЕҲҚОН. Режа қолдими уларда!.. Расво бўлишди.

II-ДЕҲҚОН. Ишонган тоғлари Жумамиди? Нима қилди?

I-ДЕҲҚОН. Шармандалар қилди лекин!

IV-ДЕҲҚОН. Қани ўзи!

I-ДЕҲҚОН. Қамаб қўйдилар!

IV-ДЕҲҚОН. Жуда яхши бўлибдир!

II-ДЕҲҚОН. Шунда-ю, қарздан қутилолмадиқ-да.

IV-ДЕҲҚОН. Билагимизда кучимиз бор, узиб юборамиз...

ЮНИС. Узимизға ер-сув тегади дединг-ку!

I-ДЕҲҚОН. Ундай бўлса... (Яна бир чеккада).

I-ХОТИН. Йигит ўлгур Жумани қаранг! Шу ерда ҳам ёмонлиқ қилди-а!

ҚУМРИ. Вой, ерлар ютсин уни! Унга теккандан ўлган яхши эмасми?

ПАТТИ. Вой ўзингизнинг Ҳожи бобонгиз ундан яхшими?

ҚУМРИ. Вой айланай, у ўлгур ароқ ичмайди, оғзи сассиқ эмас. Ундан кейин эртаиндин ўлиб кетади... Бошқа биттага тегиб оламан!

ШАРОФАТ. Қўйинг, гапирманг! Сизни олмасдан бурун гўрларға кирсин, илоҳим!

ҚУМРИ. Айланай сиздан, келинг ўша ширин тилингиздан бир ўпиб олай! Абдил-аҳаджон учун...

ШАРОФАТ. Қўйинг ўшани, гапирманг!

ҚУМРИ. Вой айланай, унинг гапларини кўрдингизми? Бир ош пишгунча гапирди. Ҳамма жим бўлиб, «чурқ» этмасдан эшитди. Юртнинг ҳамма гапларини билиб юрар экан-да. Отангизнинг ўрниға ўшани сайламасмикан?

ШАРОФАТ. Боя мажлисда айтсангиз бўлмасмиди?

ҚУМРИ. Вой, бизлар айтсак ҳам бўла берадимми?

ШАРОФАТ. Бувим айтди-ку...

ҚУМРИ. Бувингиз бошқа-да. Биз билан бирмиди? У амалдор...

ШАРОФАТ. Буларнинг зақунида бўла берар экан... Эри-хотин бир деди...

ҚУМРИ. Яхши зақун экан бўлмаса...

ПАТТИ. Ана катталар келишиб ётибдирлар (Юзларини ёпиб чекинадилар).

(Раёсат жойиға Абдилаҳад, Содиқов, Ҳасанбой, Эгамберди, Хушназар, Бўта, комсомол болалар, бир неча кўшчи ва батрақлар, сўнгра 2-3 хотин, Жўра чиқадилар. Ҳаммалари устол теграсида тек турадилар).

СОДИҚОВ (Раёсатнинг жойиға келиб занг чалади. Яна боёғидай келиб туради). Уртоқлар! Яқин келинлар! (Ҳамма сиқишиб келади) Сайлов тамом бўлиб, Шўро сайланиб ўтса ҳам тарқалмасдан янги Шўро мажлисининг натижасини кутиб турибсиз. Мунинг сабабига биз яхши тушунамиз. Албатта, сиз ҳозирдан билмак истайсизким, сизнинг эътиمود қилиб топширғон ишларингизни бир прасан ҳам бажара олмаган Рустам аканинг ўрниға ким сайланди деб сизнинг бу қизиқишингиз тўғри. Ижроқум раиси бутун идора ишлари учун жавобгар бир одам. Шу учун уни билиб сайламоқ керак. Утган сафар нима учундир билмасдан Рустам акаға ўхшағон сўқир, бойвача, оми ва хоҳил бойларни, Зокиржонға ўхшағон бурунғи мингбошиларнинг мирзоларини, Азимжон акаға ўхшағон қиморбоз, бой ўғилларини сайлағон бўлсангиз... Бу сафар тоза кўнгилли камбағаллар, қўшчилар, батрақларни, ёш ва ғайратли комсомолларни, жамоат

ишларини ҳар нарсадан ортиқ кўратурғон соғлом фикрли муаллимларни, янги турмушқа қадам қўйиб келаётган озод хотин-қизларни, умр бўйи хизматдан боши чиқмаган қоролларни сайладингиз! Энди мен янги ижроқумни доим иш қилатурғон уч аъзосини сизга танитай, мунга ўзингиз ҳам жуда интизор бўлдингиз. Мана: ижроқумнинг янги раиси— ўша Рустам аканинг хотини Раҳима хола (Олқиш. Раҳима холани тақдим қиладилар) Унинг ноиб сизнинг қадрон дўстингиз, қирқ йиллиқ меҳнат қаҳрамони Жўрабой Азим ўғли (Олқиш, тақдим) Саркотиб: ёш кучлардан комсомол муаллим Ғани Собир ўғли! (Олқиш, тақдим) Бошқалар аъзо! (Олқиш, тақдим).

(Парда тушади).

ТҲРТИНЧИ ПАРДА

(Икки кўринишда)

АРАЛАШУВЧИЛАР:

1. АЗИМЖОН қиморбоз.
2. ТҲХТАСИН бўрдоқ. Унинг ўғли.
3. ЗОКИРЖОН.
4. РУСТАМ ака.
5. I ва II-хотинлар, шаҳарлик бузуқлар.
6. Хизматкор бола.
7. Содда деҳқон. Урта яшар, арзга келган.
8. Еш йигит. Деҳқон бола, иш билан келган.
9. МИРЗА. Ғани Собир ўғли.
10. РАҲИМА хола.
11. МАТХОЛИҚ бой, новча, аҳмоқ, бузуқ одам.
12. РУСТАМ ака.
13. Милиционер йигит.
14. АДҲАМЖОН.

ТҲРТИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КҲРИНИШ

«Аламзадалар»...

Азимжон аканинг ташқариси. Саҳн. Катта супа. Енида мўмиққа ўтқизилган чироқ, супа устига кўрпа-тўшак солинган, болишлар кўйилган. Дастурхонда турли емаклар... Кечаси хуптондан кечрак. Супада Азимжон билан ўғли Тўхтасин ўтирадилар. Еш бир йигит чой кўйиб ўтиради.

Мажлис: 1

Азимжон, Тўхтасин, бола

ТҲХТАСИН. Айб ўзингизда, ота, айб ўзингизда.

АЗИМЖОН. Бекор айтибсан, хом калла. Бекор...

ТҲХТАСИН. Ҳаммани «хом калла» дейсиз, аслида ўзингиз хом калласиз.

АЗИМЖОН. Бай, бай, бай... Киши ўз отасига ҳам шунақа гап қиладими, хом калла?

ТҲХТАСИН. Рустам аканинг қизи энди қўлдан чиқди. Мунга ким сабаб бўлди?..

АЗИМЖОН. Замон сабаб бўлди, хом калла, замон! Замонанинг охири сабаб бўлди...

ТҲХТАСИН. Бекор айтибсиз, ўзингиз сабаб бўлдингиз! Узингиз!..

АЗИМЖОН (аччиғланиб) Ҳай, хом калла! Нимага мен сабаб бўламан?..

ТҲХТАСИН. Сиз ухладингиз! Ҳаракат қилмадингиз! Рустам акани кўрсатишларига ишондингиз!.. Сиз!..

АЗИМЖОН. Астағфируллоҳ!.. Бу нима дўқ, оҳ хом калла?! Кимга дўқ?! (Тиз чўкиб қаршисиға ўтиради).

ТҲХТАСИН. Сенга дўқ! Сенга!.. (Бу ҳам тиз чўкиб қаршисиға ўтиради).

АЗИМЖОН. Ҳай бола, менга ўшқурмағил. Менинг одатим ёмон! Бир уриб оғдариб қўяман мен!... Ҳа!

ТҲХТАСИН. Ким ағдаради? Сенми? Менми? Отам бўлсанг ҳам сендан қўрқатурғон одам йўқ!..

АЗИМЖОН. Астағфируллоҳ!... Ҳай, ҳай дейман! (Еқасидан силкийди) Уша бузуқни сен ҳаромига олиб бераман, деб қўлимдан келганини қилдим-ку! Яна нима дейсан?

ТҲХТАСИН. Уни менга олиб бераман, деб сира ҳаракат қилғонингиз йўқ! Юртнинг амалдори Рустамбойға қуда бўламан, деб ҳаракат қилдингиз! Биламан! Мана, ол энди, катта амалдор билан қуда бўлдингиз! Эрта-индин «ислоҳат» дегани келар эмиш, кутқариб олсин ўша Рустам бойинг!.. Ерларингни батрақларға бўлиб-бўлиб берса

кўрарсан Рустам акангни! Кўрарсан Зокиржоннинг! Муштингга ишонгансан, сен аҳмоқ!..

АЗИМЖОН. Ҳай, менга қара! «Ислоҳат» келиб ер бўлса, менинг еримни бўладими? Сенинг еринг йўқми? Менинг ерларим сеники эмасми?.. Хом калла!..

ТУХТАСИН. Менга ер керак эмас, олабер ерингни!

АЗИМЖОН. Ҳа, сенга ер керак эмас! Сенга минг кишидан қолғон сассиқ бир бузук хотин керак! Муволимнинг кўйнида ётабериб сасиб жийиб кетган Шарофатни олиб берсам бўлармиди? Эй баракалла, хом калла!... Бор, сендай ўғлим йўқ! Энди ерларимни бодроқ оладими, талқон оладими-олаберсин! Ғамим қолмади! Сен хом каллага ер керак бўлмаса, менга ҳам керак эмас! Мен қимордан чўтал олсам ҳам кунимни кўриб кетаман!

ТУХТАСИН. Мен ҳам бир иш қилиб кун кўриб кетарман!

АЗИМЖОН. Сен ҳеч қаердан кун кўролмайсан! Сен очқа ўласан, хом калла!

ТУХТАСИН. Нимага? Нимага экан?

АЗИМЖОН. Сен ҳеч бир ишга ярамайсан! Мана шу супага чиқишқа ҳансираб қоласан-у, иш қилиш осонми? (Шарпа) Тур ўрнингдан, Рустам акамлар келишди.

ТУХТАСИН. Эй, ўша Рустам ака деганингни ҳам вужудига уриб қўяй!.. (Туриб ҳансираб чиқади).

АЗИМЖОН. Узингни уриб қўйишмасин, хом калла. Эҳтиёт бўл! (Болаға) Тур, жойларни тузат (Ўзи тушиб кетади, бола тузата бошлади).

БОЛА. Шу ҳам ота-бола бўлдими энди? Тавба... Иковининг оғзидан ҳам ит кириб, мушук чиқади-я! У семизи аразлаб кетди, энди... Тавба! Хўкуздай гавдаси билан худди ёш болаға ўхшайди...

[Азимжон билан Зокиржон гаплашиб кирадилар].

Мажлис: 2

Азимжон, Зокиржон, бола

ЗОКИРЖОН. Кўйинг, Рустам акангизни сўраманг. У ё битта-яримтани ўлдиради, ё жинни бўлиб қолади. Аламига чидай олмасдан, ким кўринса, сўқади. Илгари куни бириккита қишлоқ болаларини сўккан экан, улар тоза тутиб олиб уришибди...

АЗИМЖОН. Тек юрса бўлмасмикан? Кўча-кўйда «аюханнос» тортиб, сўкиб юришда нима фойда бор? Қўлингдан келса, хилватда тузла! Хилватта, эй хом калла!..

ЗОКИРЖОН. Энди хилватнинг ҳам фойдаси йўқ. Тузласа биттани тузлар, иккинчисини тузлар... Қолғонлари ишини қилиб кетаверади. Қайтага одам ўзингни нобуд қиласан.

АЗИМЖОН. Шошма, Зокиржон! Ароқ ичасанми, бўзами ё тоза кимиз бор, ундан ичасанми?

ЗОКИРЖОН. Ароқ, бўза деган нарсалар одамни кайф қилдиради. Кайф бўлғонда битта-яримта нозанин бўлмаса бўлмайди... Кимиз бераверинг... (Бола туриб чиқади).

АЗИМЖОН. (ўйлаб). Нозаниннинг ҳам маслаҳати топилиб қолади, хом калла.

ЗОКИРЖОН (сирли). Борми?

АЗИМЖОН. Бировникида биттаси бор, ётибди. Сен бир энлик хат ёзсанг, болани юбориб кўраман.

ЗОКИРЖОН. Кимга?

АЗИМЖОН. Ёз, ол қаламингни, Қурбонали ҳожига ёзасан, хом калла. Уникида иккита шаҳарлик танноз уч кундан бери ётибдир...

ЗОКИРЖОН (хурсанд). Қандай қилиб? (Қалам, қоғоз олади).

АЗИМЖОН. Шаҳарда уларни қисғонга ўхшайди... Бу ерга чиқибдирлар... Қурбонали ҳожининг ана бу Абдулхай деган хом калла ўғли, шаҳарлик, бир баззоз билан бирга соявон аравада олиб чиқибдир...

ЗОКИРЖОН. Шаҳарлик баззоз бўлса, Абдулхай ўзи бўлса... Қандай қилиб ёзамиз?

АЗИМЖОН. Шаҳарлик баззоз кеча қайтиб кетди, хом калла. Абдулхай ўзи чорбозарда, ҳожининг ўзи қари одам, хурсан қилолмай ётибдир... Ёзаётибсанми? Шошма! Ўз отингдан ёзма, муволимнинг отидан ёз! Яхши бўлади, хом калла! Муволим ҳозир амалдор, «жон» деб юборади.

ЗОКИРЖОН. Бу яхши фикрку-я, лекин муаллимнинг хатиға ўхшата олармиканман? Шошманг! (ёнидан бир хат олади) Шошманг, шошманг! Қани кўрайлик (Ёза бошлади). «Хурматли Қурбонали бойға. Салом... Ижрақум раёсат аъзоси муаллим Абдилаҳаджондан етиб маълум бўлсинким, ҳавлингиздаги шаҳарлик меҳмонларни мана шу хатни олиб борган боладан жўнатиб юборғайсиз. Акс ҳолда жавобгар бўласиз, деб Абдилаҳад қўлим кўйдим». Бўлди, манг! Оригиналний бўлди! Муаллимнинг хатиға анча ўхшади. У чол муни билмайди.

АЗИМЖОН. Кетидан ғалати томошалар ҳам чиқади, хом калла! Бу хатни ҳожидан қайтариб олиб, газетга юборасан! Оладими?

ЗОКИРЖОН. Оладими-я? Олдириш керак. Шунақа ишлардан 4-5 та бўлса, яна бир комиссия яна, бир сайлов-да...

АЗИМЖОН (буолага). Ҳа, анави катта ҳавли билан утиб пуруонали ҳожиға мана бу хатни бер. Меҳмонларини сенга қўшади, еталаб келасан, хом калла! Тузуқми? Ҳавлидан олиб ўт! «Қимлар қақирди?» деб сўраса, «юртнинг улуглари» дегин... Ишондинги, хом калла!

Мажлис: 3

Азимжон, Зокиржон

АЗИМЖОН. Иш сара бўлди, хом калла. Ароқни олиб чиқа берайми?

ЗОКИРЖОН. Бўлади. Шошманг, битта-яримта қимиз ичиб турай... Хўжайин келсин. Ҳалигилар ҳам келишсин.

АЗИМЖОН. У Рустам хом калланг келадими? Йўқми?

ЗОКИРЖОН. Албатта келади. У гузарда қолиб эди.

АЗИМЖОН. Шу Рустаминг, хом калла, ўзини бекордан-бекорга уринтиради. Амалдан тушган бўлса, ҳали-ҳозир ерларини экдириб еб ётибдими? Худого шукр 1-2 юз таноб ери бор. Қўш хўкизлари бор. Чоракорлари бор (Қимиз беради).

ЗОКИРЖОН. Унақа беҳуда сўкишларинг ўрниға шу кундан ҳаракат қилиб, ўша чоракорларнинг кўнглини олмоқ лозим эди. Ер ўшаларга қолса ҳам хўжайин тўқ юрарди. (Қимиз ичади).

АЗИМЖОН. Ҳа, албатта (Шарпа). Биров келди (қараб) Рустамнинг ўзи...

(Туриб чиқади. Бир оздан сўнг Рустам билан киради). Ҳа, Зокиржон ҳам шу ерда, сени кутиб ўтирибдир, хом калла!

Мажлис: 4

Азимжон, Рустам, Зокиржон

ЗОКИРЖОН (ўрнидан туриб). Ҳа, хўжайин. Келдингизми? (Рустам жим) Қани, бу ёққа ўтиринг! (Рустам жим, бир чеккага ўтиради) Хўжайин, бу ёққа ўтиринг!

РУСТАМ. Утирабер.

АЗИМЖОН. Кўп ғам торта берма, Рустам. Ўт бу ёққа, тўрга (Рустам жим) Бу нима қилганинг, хом калла!

ЗОКИРЖОН (Азимжонни имлаб қақиради). Тез ароқни олиб чиқинг, ана улар келгунча хўжайинни тайёр қилмасак бўлмайди. Шундай ўтириб олса, базм бузилади (Азимжон тезда кетади) Хўжайин! Юқорироқ ўтиринг. Ўзингизни «ҳа» деб уринтира-беришингиздан нима фойда чиқади? Дунёнинг иши шу-да.

РУСТАМ. Эй, дунёнгизнинг етиб боргон жойиға!.. Дунё эмиш! Олабер дунё керак бўлса! (Азимжон индамасдан кириб, ароқни Зокиржонга беради).

ЗОКИРЖОН. Хўжайин, мана муни ичинг. Кўнглингиз очилади.

РУСТАМ (бироз олмай туради-да, сўнгра бирдан олади) Майли, бер, ҳозир мундан бошқа дўстим қолмади... (Ичади) Яна бер! Беравер энди (Бир-бир кетин 3-4 пиёла ичади) Уф!.. Ейдигон нарсанг борми, ҳой хунпар! (Азимжонга)

АЗИМЖОН. Нима хоҳлайсан, Рустам?

РУСТАМ (Дастурхон ёниға чўзилади). Олиб келабер топганингни, Зокир! Кўзидан! Нима хоҳлаганимни биласанми?

ЗОКИРЖОН. Биламан, хўжайин!

РУСТАМ. Ароқ топган хунпар наригисини ҳам топади-да (Бирдан қаттиғ) Йўқми?

ЗОКИРЖОН. Унисини уй эгаси билади-да, хўжайин!

РУСТАМ. Учир чироғни! Эй, хунпарлар, дейман!

АЗИМЖОН. Чироғ ёқилгон эмас, Рустам!

РУСТАМ. Нимаға бўлмаса, ўзинг ичмайсан?

АЗИМЖОН. Мен ҳам ичаётибман, хом калла!

РУСТАМ. Зокир! Агар шу кечаға ов топгон киши наригисини ҳам топмаса, ўзининг ичкарасидан биттасини судраб чиқамиз!

АЗИМЖОН (бир олайиб олади) Ҳа, бўлибдир! Раҳимани олиб келамиз!

РУСТАМ (мушт билан Зокиржонни уради қаттиғ). Гапирма уни!.. Ўлдириб ташлайман!... Ув!.. Бер оқидан! Оқидан бер!..

АЗИМЖОН (маст бўла бошлайди). Энди сўз... энди... сўз...

ЗОКИРЖОН (маст). Энди сўз... Ижроқум ҳисобини... ҳисобини тингламоқ учун... докладчик... старший аскал... подумашь!... Рустамбой Достонбой ўғлиға... Достон товарищ виноват, виноват т.е. Баев гапироллади..., ну говори Ростанбаев... Ҳисоб... Ҳисоб...

РУСТАМ. Ҳисобингнинг отасининг арвойиға...

(Кўшиқ)

Қучоғингга кирмай дод дейсан,
Дўланам, шохим ҳой-ҳой!..
Ҳой, ҳой, ҳой...
Қучоғингда... Шарофат... дод, вой!..

РУСТАМ (патнисга мушти билан уриб бақиради). Қани Шарофат!.. Шарофат!.. Пичоғимни бер!.. Бер пичоғимни!.. (Енидан пичоғини олади) Шарофат!.. Шарофат!..
ЗОКИРЖОН. О... Шарофат! Мувоаллимнинг кучоғида... Шарофат, милый мой! Шарофат!..

РУСТАМ (пичоқ билан бошига уради). Мана Шарофат! Мана!.. Ол!.. (Бола билан икки паранжили хотин кириб келади)

Мажлис: 5

ё

Бурунғилари, икки хотин, бола

БОЛА (кириб). Мана, меҳмонлар келишди! (Жим)

I-ХОТИН (кириб). Вой ўла қолай!

II-ХОТИН (кириб). Вой, бу нимаси! Меъ бу ерда туролмайман, кетаман!

I-ХОТИН. Шошма! Нимадан кўрқдинг? Мас одамлар! Нимасидан кўрқасан?

II-ХОТИН. Пичоғини қара! Болишни тешиб кетибдир.

I-ХОТИН. Бўлса бўлар. Унақа ишларни кам кўрганмизми? Болишга ботгон пичоқ одамга ботмайди. Шошма, у пичоқни олиб беркитиб қўямиз! Ҳали, бола, бор пичоғни олиб беркитиб қўй! (Бола бориб олади)

АЗИМЖОН. Кимсан?

БОЛА. Мен меҳмонларни олиб келдим (пастга тушиб пичоғни ерга ташлайди).

АЗИМЖОН. Меҳмонлар? (Қарайди) Келинлар! (Рустамларга) Тур, ҳой, Рустам! Туринг, Зокиржон! Тур, ҳой хом каллалар! Меҳмон келди!

РУСТАМ. (бошини кўтариб). Меҳмон! Қани?

ЗОКИРЖОН. (ўрнидан туриб индамасдан меҳмонларга қараб боради). Ассалом алейкум! (Эгилиб салом қилади. Хотинлар куладилар. То уларнинг ёнига боргунча ўндан кўп-таъзим билан салом қилади). Келинг, ойимлар! Ҳуш келибсиз! Кўзингиздан акангиз, ҳаммангизнинг!.. Қани юринг! (Еталаб олиб чиқиб, 1-хотинни Рустам аканинг ёнига ўтқазади). Утиринг, кўзидан! Бу киши бизнинг хўжайинимиз... Катта амалдор... (Иккинчисини ўз олдига ўтирғизади). Сиз, кўзларидан... мен билан ўтирасиз. Кайф қиламиз! Базм қиламиз! Ишрат!.. Азимжон! Сен хизмат қил! Олиб чиқ кабобингни! Бўл! (Азимжон ҳайрон, қотиб туради, бола чиқади) Бор, дедим!.. (Секин туша бошлайди) Тез бўл!..

АЗИМЖОН. Бола, ҳо бола! Қаердасан? Бола, бола!..

РУСТАМ. Ҳой, ким бор?.. Кўнглим ўртанади!..

Кучоғингга кирмай туриб дод дейсан (эй ёр-ёрларим)

Кучоғимни очиб қўйдим, келсанг-чи (эй ёр-ёрларим)

I-ХОТИН. Вой, бу нимаси, дарровла-я? Қўйинг!.. Қўйиб юборинг!

РУСТАМ. Кимсан? (Қараб) Ким? Ким бу? Раҳима?... Йўқ... Бошқа! (Маҳкам кучоқлайди).

I-ХОТИН. Шошманг! Шошманг дейман! Танишайлик... Бироз гаплашайлик... Нима бу бирданига осилиш?

РУСТАМ. (ўпиб юбориб дастархондан бир нарса олади-да ейди... Яна бир нарса олиб хотинга беради) Манг... Мен Рустам Достонбоев... Мен сельисполком. Билдингизми? Мана, танишдик... Сиз кимсиз?

I-ХОТИН. Мен меҳмонман.

РУСТАМ. Қаерлик меҳмон?

I-ХОТИН. Шаҳарлик.

РУСТАМ. Шаҳарлик? О!.. Айланиб кетай шаҳарлик бўлсангиз! Шаҳарликка қурбон бўлсин қишлоқи-эй... (Ёр-ёрларим)

(Елкасига қўлини ташлайди) Айтинг! Айтинг! (Бу орада Зокиржон иккинчи хотинга 1-2 пиёла ичирган бўлади).

II-хотин (қўлидаги пиёлани I-ичига узатиб). Ма, манавуни ич!

I-ХОТИН. Сен ўзинг ичдингми?

II-ХОТИН. Мен учтани ичдим...

I-ХОТИН (олиб ичади). Қуй бўлмаса, менга ҳам! (Яна иккитани ичади) Қуй, сендан қолсам жалаб бўлай... (Яна бирини ичади.)

II-ХОТИН (бир пиёла майни ўрнидан туриб келиб, Рустам акага тутлади). Қани, тақсир, ичсинлар!

РУСТАМ (унга қараб). Қайдан! Кимсиз ўзингиз?

II-ХОТИН. Меҳмон!

РУСТАМ. Меҳмон! Бунингиз ҳам меҳмон! Сиз ҳам меҳмон! Шошманг! (Дам унга, дам бунга қарайди-да, майни тез олиб ичади. Сўнгра пиёлани ерга ташлаб, иккинчига осилади. Уни ерга ётқизади. Зокиржон ирғиб ўрнидан туради-да, Рустам акага осилади, кучи етмайди, биринчи хотин билан бирга тортиб турғизади. Сўнгра иккинчини ўзи билан бир чеккага кетади. Рустам ўрнидан туриб, тез боради-да, Зокиржонни бир тепиб, супадан ағдаради, сўнгра ўзи иккинчи хотинга ёпишади. Зокиржон унгача туриб келиб, Рустам акага ёпишади. Рустам уни маҳкам кучоқлаб ерга ётқизади, сўнгра тиз-

заларини унинг кўксига қўйиб туриб, Зокиржон «ҳиқ-ҳиқ» қилиб типирчиланиб, титраб-қимирлаб тек бўлади. Хотинлар бир чеккада кўрқиб турадилар. Рустам ака ўрнидан туради-да, секин хотинларга қараб юра бошлайди. Хотинлар зинадан югуриб тушиб қочалар. Рустам ака қуволарга учун зинадан югуриб тушмакчи бўлади-да, «гурс» этиб пастга йиқилади. Саҳна шу бўйича бироз бўш қолади. Бироздан сўнг ичкаридан «дод» овозлари чиқади. Сўкишлар, бақирғон товушлар эшитилади. Сўнгра оёқ шарпаси келиб, саҳнага югурганича Азимжон ака келиб чиқади, унинг яқтаклари йиртилғон, баъзи жойлари қон. Орқасидан қўлида пичоқ, халлослаб Тўхтасин чиқади-да, зинанинг ёнида Азимжон акага пичоқ солади. У ҳам гурсиллаб йиқилади. Бир чеккадан ҳалиги II-хотиннинг боши кўринади. Тўхтасин уларга қараб кўрқинч кепатада тикилиб қолади).

(Парда тушади).

ТҮРТИНЧИ ПАРДА ИККИНЧИ КҮРИНИШ СЎНГИ УЧРАШИШ

Жамоа ижроқўмининг биноси. Эски меҳмонхона маҳкамага айлантирилган. Дуволда раҳбарларнинг суратлари. Тўрли плакатлар, баъзилари кўчиб кетиб осилиб қолгон... Дуволга суялган бир байроқ ҳам турибди. Бир бурчақда бир боғ «исриқ» ҳам бор... Бир устол раисга, бир устол мирзага. Иккаласи ҳам ғоят содда устоллар. Устоллар орасида биттадан «табарат», бир ёқда келганлар учун иккита узун «ёғоч эшак».

Раис устоли устига-дуволга хунук ва қўпол хат билан «жамоат ижроқўм раисининг жойларидур», мирза устоли устига эса «жамоат ижроқўм саркотиб жойларидур» деб лавҳалар осилғон... Бир неча ҳар хил шюрлар ҳам бор. Уйда икки эркак ўтуради: бири ўрта ёшлар бир деҳқон, махси-чан, яна бири ёш бир йигит, арзга келганлар.

Мажлис: 1.

Арзга келган икки деҳқон.

ДЕҲҚОН. Болам, бу маҳкаманинг мирзаси қаерга кетди?

ЙИГИТ. Шу ерда, бир иш билан гузар томонга кетди. «Сиз ўтириб туринг. Ҳозир келаман», деб чиқиб кетди. Келиб қолади.

ДЕҲҚОН. Сен қачон келиб эдинг, болам?

ЙИГИТ. Мен ҳам сиздан озгина бурун келганман.

ДЕҲҚОН. Ҳали, 2-3 кун ётармиз, болам?

ЙИГИТ. Нимага?

ДЕҲҚОН. Утган йил бу маҳкамага бир ишим тушиб эди. Уч кун кутиб ётгонман...

ЙИГИТ. Рос, ўтган йил шундай эди, энди тузалиб қолгон бўлар. Янгилар унча куттирмайдилар.

ДЕҲҚОН. Ундай бўлса, дуруст. Биз камбағал одам. Экин-тикинимиз бор. Тез-тез хабар олиб турмасак бўлмайди. (Мирза киради. Йигит ўтира беради Деҳқон ўрнидан туриб салом беради).

Мажлис: 2

Мирза, йигит

МИРЗА (кулиб). **Ўтиринг, тоға.** Бу замонда ундақа ўрнидан туриш йўқ. Ҳамма барабар (Деҳқон у ёқ-бу ёққа йиланлаб қараб, бу нима дегани? «Ростми» дегандай қилиб йигитга қараб, сўнгра йигитни ўтирғанини кўргач, секин ўтиради). Хўш, қайси бирингиз аввал келгансиз?

ЙИГИТ. Мен.

МИРЗА. Ҳа, рос. Сен аввал келиб эдинг. Яқин кел бўлмаса (Йигитга бироз қараб турғоч) Тўхта, ўртоқ. Сен-ку ёшсан. Аввал мана бу тоғамни жўнатиб юбормасам бўлмайди.

ЙИГИТ. (бўшанг). Бўлади.

МИРЗА. Ҳа, шундай бўлсин, ўртоқ. Қани, тоға, берирак келинг.

ЙИГИТ. Мен чиқиб, ташқарида сув-пув ичиб турсам бўладими?

МИРЗА. Албатта бўлади. Мен ўзим қақираман (Секин чиқади).

Мажлис: 3.

Мирза, деҳқон.

МИРЗА. Қани, тоға, бу ёққа келинг!

ДЕҲҚОН. (секин ўрнидан туради). Хўп, тақсир.

МИРЗА. Тақсир демай гапираберинг. Тақсир замони ўтиб кетди.

ДЕҲҚОН. Нима дейин бўлмаса, болам!

МИРЗА. Мирза деяверинг, мирза.

ДЕҲҚОН. Хўп, эшони мирза, хўп.

МИРЗА. Эшони нимага керак, эшони? Тўғри «мирза» дея берсангиз бўлмайдами!

ДЕҲҚОН. Хўп, мулла, хўп... Энди биз ўрганиб қолғонмиз-да.

МИРЗА. Хўш, нимага келдингиз?

ДЕҲҚОН. Жиндак арзим бор эди.

МИРЗА. Хўш, қани, нима тўғрисида?

ДЕҲҚОН. Заифам билан жиндак жанжалимиз бор эди. Ҳайр сиз бор экансиз, бу эшони аминнинг ўзларимикан, деб кўрқиб келиб эдим...

МИРЗА. Нимага у кишидан кўрқасиз?

ДЕҲҚОН. Эшони аминдан...

МИРЗА. Тўғри «Раис» деб гапирсангиз-чи! Аминлар замони ўтиб кетди...

ДЕҲҚОН. Хўп, хўп эшони раисдан кўрққанамизнинг сабаби шуки, энди у киши ҳам қандай бўлғонда ҳам аёл эмасларми, аёлларнинг тарафини тутиб кетарлармикан дейман-да... Ўзимиз камбағал бебузат одаммиз. У кишини хурсан ҳам қилолмаймиз. (Секин). Озгина бир нарса топиб келиб эдим, у кишининг ўзларига берсамми, ё сизга берсам сиз бериб қўясизми? (У ёқ-бу ёққа қараб яна ҳам секин). Е... ўзингиз олиб тўғрилаб бера қоласизми?

МИРЗА (қоҳ-қоҳлаб кулади, деҳқон кўрқиб кетади). Вой бечора содда одамлар-эй... Пора қонларингизгача сингишиб кетган-да... Ҳайр, майли, нима қилайлик, аста-секин курашиб бориб йўқатамиз-да, айб сизда эмас!

ДЕҲҚОН. (аввал ҳайрон, кўрқиб турғон эди, сўнг сўзда севинади). Ҳа, тақсир, бизда айб йўқ. Айб хотинларда!..

МИРЗА. Йўқ, тоға, мен уни айтганим йўқ. Арзингиз хотин жанжали бўлса, уни раиснинг ўзига айтасиз. Бироздан кейин у ҳам келиб қолади. Ўтириб туринг...

ДЕҲҚОН. Ўзингиз тўғрилаб берсангиз яхши бўлар эди, менинг кўнглим асти ишонмайди...

МИРЗА. Нимага ишонмайди? Бизнинг раисимиз шундай хотинки, эркак-хотин, ёш-қарини сира ажратмайди, ҳаммасини бир кўради.

ДЕҲҚОН. Энди, ишқилиб, у ҳам аёл-да... (Секин бориб бурунги жойига ўтиради. Мирза бориб ташқаридан йигитни чақиради). Қани, кел, ўртоқ!

Мажлис: 4.

Йигит, деҳқон, Мирза

ЙИГИТ. (тўп-тўғри устол ёнига бориб тўқтайди, ўзини дадил тутуди). Менга «никоҳ патта» керак.

МИРЗА. Ўзингизми?

ЙИГИТ. Ҳа, ўзимга.

МИРЗА (уни хўп қараб). Ҳа дуруст, ўйласак бўлади. Қиз қаерда? Нега у келмади?

ЙИГИТ. Неча марта келади? У бу кун эрта билан келиб олиб кетган...

МИРЗА. Бу кун эрта билан? Менинг эсимда йўқ. Шошма, оти нимайди?

ЙИГИТ. Отини ким билади, дейсиз!

МИРЗА. Нимага билмайсан?

ЙИГИТ. Онам билади уни... Одат шу-да!

МИРЗА. Бу гапинг ҳам рос. Бизнинг халқ тўғилғон йилини ҳам билмайди. Шошма, дафтарни қарай.

ЙИГИТ (шошиб қолади, сўнгра ўзини ўйлаб). Менга қаранг! Сиз бу кун маҳкамада йўқ бўлиб ҳам турдингизми?

МИРЗА. У нима деганингиз?

ЙИГИТ. Ишни ташлаб, бошқа бирор жойга жилдингизми дейман?

МИРЗА. Ҳа, эрта билан йўқ эдим. Раиснинг ўзи бор эди.

ЙИГИТ. Ҳа, балли. Қиз ўшанда келган. Рухсатни ҳам раисингиздан олиб кетган.

МИРЗА (бироз ўйлаб). Ҳайр, келганда ўзи айтар. Отингиз нима?

ЙИГИТ. Отим Маткарим ҳожи Мадрайим ўғли.

МИРЗА. Ҳожимисан? Шундай ёш туриб-а?

ЙИГИТ (бироз қовшаб олади). Йўқ... Ёшлиғимда амаким билан борғонман...

МИРЗА. Ешинг?

ЙИГИТ. 22.

МИРЗА. (ёзиб туриб). Қўл қўйишни биласанми?

ЙИГИТ. Йўқ.

МИРЗА. Бармоқ босасан. Бир сўм бер.

ЙИГИТ. Мана! (Беради) Қаерга бармоқ босаман?

МИРЗА. Мана бу ерга. (Босади). Мана, паттанг. (Йигит чиқа бошлайди). Хотинингга жабр қила кўрма! Шўро ҳукумати унга йўл қўймайди!

ЙИГИТ (Жуда севинган, чиқа бошлайди). Албатта-албатта. (Қаршидан Раҳима хола кириб қолади-да, йигитни тўхтатади).

Улар, Раҳима хола

РАҲИМА (кириб кели). Тўхта, нима у қўлингдаги? (Йигитнинг ранги ўчиб кетади).

ЙИГИТ. (зўрға). Никоҳ паттаси...

РАҲИМА. Қани, кўрай-чи? (Зўрға беради). Нима? Маткарим ҳожи Мадрайим ўгли? 22 яшар? У?

ЙИГИТ. Мен...

РАҲИМА. Сен? Ҳа, ўғри, муттаҳам! Ўтур! (Йигит қалтироқ боскон, ўтиради. Мирзага).

Сиз, яхши йигит, суриштирмай-нетмай бераверасизми?

МИРЗА. Қизга ўзингиз берибсиз-ку?

РАҲИМА. Қайси қизга?

МИРЗА. Мунинг олатурғон қизига.

РАҲИМА. Ким экан мунинг олатурғон қизи?

МИРЗА. Ўзингиз биласиз.

РАҲИМА. Мен қайдан билай? Ёзиб олғон сиз эмасмисиз? Бу кун мен ҳеч қандай қизга «Никоҳ патта» берганим йўқ. Бу — бир, ундан кейин мен сизнинг дафтар ишингизга аралашмоқчи эмасман, бу—икки, учинчи—бу муттаҳам, ўғри Маткарим ҳожи эмас, бу—уч!

МИРЗА. Нима дейсиз? Бу ким бўлди, бўлмаса?

РАҲИМА. Бу—бир муттаҳам, ўғри! Сизни алдабдир. Кўзингизни каттарак очинг. Сўрангчи қани мундан: олатурғон қизининг исмини айтармикан?

МИРЗА. Сўрадим, «Билмайман, онам билади», деди.

РАҲИМА. Елғон! Агар айтса, «сиз» «Никоҳ патта» бермас эдингиз.

МИРЗА (ҳайрон). Нега? Нима гап ўзи бу?

РАҲИМА. Қиз—ўзимизнинг Қумри. Яқинда бизнинг Бўтакўэбилан тўйлари бўлатурғон...

МИРЗА (бўлади). Ҳа, ҳа, биламан! Биламан!

РАҲИМА. Қизнинг ўғай онаси уни ўзининг амакисига—Маткарим ҳожи деган ҳасис, бахил, 80 яшар чолга бермакчи эди. Шу ниятларига етмак учун мана бу ўғрини ишга солибдирлар. Шошманг, мен бу боланинг адабгинасини бераман! Сиз хотин-қизларни танимайсиз. Қизларнинг ота-оналари бошқа қизни ҳам ўз қизлари қилиб келтираберадилар. Шу учун мундан кейин ҳеч кимга менинг рухсатимдан ташқари «Никоҳ патта» берманг! (Ҳамма ҳайрон).

ЙИГИТ (ийғламираб). Раҳима хола, менда айб йўқ. Отам бошлиқ маҳалланинг ҳамма катталари менга осилишиб, унамағанимга ҳам қўймай юбордилар. Элликбоши ўзи «Раҳима холанинг йўғида кириб мирзасидан қилдириб ол», деди.

РАҲИМА. Биламиз. Биламиз. (Мирзага). Сиз элликбошининг, ўша маҳалла катталарининг, бу муттаҳамнинг номларини ёзиб олинг. Ўзим тўғрилайман. Тур, бориб ҳаммасини айтиб бер! (Йигит дарров мирза ёнига боради, улар гаплаша бошлайди. Деҳқонга). Қани, тоға, сизнинг нима ишингиз бор?

ДЕҲҚОН (қўл қовуштириб, эгилибрак қаршисига келади). Менинг арзим, тақсир...

РАҲИМА. Ўтуриб бемалол гапираберинг. Ундан кейин «тақсир»ни ҳам қўшманг.

ДЕҲҚОН. (зўрға ўтиради, курсига ўрнаша олмайди, Раҳима хола гапирган вақтларида ўрнидан бироз-бироз туриб олади. У кулиб қўяди). Тақсир...

РАҲИМА. Яна «тақсир»ми?

ДЕҲҚОН. Йўқ, тақсир... (Кулади).

РАҲИМА. Хайр, гапираберинг.

ДЕҲҚОН (ийғлағондай бўлиб). Заифам мени ташлаб чиқиб кетмакчи бўлди.

РАҲИМА. Нимага? (Бу вақтда йигит ишни битказиб чиқиб кетади. Мирза буларнинг гапини тинглай бошлайди).

Мажлис: 6

Деҳқон, Мирза, Раҳима

ДЕҲҚОН. Билмасам... Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ким билади, тақсир?

РАҲИМА. Шунақами? (Пауза). Эҳтимол, уриб-сўккан бўлсангиз, усти-бошига, овқатига қарамаган бўлсангиз, қизи бўлса, хоҳламағон одамга бермакчи бўлсангиз...

ДЕҲҚОН (Мирзага) Эшони мирза, айтмадимми ахир: аёл киши аёлни тарафини ола беради. Мана, гапларини қаранг! Аёлимни менга даъво қилдирмоқчи бўлади... Ўзингиз тўғрилай юборганингизда яхши бўлар эди...

МИРЗА. Райсининг айтган ишларини сиз қилғонмисиз? Йўқми?

ДЕҲҚОН. Улай агар қилғон бўлсам...

МИРЗА. Ундай бўлса, райсдан койимасдан бўлғон гапни айтиб беринг.

ДЕҲҚОН. Қандай айтаман? Мен айтолмайман... (Бошини ерга эгади).

МИРЗА. Бу киши айтадики, мен дейди, хотинимга деди, райсининг айтганларидан ҳеч биттасини қилғоним йўқ, деди. Қасам ичади, қарғанади

РАҲИМА. Шунақами, тоға?

ДЕҲҚОН. (зўрға). Шундай, тақсир...

РАҲИМА. Ундай бўлса, хотинингиз нимага чиқаман, дейди? Узингизча нима деб ўйлайсиз?

МИРЗА. Узинингизнинг бир гумонингиз борми? Айтинг, ахир! Қўрқмай айта-беринг!

ДЕҲҚОН. Гумоним бор-у, тақсир... Қийин-да... Камбағалчилик... Ислоҳатдан энди пича ер тегармикан, деб турибман. Ҳали, жуда камбағалман, тақсир... Яхши еб, яхши ичиб, яхши кийгиси келатурғондир... Ундан кейин, тақсир... Бизнинг элликбошимиз анча бой бўлгон... Ушанга тегмакчи эмиш дедими...

РАҲИМА. Муни қаердан билдингиз?

ДЕҲҚОН. Энди, тақсир, қийин-да... Хотин ўлгурнинг жиндак ҳусни бор... Бойроқ одамлар кўп харидор бўлиб, йўлдан кўп уришади. Хотин киши-да, тақсир... Эрнинг қадрига етмасдан давлатга учади-кетади.

РАҲИМА. Бўлди, бўлди. Элликбошингиз ким?

ДЕҲҚОН. Мирзага қарайди. Айтаберайми?

МИРЗА. Қўрқманг, айтаберинг.

ДЕҲҚОН. Ана у Мадрайим оқсоқолнинг ўғли Қўчқор... «Қўчқор гўшна», дейишади...

РАҲИМА. Ҳа... Гўшнами? Биламан, биламан.

МИРЗА. Мен ҳам биламан, узуқора одам.

РАҲИМА (кескин). Бўлди! Бораберинг, янаги шу бу кунга келинг. Оқибатини айтаман. Хотинингизни қақиртириб, ўзим гаплашаман. Албатта, тўғрилаймиз, хотиржам бўлинг (Мирзага). Сиз бу кишининг отини, жойларини ёзиб қолинг. (Ўзича). Бизнинг хотинлар замонни тушунмайдилар, уларга тушунтириш лозим. (Қоғозларни ахтариш билан овора. Мирза деҳқондан баъзи нарсаларни сўраб ёзиб олади). Мана бу тунув кунги ариза... Яна қайтиб келибдир, эгасига билдириш керак. (Ёзади)... Билдириш... (Деҳқон чиқа бошлайди). Кетдингизми, тоға? Бораберинг, хотиржам. Агар хотинингиз сизни камбағал деб чиқмоқчи бўлса, хато қилади. Замон—камбағалники! (Деҳқон чиқади).

Мажлис: 7

Мирза, Раҳима, сўнгра Матҳолиқбой

РАҲИМА. Бу одамнинг ишини ўзим тўғрилайман. Чинакам камбағал. Эрни ташлаб бойга тегмакчи бўлгон аҳмоқ хотинлар ҳам бор... Улар билан, мана биз, хотинлар ўзимиз гаплашамиз!

МИРЗА. Жуда содда одам экан, бечора... Қаранг, ҳеч кимга ишонмайди.

РАҲИМА. Шунинг учун айтаман-да, мунинг гапида ёлғони йўқ. (Эшикдан мўралаб, лекин саломни «кир» билан бериб, Матҳолиқбой киради. Вақти чоғ кўринади).

РАҲИМА. Келинг, бой!

МАТҲОЛИҚ. Келдик. Қалайсиз, эшони амин? (Эшакка ўтиради). Юртни сўраб ётиб-сиз? Болшовойнинг ҳақиға дуони қуюқ қилиб ётқондирсиз?

РАҲИМА. Ҳа, ишимизни қилиб ётибмиз. Болшовойни дуо қилиш, албатта, бизнинг ишимиз, сизнинг ишингиз эмас. Сиз қарғайсиз, биз олқаймиз. Бирорта арзларингиз, гап-мапингиз борми? Ё... бурунги одатингизни қилиб лақиллашгани кирдингизми?

МАТҲОЛИҚ. (ўрнидан туриб боради-да, Раҳиманинг рўпарасига, яқиниға ўтиради). Раҳима, сенга жиндак гапим бор. (Секин гапиради. Мирза ёзиш билан машғул). Узинг анча қариб қолсанг ҳам равнақинг жойида... (Раҳима ҳайрон, тинглайди). Анча ёш жувонларни ярим йўлда кўясан... Қалайсан? Зерикмай, хафа бўлмай юрибсанми? Биз тарафларга мундай бирпасли асир қилиб, ё... шомлашиб бориб ҳам келмайсан... (Раҳима энди англади, бироз кула бошлайди). Хурсандлик қилишардиқ... Сен, мана бундай мансабларга етдинг... Мунинг қадрини билгил-да... Унча-мунча айшу ишратни ҳам аралаштириб турғил-да... Эринг йўқ... Ёлғизсан... Одамнинг раҳми келади, ахир... Бу Рустам ноинсоф сени кўп қийнади... Сен агар меники бўлсанг борми, ҳе-ҳе бошимга кўтарар эдим, бошимга...

РАҲИМА (кулади) Иш кўп, Матҳолиқ ака... Вақт йўқ... Бўлмаса, кўнгул ўлгур интилади-я...

МАТҲОЛИҚ (севиниб кетади). Ҳа, албатта. Кўнгил шунақа ўйнақи нарса бўлади... Уни «ҳа» деб сиқиб ушлашнинг ҳам маъниси йўқ... Мундай бир...

РАҲИМА (Мирзага бирдан) Сиз эшикка чиқиб жиндак айланиб туринг. Мен ўзим қақириб оламан! (Мирза қизиқ-қизиқ қараб, секингина «хўп» деб чиқади).

Мажлис: 8

Матҳолиқ, Раҳима

МАТҲОЛИҚ (жуда ҳовлиққан). Умур деган нарса беш кунлик... Утади-кетади. Иш деб ўзингни сиқиб ўлдирасанми? (Яна яқинлашади).

РАҲИМА. Шунда-ю... Энди, мен анча қариб қолдим... Эрга теккан қизим бор... Менга ким қарар эди, дейсиз?

МАТҲОЛИҚ. Раҳиманинг бир қўлидан ушлайди, унинг яна бир қўлида қамчи ўйнайди. (Ие... қизик экансан, шамоллашиб меникига кел, ўзим шундай хурсанд қилайки, сен ҳайрон қол! Сен ёшсан, сен шундай базм берасанки, ўша кўрнамак Рустам билмайди холос). Тонг отиб, кун чиққунча сени хурсанд қилиб, эллик яшар яшартириб юбораман...

РАҲИМА. Шундай денг! Хўп бўлибдир! Ҳали бу ерга атайлаб шунинг учун келиб эдингизми?

МАТҲОЛИҚ. Албатта... Бўлмасам-чи?

РАҲИМА. Атайлаб-а?

МАТҲОЛИҚ. Ҳа, атайлаб!

РАҲИМА. Мана, бўлмаса сизга! (Қамчи билан савалай бошлайди). Мана, мана!..

МАТҲОЛИҚ (бир неча қамчи егач, ирғиб туради-да, орқага чекилади). Ҳай, ҳай! Раҳима... Раҳима! Бу нима қилганинг? Раҳима!..

РАҲИМА (сўнгра жиддийрак олиб, қамчини ирғитади). Фосиқ! Шу ёшга кириб ҳам тўғри одамларни йўлдан урғони уялмайсиз! Тагин ҳар кун беш вақт номоздан қолмайсиз! Номоз ўқимагонларни айҳаннос тортиб сўқасиз, ёмонлайсиз! (Яқин келади, у қочади). Атай шу ният билан кириб эдингизми? Агар атайлаб шу ишга келган бўлсангиз, дейлик, мен эр қилғим келса, ўзим билиб қиламан, билдингизми? Уйнашмоқчи бўлсам ҳам ўзим одамни топиб ўйнашаман! Сиздайларга ҳожат йўқ! Боринг, йўқолинг! Шўро маҳкамаси сизларнинг вужудингизни кўрмасин!..

МАТҲОЛИҚ. Бошқа ишим ҳам бор эди... У гапларни мен шундай сени хурсанд қилай деб айтган эдим... Кечир, Раҳима, кечир...

РАҲИМА (бориб жойиға ўтиради). Ишингиз нимайди? Айтинг!

МАТҲОЛИҚ. Сағирларнинг 5-10 таноб ери бор эди. Шуни комиссия чиқиб хатлаб ётибдир... У нима қилғони? Шуни сўрағали келган эдим. Одамлар ҳар гап қилишиб ётибдилар... «Бойларнинг ерларини оламиз», дейдилар... Биз-ку бой эмасмиз-а... Сағирларнинг ерларига осилармикан, деб кўрқаман...

РАҲИМА. «Бойларнинг ерларини оламиз!» деб ким айтибдир?

МАТҲОЛИҚ. Бодроқ болалар... Қўшчи-мўшчилар... Корондалар... Чоракорлар...

РАҲИМА. Уларнинг гаплари рос! Мамлакатнинг ағалари ўшалар, нима хоҳласалар бўлади.

МАТҲОЛИҚ. Уларга қолса, бизни ҳам тириклай гўрга тиқишади-ку!

РАҲИМА. Ер керак бўлса—ер олишади. Камбағалларга ер керак, оту мол, қўшхўкиз керак, жон керак эмас, кўрқманг! Ундан кейин ҳамма иш тартиб билан, қонун билан бўлади. Бетартибликка асло йўл қўйилмайди.

МАТҲОЛИҚ. Ҳа, шундай денг.

РАҲИМА. Шундай. Бораверинг. Юрт ичига иғво солакўрманг, бўлмаса адабингизни бериб қўямиз!

МАТҲОЛИҚ. Ие, йўқ-эй... (Чикка бошлайди). А, айтганча, эринг қаерда? Рустам ака?

РАҲИМА. Уни сизлар биласизлар!

МАТҲОЛИҚ. Биз қаердан билайлик? Нимага ундақа дейсан?

РАҲИМА. Зокиржонни ўлдиргандан бери йўқ, ҳеч қаердан топиб бўлмайди. Биламиз, у ҳар ким—ҳар кимникида қочиб юрибдир...

МАТҲОЛИҚ. Қўй-эй, бети курсин! Қонхўр!..

РАҲИМА. Бекор айтибсиз! Биламиз хўп! Яхши биламиз! Сиздай ошнолариникида беркиниб, қочиб юрибдир. Хотиржам бўлинг, топмай қўймаймиз. Шўро маҳкамасидан қочиб кутилмайди! Беркитиб юрганларни ҳам қора курсига ўтурғизамиз! Билиб қўйинглар! Боринг!

МАТҲОЛИҚ. Қўйинг-эй, бети курсин! Худо сақласин, биз унақа қора одамларга яқин ҳам келмаймиз!

РАҲИМА. Бораберинг! Биз ўзимиз яхши биламиз! Сизларнинг тилингиз қашқарлик ошпазнинг хамирига ўхшайди,—бурала беради ҳар томонға! Аммо, кўнглингиз тош, метин... Боринг! (Матҳолиқ индамасдан бақрайиб қараб-қараб чиқади. Эшикдан мирза киради).

Мажлис: 9

Раҳима, Мирза

МИРЗА. Нима бўлди? Бойнинг лунжи солиқ...

РАҲИМА. Нима бўлар эди: қамчи еди! Биласизми, ҳозир, шу вақтда менга баччабозлик қилғали келибдир. Бошқа иши йўқ. Кейин қамчидан бир нечасини егандан кейин

Рустам тўғрисида сўрайди. Булар баҳона. Биламан. Хайр, қўйинг энди уни. Ишга келайлик. Утуринг, ёзиб олинг! (Мирза ўтуриб ёзади). Бугун Абдилаҳаджон келади. Балки йўлдадир. Мен уни шу ерда кутиб оламан. Сиз ҳозир гузарга чиқинг-да, бировга тайинланг: Абдилаҳаджон келса, тўғри шу ерга юборсин. У келгандан дарров мажлис қилиб, ислоҳат тўғрисида унинг марказдан олиб келган гапларини эшитайлик. Сўнгра шунга қараб иш қиламиз. (Ўйлайди). Йўк, қўйинг. Бу кун дам олсин, чарчаб келади. Эртага эрта билан қиламиз!

МИРЗА (ёзади). Хўп. Ҳаммаси бўлади. (Бироз жим). Раҳима хола, шошманг. Тўй қачон?

РАҲИМА. Қайси тўй?

МИРЗА. Нечта тўй бор эди? Уша-биттада! Қизингиз билан Абдилаҳаджонники?

РАҲИМА. Янглишасиз—тўй битта эмас, иккита. Аммо биринчи тўй Шарофат билан Абдилаҳаджонники шу ҳафта ичида бўлади. Тўй деб энди дабабадоронмиди? Бир ширин гурунг... шу!

МИРЗА. Яхши. Яна бир тўй деганингиз қайси?

РАҲИМА (кулади). Айтаберайми?

МИРЗА. Мумкин бўлса, айтаберинг.

РАҲИМА. Мумкин-ку, энди... Хайр, ажабланманг, лекин... у тўй ўзимизники.

МИРЗА. Сизники?

РАҲИМА. Ҳа, меники!

МИРЗА. Ажаб! Ким билан? Мумкинми?

РАҲИМА. Ажабланманг демадимми?

МИРЗА. Қандай қилай? Кутилмаган нарса...

РАҲИМА. Шундай, лекин айб эмас-ку?

АЛБАТТА. Хайр, ким билан?

РАҲИМА. Мунгга ҳам ажабланманг: Жўра билан!

МИРЗА. Жўра билан? Шу ўзимизнинг Шўро аъзоси, сизнинг ноибингиз, Рустам аканинг бурунги қоровули—Жўрами?

РАҲИМА. Ҳа, ўртоқ Жўра!..

МИРЗА (қарсақ чалади). Яшанг! Яшанг!.. Хайр, мен гузарга кетдим.

РАҲИМА. Мен Аҳаджонни шу ерда кутаман. Билдингизми?

МИРЗА. Айтаман! (Чиқа бошлайди).

РАҲИМА. Милиция болаға айтинг, шу ердан жилмасин. Керак бўлиб қолади. (Мирза чиқади).

Мажлис: 10

Раҳима ёлғиз

РАҲИМА. Рустам... Ҳар нима бўлғонда ҳам эр эди... Кўнгилингиз бир чеккаси ачишади... Қандай қилай? Узига ўзи қилди... Йўк, энди уни эсдан чиқариш керак! Эсдан эмас, кўнгилингиз! Эсда турсин, чунки уни топиб маҳкаманинг қўлига топшириш керак! Қилмишига яраша жазо тортсин. Мен вазифамга хиёнат қилмайман, албатта! Лекин кўнгилингиз чиқариш лозим. Ҳозир кўнгилга Жўрани жойлаш керакдир. Жўра... Қирқ ёшлик хизматкор... Қани, унинг кўнгли қандай экан? Ҳамма эркак бирми, йўқдир... (Эшикдан секингина босиб, Рустам киради).

Мажлис: 11

Раҳима, Рустам

РАҲИМА. (шу ерда том маъноси билан хотинлигини билдиради). Вой шўрим! (Ўрундан туриб кетади) Сизмисиз?

РУСТАМ (авзойи бузуқ). Ҳа, мен.

РАҲИМА (қовшайди, талвасада). Нимага келдингиз? Уз оёғингиз билан нимага келдингиз?

РУСТАМ. Қочибдан зерикдим. Ё «Бор бўлай ё йўқ бўлай», деб келдим...

РАҲИМА (ўзини куч билан тўхтатиб). Чакки қилибсиз.

РУСТАМ. Нимага?

РАҲИМА. Сизни тутиб маҳкамага топширишга мажбурман!

РУСТАМ. Шундайми? Ҳали-я? Хўп... Мен бошқа умид билан келиб эдим... Сен одам эмассан!

РАҲИМА. Қандай умид у?

РУСТАМ. Икковимиз ярашамиз... Мени боқасан... Ер-сувларимни мана бу келаётқон балодан сақлаб қоласан... Қизинг билан ишим йўқ... Кундошингни қўйиб юбораман... Мана шу эди умидларим.

РАҲИМА. Кундошим—болалик, уни ҳайдатқали қўймайман. Майли, кун кўрсин. Лекин Зокиржонни нима қилғонингизни биласизми?

РУСТАМ. Биламан. Жуда яхши биламан.

РАҲИМА. Уни нима қиларди у?
РУСТАМ. Епиб кетардинг...
РАҲИМА. Епиб? Қандақасиға?
РУСТАМ. Тўхтасин бўрдоққа ағдарар эдинг...
РАҲИМА. Мумкинми? Сиз қилғон ишни бошқаға ағдариш?
РУСТАМ. Мумкин!
РАҲИМА. Қандай?
РУСТАМ. Ҳукумат қўлингда!
РАҲИМА. Ҳа... Шундайми? Ундай бўлса, билингки, ҳукумат чироғ: сизнинг кўлингизда ўғирликка ишласа, менинг кўлимда тўғриликка ишлайди!
РУСТАМ. Гап шуми?
РАҲИМА. Шу!
РУСТАМ. Майли бўлмаса, мени ушлаб, керакли жойға топшир!
РАҲИМА. Топшираман! Вазифам шу!
РУСТАМ. Гуноҳим биттагина. Кўпрак гуноҳ билан топширгин бўлмаса.
РАҲИМА. Нима демоқчисиз? Гуноҳингиз битта эмас, 5-6 та! Бу, балки еттинчисидир.
РУСТАМ. Ундай бўлса саккизинчисидан кейин топшир!
РАҲИМА. Бас! Унисига йўл қўймаймиз!
РУСТАМ. Ким? (Пичоғини тайёрлай бошлайди).
РАҲИМА. Биз!
РУСТАМ. Сен-а?
РАҲИМА. Ҳа, мен!
РУСТАМ. Ол, бўлмаса! (Пичоқ билан Раҳимага қараб ташланади).
РАҲИМА. (кўлида тайёр турғон тўппончани бирдан тутуди). Қайт! Отаман! Қайт!.. (Эшикдан тўппонча кўтариб, милиция киради, у ҳам Рустамга ўхталади. Рустам икки тўппончанинг қаршисида қолиб қалтирайди, пичоғи кўлидан тушади).

Мажлис: 12

Раҳима, Рустам, милиция

РАҲИМА. Боғла, мунинг қўлларини! (Рустам индамай, ерга қараб туриб беради. Милиция боғлайди). Сенинг қўлинг номард! Шу билан уч марта менга интилинг, эплай олмадинг! Мас, ўзини билмаган Зокиржонни бўлса, бўғизлашға ярадинг!
РУСТАМ. Таъна қилма! Жўнатабер жўнатадирғон жойингға! Кўп гап эшакка юк!
РАҲИМА. Жўнатаман! Жўнатмай иложим йўқ! Қанча қийналсам ҳам жўнатаман!
РУСТАМ. Жўнат тезроқ!
РАҲИМА. Жўнатаман! Лекин, хотиржам бўл! Кундошимни, айниқса унинг гўдақларини оч қўймайман!
РУСТАМ. Гапирма! Менга деса, энди бўрилар еб кетсин! Ота бўлмағандан кейин...
РАҲИМА (милицияга). Ҳозир қама! Эрталаб шаҳарга жўнат! Олиб бор! (Милиция билан Рустам чиқа бошлайди. Шу чоқда эшик очилиб Адҳамжон киради).

Мажлис: 13

Раҳима, Рустам, милиция, Адҳамжон

АДҲАМЖОН (тез кириб). Буви... (Кўзи отасиға тушиб). Ие! Ота!.. (Югуриб бориб кучоқлайди). Ота! Ҳозир уйимизга муаллим поччам келибдилар! Шарофат опам ош пишириб ётибдилар! Бувимни айтгали келиб эдим!.. Сиз ҳам борасиз!.. Сиз ҳам борасиз!.. (Рустам қараб туриб, йиғлаб юборади, Раҳима ҳам чидай олмай йиғлайди, милиция ҳам йиғлаб юборади). Ота!.. Ота!.. Нимага индамайсиз? Кап-катта киши нимага йиғлайсиз? Ота!..
РАҲИМА (бутун кучини тўплаб, ўзининг стулига ўтириб қолади. Милиция олиб чиқа бошлайди).
АДҲАМЖОН. Ота! Қаерға? Юрмайсизми? (Эргашиб, этагига осилиб кета бошлайди. Раҳима ўрунидан туриб чақиради).
РАҲИМА. Адҳамжон! Адҳамжон! Адҳамжон дейман! (Адҳамжон тингламайди, «ота», «ота»лаб чиқиб кетади. Ташқаридан унинг йиғлағон товуши келади. Раҳима ҳам хўнграб йиғлаб юборади-да, устолга йиқилади).

(Парда тушади)

Битди. Самарқанд, 1928, 13 июн.

Нашрга тайёрловчилар: Мумтоз МУҲАММЕДОВ, Комил ЯШИН, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ.

Фахриёр

АЎЛҒУ

ой
юзинг доғларига қараб йиғладим
учаётган руҳимнинг темир қанотларига
тевралар армон
кўзёшларимдан
қанотлари ивиб қолган мутаассиб юрак
шакарлари тўкилиб кетган
янтоқнинг устида жавраб ўлтирар
ва яширар қанотларини ичига
эътиқод каби
азонда азон йўқ хазон бор
муаззин хазон
япроқлар қапишиб қилур ибодат
Улар Яссавийнинг шогирдларидир
ерга кирмоқ истар
бир йилда пайғамбар ёшини яшаб
бўлган япроқлар
тупроқ бўлмоқ истар
тупроқ тангри осмондан тушган
тупроқ устод
тупроқ Ватан
тупроқ куйинди

мен эсам

ой

юзинг доғларига қараб йиғладим

* * *

ой
юзинг доғларига қараб йиғладим
кўзгу йўқ бешик йўқ сандиқ бор
ва тоғларни ютиб кетган
тупроқ бор фақат
сандиқ Ясрибга кетаётган
Муҳаммаднинг қароқчилар талаган
хуржундай бўм-бўш
дарвоқе хуржунда ярим тилик ой
борлигини айтиш эсдан чиқибди
лекин хуржун сандиқ эмас

икки йўл бор мен учун
ё кетурман Ҳиро тоғига узлатгир бўлиб
Қуръон зиндонига кўнгилли маҳбус
ё Жайхунга оқурман
Журжон эса йўқ
Ватан эса йўқ

Ватан ҳам гоҳида ташлаб кетади
Жалолиддин Мангубердиннинг
туёқларидан ўт чақнаган оти
ёлларига осилиб
учинчи йўл
мен қоламан тупроқ қолар
ва туркулар куйлаган
томонлар қолади хувиллаб
хунний томонлар
қонга ботиб кетган жануб учун
кўк кийган машрик
шимол бети қора қарғиш теккан ранг
мағриб эса оқ
Ватан кўчиб кетган қайғули тараф

Мусаввир Раҳима ҚУНҒИРОВА

бу йўлда қирғин бор узгун бор
 онабуғи йўқ
 наҳотки уни
 туркнинг санжоғидаги
 бўри еб кетган бўлса
 шундай деб ўргатишган ҳарқалай бизга
 унда бешикка беланган
 мен қайдаман
 унда йўл қайдадир биринчи иккинчи
 танмахрам йўллар
 ё Шоҳмашраб ҳарамиди
 ётганмикин
 ипакларга бурканиб

танаффус

шафқат деб аталган қаҳр бор бунда
 кўз ёш деб аталган тақир бор бунда
 юрак деб аталган сағир бор бунда
 йўқдан фақат муҳаббат йўқдир
 тиллолар туш кўрар кокилингни зар
 пешонам тирнайди тақдири азал
 хунёгар оҳида тириллар ғазал
 қайлардасан гулим бокирам

булбулнинг тилини қамишга бойлаб
 кўксимга ботириб жоним авайлаб
 фақат бир сатрни ёзаман ойлаб
 гулим менинг тушларимга кир
 тахайюл шароби ойдаин заъфар
 дилимнинг ҳижрати қайғуга сафар
 алам бор гуноҳ йўқ наҳотат ғаффор
 йўқ гуноҳга бунча мағфират
 подачи ғамларга насиб этмиш тахт
 севинчларим тожсиз қолган валиаҳд
 мен томон келурга оёғи йўқ бахт
 бемор бахтга соғлик тилайман
 қора тун қатида уммедим фалаж
 ўйларим ўйилар кўздай на илож
 мен на осийдурман на Мансур Ҳаллож
 ўзим қолиб сенга сиғиндим

2

ой
 юзинг доғларига қараб йиғладим
 само бор
 само йўқ
 зикр йўқ
 такбир бор

аллоҳ акбар
 аллоҳ акбар

ҳаққа учаётган хабарлар қўналғаси
 ой
 юрагимнинг мунгроқларини ингроқларини
 қабул қилар ва ҳаққа йўллар
 ўзимга такрор
 ваҳий қилиб қайтармоқ учун
 мен ваҳийни тушимда эмас
 фариштаннинг қушлар тилида

юракка солган
 жазавасидан ҳаммас
 мусиқорнинг чумдугидан олмоқ истайман
 у куй бўлсин
 сангижумонлик Собир бахшининг
 дўмбирасидан

бир замонлар яратган куй таралган куй
 мен бу куйни тирилтирмоқ истайман
 вақтнинг мангу даштларида адашиб кетган
 кўшиқларни
 мен шеър қилмоқ истайман саҳройи
 оҳанглар билан
 токим унда анқиб турсин
 ҳақиқатнинг ёвсан ислари
 шеърсирайман очман музтариб

бир жангари арвоҳ кезинар
 Туркистон узра
 қанотлари шомий шамширдан
 нигоҳлари қаҳратон музчил
 қасослар исидан бўғриққан ҳавони
 унинг чирқиллаши арқон қилиб эшади
 найнинг мунгидай
 бўйнига сиртмоқ тополмаётган
 миллат учун
 топталган Ватанда ягона Эрк
 бу
 сиртмоқ ҳалқасидан кўринаётган
 музчил осмон қаҳратон осмон
 у сиртмоқ эмас арвоҳнинг кўзи
 кўзлардан тўкилар қадар маломат
 мен излайман суякларимни
 Самарқандни тимирскилаб чиқдим
 йўқ
 қизалоқ Ребеканинг¹ елкасидаги
 қопга қўлларим тиқиб
 пайпаслайман
 бегона суяклар тарсо суяклар
 менинг суякларим қани ой
 ё бирор ватандошим
 сардорларининг
 суякларин орқалаб
 жангга кетган ҳиндулар каби
 савашмоқдами
 менинг суякларим қани ой
 нечун қобирғамни ўғирлаб қўйдинг
 Шайх Нажмиддин Қубронинг
 итимисан ё

ёвқур ва учқур
 нечун учиб кетдинг фалакка
 суякларимни олиб
 наҳотки

х
 и
 л
 о
 л

менинг қобирғамдан тўраган
 султон бўлолмадим жаҳонгир бўлиб
 арвоҳнинг кўзлари чақирар мени
 ой бўлиб чақирар ўзга бир дунё

танаффус

сенинг тушларингдан паноҳ истадим
 узун илон бўлжи соғинч бистарим
 орзулар кўрғошин армон музтариб
 гулим нечун бегона бўлдинг
 девона бўлдим

¹ Ребека — Маркеснинг «Юз йил танҳоликда»
 рўмонининг қаҳрамони.

сочинг дарёсида чўмилар акраб
менинг эса менинг қўлларим қақрар
кўзингда адашган йўлларим қақрар
кўзларимни паймона қилдинг

гирёна бўлдим

боқиб боқмаганим замоналарга
бошимни уриб минг остоналарга
мен сени топгандим афсоналардан
нечун қайта афсона бўлдинг

хайрона бўлдим

девонани демагай ҳеч дев она
қайғу туғар дунёларга ҳамона
мингга қайғу мен бир ошиқ нолона
ҳажринг қушин сайрона қилдинг

вайрона бўлдим

3

расул ўргимчак
меҳмон ўргимчак
кўйлак тўқиб берибди менга
мендан уялган орзуларимнинг
ипак арқоқларидан
йиллар учиб чиқмоқлиги учун
унинг енги йўқ
ва ёқаси йўқ мен ушлаб ҳайратланмоққа
ва ҳаттоки ҳарифим билан
дўст тутинмоққа

ёқа йўқ
инчунун
донишманд бойкуш йўқ
макон тутмоқликка
ёқамнинг вайрона чолдеворларин
узлат йўлинда Бухорий каби

қулоқ бойкуш
камбағал бойкуш

ёқамни сўрайман ёқам йўқ менинг
ўргимчак тушунмас туркий каломга
ўзича англайди ишораларни
имони ўзича англаган бўлар
гўё мен мукофотсирагадандин
қизил илонни чамбар қилиб
бўйнимга тақар
на чора
илон сиртмоқ эмас
таассуф
лек у махлуқ қайдан ҳам билсин
менинг бўйнимга
Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг
вайрона даҳмаси кўпроқ ярашишини
негаки
вайрона ёқага
сиғаверар ҳар кимнинг боши
вайрона ҳеч қачон қараб ўтирмас
менинг мазҳабимга сенинг динингга.

* * *

тушларимни қабартирар ой
тушларимнинг қадоқлари
юрагимга ботмоқда

мен қандоқ куйлайин
қонлар силқиётган юрагим билан
мен қандоқ куйлайин
юрагимга ой каби
ботиб кетган қадоқларни оттирмай туриб
қадоқлар отмайди

тонг каби
қадоқлар отиши керак бўлган осмонни
ташлаб юборишган қудуққа
қудуқни эса
кўмиб ташлашган

қўлимга белкуррак ва чўкич олиб
мен қудуқни ковлайман қайта
ва осмоннинг суяқларини
битталаб қазиб оламан
сенинг кўзларингга кўммоқлик учун
сен қайлардасан
ситамкаш руҳимнинг эгнида
идраб кетган энгилин
бирор марта ямаб бермаган

муҳаббат

мен сени қайлардан излайин
юрагимнинг қадоқларига малҳам қилиб
босмоқлик учун
қадоқларни оттирмақ учун
кўммоқ учун шаҳид осмон суяқларини
мен сени қайлардан излайин

нафратим
ё ўзинг муҳаббатмисан

танаффус

кечирмайди бизни изтироб
биз ўтмадик унинг бошидан
юлдуз каби жимирлар шароб
муҳаббатнинг ачиқ ёшидан

бизлар уни ичмадик осий
ичганларнинг бари гуноҳкор
на бахт бизни бағрига босар
ва на азобларда паноҳ бор

юрак тушлар эшигин қоқар
оқ илоннинг қўли йўқ очса
шўрлик ўнгга бир мунгли боқар
кўзларида мағлуб муроса

илон тунни кўзлари билан
йиғиб олар дунё устидан
тунлар тунар кўксидан илло
тушга кўйлак тикар пўстидан

илон тикиб берган кўйлақда
мустабид туш уйқуга кетар
чирилдоқлар олқаб куйлаган
тунлар шундай поёнга етар

тонглар қарир қорачиқларда
уфқларда ниманинг доғи
нималарни тунбўйи тинмай
ўраб чиқар оининг ўроғи

4

оҳанглар тиладим фалақдан
муножот учун
наҳанглар тиладим уммондан
истиғфор учун ибодат учун
ижобати учун уммедларимнинг
отим зуннун бўлди фахриёр қолиб
наҳанг йўқ уммон йўқ оҳанг йўқ

сахро бор
ва унда мен борман
йўқолган бешикнинг ичидаги мен
бешик нун
сулаймон балиқнинг узук кўзидай
митти оғзига
сифмоқлик учун

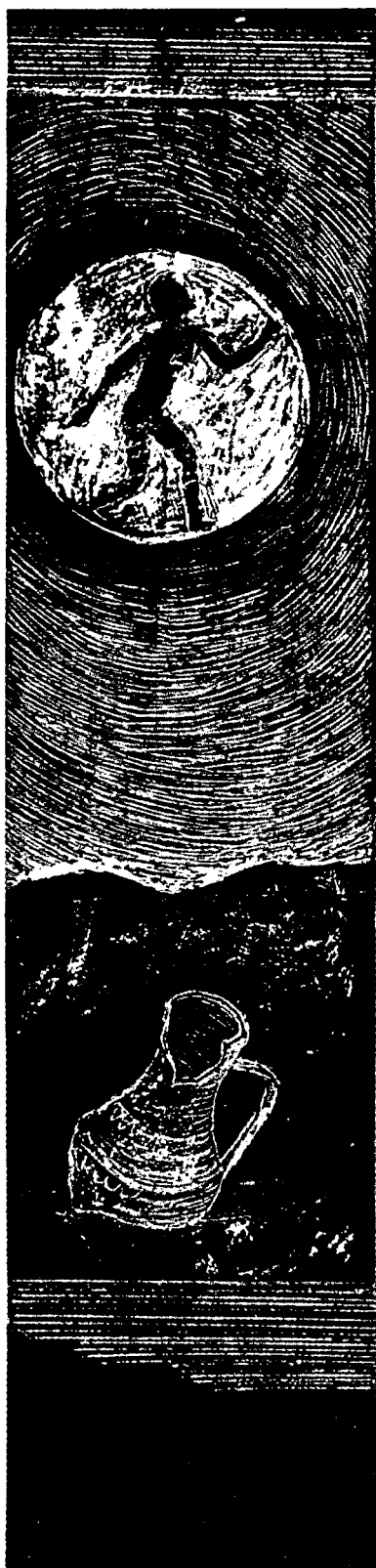
дарёлари қуриётган
осмонлари чириётган
сахрода туриб

эгамдан мўъжиза сўраётган мен
кетгим келар менинг ҳам бундан
карвонларга эргашиб
карвон эса кетиб бўлган
кечикдим
мингани улов йўқ тутгани ялов
мен тутамлай олмаган осмон чириб бормоқда.
шунда шамол қамғоқ мисоли
бешикни бир юмалатиб
девлар қизга айлангандайин
айлантириб қўяр қайиққа
қайиқ нун
қўлларимга қамчи ўрнига юган ўрнига
узууунн эшкак тутиб олганман
кимсасиз сахрода барханлар оша
кетиб бўлган карвон ортидан
қайиққа ўтириб эргашаман жим
сузаётган қайиқ охишта
қумга чўкиб борар
лекин мен қўрқмайман қайтанга
эшакни қаттиқроқ эша бошлайман
балиқ излаб бораётган мен
холик излаб бораётган мен

барханлар қайиқни чайқайди тинсиз
чўкиб бораётган қайиқни
елкамдаги сўфийларнинг чакмонидан
тикиб олган сафар халтамда
карвон йўлидан
топиб олганим
бознаб кетган
яримта шак бор
пайғамбарнинг хуржунидан
тушиб қолган
яримта ой шу эмасмиқ
ва унда
кимнингдир тиш излари бор
тишларингиз бутми ҳазрат Бастомий
агарки тўкилиб кетган бўлса
хафа бўлмайсиз
мен уларнинг
тушларимга киришини тақиқлаб қўяман
бознаб кетган шакни оғзимга олишим билан
юрагимга ботмаган
сўроқларни қуса бошлайман
наҳотки
балиқ бўлса сахро дегани
наҳотки
қайиқ деганимиз
биз нунга таққослаб юрган нимарса
наҳангнинг оғзи бўлса
наҳотки
балиқ бўлса сахро дегани
сув қани унда
унда уммон қани
эҳтимол уммон
балиқнинг остида қолиб кетгандир

бир кеча туш
шернинг тирноғини бўйнига
тумор қилиб таққан
шоҳнинг хотини тумсо маликага
инчи иклимдан
зангори олмалар келтириб берди
олмани еди у русумга кўра
сумалакдай эрий бошлади
тош сийналари
қақроқ кўзларига ёш келди унинг
ёшларини тушга ичирди
чанқоғини босиб олди
олис йўлдан ҳаллослаб келган туш
малика кунглига мунаввар ғамлар
бахтиёрлик қутқусин солди
ой куни етиб
чақирдилар момочи ойни
кўзи ёриди

ой кўрсаки малика
шаҳзода ўрнига бўри туғибди
кўм-кўк бўривачча
зангор валиаҳд
иснод юм-юм йиғлатган
маликанинг ёстиғини
қуритдилар
чиқариб офтобрўяга
жабборга жон керак бўриваччамас
қаҳдорга қон керак орзулар эмас
сандиқларни тобут қилдилар
шаҳзода оқмаган сандиқлар
орзулар
чумчук замон териб кетган шоҳ
қафасдан учирди толе қушини
тахтга ворис излаб учиб кетди қуш
вилоятларга
етим бўриваччани
ой олди ўз қарамоғига
кўршапалаклар эмиб кетган
сийнасини тутди унинг оғзига
сут келмади
юлдузларни териб келди
емади бўривачча
ой нима қилса экан
шоҳ учирган толе қушини
тутиб едирсами ё
улиётган бўриваччага
тутиб берай деса кўршапалакни
ўзининг боласи
мен бу сўзни таҳрир
қилган бўлардим
бу таҳқир
тақдирнинг тақдири эканлигини
ва ниҳоят
шоҳнинг тож остидаги
пешонасига
тегмаган нур эканлигини
тиллари кесилган туш
унга айтолмади
ой бўрини ютиб юборди
ой
юзинг доғларига қараб йиғладим
танаффус
юрак бағрим хундир мани
кечиб-кечиб бий кечани

тушлар келар қон ичгани

гала-гала

кўзларимга йўллар тўлар

рўмол силкан қўллар тўлар

қонаб ётган гуллар тўлар

ҳамон-ҳамон

ойлар кечар бадр йўқдир

қийр тунлар кадр йўқдир

юзларимда сабр йўқдир

сомон-сомон

энди бундан жўнар бўлдим

пешонамга қўнар бўлдим

муҳаббатдан тинар бўлдим

ёмон-ёмон

сенга қирмас тоғ тиладим

ужмоҳлардан боғ тиладим

ой юзидан доғ тиладим

омон-омон

омон-омон

5

ойлар чўкар фалакдан жимиржимиржимирлаб

тоғлар чўкар фалакка ғимирғимирғимирлаб

тошлар қилар калака қиқирқиқирқиқирлаб

менинг эса бўғзимда

улув бордир бир улим

ҳей тулугим ҳей тулум

тушларимнинг зулфунин бузиб кетди фалаклар

увларимнинг мавжида сузиб кетди фалаклар

армон қолиб умидни узиб кетди фалаклар

менинг эса бўғзимда

улув колди бир улим

ҳей тулугим ҳей тулум

кўктангрининг боғида гуллар унар нопармон

энди мен бу гулларни қайдан излаб топарман

синган умидларимнинг дарвозасин ёпарман

гулни излаб борадир

улувларим ул улим

ҳей тулугим ҳей тулим

осмон чўкиб борадир қароланар қароғим

кўктангрининг боғида унган гулнинг яроғин

қайси шамол учирди тарихлардан сўроғим

тарихларнинг бўйнида

қолиб кетгайми қўлим

ҳей тулугим ҳей тулум

гул яроғи остида қолган ерсув қайдасан

битта туркни минг кўйга солган ерсув қайдасан

кўприклардан ибтидо олган ерсув қайдасан

сахроларда адашди

ерсувга борар йўлим

ҳей тулугим ҳей тулум

қобирғалар қабарар суякларим қадоқдир

қабоқларим ўқ тугаб бўшаб қолган садоқдир

куйиб-куйиб кул бўлган нафратларим адоқдир

чучмомалар кўк кийган

намозшомгул гул гулим

ҳей тулугим ҳей тулум

тулук бордир остида чўкаётган осмоннинг

зулук бордир остида чўкаётган осмоннинг

куллуқ бордир остида чўкаётган осмоннинг

кўктангрининг қошига

етолмай қолган йўлим

ҳей тулугим ҳей тулум

ҳей тулугим ҳей тулум

ой юзинг доғларига
 юзинг доғларига қараб йиғладим
 бу йиғи
 вужудимга сиғмаган сиғим
 йиғимни йиғаман
 сиғим сиқталар
 йиғимни йиғлайман
 оғриқ нуқталар
 тош эмас соғинчга дўнар
 забунваш одамнинг бекоранки соғинчларига
 бу соғинч нафратдир
 қўллардаги кишани билан
 кулаётган қулга нисбатан
 бу соғинч нафратдир
 эртақдан чиқиб
 юртни сотаётган ғулга нисбатан
 нафратни куйлашга бир саз ахтариб
 телбарайман Туркистон ичра
 арвоқ узра
 мен ичра
 созлар шевасида муҳаббат мадҳи
 кишанлар жаранги бахтни куйлайди
 мен эсам
 нафратни куйга соламан
 излаб тополмаганим
 аёлғу олиб
 чолиб
 чалолмаганим чанқовуз чолиб
 чанқовузнинг бўғзидан
 куйлар қаталаб чиқар
 буювбуювбуювбуюв
 буювбуювбуювбуюв
 кўк бўрилар жўр бўлар
 аёлғунинг сасига
 куйларнинг энг ичида
 ханжир эвга қасида
 ойга қараб увлаган
 ой боласи бўрининг
 ой балиқлар кўзига
 сиртмоқ бўлиб кўринар
 сиртмоқ эса ой бўлар
 бўриларнинг онаси

УҚИЛИШИ ШАРТ БЎЛМАГАН ИЛОВАЛАР

ОЙ

АЁЛ _____ СИРТМОҚ

НАҲАНГ

* * *

энг буюк гулчамбар дорнинг сиртмоғи

* * *

ой арши аълонинг
 фаромуш фаришталар
 ёпмай кетган туйнуғи

* * *

ой
 юзинг доғларига қараб йиғладим

эрта бир кун туғилсам
ийглаган менинг
отимни не кўюрсан
Машраб дебми
ё Хоразмшоҳдай
Отсиз бўлурманми, мен

* * *

негадир мен
Эдипни
ЭДПга¹
қофия қилишни яхши кўраман
лекин бунинг ойга нима дахли бор

* * *

деҳқоннинг хотини
ҳомиладор ой
ўроқ туғади
сукунат эса
кўзи ёриётган ой қичқириғи

* * *

ой тирноқ
аёл
зорлик

* * *

қарсак шоҳнинг мулозими
саройда яшар

* * *

ой пўстлари арчилик
занглаб қолган зангори олма

* * *

тун кимнинг бахтики бунчалар қора
бўриваччанинг
қорни тўқмикин
шўрлик шаҳзода

Эрк
дунёдаги энг жафокаш сўз

* * *

ОЙ

БҮРИ

МЕН

НУН

* * *

ой
болта

* * *

юрак мени кечирар бошдан

* * *

мен ой нурида турган руҳимнинг
ерга тушган кўланкасиман

* * *

тонг ўрнига қайғулар отар

* * *

яшаб бўлдим келажакни мен

* * *

руҳим сочларингнинг фариштасидир
сени қарғамадим

* * *

менга дўст керакмас душмандан бўлак
муҳаббат керакмас нафратдан бошқа

* * *

ажин туша бошлар кўзгу юзига

¹ ЭДП — Эрк демократик партияси

Шойим Бўтаев

КУНУ ТУН

ТУРКУМ ҲИКОЯЛАР

Ҳаром

Кун совуқ, рутубатли эди.

Кулоқчинининг кулоқларини тушириб, ипини ҳам боғлаб олган Мутал жарчи Аравасойнинг кунботиш томонидаги бир-бирига мингашиб кетган паст-баланд тепаликлар аро жар соларди:

— Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар: Матқовул чол маррага ўн етти яшар қизи — Шарқияни қўйди-ёв!

Остидаги ёбисини қичиб, тўпланишиб ўтирган томошабинлар ёнидан ўтаркан, овозига айниқса авж берарди.

У одамларга қараб эмас, қоп-қора булутлар кезинган осмонга қараганча жар соларди. Ёбисининг туёқлари остидан лой аралаш қор ҳар ёққа сачрарди. Баъзан қирчанғи тойғаниб ҳам кетар, бироқ, Мутал жарчи бунга эътибор бермасди.

Томошабинларнинг оғиз-бурунларидан паға-паға ҳовур кўтарилади. Улар чакмонларга, гуппи чопонларга ўраниб олишган: бундан ташқари, бутун диққат-эътиборлари кўпқарида эканлигидан, анча-мунча совуқни назар-писанд қилишмайди.

Аравасойнинг жануб томонидаги баланд тепаликнинг кир учи марра ҳисобланади. Оқсоқоллар, солимчилар, казо-казолар ва ниҳоят, қўш карнайчи ўша тепаликда туришибди. Пастга энилса, кенг дала — кўпқари чопиладиган майдон.

Мутал жарчи ўтиб кетди.

— Вуйй, энағарди боласи не дейди? — эчки соқол, қисик кўз, кўринишидан анча-мунча ёшга бориб қолган бир чол ён-атрофига саросар қараб оларкан, ғўн-ғиллади.

Томошабинларнинг кўпчилигининг эғнида чопону пушти чакмон, бошларида қулоқчин, бу чол эса бошига бўрк бостириб олган, чакмониям қора.

Бу унчалик кўзга ташланмас, лекин чолнинг ўзи ёлғиз ўтирарди. Чолдан сал нарироқдаги саман бия худди эгасига қўриқчилик қилаётгандек тик турарди. Ҳар замон-ҳар замондагина тўрвасини силкитиб, нафси ташвишини қилар, лунжи емга тўлганидан олдинги оёқлари билан ер тепиниб қўярди. Биянинг бўйнидаги арқоннинг бир учини чол пошнаси билан босиб олган, ҳар вақт-ҳар вақт ўгирилиб:

— Ҳа-ай Сулув-а, кавшаниб турибсанми? — деб қўярди.

Қизиги шундаки, бундай чоқларда саман бия эгаси томонга қараб, калласини ликиллатаётгандек бўларди.

Хуллас, чолнинг ўз-ўзича ғўнғиллаганини ҳў-ўв анави ерда ўтирган Мирвали деган киши ҳам эшитди. Эшитмаслиги мумкин эмасди: боиси, Мирвали ниҳоятда сергак,

қулоғи ҳамиша динг, шунданмикан, лақаби Сичқон эди. Ажабмаски, мучали ҳам шундай бўлса.

— Эшитмадингизми, ота?

— Элас-элас эшитдим-у, бо-о ағнимадимомов!

Мирвали деди:

— Матқовул чол қизини маррага қўйибди!

Чолнинг хаёли оғди:

— Энағарди қизининг боши очикмикан?

— Ҳа-да!

— Аҳ-ҳ!..

— Ҳ, ота!

— Илгариги куч-қувват йўқ-да! Ҳзим улоқни маррага етказиб, уни эгарга ўнгариб келардим.

Мирвали қийқириб кулди:

— Эҳэ-эй!.. Кўнгил курғур барибир тортиб тураркан-да!

Чол ўзига келди!

— Матқовул нега бундай қилди экан? Туялари, йилқилари йўқмикан? Ҳеч вақоси қолмай, номус устига қизини қўйиб юбордимикан?

Мирвали сирли қиёфага кириб:

— Гап кетган! — деди.

Чол бош ирғаб маъқуллаган бўлди: у биледи, айтилган сўз — отилган ўқ. Оғзи бўшлик қилибми, гуппилиги тутибми, Матқовул чол бирон бир жойда катта кетгандир. Шундай-шундай қилиб юбораман дегандир. Ҳз сўздан қайтса, унинг ер юзиде бош кўтариб юриши бекор-да! Соқолини селкиллашиб атрофга қирғий қараш қилишлари бекор-да! Ҳлу юрт олдида мисқоллаб йиққан обрў-эътибори бир пул бўлади.

Бир сўз деб одамлар жонларини тикиб юборишган!

— Матқовул чол шу қизнинг онасини тайлоқларнинг кўпқарисига борганда ютиб олган экан, — деди ҳамма нарсани миридан-сиригача билиб юрадиган Мирвали.

— Энағарди онаси тайлоқларданми?

— Матқовул чолнинг энасимми?

— Э-э... — келиб-келиб сендан гап сўраб ўтирибманми, дегандек қўл силтади чол. — Матқовулни етти пуштигача биламан, ҳаммасиям донғи кетган чавандозлардан. Тайлоқларга даҳли йўқ. Қизнинг энасини айтаман — Матқовулнинг аёлини!

— Ҳа-а, умми? — суҳбат мавзусини аниқлаштириб олганидан суюнганча қош керди Мирвали. — Уни Матқовул чол бамайлихотир отга мингаштириб олиб келаётганида, тайлоқлардан беш-олтитаси ортидан от қўйишган. Матқовул чол қараса, дирдов отларда қувиб келишяпти...

— Ҳзи ҳалол ютиб олганми, ахир?

— Ҳалол, ҳалол! — Мирвали худди Ҳзи кўргандек, ишонч билан тасдиқлаб давом этди. — Қарангки, келишяпти... Нима қилиш керак? «Ҳа-айт» деса-ку, чангигаям етишолмайди. Қочишни Ҳзига эп билмаган. Уларнинг етиб келишларини кутиб тураверган.

— Қўрқмаптими? — беихтиёр сўради чол.

— Унисини билмадим, — тан олди Мирвали.

— Кейин-чи, кейин?

— Етиб келишган. Матқовул чолни худди-мудди қувиб ушлагандек атрофини қуршаб олишган. У ёғини билмадим, дўқ-пўписа ҳам уришган-ов! «Мен қочганим йўқ, — деган Матқовул чол. — Нимаики қилсаларингиз, ўзларингиз биласизлар — хоҳ-ласаларингиз, мана, қизларингизни қайтиб олинглар...»

Улар маслаҳатлашиб, Матқовул чолни бир шарт билан қўйворишган.

— Қанақа шарт экан? — сўради чол.

— Мободо қиз кўриб, улғайтирсанг уни бирон-бир тўйингда кўпқарига солимлиққа қўясан дейишган.

— Энағарлар-эй! Нега бундай дейишган?

— Ҳзлари кўпқарида ютиб олиб, аламларидан чиқмоқчи бўлишган-да!

— Айтдим-а, тайлоқлардан мунчалик кўп деб.

— Ҳа-а, улар эллашиб ҳаракат қилишяпти.

— Матқовул Ҳшанда кўнмаса бўларкан, — таассуфланди чол. — Улар барибир маррага ташлашади: кўпдан қуён қочиб қутулмас.

— Кўнмаганга қўйишмаган-да! — Мирвалининг ҳамма нарсани билишиданми, бошқа важданми — ишқилиб, одамлар ундан Ҳзини олиб қочиб юрар, малолланиб суҳбатига элакишшарди. Ҳзир у яхши ҳамсуҳбат топилганидан боши кўкка етгудек бўлиб, чолнинг ёнбошига келиб ўтирганди.

— Убайдулла чавандоз-ку! — деб юборди чол бир маҳал.

Мирвали кафтани пешонасига равоқ қилганча кўпқари майдонига худди саркар-далардай узоқ вақт тикилиб қаради.

— Қани? — сўрашга мажбур бўлди ахийри, тополмай.

— Ҳў-ўв чеккада, — кўрсатди чол. — Кўпчиликка қўшилишга юраги дов бермаётгандек бўлиб турибди.

Мирвали энди таниди:

— Уша!

— Матқовул чол билан Убайдулла чавандознинг ўртасидан ола мушук ўтган деб эшитардим...

— Жудаям тўғри! — тасдиқлади? Мирвали. — Бир-бирларига ройиш бермай юрадилар. Бир хонада ўтирмайдилар.

— Нега мундай?

— Иккаласиям зўр-да!

— Убайдулла чавандоз ҳам қарибди, — ўкинди чол.

— Қариди, — маъқуллади Мирвали. — Анча вақтлардан буён кўпқарига тушмасди, бугун нима бўлиб...

— Ўзининг отими?

— Ҳа-а, Қашқа.

— Шу от ҳам кўпни кўрди.

— Йўқса-чи, — деди Мирвали, сўнгра қўшиб қўйди. — Энди илгариги шашти йўқ.

Мутал жарчи жар солиб бўлиб, маррага борди. У ерда пича тургач, яна янги топшириқ олди чамаси, ёбисини қичаб томошабинлар томон ҳайдади. Кўпқари эртага ҳам давом этар, шунинг учун узоқ-ёвуқдан келганларнинг кимнинг хонадонига қўноқ бўлишини олдиндан белгилаб қўйишарди. Мутал шунинг учун пастга тушиб келганди.

— Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар — катта-кичик, ёшу қари ҳамма бу кеча Матқовул бобоникига қўноққа-ёв!

Кейин у алоҳида-алоҳида санай кетди:

— Кенагаслар Бадал тоға бошчилигида Ҳайитқул аканикига-ёв!.. Ҳайитқул ака ҳо-ов, қўноқларингизни топиб олинго-ов!

— Лақайлар Доти мирохўр бошчилигида Вали қўйчиникига-ёв!

— Манғитлар Усмон отаникига-ёв!.. Ҳо-ов, Усмон отанинг улларидан ким бор-ов!..

— Қарлуқлар Моний шойирникига-ёв!.. Эт ўрнигаям ғазал эшитасизлар-ов!..

Қайси уруғ одамлари қайси томонда ўтирганини Мутал жарчи яхши биларкан. Ҳар тўпга яқинлашганда уларнинг ўзларига тааллуқли жар солар, зум ўтмай унинг ортидан мезмонлардан бири етиб келар ва қўноқларини топиб оларди.

Мутал жарчи чолнинг олдидан ўтаётиб, туйқус отини тўхтатди:

— Сиз Қарабчидано-ов, отахон? — деди.

— Қарабчиданман, — тасдиқлади чол.

— Бошқа ҳамроҳларингиз йўқми? Анаву, доимо сиз билан билла-билла юрадиган Аҳмад полвон, Салим тегирмончилар кўринишмайди-ку!

— Қарабчида ҳам бугун кўпқари бор эди, — деди чол. — Аҳмад полвонга яқинроқ одамлардан бири тўй қиляпти...

— Ўзимман денг..

— Сулув ҳам бор, — чол бош ирғаб, байтални кўрсатди.

— Жузлар тўпига қўшилаверасиз. Қўноқ — Мирвали аканикига. Ўзлариям ёнингизда ўтирган эканлар, — кейин у нарироққа бориб қичқирди. — Жузлар Мирвали аканикига-ёв!..

У кетгач, Мирвали:

— Қарабчидан экансиз-да, ота, — деди суюнганча. — Исмингиз нимайди?

— Ерқул чўпонни эшитганмисиз?

— Ҳа-да! Уша киши сизмидингиз? Э, яшанг!.. Йўқса, мен бир жузлар тўпига ўтиб, уларга шу ердалигимни билдириб қўяй. Чавандозлар негадир жуда ўралашиб қолишди, ўртага улоқ ташлашни пайсалга солишяпти...

Бунга Ерқул ота ҳам ҳайрон бўлиб турганди.

Мирвали кетди.

Кўп ўтмай қайтиб келди.

— Бугунги охирги марра экан. Шунинг учун аввал қўноқларнинг манзилларини тайин қилиб олишиб, кейин улоқ ташлашмоқчи, шекилли...

Тўғри қилишпти, — деди Ерқул ота. Кўпқари бирдан тугаса, олатасир бўлиб, ит эгасини танимай, меҳмонлар ранжиб қолишлари ҳам мумкин-да!..

Мирвалининг гапи тўғри экан: Мутал жарчи жар солиб бўлганидан сўнг улоқни ташлашди. Чавандозлар ғуж бўлиб қолишди, илгари қўйилган от-туяларга ўзларини мунчалик уришмаганди: нимаики бўлсаям, қиз номини эшитиб, қонлари баттар жўш уриб кетди-да!

— Тайлоқларда кетди, тайлоқларда кетди! — деган овозлар эшитилиб қолди. Ғуж бўлиб ётишган чавандозлар чўп суқилган ари инидай тўзғишди.

— Айтдим-ку, улар үлүкчилик деб, — Мирвали бўлар ишни даставвалдан билиб кўйганидан қизиқиши сўниб, кифт қисди.

— Олиб кўйишди! — деди чол. — Узилиб чиқолмади-да!

Чавандозлар энди маррага яқин жойда ғуж бўлишди.

— Тайлоқдарда кетди, тайлоқларда кетди! — яна овозлар эшитилди.

Яна ари инидай тўзғиш...

Мирвалининг ҳафсаласи тамоман пир бўлди:

— Айтдим-ку...

Ёркул чол эса ҳеч қайси гапга қулоқ солмай, майдонга диққат қўйганди. Ҳар замон-ҳар замонда у ён-бу ёнига ихтиёрсиз равишда тебраниб, сигмай кетаётган ғайратини босарди. Уқтин-ўқтин соқолидан бир тук-ярим тук юлқилаб ташларди.

— Қашқа-ку! — қичқириб юборди бир маҳал у. — Улоқни Қашқа олиб кетяпти-ку!

Мирвали кафтини пешонасига равоқ қилди.

Томошабинлар ҳам улоқнинг қандай қилиб Убайдулла чавандоз қўлига ўтиб қолганига бир зум ҳайратланиб туришди-да, сўнгра басма-бас қийқира бошлашди:

— Ҳа-а, Қашқа, бос, қўймайсан!

— Бўш келма!..

— Яша, азамат!..

Қашқа тўдадан узилиб чиқиб маррага интилди. Йўлидан тўсиб чиққан битта-иккита пистирмадагиларни назар-писанд қилмади. Маррадан қўшкарнай овози янгради.

— Энди тамом, — хулоса чиқарди Мирвали. — Қашқа карнай товушини эшитдими, уни шамол ҳам қувиб етолмайди.

— Убайдулла чавандозни айтинг, — ҳавасланиб деди Ёркул чол. — Занғар ҳали қаримаган!

— Қаримаган, — тасдиқлади Мирвали. — Ҳали-вери ён бермайди...

— Қашқа барибир Қашқа-да!

— Ҳамиша гижинг тойдай!

Марранинг ён атрофида ўралашиб юрган отлиқлар ўзларини улоққа уришди: улар тайёрга айёр бўлиб, узоқдан чарчаб келган чавандоз анойилардан эмасди. Отларнинг оғзидан чиққан ҳовур осмонга тутун бўлиб кўтарилди: Қашқа маррага талпинарди...

Убайдулла чавандоз улоқни маррага — нақ Матқовул чолнинг оёғи остига келтириб ташлади.

Мутал жарчи қирчанғи ёбисини қолдириб, човлари кўпикланиб турган улоқчи отни томошабинларнинг олдидан қуюндек елдириб ўтди. Унинг товушини элас-элас эшитиб қолишди:

— Қашқа ташлади-и!.. Қашқа ташлади-и!..

— У, Сулув-а! — деди Ёркул чол байталга қараганча, ғайратлангандай бўлиб. — Сену мен ҳам ҳали анча-мунча ишлар қилсак бўладиган кўринади.

Сулув буни тасдиқлаётгандек, ёмтўрвасини силкитиб қўйди.

Ёркул чол аччиғланди:

— Лекин сен шу сассиқ тўрвага қаттиқ боғланиб қолгансан...

Сулув эгасининг ҳамма гапини тушунарди. Бироқ, ҳозир унинг тўрвани нима учун «сассиқ» деб атаганини англамади: ахир, дунёда бундан ҳам яхшироқ, хушбўйроқ нарса борми? Анави қавмдошлари шу тўрвани деб кун уззукун ҳаложак урганча чопиб ётишибди-ку? Улар Сулувга роса ҳавас қилишса керак...

Мутал жарчи бу гал тепадан ёбисини миниб тушди.

Одамлар уни кутишарди.

Унинг нима дейишини кутишарди.

— Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар, — қичқира бошлади Мутал жарчи. — Убайдулла чавандоз Матқовул чолнинг қизи Шарқияни унинг ўзига қайтариб берди, солимдан воз кечди...

Бу хабар ҳар кимга ҳар хил таъсир қилди: биров у деди, биров бу деди. Баъзилар Матқовул чол билан Убайдулла чавандоз иккаласи келишиб олиб шу ишни қилишди, одамларни лақиллатишнинг нима кераги бор эди, деб норозилик билдиришди; баъзилар иккаласи қандай келишишади, бир-бирларини кўрарга кўзлари, отарга ўқлари йўқ-ку, дейишди.

Ёркул чол паришонҳол эди. Унинг ёлғиз ўзи Сулувнинг олдидан тик турар экан, суюкли ҳамроҳига қараб:

— У, Сулув-а, қанийди иккимизнинг кучимиз етиб, шундай бир танти иш қилолсайдик, — деди.

Томошабинлар энди тарқай деб туришганда, марра-тепалиқдан яна Мутал жарчи ёбисининг устидан чайқалиб тушиб кела бошлади:

— Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар, Убайдулла чавандоз шу бугундан бошлаб кўпқари мен учун ҳаром деб онт ичди-и!.. Онт ичди!.. Ҳаром де-еб!.. Ҳаром де-еб!..

Бу хабардан кейин ҳеч ким миқ этмай қолди. Гап-сўз қандайдир бачканаликдай, бемаъниликдай туюларди ҳозир.

лаб турди:
...Ҳар-ом!..
...ҳаро-ом!..
....ҳаро-ом!..
Ёрқул чол чуқур хўрсинди..
— Эҳ-ҳ, Сулув...

Куну тун

Унинг саводи йўқ.
Амаллаб базўр имзо чекади.
Ўзбилармонлигию калласига туйқусдан келиб қолган ҳар қандай фикрга жон-жаҳди-ла ёпишиб олиши боис, унинг исми олдига «мулла» сўзини қўшиб айтишади.
Мулла Деҳқонбой!

Ана холос: Деҳқонбой қайда-ю, давот-қалам қайда!
Деҳқонбой ака бир парча ер деб кўп азият чекди. Қадим вақтлардан — бобою бобокалонларидан қолган озгина ҳовлиси бор эди, шуниям кўп кўришди.

Хатга тушди.
Бузиладиган бўлди.
Буни қурилиш ишлари аллақачон бошланиб кетган чўчқачилик фермаси тақозо этди.
— Чўчқага бало борми? — депсинди Деҳқонбой ака. — Нима қилишяпти бу, энангни...

У орқаворотдан авра-астарини ағдараётган одамлар қилаётган ишларини яхши билишарди — шу боис, унинг депсинишларию асабийлашишларига сира парво қилишмасди.

— Қаватли уйларга кўчиб ўтинг, — дейишарди.

— Тепага чайла тикиб, ўша ерда ўлсам ўламанки, қаватли уйга кўчмайман, — деди Деҳқонбой ака.

Бу жиззакилик ҳам бировга ақалли пашша чаққанчалик таъсир қилмади. Начора, одам, тепадаки-пастрлами, бир кунмас-бир кун ўлади-да, дегандек елка қисиди.

Дарвоқе, Деҳқонбой акага раҳм қилиш мумкин, унга ачиниш мумкин, боринги, Деҳқонбой акага қўшилиб йиғлаш ҳам мумкин — бироқ қўлдан ҳеч вақо келмагач, елка қисидан ўзга илож йўқ. Ҳамма нарса қўлингда, ҳамма нарса ихтиёрингда — бироқ, қўлингдаги ва ихтиёрингдаги нарсалардан Деҳқонбой акага аталгани бўлмаганидан кейин, нима ҳам қила олардинг?!

Деҳқонбой ака кўп азият чеккани билан, букиладиганлардан эмасди. Ўзи айтган тепаликнинг остига чайла қуриб яшай бошлади. Чуқурда қолди. Ер очиш мумкин бўлса, фақат тепаликни текислаб юбориш эвазига бўларди.

«Уйни солаверайлик-чи! — ўйлади Деҳқонбой ака. — Кейин у ёғига худонинг ўзи йўл кўрсатар!»

Чўчқахонага «ем» бўлиб кетган ҳовли эвазига анча-мунча пул-мул беришди.

Деҳқонбой ака ишга киришди.

У меҳнаткаш эди.

Ёз бўйи лойдан чиқишмади.

Лойгаям, кесаккаям тупроқни тепалик этагидан олишди.

Хомсувоқдан чиқаришгунча тепалик остидан бир қулочча жой базўр очилди.

Деҳқонбой ака шундан ҳам илҳомланди.

Кетмонни сошлаб, бўш вақт топди дегунча, алами бордек тепалик этагига тирмашадиган бўлди. Сирасини айтганда, унда бўш вақтнинг ўзи йўқ эди. Субҳи кофурда далага чиқиб кетганича говгумда қайтарди.

Унинг кўни-кўшнилари қаватли уйларда дориломон яшаб кетишди.

Мақташди: бир жўмракни бурасанг совуқ сув, иккинчисини бурасанг иссиқ сув келади, дейишади. Меҳрлари ийиб кетганидан улар хотин-халажларини, қиз-ўғилларини ишга жойлабдилар. Фақат гўштини оғзига олмаймиз, дейишади. Ким билсин, шунчалikka боришибдими, ейишса еб ётишгандир-да!

Енгилгина шабада кўзғалиб, унинг димоғига қўланса бир ҳид келиб урилди.

Тепа сочи тиккайди. Сўкинди.

Уйга кела солиб кетмонга ёпишди, тепа этагидан ботмон-ботмон тупроқ тортаверди.

Ҳатти-ҳаракатлари ғалати: худди ўзига мусту-муштаҳкам истехком қуришга чоғлангандай эди.

Ҳар хил қўланса ҳидлардан муҳофаза қилишга астойдил киришгандай эди.

Ҳаммаёғи тупроққа ботди. Кўзлари қизариб, шишди.

Шу кўйи ювинмай, овқатланмай ётди.

Саҳар туриб, хотининиям эргаштириб далага йўл олди — шартномага картошка

эки кўйган, шуни кавламоқчи эди. Бу шартнома-партномалардан келадикиган фойда билан мушук офтобга чиқмайди-ю, илож қанча?

Дала йўли билқ-билқ тупроқ. Куз нафаси сезилади, этни жунжиктирадиган изгирин эсади. Бу сахарларда бирор юмушга уннаш у ёқда турсин, тўшакдан қўзғалиш ҳам кишига малол келади.

— Қаватлик уйга кўчиб ўтсак ҳам бўларкан, — деб қолди бир маҳал аёли.

У энди қирқларни қоралаяпти. Бироқ, юзидаги, пешонасидаги чуқур-чуқур ажинлардан, сочларининг оқидан олтимишга кирган кампир деб ўйлаш мумкин.

Дехқонбой ака андамади.

Аёл гапимни эшитмадилар деган гумонга борди. Овозини сал-пал баландлатиб такрорлади.

Дехқонбой ака гапирмади-ю, бир ола қаради.

— Иссиқ суви ҳам бор дейишади, — деди аёл энди шоша-пиша, ҳалиги гапини тасдиқлаш учун айтаётгандек. Чамаси, у бой берилган имкониятдан қаттиқ афсусланмоқда эди.

Дехқонбой ака бирдан «портлади».

— Э, бас, кўясанми-йўқми? Қаватли уйида ўтирганингдан сўнг бориб чўққасини ҳам боқасан-да!..

Аёлнинг кўзларида ёш ғилтиллаб, эрига гинали қаради:

— Боксак нима қипти? Ойлик беради дейишяпти-ку?! Тўрт-беш қоп картошкангининг пули унга етса, ёққа етмайди, ёққа етса унга етмайди — қуриб кетсин.

Дехқонбой ака калласини солинқиратиб кетаверди. Сухбат шу асно узилиб қолганда-ку, жуда соз бўларди-я: бироқ, аёл эрининг ҳолатини бошқа нарсага йўйди, унинг ич-ичида бир пўртана етилиб келаётганини пайқамади.

— Ундан кўра аравасига тушиб, кўшигини айтган яхши-да! — дея аёлларгагина ҳос тарзда бидилларди. — Ўзингиз ҳам мана неччи ойдирки, гўшт емайсиз...

— Ҳэ-э тилиннга... — Дехқонбой ака шундай кўпол сўкиндики, яқин орада дарахтлар ва буталарнинг шохларида ўтиришган қушлар ҳам ҳаволаниб, узоқроққа кетишди. Дехқонбой ака шартта эшакдан тушди-да, нима қилаётганининг фарқи-сарқига ҳам бориб ўтирмай, аёлининг қулоғи остига тарсаки қўйиб юборди.

Аёл бир қоп ун сингари «гуп» этиб тупроққа ағдарилиб тушди.

Дехқонбой аканинг ранг-қути ўчиб, серрайиб қолди. Сўнг нималарнидир ғўдиллади. Бирдан саросималаниб, аёлининг қўлтиғидан кўтарди:

— Ҳэ-э, турсанг-чи... Эй-й...

Аёли ўзига келолмасди.

— Ҳэ-э дейма-ан...

У кўзини очди.

— Бўлди-да! — деб юборди беихтиёр Дехқонбой ака нечукдир суюнгандай. — Айб ўзингдан ўтди...

Эрининг фёл-атворини беш қўлда билган аёл тилини тийди, айтадиганини айтишни эп кўрмади.

Аёл эшакка минди.

Дехқонбой ака олдинда, яёв кетди.

Кун бўйи бир-бирларига миқ этиб оғиз очишмади. Аёл намчил ерга ҳуржун тўшаб ўтирганча, юмушга тутинди. Дехқонбой ака кетмон уриб, тупроқ орасидан ажратиб ортига ташлаб бераётган картошкларнинг йирикларини ҳукумат учун, майдаларини — рўзғор учун ажратиб, тераверди.

Дехқонбой ака ортига ўгирилаб қарамасди.

Аёл ақалли бошини кўтариб, омонч тортиб бораётган оддек зўриқиб ишлаётган эркаккинанинг кифтига ўғринча назар ҳам ташламасди.

Унисиниям, бунисиниям кўришаётгани — картошка.

Одатдагидек, говгумда қайтишди.

Дехқонбой ака йўлда, айни хотинининг қулоғи остида шовла қайнатган жойда қўққисдан «вой-вой»лаб қолди.

Унинг бу ҳолатидан хотини ўзини йўқотаёзди.

Эрталаб кўрган жабри туфайли у ҳамон эшакка миниб келаётганди. Ўшандан буён бир-бирларига сўз қотишмаганди.

— Э ўлмасам, ҳа-ай. Сизга нима қилди, а-а? — дея, хотин шоша-пиша эшакдан тушди. Эшак йўл бўйига чиқиб, қуриган хас-хашакларни териб куртиллатиб чайнай бошлади. Ҳар замон-ҳар замонда бошини кўтариб эгалари томонга қараб-қараб қўярди: бу туриш-турмушга, хўжайин аталмиш икки оёқли жанзотларнинг хатти-ҳаракатларига, чекаётган азобларига эшаклик фаҳми-ла, ғоят ҳайрон қолаётгандир, балки...

— Қорни-им!.. — базўр сас чиқарди Дехқонбой ака. — Падарлаънат, жуда қаттиқ ушлади.

— Нима қаттиқ ушлади?

— Оғриқ-да, нима бўларди?

Аёли барча гина-қудуратларни ёдидан чиқарди. Уни эшакка миндирди.

— Сал босилдими? — сўради эрининг жимиб қолганидан кўнгли жойига тушиб.

— Озгина қўйворгандай...

Уйга етиб келишлари биланоқ аёл эски-туски кўрпаларни тўшаб, жой ҳозирлади. Деҳқонбой акани ётқизиб, ўзи қудаси Мирза Бадални қақриб келгани кетди.

Мирза Бадал ҳам эндигина даладан қайтган, уст-боши, қошу кўзлари, хулласки, ҳаммаёғи чангга ботган; ҳовли ўртасида гарангсиб турарди: ҳар замон-ҳар замонда сувга кетганича қайтмаган хотинининг шаънига орқаворотдан номуносиб сўзларни ёғдирар; чамаси хотини сувга кетганини эслайверса сув ҳам шунчалик ёдига тушиб, томоғи қуриб-қақшаб бормоқда эди.

Унинг нигоҳи қуда аёлга тушиб, кўзларини пирпиратганча, анчайин хижолатомуз бир алфозда туриб қолди.

— Э, келинг! — деди сўнгра тилга кириб. — Кўрмайсизми, кетганига бир соат бўлди, ҳали дарак йўқ, гап сотиш ҳам эви билан-да!

— Сув қуриган, — деди аёл. — Келишда кўрдим. Хотин-халажлар челақларини кўтариб, очират туришибди.

Бу гапдан сўнг Мирза Бадалнинг томоғи баттар қуруқшаб кетди.

Сўкинмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаётганди, ким билан юзма-юз турганлиги ёдига тушиб, базўр тилини тийди.

— Баҳай, тинчликми? — деб сўради.

— Қудангиз... қудангиз... — аёл гапиролмай қолишдан кўрққандек шоша-пиша муддаосини баён этди. — Қурти мурт учиб, ётиб қолсалар бўладими?

— Зардаси қайнагандир? — тусмоллади Мирза Бадал. — Қудам ҳам 'носни кўп чекадилар.

— Қайдам...

Мирза Бадал ким қандай касалга чалинганидан қатъи назар, уни зарда бўлган, дея гумон қилади. Бу тахмини ҳали ўзидан бўлак бирор беморга тўғри келмаган.

— Ҳозир бораман, — деди у. — Болалар қатта!

— Мардикорга кетишувди...

— Ҳа-я, ҳали қайтишмабди-да... Бораверинг, ҳозир етиб бораман.

— Тезроқ боринг, — тайин қилишдан ўзини тиёлмади аёл. — Ёлғиз ўзим кўрқаман.

— Нимадан кўрқасиз, — далда берди қудаси ҳам ўзини алланечук ғалати ҳис этиб. — Иссиқ жон дардга чалиниб, тузалади — худонинг хоҳиши-да!

— Тўғрику-я... — чайналди аёл. — Нимаики бўлсаям барвақтроқ бораверинг. Еки билла-билла юраверинг, сувни ўшатта ичарсиз.

— Билла-билла борсақ бўлмас, — мулоҳаза қилди Мирза Бадал. — Одамлар гапиришади: «Деҳқонбой ака оғир эмиш, тилдан қоптиймиш, фалонмиш-пистонмиш», деб ваҳима кўтариб юборишади, қўйиб берсангиз, соғниям касал қилишади.

Бу гап аёлга маъқул тушди. Шундай оддий бир нарсага ақли етмаганига куюнди, сўнгра ўзига-ўзи далда берди: э, хотин кишининг фаҳм-фаросати билан эркакники баробармиди?

Пастак шифтли кулбада Деҳқонбой ака ҳамон тўлғона-тўлғона «оҳ» уриб ётарди. Унинг оёғи остида аёли тушмуғини тиззасининг кўзига тираб мўлтираб турар, нима қиларини билмасди. Тўнқарилган челақ устида ўтирган Мирза Бадал эса парвойи фалак, чамаси, бунақа касалларни кўравериб-кўравериб, кўзи ўбдан пишиб кетганди:

— Айниқса, Шукур мўйловнинг носи одамни ёмон зарда қилади. Баччағар оҳакни кўп қўшади-да! Ана-ана, тўлғанишингиздан аён, инқиллашларингиздан кўриниб турибди — зарда бўлгансиз. Мен ҳам худди шундай тўлғангандим, худди шундай инқиллагандим — дўхтирга обориб, елим ичак тиқишди.

Мирзо Бадал бир зум ўйланқираб турди-да, ўз мулоҳазаларига хулоса ясади:

— Сизни ҳам дўхтирга обориб, орқангиздан елим ичак тиқиш керак — энгил тортасиз.

— Э, йўқ, йў-ўқ! — қўлини ожизона тўлғаб, сас чиқарди Деҳқонбой ака. — Улсам ўламанки, дўхтирга бормайман.

— Бормасангиз бўлмайди, — деди Мирза Бадал. — Дард эзиб қўяди. Уғилларнинг шу вақтда мардикорликка кетишгани ёмон бўлибди. Дўхтирлар дарров қўлга қарайди — йиққан-терганингиз бўлса, элтиб бериш керак. Анави Мадамнинг боласини жаворона ўлдириб юборишди — шунақа пайтда зикналик қилмаслик керак-да! Менга елим ичак тиқишгандаям бир эчки элтиб берганман, бундан сизнинг хабарингиз бор.

Деҳқонбой ака терс ўгирилиб ётмоқчи эди, оғриқ баттар ҳуруж қилди-ю, чидолмай додлай бошлади. Оталарининг анча-мунча оғриққа «ғиқ» этмай кетаверишини яхши билишган, ҳозир пойгакда худди оналари сингари тумшукларини тиззаларига тираб ўтирган икки қизнинг кўзёшлари шашқатор бўлиб, чидолмасдан:

— Отажо-он! — дея уввос тортиб юборишди. Аёлнинг мижжаларида ҳам ёш айланди.

Мирза Бадал хотиржам эди.

У дам аёлга, дам қизларга олайиб қараб қўярди. Ахийри чидолмади шекилли, томоқ қириб:

— Бўлди-да! — деди. — Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, аза очмоқчимисизлар... Дар-

дини берган худо давосиниям беради-да, йиғлаган билан кўлларингдан нима иш келади?

Бу сўзлар Деҳқонбой аканинг қулоғига чалиниб, аҳли оиласига далда бермоқчи бўлдимми ёинки ҳақиқатан ҳам эсига тушдимми, дарди бир ёқда қолиб, картошкани сўзлади. Овози зўр-базўр, эшитилар-эшитилмас чиқди.

— Ҳо-ой куда, — деди Мирза Бадалга — Ҳаво тузукми? Ёмғир ёғай демаяптими? Картишканинг устига чодир-подир ҳам ташлаб қўймовдик.

— Ёмғир ёғмаса керак, — тусмоллади Мирза Бадал. — Лекин, ҳар эҳтимолга қарши ҳаракатингизни қилиб келганингизда бўларди.

Қудасининг шафқатсизлигидан Деҳқонбой ака озорланди.

— Дўхтир қақирсангиз бўларкан, — у гўё «сенларга куним қолгунча дўхтирларнинг тиғи остида ўлиб кетганим яхши-да», дегандай тўрсайиб олди.

Мирза Бадал чиқиб кетди.

Чамаси, бирор соатлардан сўнг «Тез ёрдам» етиб келди.

Дўхтир Деҳқонбой акага ёмон зўриққансиз, чамаси вақти-вақти овқат емай ишлаган бўлсангиз керакки, ичакларингиз бир-бирига ўралашиб қолган, деди. Ва ётқизмасак бўлмайди, дея қўшиб ҳам қўйди.

Бу киши зарда бўлган, ўзиникини маъқуллашга тиришди Мирза Бадал ялинчоқ товушда, елим ичак тикинглар. Сўнгра негадир дўхтирни ҳадеб бир четга имламоқчи, кўзларини сирли-сирли қисмоқчи бўларди. Таассуфки, бунинг ҳеч уддасидан чиқолмасди.

— Елим ичакларингизни бераверинглар, — деди ахийри мурдаосини очикдан очик айтишга қарор қилиб, — биз рози қиламиз. Мана, ўзлариям тўплаб қўйган картишкालари бор. Билсангиз, бу одам катта деҳқон. Ҳа-а, шундоқ.

Дўхтир негадир унинг гапларига унчалик эътибор бермади.

Деҳқонбой акани машинага солиб олиб кетди.

Икки ҳафта деганда тузалиб чиқди.

Рухиятида ҳам ўзгаришлар содир бўлганди.

Саркашлиги баттар ошганмиди, ҳалимдай юмшаб қолганмиди — буни айтиб беролмаймиз.

Ҳар ҳолда азобда ўтган ўша кундан, ўша тундан катта сабоқ чиқариб олгани тайин. Кўзларини бир нуқтага қадаганча тўрсайиб туради-туради-да, дабдурустан, худди томдан тараша тушгандай:

— Хўш, қаёққа? — деб қўяди.

Бу савол кимга қарата айтилганини атрофдагилар ҳамиша пайқамай қолишади...

Мўминнинг ери

Ёнғоқ қари. Шохлари тарвақайлаган, танаси бужир. Бундай дарахтлар оз бўлсаям, бор. Аммо, бу бошқача.

— Бу — Мўминники.

Кўнгли ёлғизликни истаса, шу ёнғоқни қора қилиб йўлга тушади.

Одамнинг тафтани одам олади.

Мўмин деган одамнинг тафтани негадир ана шу ёнғоқ деган дарахт олади.

Бир қора қумғон, увадаси чиққан эски кўрпача ёнғоқнинг айри шохида қистириғлик турган бўлса, Мўминнинг аҳли мўминдай юргани. Бу нимарсалар айри шохдан олинган бўлса, билсинги, Мўмин бошқачароқ бир кайфиятда: шундай чоғларда биров уни йўқламагани дуруст. Йўқласаям кўзига бало-қазодай кўринади. Буни сиртдан билдирмаса-да, шундай.

Баъзан одамниям тинч қўйиш керак.

Ҳатто орқасидан ҳам гапирмаслик керак — ёлғизлигига халақит бермасин.

Шундай қилинса, бу кайфият ўткинчи ҳолатга айланади.

Ёнғоқ билан гаплашаётган одамга барча гап-сўзлар эшитилиб туради, ҳамма нарса кафтдагидек аниқ кўринади. Ортиқча ҳаракатлар қалбини жунбушга келтиради.

Мўмин — якка йигит. Онаси бор, қон босимнинг кўтарилиб кетаверишидан қийналади. Унинг кулоқларида, чаккаларида ҳамиша қора райхон, бир-икки дастасини қўлидаям ушлаб, доим ҳидлаб юради.

Холжон деган аёли бор. Камсуқум.

Отаси урушга кетиб, Мўмин туғилган.

Отаси қайтмаган.

Мўминнинг таржимаи ҳоли шу. У отасининг томи ҳар йили бир марта сувоқ талаб қиладиган шифти паст уйда яшайди. Онасининг айтишича, илгари одамлар баланд, шифтлар паст бўлган экан. Мўминнинг назарида, энди одамлар паст, шифтлар баланд.

Ёнғоққа келсак...

У Мўминдан кўпроқ нарсаларни кўрган, Мўмин учун омон қолган..

Гап бундай.

Мўминнинг томорқаси қишлоқдан икки-уч қақирим юқорида, қияликда. Унинг ён-верида бошқаларнинг ҳам томорқалари бор. Ҳаммаси олти сўтиҳдан. Ёнғоқ битта.

Илгари сон мингта бўлган, дейишади. Бир вақтлар шу ерниям умум мулкига айлантириш фикри туғилган. Хўш, мошин, комбайнлар бу дарахтзорда қандай юради? Йўли осон — кесишган. Мўминнинг ерига етгандагина ҳаммаёқни умумникига айлантириш талвасасидаги одамнинг калласига туйқусдан бу ёнбағирда мошин, комбайн нари турсин, ҳатто трактор ҳам юролмайдик-ку, деган фикр келган...

У йўқ, бу йўқ, ишқилиб, умридан берган экан.

Мўмин — ўқитувчи. Қўли бўшади дегунча, кетмонини олиб томорқасига чиқади, сабзи-картошка экиб, билганича деҳқончилик қилади.

Бу йил экин эколмади, қўли калталиқ қилди.

Отасидан қолган уй путурдан кетди, бузишга кўнгли бўлмади: ёнидан пойдевор олди. Лойдан боши чиқмай қолди.

Кун чошгоҳга етай-етай деганда афти бужмайган, кулф соқол бир киши унинг ҳовлисидаги эшак олма соясига, тақир ерга келиб ўтирди.

Узига ўзи гапирётгандек:

— Яна Худоёр ака дейсан-а... — деди.

Сўзининг оҳангига қараганда у бугун қайсидир паллада келиб, лойхонадан лой чиқараётган Мўмин билан суҳбатлашган кўринади. Чамаси, қандайдир иш чиқиб қолиб ёки Мўминга халақит бергиси келмай суҳбатни чала қолдириб кетган, бундан азбаройи кўнгли тўлмаганидан яна келиб ўтирган жойи эди.

— Жарнинг бўйлари ҳам кета-кетгунча, хў-ўв Етимқишлоқнинг тумшугигача бизнинг ерлар эди. Нега ишонмайсан-а?! Мен анавундай вақтимда жардан каптар қувардим. Кечқурун ҳолдан тойиб... уйга келсам, қаёқларда сандироқладинг, деб раҳматли отам сўроққа тутарди. Ростини айтишга... негандир кўрқардим. Елғонни эплөлмасдим. Қулоқ чўзилиб, жон ачигач, қандай гуллаб кўйганимни ўзим билмай қолардим. У киши дарҳол юмшардилар, ипакдек майин тортардилар: майли, каптар қувмаган бола боламини, қувавер ўғлим, бировнинг ерида қувибсанмики, ўзимизники-ку, дердилар...

— Ие-е...

— Фақат эҳтиёт бўл, дердилар... Анаву, Етимқишлоқнинг ёнбошидаги адирлар ҳам бизларнинг — Ахтачининг ерлари эди. Сени анаву шалпанг-қулоғингдай вақтларимда ўтга борардим... Раҳматли отам...

— Жар бўйлариям, адир ҳам бизники бўлса, Етимқишлоқники қаерда, Худоёр ака?

— Яна Худоёр ака дейсан-а... Уларда мулк бўлмаган, бўлганида Етимқишлоқ атармиди?

Мўмин беш-ўн қадам нарида, ер супа ёнидаги текис жойда гувала кўяётган аёли — Холжон тарафга илкис нигоҳ ташлаб олди. Унинг ияги қалтираб, ранги ўчириқираганини Мўмин пайқади.

— Жағинг қаришсин, — деб пичирлаганиниям эшитиб, йўталиб қўйди.

Чолга қаради. Эшитмабди.

— Бизларниям... Ахтачи дейишади-ку?

— Ҳа-а... Нима дейишсин йўқса?

— Энди-и...

— Ота-боболаримизнинг уюр-уюр йилқилари бўлган — ер катта, адир катта, нияям қилишсин? Келиб-келиб... Мана энди-и... Бизни сиқиб қўйган жойлари шу! Жар бўйлариям энди уларда. Қўлларидан келса, каптарниям улар қувсинлар, йилқиларниям улар боқсинлар! Қувишолмайди, боқишолмайди — қонида йўқ-да, қонида йўқ! Яна Худоёр ака дейсан-а...

У соқолини тутамлаганча дарғазаб бўлар, аҳён-аҳён кимларгадир ғойибона мушт дўлайтирар, Мўминга таҳдидли оҳангда гап ўқтирарди.

Холжон чидолмади. Урнидан турди.

— Ул-э! — деди ижирғаниб.

Сўнгра уйга кириб кетди.

Қулоқларию чаккасига одатдагидек даста-даста райҳон тақиб олган кампир нариги ёқдаги нашватининг соясига етганди. Холжоннинг уйга кириб кетганини кўриб, ғивирсиб ўрнидан турди. Инқиллаб-синқиллаб, улар томонга кела бошлади.

— Тўғри айтасиз, Худоёр иним, — деди у. Ҳамма гапларни эшитиб ётган экан-да! Келинидан истиҳола қилиб базўр ўзини босиб турган кўринади. Сўнгра шипшигандай қўшиб ҳам қўйди: — Энди-и, улар ҳам одам сон-саноғига кирди-ю!

Мўмин онасига сал оғриниб қаради.

Дарров кўзини олиб қочди.

Ота ўрнида ота, она ўрнида она бўлиб ўстирган кампирга шундай қараганидан ўзини-ўзи ёмон койиди.

Кампирнинг гапини ўғли ҳеч қачон икки қилолмаслигини Худоёр яхши биларди. Фурсатни бой бермай, асл муддаога кўчди.

— Мўминбой, бу йил томорқага бормай қўйдинг...

— Қўриб турибсиз-ку!

— Қўриб турибман, кўриб турибман. Якка отнинг чанги чиқмаси шу-да! У ёққа етсанг, бу ёғи қолади, бу ёққа етсанг у ёғи қолади...

Кампирнинг кўзи ёшланди:

— Худоёр иним, ундай деманг. Якка бўлсаям мингтага татирли...

— Шундоқ-шундоқ! — такрорлади Худоёр айтган гапидан афсуслангандек муж-мал бир оҳангда. — Иморат иши оғир...

Кампир бош қимирлатиб, маъқуллаб:

— Одамнинг илигини қуритади, — деди.

— Томорқангни бўш қолдирсанг, оғзига кучи етмаганлар гапиришар, яхшиси, бу йил мен ишлатиб турай...

Мўминнинг кўзи ярқ этиб очилди: Худоёрнинг атрофида ўралашиб қолганлигининг, ҳадеб ер тўғрисида гапираверишининг боисини англади.

Индамади.

Розилик белгиси йўқ эди.

Аммо, кампир сахий эди. Орқа-олдини ўйлаб ўтирмасдан ҳеч нарса бўлмасаям, ҳамша ҳаммага нимадир инъом этгиси келиб турарди. Шундай фурсат туғилганидан боши кўкка етгудай бўлди.

— Қани-ку, бирор нарса экиб, у ёқ-бу ёғига қараб турсангиз, Худоёр иним, Мўминнинг қўли тегармиди?

Чол бениҳоя шодланди. Бироқ, буни ташига чиқармади.

— Бекор ётмасин дедим-да... Йўқса, биздаям иш кўп...

— Иш кўп бўлса қўверинг, — Мўмин ичида онасидан ранжиди: нимага туриб келдилар-а, соялаб ётаверсалар бўлмасмиди?

— Э, йўқ... — Худоёрнинг хуши бошидан учгудай кўрқиб кетди. — Мўминбой, сен экдинг нима-ю, мен экдим нима — ҳаммамиз бир одаммиз! Худо баракасини берса, иккимизгаям этиб ортади.

Худоёр яна лақиллаб, тилимдан илиниб битимни бузиб қўймай дегандек, туриб жўнаворди. Кампир мамнун кўринарди.

— Худоёр жўжабирдай жон, — деди у ўз саховатининг аҳамиятини тушунтириб. — Шўрлик, ҳеч кун кўрмаган. Бари-барига етмай юради, ота-бобосидан кўр қолмаган-да!

— Ҳамма ерлар бизники эди, дейди-ку!

Кампир кулди.

Сўнгра чеҳраси маъюс тортди.

— Бэ-э... — деди худди хуштак чалаётгандек қилиб, — уларда ер қаёқда эди. Бировларнинг эшигида кунни ўтган...

Холжон чиқди.

Аланглаб, Худоёрни кўрмагач, чеҳраси ёришди.

Кетдими, дегандай Мўминга қаради: унинг чеҳрасида қандайдир нохуш ҳодисадан дарак берувчи ифода кўриб, хавотирланди. Бироқ, қайнонасининг олдида сўраб-сўриштириб ўтиришга ботинмади.

Этагини липпа уриб, чўнқайиб ўтирди-да, яна гувалага киришиб кетди.

...Мўминнинг ўқитувчилигини айтиб эдик. Тарихдан дарс беради. Адабиёт ўқитувчилари у ёқ-бу ёққа кетиб қолишса, уларнинг ўрнигаям балоғардон.

Бир кун шунақ «ўринга кириш»ларнинг бирида «Қутлуғ қон»ни тушунтиришга тўғри келиб қолди.

Болалигида ўқиганди.

Китобни қайта варақлашга фурсат йўқ. Қўнғироқ чалинганда илмий мудир Уринбоев қўлига журнални тутқазди:

— Бир амалларсиз. Шералиев сўрамай-нетмай кетиб қолди. Ҳойна-хой, бозорга кетган.

Уринбоев чора кўрамиз демади.

Билади, Шералиев дўқ-пўписаларни назар-писанд қилмайди, қайтанга, бурун катлари керкиб, жаҳлланади:

— Қўлингиздан келса, дарсингизни олинг, маълим, — дейди.

Уринбоевнинг қўлидан унинг айтгани келмайди. Ичида: «пули кўпайган» дея алам билан ўйлайди. Узиям шу дардисар «қоровул»ликни ташлаб, Шералиев сингари бозор-учарга аралашиб кетгиси келади.

Бошқа ўқитувчи бўлганида малолларди. Бундай ҳолда кам ҳақ тўлашади.

Журнални қўлтиқлаб синфга кирди. Уни кўриб ўқувчилар суюнишди: Шералиевни ёқтиришмасди.

Гап тақалиб, Мирзакаримбойга келди.

— Асардаги салбий образлардан бири Мирзакаримбой, — деди Мўмин.

— У — ижобий-ку! — чиранди олдинги партада Ёлғиз ўзи ўтирган найнов бола, бирдан кўзлари ола-кула бўлиб кетганча. — Маълимимиз шундай деган!

— Ие, нега? — Мўмин ҳайрон қолиб, найновга беихтиёр савол аломати билан қаради.

— Йўлчи Мирзакаримбойнинг олдига келди, а?! — Найнов бўйинини чўзиб қичқирди.

Мўмин қизиқсиниб қолди:

— Хў-ўш...

— Ерни сотганини айтди, а?!

— Хў-ўш...

— Мирзакаримбой унга бу ишни бекор қипсан, дейди. Йўлчи ери бўлатуриб, унда ёлчиғиб ишламаган, у — такасалтанг. Мирзакаримбой эса... ер қадрини билади, у — ижобий!

Найнов ўз тантанасидан завқланиб, теварак-атрофга ғоз қараш қилиб қўйди.

Унинг мантиғи Мўминни ҳақиқатдан ҳам довдиратиб қўйди. Йўлчи иложсиз эди, ерини сотмаса бўлмасди, деб гапни айлантириб кўрди, барибир ўзининг кўнгли тўлмади.

Дили хуфтонланиб чиқди.

«Шу тирранча билганини мен билмасам-а», деган ўй ич-этини кемирди.

Бўлари бўлганди.

Ўзини сўккани билан, ачингани билан фойдаси йўқ — унинг ерида қулф соқол Худоёрнинг экини баравж ўсиб ётибди.

Мўмин мактабдан чиқибоқ томорқасига боришга аҳд қилди.

Йўлга тушди.

Жарлик қирғоғидаги ариқ ёқалаб кетган ёлғизоёқ йўлдан бораркан, Мўмин ўзини худди ўғирликка кетаётгандек ҳис этарди, Ерни-ку бу йил Худоёрга берган бўлсам, у ёқда менга пишириб қўйибдимиде деган ўйдан оёғи товсиллагани товсиллаганди.

Ёнғоқни бемалол кўрса бўладиган жойга етди.

Ана у — қияликда кўр тўкиб турибди.

Мўмин тўхтади.

Қандайдир қониқиш ҳис этди: нимаики бўлса, турибди-ку, шунинг ўзиёқ ҳаётнинг бардавомлигидан дарак беради-да!

Ўша-ўша..

Қари.

Шохлари тарвақайлаган, танаси бужур.

Имкон кўтарса, Мўмин кўнғизчалар тешавериб ичини ғовак қилиб ташлаган тезаклардан бир этак териб бориб, унинг остидаги ерўчоққа кумғонни қўйиб чой қайнатарди.

Увада кўрпачасини тўшаб, ёнғоқ шохларига термулиб ётарди.

Бу дарахт — кўрган-да. Майли, Мўминбой, парво қилма, дейди. Кеча униси, бугун буниси — замонанинг зайли. Замонасида эса бет йўқ, турум йўқ, Мўминбой. Билганинг билган, таскин излаб олдимга келганинг тузук. Мен ҳам сени кўриб тасалли топаман, бу қияликда ёлғиз сўппайиб туравериш кимга ҳам ёқарди, дейсан.

Дарахт кўп оҳанжама қилмай, одам тушунадиган қилиб гапирди.

Шуниси тузук. Йўқса, алдақачон Мўминнинг бадиға урарди.

Мўминда гап ташиш одати йўқ. Шунинг учун дарахтнинг нималар деганини ҳам бошқаларга айтиб ўтирмайди. Айтишнинг-да ҳожати йўқ.

Қарши томондан қўлтиғида ўт кўтариб келаётган Мирза чол Мўминнинг ҳардамхаёл турганини кўриб, ажабланди.

— Ҳорманг, маълим?! — деди ажабланганини яшириб ўтирмай. — Йўлнинг ўрта-сида туриб қолибсиз?

Мўмин хижолат чекди. Ўғирлик устида қўлга тушгандай, қизаринқираб:

— Шунда-ай... ўзи-им... — деди.

Кейин четланди.

Мирза чол ўтиб кетмоқчи эди, бироқ, нимадир ёдига тушиб, Мўминга ўғирлиди:

— Уй битдимиди?

— Битаёзди.

— Йигит кишига иш дегани ҳеч нарса...

Кейин кетаверди.

Мўмин у айтмоқчи бўлган гапини айтмаганини пайқади. Ортидан эргашди.

Йўл адоғига етгандагина, Мирза мол айтди:

— Одам меҳр қўйган нарсасини қўлдан қўлга ўтказиб юборавермайди, Мўминбой.

Мўминнинг ранги бўзариб кетди. Шошилмай, бир маромда қадам ташлаб кетаётган чолнинг ортидан қарахлалиб қараб қолди.

Уйда ўтиролмади.

Говгумда яна йўлга тушди.

Мўмин деган одамнинг тафтини ота ўрнида ота, она ўрнида она бўлиб ўстирган, ҳаммаёғидан қора райҳоннинг бўйи анқиган соддадил кампир ҳам ололмади.

Эртақларда ўқиганди... ёр висолига эришган ошиқ мурод-мақсадига ҳам етиб, бу дунёдан шоду хуррам яшаб ўтар экан. Бироқ, ёр висолига етишган ошиқнинг кейинги ҳаётига доир ҳеч эртақ эшитганмисиз? Йўқ! Арзимамайди. Ундан хаёл арғумоғига сувор бўлиб излайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Мурод-мақсадига эришиб шоду хуррам бўлмоқ — эртақнинг адоғи. Тамом! Ул арғумоқ ҳам учаётган аршу аълосидан қулаб тушиб, заминнинг энг майда, энг арзимас жониворларидан бирига айланади.

Етимқишлоқдан олиб келгунча хаёлининг арзандасига айлантирган Холжон ҳам ололмади унинг тафтини.

Мўмин деган одамнинг тафтини ёлғиз ўша... ёнғоқ деган дарахт олади.
Бироқ, у шу ҳамдардининг олдиғаям эмин-эркин боролмайди.
Бировга вақтинча топшириб қўйган бўлсаям, бировнинг кўнглига келмасин деган андишага боради.

У уйга қайтди.

Коржомасини кийиб, янги иморатнинг майда-чуйда юмушлари-ла овунишга уринди.
Бўлмади.

Хаёли чалғийверди.

Қоронғи тушишини интиқ кутди.

Эх, қанийди, қуёш тезроқ бота қолса!...

Худоёр деганлари кечаси уйдан бир қадам ҳам ташқарига чиқмайди.

Бирон бир бурчакка танда қўйиб, бола-бақраларига ҳам нималарнидир тушунтир-моқчи бўлади. Куюнади: сизлар каптар қувишни билмайсизлар, йилқиларни бир-биридан фарқламайсизлар, Худоёрни яна «ота» дейсизлар...

Уларни «ўқитади».

Сабоғи ҳамиша бир хил, битта мавзуда. Ахтачи ерларининг сарҳадлари, қўлдан кетган жарликлар, тупкалар, адирлар...

Бу болаларнинг меъдасига тегиб кетган.

Эшитаётгандек бўлиб ўтиришади-ю, хаёллари бошқа ёқларда кезинади.

Худоёрга фарқи йўқ.

Ўзи тўқиб, ўзи ишониб қолган ривоятлари-ла, ҳаммани боғлаб олишга жаҳд қилаётганга ўхшайди.

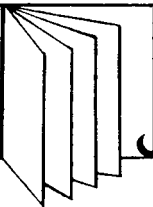
Маили, сўйлайверсин!

Ҳар кимнинг ўз ривояти бўлгани тузук.

Мўминни эсга олмаса, бас!

Жилла қурса, шу кеча...

Ўзбек
җонгузи

Маданиятлар

Ассалому алайкум.

Сизларга ва Қуръони карим тиржимони, шарафли инсон Алоуддин Мансурга самимий миннатдорчилик билдираман. Ҳозир Қуръони карим маъно таржимасини муқовалаб, китоб ҳолига келтирдим. Уткир ака, Сиздан ва Алоуддин акадан илтимосим шуки, икки оғиз-икки оғиз дастхат сўзи ёзиб берсангизлар, ўша китобга тиркаб қўймоқчиман. Яна бир фикрим шуки, «Ҳаж» сурасида икки жойда сажда ояти бўлса керак. Агар фикрим тўғри бўлса, китоб қилишда бунга эътибор берилар... (шундан кейин хат муаллифи ҳуқуқий давлат, Наманганда тузилган «Адолат» уюшмаси ҳақида шахсий фикрларини ўртоқлашган). Дастхатларингизни кўтиб қолувчи мухлисингиз:

Ҳожиёв Шокиржон, 716043, Наманган шаҳри,
1 микрорайон, 7-«А» уй, 33-хонадон

Юсуф Жумаев

ГАРЧИ УЛУҒБЕКНИНГ ЗУРЁДИДИРСАН...

Машраб ғазалига мухаммас

Минг йил яшаб, минг йил кутсам, мени йўқлар кишим борму?
Дунёдан интизор ўтсам, мени йўқлар кишим борму?
Тупроққа қўшилиб йитсам, мени йўқлар кишим борму?
Наманган шаҳридан кетсам, мени йўқлар кишим борму?
Ғариблик шаҳрида юрсам, мени йўқлар кишим борму?

Ғанимлар бирла қондошим, тошидан ёрилган бошим,
Ғайрга дўст қалам қошим, ўту осмон ичу тошим,
Душманам олдида ошим, билмам, қайда қолар лошим,
Қани қавму қариндошим, бу йўлда бўлса йўлдошим,
Кўзимдин оқизиб ёшим, мени йўқлар кишим борму?

Ғабиблар ўқидан учдим, Адам саҳросига тушдим,
Танҳоликдир — менинг кўшким, жудоликдир — менинг кўшким,
Ғаёлда белидан кучдим, ёвимнинг боғида қушим,
Муҳаббат шарбатин ичдим, қозондек қайнабон тошдим,
Бу фоний дунёдин кечдим, мени йўқлар кишим борму?

Бағрингда кечган бор бало, менинг бошимдадир дунё,
Ишқда ҳижрондир — ибтидо, ишқда ажалдир — интиҳо,
Дилни қон қилди истило, бошни дор қилди истило,
Тушубдир бошима савдо, рамузи ишқдин ғавго,
Ўзига айлади шайдо, мени йўқлар кишим борму?

Эл жоҳил, иззатим йўқдир, шу боис қудратим йўқдир,
Ғазонча қимматим йўқдир, ишончли улфатим йўқдир,
Қунимда роҳатим йўқдир, тунимда ишратим йўқдир,
Турага тоқатим йўқдир, юрага ҳолатим йўқдир,
Юракда ишқ ўти чўхдир, мени йўқлар кишим борму?

Совуқ шамолдир бу олам, менчи яйдоқдаги бир шам,
Қисмат бунчалар бекарам — айлар нодонларга карам,
Одамлар ичра йўқ одам, пойига бош урай десам,
Қарорим йўқ турай десам, Наманганда юрай десам,
Жаҳонни сайр этиб кезсам, мени йўқлар кишим борму?

Замонлар ўзгарар, лекин, шоирга бахт буюрмайдур,
Ғаддорлар минади мудом, оқилга тахт буюрмайдур,
Халқнинг кўзи очилмайдур, Юсуф ашқини кўрмайдур,
Бу мискин зор Машрабни киши ҳолини сўрмайдур,
Бу ердан бош олиб кетсам, мени йўқлар кишим борму?

Фақирнома

Мен бир фақирдирман, фақирман, фақир,
Ҳаттоки фақирлар этишар таҳқир.

Отам фақир эди, онам ҳам фақир,
Миллатим ҳам фақир, элим ҳам фақир.

Фақирнинг боласи шоҳ бўлармиди,
Жуда нари борса чиқади шоир.

Ерда хазон фақир, кўкда ой фақир,
Фақир осмонда ҳам ҳаттоки фақир.

Мурод манзилига етолмас ҳаргиз,
Фақир — кўзичоқдир, замона кашқир.

Нетай, тупроғимда кибордан-кибор
Киборлар тақсирдир, манманлар тақсир.

Нодонлар осмондан келганда Юсуф,
Сен, шоҳлар ҳам ётган тупроқдан гапир.

Бугунги авлодга

Бобом Хоразмий деб керилгунингча,
Карра жадвалини ёд ол, авлодим.
Манман туйғуларга берилгунингча,
Изла жаҳолатга завол, авлодим.

Гарчи Темурзода, Бобурзодасан,
Қудратинг йўқ ҳатто чумоличалик.
Ахир, қачонгача ухлаб ётасан,
Хаёлинг қуёшнинг хаёличалик.

Гарчи Улуғбекнинг зурёдидирсан,
Ажрата олмайсан Ғарб билан Шарқни.
Фақат аждод шаъни яшнатмас Ватан,
Фақат аждод шаъни кутқазмас халқни.

Чоҳдасан, ўйлайсан чўққидаман деб,
Ватанинг чоҳдадир, элинг чоҳдадир.
Қуроқ уммонлари Оролдек ўлиб,
Тизгининг жаҳолат номли жоҳдадир.

Кўз очиб бундайин оламга бир бок,
Борсан қайси элнинг эътиборида?!
Бир замон шоирлар сўраган тупроқ,
Бу кун сўқирларнинг ихтиёрида!

Авлодим, қарагин, тепангда осмон,
Пойингда она юрт: номурод, мискин.
Арслон боласи бўлмасин қуён,
Арслон боласи арслон бўлсин!

* * *
Абрли кун чиқарми қуёш,
Булутли кеч моҳ чиқадими?
Тўғри айтдинг, жоҳил замондош,
Шоирдан ҳам шоҳ чиқадими?!

Нодонлардан шоҳ чиқар бу кун,
Ёмонлардан шоҳ чиқар бу кун,
Қуёнлардан шоҳ чиқар бу кун,
Шоирдан ҳам шоҳ чиқадими?!

Шоир бўлган буюк Темур ҳам,
Улуғбек ҳам — қуёшли олам,
Жаҳолатга эл экан қарам,
Шоирдан ҳам шоҳ чиқадими?!

* * *

Ҳамма учун қайғуриб, ўзим кўчада қолдим,
Ҳамма иссиқ тўшақда, совуқ кўчада қолдим.

Ҳеч кимни унутмадим, барча мени унутди,
Ёлғизлик деб аталган ғамли гўшада қолдим.

Қуриб битди дунёда диёнат дарахтлари,
Ғариблик — муҳлик бўлган ўтли решада қолдим.

Ҳиёнат кулатмоқда ишонган тоғларимни,
Минг шуқур, вафо номли қадим пешада қолдим.

Кимсасизлик дардини чекмасин ғанимим ҳам,
Муздаги ой аксидек, Юсуф, кўчада қолдим.

* * *

Ҳиёнатдан яралган жонлар
Диёнатли бўлармидилар?!
Шўр тупроқдан битган қўрғонлар
• Тароватли бўлармидилар?!

Мол туёғи остида барг жим
Эзилгандек, эзилар қалбим,
Фарзандига ҳимматсиз қавм
Саховатли бўлармидилар?!

Умид қилмас дили маҳзунлар,
Тўқ бўлар деб шўрлик юпунлар,
Нодонларга қолган бу кунлар
Саодатли бўлармидилар?!

Афсонадир меҳр дегани,
Мажнун, Фарҳод, Тоҳир дегани,
Ёлғон бўлса шоир дегани
Ҳароратли бўлармидилар?!

Олимжон Бўриев

**МЕҲРИНГДАН
КЎЗЛАРИМ
ҚАМАШАР ЭДИ**

Менга ором бермас туйғулар жанги,
Шубҳа-гумонлардан юрагим вайрон.
Кўзимга ёзилган гулларнинг ранги,
Сенинг юзларингдан кўчгандир, инон.

Мусаввир хаёлин ром этган жисминг,
Лекин чизолмади расмингни бир бор.
Эзгу қасам каби такрорлаб исминг,
Тунлари ухламай чиқаман бедор.

Васлинг умидида мендай ёнган ким,
Хаёлинг доимо айлади ҳалак,
Сўнги япроқларин ёзганда ишқим,
Қуёшимни олиб кетма, эй малак!

Сен менинг қалбимга солурсан титроқ,
Йўлингга термулиб қоламан ноком.
Хазон япроқларни кўрганда ҳар чоқ,
Менинг юзларимни эсла дилором.

Яраланган кушдек сезганда ўзни,
Ёр васлига учмоқ сўнги армондир.
Кўпларнинг қалбига ўт солган кўзни,
Юлдуз қилиб отсанг кўксим нишондир.

Қаён бормай етаклаб борди хорлиғ,
Менинг қасдимга тиг қайрар бу борлиғ.
Муродим бекафан хок бўлмак эрмас
Ва ё ушбу жаҳонга устуворлиғ.
На зоғдек минг баҳор бўлгай насибам,
На гулдек кечгай умрим бир баҳорлиғ.
Кўриб ҳар гулни зил кетмас ичимдан,
Юзин менадан ўгирди бахтиёрлиғ.
Хазон бўлган баҳорлар ёди бирла,
Чекурман андалибдек интизорлиғ.
Олим, устоз сўзига сен амал қил,
Бир иш қилғилки, қолсин ёдгорлиғ.

Кўзингдаги севинч айланди ғамга,
Қисматинг-дуч келдинг бахтсиз одамга.
На таъна айлайсан унга, на дашном,
Ожиз милтирашинг ўхшайди шамга.
«Ярим газ чуқур» деб, аёл лаҳади,
Чидадинг ўлгунча дарду аламга.
Сарғайиб хазонлар баҳорин кутдинг,
Умринг қисқармоқда ўхшаб қаламга.
Меҳрингдан кўшларим қамашар эрди,
Энди андуҳингдан тўлмоқда намга.
Мени дард чексин деб яратган хилқат,
Сени табиб қилиб берган оламга.

Қора тун,
Қалбимни эзасан бунча —
Юрагимда ётар
Тоғдек оғир ғам.
Тонггача гул бўлиб
Очилган ғунча,
Бунча қон қилмагай
Булбулини ҳам.

Қора тун,
Қарғалар буңча шодумон —
Кўмирдай кўзлари
Ёнгувчи чароғ.
Юлдузларин ютиб юборган осмон,
Булутлар ичида
Ойнинг қалби доғ.

Қора тун,
Дунёни унутган мастлар,
Қаҳқаҳа отишар
Шаробдан сархуш,
СПИДдан кўркмаган шаҳватпарастлар,
Ғарлар оғушида
Кўрар ширин туш.

Қора тун,
Кўнгил ғаш,
Шеър завқи ҳам йўқ,
Безовта юрагим
Қилади дук-дук.
Умр — ўлим сари
Учаётган ўқ!
Қора тун,
Дунёнинг
Оқибати йўқ!

Лойиққа назира

«Заминда бир замон Лойиқ бор эрди»,
Гоҳи масту гоҳи хушёр эрди.
Эди махмурлиги байту ғазалдан,
Хушёр сўз шоҳи дунёдор эрди.

«Бир кўзлиғ шоҳ эрур, кўрлар юртида»,
Кучсизлар кул эрур, зўрлар юртида.
Минг шер — арслонлар хор бўлди, э воҳ,
Охири, малаху мўрлар юртида!

«Менинг дарё дилимни ёд этгил»,
Дилингда бир булоқ бунёд этгил.
Орол тўлмас экан кўз ёшимиздан
Аму Сир қайда деб, фарёд этгил.

«Урушқоқлар учун тинчлик урушдир»,
Талашдир, ўлдириш, қонли юришдир.
Аларнинг қорни то ёрилгунича
Сўна янглиғ эл қонини сўришдир.

«Бошлиқнинг вале; боши йўқ ўлса, не қилай?»
Оч элни еяроши йўқ ўлса, не қилай?
Олғай медалу қўйғай ўзига ҳайкал,
Ўлганда қабртоши йўқ ўлса, не қилай?

«Мададкоринг муҳаббат бўлсин, эй гул»,
Сени тарк этмасин саргашта булбул.
Тирикларга, тирикларга насиб эт,
Чиқиб бозору мазор борма буткул.

«Ўпай, дарё лабига кел, лабингдан»,
Сочингдан гоҳу гоҳ ой, кавкабингдан.
Мени жаннатда деб, ҳис қил париваш,
Лабимни узмасанг гар ғабғабингдан.

«Хаёлан мен сени бунёд этурман»,
Сени деб, ўзни сўнг барбод этурман.
Худо сендан мени ногоҳ айирса,
Ўзинг айт кимга ҳам мен дод этурман?!

**Аҳлу аёл
Хожалар аҳлининг хожаси**

Қўғилма

Улар Германияда ўқиган эдилар...

Алифбомиз уфқлари

Ризоуддин ибн Фахруддин

Аҳду аёл

Мусулмон халқлари тарихи ва маданиятининг катта билимдони Ризоуддин ибн Фахруддиннинг «Илми ахлоқ» китоби асримиз бошларида ёзилган. Ун жуздан иборат асарнинг иккинчи жузи «Аҳду аёл» деб номланиб, унда хотин-қизлар адаби ва ахлоқига оид масалалар ёритилган.

Рисолани 1910 йили Оренбургда иккинчи марта нашр этилган босма нусха асосида ЎзФА Шарқшунослик институтининг илмий ходими Тешабой Зиёев амалдаги нмломизга табдил этди.

Инсонларнинг дину дунёларини тузатмоқ матлуб бўлса, энг аввал гўзал хулққа эга бўлмоқ или оилаларни тузатингиз! Оилалар тузалгандан сўнг ҳам дин, ҳам дунё тузалур.

ЙЎЛДОШ

Эй, болалар! Эдилу денгизлардаги кемаларда, (қурукликдаги) темирйўлларда, аравақо машиналарда юрувчилар ел каби учиб — ошиқиб борурлар. Лекин ушбу равишда тез юрсалар-да еюрлар, чой ичурлар, ётурлар, турурлар ва ухларлар, ўйнарлар, кулурлар, қайғурурлар ва кўзёши тўкурлар.

Бундай ҳолларни жуда кўпингиз ўз кўзларингиз ила кўргандирсиз, кўрмаганларингиз кишилардан эшитиб билгандирсиз.

Бу кунда шаҳарлардагина эмас, қишлоқларда ҳам, темирйўлларда, кемаларда юрмаган одамлар оздир. Жуда кўп хотун-қизлар, ҳам ёш болалар кўпми-озми бўлса-да, юрурлар.

Йироқ сафарларга чиққан одамлар ўзларига қулай бўлган бир йўлдош или биргаликда ҳиқурлар. Агарда уйдан чиққанда қулай йўлдош топилмаган бўлса, пароход-ва темирйўл вагонига кирганларидан сўнг бирор йўлдош топарлар ва шунинг ила биргаликда борурлар.

Темирйўл вагонларида, кемаларда юрувчи одамлар кўп вақт ўзлари юруб-боруб турувларидан ғофил бўлурлар, юриб турганликлари дарахтларнинг, тоғларнинг ортда қолганларини кўрибгина хотирларига тушадир.

Биз йўлда эканмиз деюрлар. Қирларда, саҳроларда от-арава ила юрган вақтларида ҳам бундай ҳол бўладир. Синаб кўрган бўлсангиз, ўзингиз ҳам билурсиз.

ДУНЁ САФАРИ

Дунёда яшаб турувчи халқлар ҳам сафар ҳолидадирлар. Ер юзида яшовчи одамлар ва бошқа ҳайвонлар, ҳар бири бир ёққа қараб сафарга чиққанлар ва ҳеч тўхтовсиз бориб турадурлар. Бу халқлар керак еб-ичиб ўтурсинлар, керак уйғоқ, керак уйқуда бўлсинлар, кема ва темирйўл вагонларида бўлганлар мисолида ҳамиша сафардадирлар, борурлар, олдиларида жуда йироқ кўринган нарсалар соат сайин яқин келиб турадир. Янгигина ортларида қолган нарсалар жуда йироқ кетган бўладир.

Темирйўл вагонлари ила сувда сузиб юрган кемаларда ошиқиб борганлари каби дунё сафарига ҳам халқлар жуда ошиқиб бормоқдадирлар.

Ўзларининг дунё сафарига эканларини билмаган ва ошиқиб кетганларини сезмаган кишилар атрофларига қарасинлар. Шул вақт ўзларининг олдинма-катин юриб турмақда эканларини очиқ билурлар, ёшлар кекса бўлганлар, кексалар дунёдан ўтганлар, йўқлар дунёга келганлар, дунёга келганлар ўсиб, мактабларга бора бошлаганлар.

Болалар дунёга келганларида ҳеч нарса билмаслар, бир ишга ҳам кучлари етмас. Сўнгра ўтира бошлайдир, куладир, еядир, ўйнайдир ва оёқларида юрадилар. Тишлари чиқиб, мактабга борадилар. ўқиш, ёзишни ўрганадилар, уйланадилар, ота-она, сўнгра буви ва бува бўладилар. Сочлари оқариб, тишлари тушадир. Беллари букчаяр, кучлари тугар. Демак, бу нарсалар дунё сафарининг ёмлари¹, темирйўл, сув йўлларининг охириги бекати бўлур.

ДУНЁ САФАРИДА ЙЎЛДОШ

Темирйўл вагонларида, кемаларда юривчиларнинг бирор йўлдошга муҳтож эканликларини билдик. Шунингдек, дунё сафарига бўлган одамлар-да, ўзлари учун бирор йўлдошга муҳтож бўладилар. Ўзларига бир йўлдош топадилар. Бу йўлдошга «тириклик йўлдоши» деурлар.

Болалар ўсиб, киши бўлганларидан бошқаларнинг тарбияларидан қутулиб, одам қаторига кирганларидан сўнг бир «тириклик йўлдоши» сайламак одатдир. Тириклик йўлдоши эрлар учун хотун ва хотунлар учун эр бўладилар. Бу дунёнинг низоми қадимдан ушбу равишда келмиш, бундан сўнг ҳам шундай бўлажақдир.

Демак, ушбу йўлдош тутмоқни уйланмак, хотун олмак ва эрга тегмак деурлар. Хотун олмак ва эрга тегмак дунё сафари учун тириклик йўлдошини сайлаб олмак демак бўладир.

Темирйўл вагонларида, кемаларда бўлган йўлдошлар ила тириклик йўлдошлари орасида айирма жуда каттадир. Аввалгиси вақтли йўлдошгинадир. Аммо сўнггиси бир жону бир тан бўлажак йўлдошдир. Тириклик йўлдош умрлик йўлдош бўладир. Ҳар турли қайғулар, ҳар турли шодликлар унинг ила бирга ва ўртоқ бўладир.

НИЗОМ ВА ИТОАТ

Дунёда низомсиз ва тартибсиз бир иш йўқдир; қўшлар ўзлари учун уя ясайдилар. Бу вақт она қўшларга ота қўшлар ёрдам берадир. Она қўш уяда ўтириб бола очган вақтда ота қўш четдан ризқ ташиб, уни тўйдирадир. Болалар чиққандан сўнг ота қўш ила она қўш бирликда болаларини тарбия қиладилар, бирликда ўчишга ўргатурлар. Бу эса, бир низомдир.

Қумурсқани кўрмаган ва билмаган бола бўлмас. Ушбу жуда кичик бўлган маҳлуқ қиш куни учун озуқни ёз куни ҳозирлаб қўядир. Бунинг озуқи ҳар турли донлардир. Қиш бўйича етарлик этиб, уясига донлар йиғадир. Донларга сув тегса, кўкарур, бузиладур. Шунинг учун қумурсқалар қиш учун ҳозирлаган донларини жуда қуруқ асрашга, нам тегмасликка тиришурлар. Агарда бир офат бўлиб, нам тегса, иссиқ ва қуруқ кунларда уядан ташиб, қуёш нури тушиб турган эрга ёйиб қуритадилар. Қуриб битганидан сўнг уялари ичида бўлган омборларига ташиб қўядилар.

Овқат бўлажак донларни биргина қумурсқа сўдраб олишга кучи етмаса, бошқаларини ёрдамга чақирадур. Қумурсқалар ҳеч қайсарлик қилиб турмай ёрдамга борадилар. Донини биргалашиб бошоқдан тортиб олурлар-да, уяларига олиб кетадилар. Қайси бир бошоқ устига чиқиб дон тушириб турадир, қайси бири пастдан шу донларни уяга ташийдир.

Қумурсқалар оғочларда турувчи майда ҳашаротларни тутиб уяларига олиб кетадилар, улардан ҳам ўзлари учун бол ясайдурлар. Бу ҳам низом.

Қумурсқалар низомга итоат қилмаклари урядник², становой³, городовойларнинг⁴ қамчи, милтиқ ва зиндонларидан қўрқиб эмас, балки низом ҳурматли бўлгани учундир. Ақлли ва илмли маҳлуқлар ҳар вақт низомни ҳурмат қиладилар ва ҳурматли бўлгани учун унга итоат қиладилар.

АҲЛУ АЕЛ

Сизнинг ота-оналарингиз, боболарингиз Ислом дини ўргатган равишда бир-бирига тириклик йўлдош — эр-хотун бўлмишдилар. Улар дунё сафарига бир-бирига ёрдам

¹ ём — чопар оти.

² урядник — чор Россиясида уезд полициясидаги энг кичик унвон.

³ становой — уезд полиция бошлиғи.

⁴ городовой — миршаб.

этишиб борадирлар. Қайғую ҳасрат вақтларида бир-бирини юпатадирлар. Сабр қилишга, Оллоҳ таолонинг раҳматиға сифинишга бир-бирини ундайдирлар. Шодлик бўлса, бирга баҳам кўрадирлар. Бошқа болаларнинг ота-оналари ҳам, буви-бувалари ҳам шундайдир. Боболару оталар тарбиясида турувчиларға «аҳлу аёл» деюрлар.

Қушлар, қумурсқалар ва бошқа маҳлуқлар дунёда низом ила турганлари каби аҳлу аёл ҳам бир низом бўйича турадир.

Низомни юритиш учун аҳлу аёл ичида урядниклар, становойлар бўлмас, лекин улар ўз инсофлари ила аҳли аёл низомларини ўрнига келтирурлар. Илмлюю ақлли халқлар низомларни бошқалардан кўрқиб эмас, балки низом ҳурматли бўлгани учун унинг ҳузурида бош букиб, бўйсуниб турадирлар.

Низомларға итоат қилмоқ учун керакли бўлган хизматларни, вазифаларни билиб туриш лозим. Ўз вазифасини ўзи билмаган одам нақадар тиришса-да, низомларни ўрнига келтира олмас. Шунинг учун бу китобда ёш қиз болалар, катта қизлар ва хотунларнинг вазифалари баён қилинадир. Шуларни билган ва ўринларига келтирган ўринлар ҳам аҳлу аёл низоми бўлур. Гўзал ҳаёт кечирилур.

ОЛЛОҲ ТАОЛОГА ҚУЛЛУҚ

Энг кичик вақтидан бошлаб болаларнинг вазифалари Оллоҳ таоло ҳазратини суймак ва унга қуллуқ қилмакни ўрганмакдир. Оллоҳ таоло қилишга буюрган ишларни ўрнига келтириб, қилмасликка буюрган нарсалардан тийилиб турмак қуллуқ қилмак бўладир.

Оллоҳ таолони суйган ва қуллуқ этган аҳлу аёл ичида низомлар тузук бўладир, умрлар баракали ва фойдали бўладир.

Бандаларнинг қуллуқ этганларидан Оллоҳ таоло ҳазратига бир фойда йўқ, қуллуқ этмасалар, зарар ҳам йўқ. Шундай бўлса-да, қуллуқ этув банданинг устидаги бурчдир. Ҳар ким ўзининг устида бўлган бурчини вақтида ўташи лозим. Қуллуқ этув сабабидан одам боласи ўзининг банда эканини, Оллоҳ таолонинг ҳўжа бўлганини кўрсатган бўладир.

ОТА-ОНАГА ҲУРМАТ

Ота-онаға итоат этмак ва уларға ҳар вақт ҳурмат кўрсатмак энг улўғ бир вазифадир. Ота-оналарига ҳурмат этувчилар дунёда бахтли ва охиратда савобли бўладирлар. Шунинг учун ота-онаға итоат этмак ва ҳурмат ила бўлмакни Оллоҳ таоло ҳазрати фарз қилмишдир.

Ота-онасига ҳурмат этган болаларнинг бир кун келур, ўзлари ота-она бўлганларидан сўнг ўз болалари ҳам итоат қилурлар, ўз болаларидан ҳурмат кўрурлар. Ота-онасига ҳурмат қилмаган болалар кимларни ҳурмат қилурлар?

Нақадар бахтға ва буюк мартабаларға эришган бўлсангиз-да, ота-оналарингизни ҳеч бир вақт унутмангиз! Уларға итоатли бўлиб, ҳурмат қилингиз! Насиҳатларини тинглаб, ризоликларини олингиз, муҳтожликларини, ҳасрату қайғуларини тугатишға тиришингиз! Йироқ ерда бўлсалар, ҳар вақт хат ёзиб, бўлак юбориб турингиз! Мумкин бўлганда зиёрат қилингиз! Вафот қилган бўлсалар, хайру дуо айлангиз, Қуръони шариф ўқиб, садақалар бериб, уларға бағишлангиз!

Ота-онанинг болаларининг ёрдамларига энг муҳтож бўлгон кунлари қарилик вақтлари бўладир. Шундай қилиб, бу вақт ота-оналарға яна ортиқ сувратда ҳурмат кўрсатмак керак.

Ота-онани ҳар вақт ҳурмат этмак вазифа бўлса-да, қари бўлган ота-оналарнинг ҳурматлари яна улўғдир. Оллоҳ таоло буларға ҳурмат этмак тўғрисида Қуръони шарифда алоҳида насиҳат қиладир.

Ота-онани ҳурмат қилмак вазифа бўлганидек ҳар бир қариндош-уруғларни, муаллиму мураббийларни, улўғу қариларни ҳурмат қилмак ҳам вазифадир. Бу вазифа тўғрисида камчилик этмаслик лозим.

Ўзидан улўғларға ҳурмат кўрсатган одамларға ўзидан кичиклар ҳурмат кўрсатадурлар. Одам нима экса, шуни ўрадир.

Ота-онаға итоатсизлик, қариндош, қабила ва уруғларға ҳурматсизлик болаларнинг ҳар бири учун айб бўлса-да, бу ишлар қиз болалар учун кўпроқ катта айбдир.

ЭЗГУЛИК ҚИЛМАК

Дунёда роҳат қилиб яшамакни истаган одамлар эзгу кўнгилли ва бошқаларға эзгулик қилувчи бўладир. Эзгу кўнгилли ва халқларға эзгулик қилувчиларнинг ичи қайғули бўлмас, доим роҳатда бўлиб дунё сурадирлар.

Эзгу кўнгилли одамлар Оллоҳ таоло олдида ва бандалар олдида бўлган бурчларини адо қиладирлар. Шунинг учун кўнгиллари азобланмас.

Одам болаларини суймак ва қўлдан келгани қадар уларға ёрдам қилмак ила ша-

рафли динимиз буюрадур. Бу равишда бўлганларга охиратда савоблар ваъда этилгандир.

Танда бўлган аъзоларнинг бири оғриси, бутун бадан хаста бўлур. Шунингдек, одам болаларидан бирига қайғу ва ҳасрат келганини билган одамларнинг ҳар бири бирликда қайғуруви, ҳасратларини ўртоқлашуви лозим. Чунки дунёда бўлган одамлар-да, бир танда бўлган аъзолар равишиндадир. Бу эса, эзгулик этмак бўлур.

Халқларга суюкли бўлмақни ҳар ким истар, бунда бўлган лаззатни ҳар ким сезар. Лекин суюкли бўлмак учун биргина йўл бордир. У ҳам бўлса, бошқаларга эзгулик этмакдир. Эзгулик этгувчиларни ҳар ким севар ва уларга муҳаббат қўюр.

МАКТАБ ВА УҚИМАК

Уқишни, ёзишни билган кишиларни мевали дарахтларга ўхшатурлар. Мевали дарахт мевалари ила халқларни ризқлантириб турганлари каби ўқиш-ёзишни билган одамлар ҳам ўзларининг илмлари ила халқларни ризқлантириб турадилар. Шунинг учун ўқиш-ёзишни ёш бола вақтидан бошлаб ўрганиш лозим.

Утган умрни қайтариб бўлмас. Умр энг қимматли бир давлатдир. Демак, бу қимматли бўлган давлатнинг қадрини билиш керак. Одам учун ишончли бўлган камолат фақат илмдир. Илмдан бошқа камолатларнинг ҳеч бири ишончли эмасдир. Бугун бор, эртага йўқ.

Уқиган нарсаларни яхши англаш, англаган нарсаларни гўзал хотирлаш лозим. Уқишнинг фойдаси фақат шул вақтдагина бўлур. Йўқса, англа-англамас ўқимакдан маъно чиқмас.

Одам ҳам, ҳайвон ҳам инсондир, лекин ҳайвонлиги емак ила, инсонлиги эса, ўқимак ила бўлур. Уқимаган кимсаларнинг тўрт оёқли ҳайвонлардан айирмалари йўқдир. Буни эса, ҳар ким биладир.

Уқимак ўринлари мактаблардир. Мактабларда ўқиш-ёзишга, Оллоҳ таоло ҳазрати-га қуллуқ этишга ўргатурлар. Халқлар ила қатнаша билув, улар ила муомала қилув равишлари ҳам мактабларда ўргатиладир. Уқитувчилар, яъни муаллиму муаллималар болаларни ҳайвонликдан чиқариб инсон қилиш учун тиришувчилардир. Ушбунинг учун мактабни ҳам, муаллиму муаллималарни ҳам суймак ва кўнгил қўйиб ўқимак керак.

НАЗОФАТ — ПОКЛИК

Қўл, юз, кийим-кечак, китоб, ёзув ва бошқа ҳар турли нарсаларни кирсиз, чангсиз тутмак назофату поклик бўлур. Бу нарсалари кир бўлган кимсалардан одамлар нафрат қилурлар, безурлар.

Пок бўлмоқ, пок юрмакни Ислом дини буюрур. Одамлар-да, пок бўлган ва пок юрганларни севарлар. Шунинг учун назофату покликка ёш вақтдан ўрганиш ва одатланиш лозим.

Покликка ўрганув ва одат қилув кўпроқ қиз болалар учун керакдир. Чунки қизлар вақтли келиб, катта бўлуб юрт хизматлари ила шуғулланажаклар, аҳлу аёл бутунлай буларнинг тарбияларида бўлажакдилар.

Назофату поклик энг мақтовли бир сифат экани маълумдир. Энг жирканчу ифлос одамлар-да, назофату покликни севадилар, ифлосу нажис кишилардан ирганадилар.

Назофатсизу ифлос одамларнинг гўзалликлари ҳам кўзга кўринмас. Нақадар гўзал бўлса ҳам, ифлос одамлардан халқлар нафрат қиладилар. Уларнинг яқинларида юришни ҳам ёқтирмаслар.

Қизлар учун энг зўр жиҳоз ва энг улўф бойлик назофату покликдир. Буни ҳар вақт хотирда тутиш ва ҳар вақт шунга амал қилиш лозим.

Поклик соат сайин сабун ила ювиниб турмак эмас, ҳар кун кирларни, пол ва бошқа юрт нарсаларини хоним кетма-кет ювмак ҳам эмас, балки ҳар нарсани ўзининг ҳожат вақтида ювмак, ювилган аъзо ва нарсаларни соф ҳолича тутмакдир. Бўлмаса, ўрдак сифат бир ёқдан ювиниб, иккинчи ёқдан ифлосланиб турмак поклик бўлмас.

ЗИЙНАТ

Қиз болалар ва хотунлар учун зийнатларнинг энг яхшиси, юқорида сўзлаганимиз, поклик ҳам назофатдур. Бунга ҳар вақт эътибор қилиб туриш керак. Такаббурлик қилиш нияти ила бўлмаса, бошқа турли зийнатлардан-да, шариат ман этмайдир. Шундай бўлса ҳам баъзи бир зийнатлар бордирки, мусулмон қизлари ва хотунлари учун мувофиқ бўлмас.

Бошқа бир хотин-қизнинг сочи бошида чамбарак қилмак, бету қўлларни упаликлар билан бўяб юрмак, тишларга тиш қорасини суртмак, сочларни бор бўйича ёйиб юрмак мувофиқ бўлмаган зийнатлардандир. Сочларнинг кўпи касал одамлардан ва ўлган хотун-қизлардан кесилиб олингандир, баъзи вақт овқат топа олмай юрган фақир хотун-қизлар ўз сочларини очдан ўлмаслик учун сотадурлар. Касалларнинг сочларини

улаб, касал юқиши ва шунинг сабабларидан касал бўлиши мумкин. Оч, ўлар даражасига келган фақирларнинг сочларини улаб чиройли бўлиб юрмак, одамгарчиликдан бўлмас.

Упа-эликларга ва бошқа бўёқларга кўпинча заҳарли нарсалар қўшилган бўладир. Бу оғулар танга ва ақлга зарар келтирадир. Шунинг учун ҳам бету қўлларни бўяб юрмакдан сақланиш лозим.

Тиш учун энг фойдали нарса ўзларининг тишларида бўлган ялтироқларидир. Тиш қароси ва бошқа нарсалар суртиш сабабидан бу ялтироқлик битадир-да, тиш бузилар, тўзимсизга айланадир. Тишнинг хизмати энг кўп бўлгани учун мумкин қадар уни сақламоқ, тишларида бўлган ялтироқларини саломат тутиш керак бўладир.

Соч ўримларига тангалар тизиб қўймак, катта чўлпилар¹ осмоқ, бўйиш тангадан бўйинбоғлар ясаб тақмоқ, тор кўйлак ва бошқа кийимлар кийиб юрмак, белларини қисиб боғламоқ, зарарли нарсалардир.

ГЎЗАЛ АХЛОҚ

Одам боласининг баҳоси, қадру ҳурмати ахлоқиға қараб билинур. Гўзал ахлоқли кимсалар энг мўътабар бўлиб, ахлоқсизлар эса халқ қошида қадрсиз бўлурлар.

Одам боласининг ёш чоғида ўрганган одати қабрига қадар бирга йўлдош бўлиб борадур. Шунинг учун гўзал ахлоқни ёш вақтида ўрганиш керак.

Гўзал ахлоқ ҳар бир киши учун керакли бўлса-да, қиз болалар учун кўпроқ кераклидир. Ахлоқсиз қизлар халқ орасида яхши исм чиқара олмаслар, эътиборлари ҳам бўлмас.

Гўзал хулқларнинг онаси ҳаё ила ифбатдир. Бир қизда агар ҳаё ила ифбат бўлса, гўзал хулқларнинг ҳар бири унда бўладир.

Тақаббур бўлмоқ, ёлғон сўзламоқ, сўз юритмоқ, орсизу номуссиз бўлмак, ислом адабларини эътиборсиз тутмак ҳам ҳаёсизлик, ҳам ифбатсизлик бўладир.

САЛОМАТЛИКНИ САҚЛАМАК

Одам боласининг энг зўр бойлиги ўзининг тани-жонининг саломат бўлмоғидир. Одам боласи ушбу зўр бойликнинг қадрини кўп вақт билмай ўтказадир. Тани саломат бўлмаган одам бутун дунёга хожа бўлса-да, кўзига кўринмас, озгина бўлса ҳам роҳат кўрмас. Энг кўп касалликлар нимадан келиб чиқиши маълумдир. Шуларни билиб, ўзини эҳтиёт қилувчилар кўп вақт саломат кун ўтказадирлар. Шунинг учун касалликларга сабаб бўла турган нарсалардан сақланмақ лозим.

Тан қизиган ҳолда совуқ сув ичмак, терлаган ҳолда совуқ ҳавога чиқмак, кўмир иси бор ерда ўтирмак, ёғли нарсаларни ҳам гўшт кўп емак, арақ ичмак, кўкнори чекмак касаллик келтирувчи сабаблар бўлгани маълумдир.

Ўшандоқ тану кийимларни покиза юритмак, ўринларни пок тутмак, таҳорат олмоқ ва ғул қилмак², фарз намозларни, фарз рўзаларни тутмак, уй ичида бўлган хизматларни бошқармак саломатликнинг энг зўр сабабларидандир.

Хотун-қизлар, юрт қаровчилар бўлганликларидан касал бўлиб қолганларни тарбия этмак хизмати ҳам кўп вақт улар устида бўладир. Юрт ичида тўсатдан бир одам касал бўлиб қолса, касалларни тарбия қилишга ўрганмаган хотун-қизлар довдираб қоладирлар.

Шунинг учун касалликларнинг сабабларини биров билмоқ керак бўлгани каби, касал бўлиб ётувчиларни тарбия қилмоқ равишларини кўпроқ қиз болалар билмағи лозим.

ЮРТ ТАРБИЯСИ

Юртларни, уйларни тарбия этиб тутмак хотунлар устидаги хизматдир. Юрт тарбияси энг зўр ва машаққатли хизмат бўлгани учун уни ёш чоғида, бола вақтида билиб ўргана бошлаш керак. Бола чоғида, қиз вақтида юрт тарбия қилишга ўрганмаган киши хотун бўлгач, ўлгунча тиришса-да, ўрганиб ололмас.

Пичоқ, очқич, гугурт, қайчи, лампа, қалам, сиёҳ, қоғоз каби нарсалар, хусусан ошхона асбобларининг ҳар бири ўзига бир белгили ўринда бўлиши, керак вақтларда шу нарсаларни ўринларидан олиб, ўринларига қўйиши керак.

Самовару чойнак, пичоқу чочиқ, қошиғу коса каби емоқ-ичмоқ нарсаларининг соф ва ошхона ҳам уйнинг бошқа ўринлари пок бўлмоғи шул юртда бўлган хотун-қизларнинг уқувларини билдириб турадир.

Юрт тарбияси илмини билмак, ишлар учунгина эмас, балки ишлата билмоқ учун

¹ Чўлпи — зийнат учун соч ўримларига осиб қўйиладиган кумуш ёки олтин танга

² Ғул қилмоқ — чумилмоқ.

ҳам керакдир. Узларни сурт тарбия эта билмак илмини қиз вақтида ва бола чоғида билмоғи лозимдир.

Фарз ва ҳаромларни, макруҳу суннатларни ўрганганликларидан сўнг қизлар учун билиш лозим бўлган илмлар: тикувчилик, кашта тикмак, кир юва билмак, ош пишира билмак, чой ҳозирламак, уй йиғиштира билмак илмларидир.

Ҳар бир қиз энг аввал ўз кийимларини ўзи бичиб ўзи тикиши, ўзи тикиб гул солиши лозим. Эр кишилар учун «кийим тикиб берсангиз» деб, бошқаларга ялиниб юришлари айб бўлмаса-да, қизлар учун бу иш зўр айбдир. Тикув-бичувни билмаган қизларни одамлар ҳисобидан чиқариб, ҳайвонлар дафтарига ёзарлар.

Ош пишириш, чой ҳозирлаш, уй йиғиштиришни билмак ҳам қизлар учун керакли илмларидир. Келажак кунларда ўзларига керакли бўлғуси илмларни ҳар ким ёш вақтида билмағи лозим. Қизларнинг келажак кунда ўзлари учун керакли ҳунарлари тикув, бичув, пиширув, уй йиғиштирув каби нарсалар бўлажақдир.

Ушбу ҳунарларни билув тўғрисида бой болалари ила фақир болалари, бой хотунлари ила фақир хотунлари бир текис бўлиб, ораларида айирма йўқдир.

Эй, қизлар! Юрт кутмак, тикмак-бичмак, қиём пиширмак, ҳар турли овқатлар пиширмак, уй йиғиштириб, кир ювишга ўрганиб ўсингиз! Бу нарсалар ўзингиз учун энг улуғ ҳунар бўладир. Буларнинг фойдаларини ўзингиз кўрурсиз. Бу ишлар тўғрисида бошқаларга ялиниб юришлардан қутулурсиз. Бу ишларни камбағал бўлсангиз ҳам, бой бўлсангиз ҳам ўзингиз қилурсиз. Ишламак айб эмас, саломат бўла туриб тек ётмак айбдир, буни яхши билингиз!

Бу ерга қадар ёзганларимизнинг кўпи қизларнинг бола, гўдак вақтларига махсус ҳоллар эди. Аммо бундан сўнг ёзажакларимиз қизларнинг ўсиб, улғайганларидан сўнг бўлажак ҳоллари ҳақида бўладир.

ИЗДИВОЖ — НИКОҲ

Дунёда яшовчи одамлар агар танлари саломат бўлса, ўзлари учун тириклик йўлдоши сайлашга, издивожу никоҳ қилурға мажбур бўладирлар. Бу эса, ҳар кимга маълумдир.

Халқлар бозорға борган вақтларида ҳам ўзларининг йўлдошлари яхши, ўзларига ярарлик равишда бўлмағини орзу қиладурлар, кўнгилларига ёқмаган одамлар ила бирликда юрувдан сақланадирлар. Ҳолбуки, тириклик йўлдоши беш-ўн чақирим ердаги бозорға бориш учун ёки уч-тўрт тавлик¹ бирликда юриш учун сайланган йўлдош эмас, балки умр борица бирликда туриб, бирликда кун ўтказажак йўлдош бўладир.

Йўлдошнинг яхши бўлувинигина текширмак етмас. Балки йўлдошларнинг хулқини, феълини билишга тиришмак лозим бўлгани каби, ўзининг унга йўлдош бўлурга яраб, ярамаганини-да текшириш лозим.

Ушбу сабабдан эрга тегувчи қиз, эрининг ўзига мувофиқ бўлиб-бўлмаслигини ҳамда ўзининг шул эрга мувофиқ бўлиб-бўлмаслигини ҳисобга олмағи керакдир.

Эрга тегувчи қизлар учун керак бўлган текширувлар, хотун олувчи эрларга ҳам керак бўладир. Шунинг учун хотун ила эрнинг ким эканликларини ва буларнинг бир бири ҳақида бўлган вазифалари бу ерда сўзланур.

—ХОТУН КИМ?

Хотун, шаръи шариф бўйинча бир эрнинг тириклик йўлдошидир. Эрининг уйига ва юртига хожа бўлуб турувчидир. Эрининг кўнгилсиз ва ҳасратли вақтларида кўнглини кўтарувчи, қандай бўлса-да, шодлантирувга тиришувчидир.

Хотун эрининг молларини сақловчи, пулини оз харажат қилишга ижтиҳод қилувчи, эрининг, болаларининг танларини ва кўнгилларини тарбиялаб ўстирувчи, эрида бўлган бузуқ хулқлари, бузуқ феъларни битиришга сабаб бўлувчидир.

Хотун эрнинг қаттиқ кўнглини юмшатувчи, бутун аҳлу аёлни бир ерда бирлаштириб турувчи, эрининг молидан қисиб қолиб, аҳлу аёл бошига келажак қора кунлар учун озми-кўпми мол йиғувчидир. Хотун қўғирчоқ эмасдурки, ўйнаб-ўйнаб турилмас, хотун кийим эмасдурки, бугун кийилиб, эртага ечилмас. Хотун ҳайвон эмасдурки, ёқса асраб, ёқмаса бозорга олиб бориб сотилмас. Хотун ходима эмасдурки, яхши хизмат қилса, асраб, яхши хизмат қилмаса, қувиб юборилмас. Балки хотун умрлик бир йўлдошдир.

¹ тавлик — бир кеча-кундуз

Эр шаръи шариф бўйинча хотунни ўзига йўлдош бўлиш учун қабул этиб олувчидир. Ота-онасидан, қариндошу қабиласидан, туғилган, ўсган ерларидан айрилиб, ўзига ёр бўлган хотунини шарият буюрган равишда ҳурмат қилувчи ва гўзал тарбия этувчидир.

Эр хотунни машаққатлардан, заҳматлардан ҳимоя этувчидир. Хотунининг янглишиб қилган ишларини кечириб, яхши насиҳатлар берувчи ва ҳар вақт хотунини шафқат қаноатлари остида тарбия этиб турувчидир.

Эр хотунига қарши ҳар вақт марҳаматли бўлур. Хотунининг кучи етмаган хизматларни бажаришга зўрламас. Хотунига қарши қаттиқ кўнгилли бўлмоқдан ва уйдан чиқиб кетганида, қаерга кетганини айтмай ва билдирмай юрмақдан сақлайдир.

Эр ўзини хожа билиб, ҳар вақт ўз муродини амалга оширишга тиришувчи бўлмай, балки шарияту ақлга хилоф бўлмаган ерларда хотунларининг муродларини ҳам ўрнига келтирувчидир. Бор-йўқ нарсалар ҳақида хотунини безовта қилувчи эмасдур.

Эр ила хотуннинг кимлар эканликларини билгандан сўнг, никоҳ адабларини билмоқ керак. Эр ила хотуннинг ўзлари ва болалари учун фойдали бўлажак никоҳларда икки тарафдан рағбат, хулқ ва табиат мувофақат¹, ёшларда муносабат, кувфлик², шахсий ҳолларда бир-бирдан йироқлик бўлиш керакдир. Ушбу беш турли нарса ҳақида айрим-айрим сувратда баҳс этиладир.

РАҒБАТ

Эр ила хотун никоҳни орзу этсалар ва ўзлари учун керакли бир нарса деб билсаларгина издивож бўлмоғи лозим. Йўқса, ҳар иккиси ёки иккисидан бири ўзи учун никоҳни зарур топмаса ва унинг ҳақларини ўрнига келтурурлик бўлмаса, ул вақт никоҳдан фойда кўрилас.

Бунинг устига, издивож этувчи йигит ила қиз бир-бирига рағбатлари ва кўнгиллари ила бир-бирини ёқтириб орзу қилишлари лозим. Ҳар иккиси ёки бири иккинчисини кўнгли ила севмаса, ул никоҳдан фойда бўлмас. Ораларида бир-бирига рағбат ва бир-бирига муҳаббат бўлмаган қиз ила йигитни никоҳ ила бир ерга йиғиб қўймоқ, бир-бирига душман бўлган икки одамни бир хонага қамаб қўймоқ шаклидаги бир ишдир.

Каптар ила қарчиғай, чумчуқзила япалоққуш³ бир қафасда яшай олмаслар, ит ила тулки, мушук ила кирпи бир хонада кун кўра олмаслар. Ораларида ҳар икки тарафдан бир-бирига рағбату муҳаббат бўлмаган эр ила хотун ҳам бирга тириклик эта олмаслар. Тириклик этсалар ҳам, роҳат юзин кўрмаслар, балки бутун умрлари зору мунгли, қайғуу ҳасрат ила ўтар.

Юзнинг гўзал ва қиёфанинг мулоғим бўлмоқлари муҳаббату рағбат тушувга сабаб бўлгани учун издивож этажак қизу йигит бир-бирларининг юз-қўлларини, сочларини қандай ҳолда бўлса-да, қарамак ва кўрмаклари учун шаръи шариф изн бергандир.

Агар кўрмак мумкин бўлмаса, ул вақт ишончли бўлган билувчилардан, кўрувчилардан сўраш, билиш лозим. Буни энгил ҳисобламак яхши эмас.

Ўзлари эшитмаган, билмаган, ўшандоқ ўзлари орзу этмаган ва муҳаббати тушмаган йигитларга қизларни зўрлаб беришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир.

Қизларни зўрлаб никоҳловчилар, бир-бирига мувофиқ эмасликларини била туриб, икки орада душманлик қилиб, икки тарафни алдаб келиштирувчилар, никоҳ-ақдларини юритувчилар шаръи шариф ҳукмига кўра энг улўғ золимлару хоиндилар. Дунёда бўлмаса ҳам ушбу гуноҳларнинг оғирлигини охиратда Оллоҳ таоло ҳузурда кўражақдирлар.

Бир қизни ўзи орзу этмаган одамига зўрлаб бермак, шу қизни ўлдирмак баробарида қаттиқ кўнгиллилик бўладир. Ўлдирмак қайғуси бир соат бўлиб ўтадир, аммо бу равишда зўрлаб бермак сабабли қиз болалардан умр бўйича ўлим қайғусини татиб турувчилари кўп бўладир.

МУВОФАҚАТ

Издивож этажак қизу йигит хулқу табиатда бир-бирига мувофиқ бўлиши керак. Бир-бирининг хулқу табиатларини ёқтирмаган кимсалар бир қақрим ерга-да, бирга бора олмаслар. Энди хулқу табиатлари бир-бирига мувофиқ бўлмаган қиз ила йигит, дунё сафарига қандай қилиб бирликда бўла олсунлар ва қандай қилиб бир жону бир тан бўла олсунлар?

Бир мартаба юзларини, бўйинларини кўрмак ила йигиту қиз бир-бирининг хулқу

¹ мувофақат — мувофиқлик

² кувфлик — тенглик

³ Япалоққуш — бойғўли

фееьллариини бутурлай билиб ва синаб ололмаслар. Шунинг учун бу тўғрида билганларидан яхши ва узоқ вақтлар сўрашишга, устига устак билиб олишга тиришиш лозим.

Сутини соғиб ичажак бир сигир олганларида одамлар узоқ вақт шу сигир ҳақида билганлардан сўрашурлар, юртларига қоровул бўлиб ёлланувчиларни, юрт ҳожилари мазкур одамни бироз текширурлар, энди умр борича бирликда туражак ва бирликда дунё кутажак одам ҳақида сўрашмак ва ҳолини очиқ билмак учун ижтиҳод қилмоқ кўпроқ лозимдир.

Хулқи фееьллариининг бирлигини кўриш ўрнига эр бўлажак йигитнинг молини, кийиму жиҳозларини, ота-онасини текширувгагина қаноат қилса, охири умри бўйича ўкинур ва ўз-ўзини қарғаб ўтадир.

Хулқу табиатлари мувофиқ кўрилмаган ҳолда ёлғиз молу бойликларга қизиқиб, шуҳрату даражани назарга олиб издивож этувчилар ва қизларни никоҳ этувчилар, одам боласи ила савдо қилувчилардир. Чунки бу каби никоҳлар дуруст маъноси ила никоҳу издивож эмасдур.

ЕШЛАРДА МУНОСАБАТ

Никоҳ қилажак кимсалар жуда қари ёки жуда ёш бўлмаслиги, бунинг ила баробар ораларида издивож бўлажак қиз ила йигит ёшлари бир-бирига мувофиқ бўлмоғи керак.

Никоҳ қилинажак қиз ила йигит ёшлари орасида муносабат бўлмағини табиатнинг ўзи мажбур қиладир. Табиатга хилоф бўлган никоҳлар ишончли никоҳлар эмасдир.

Фан аҳллари ва табиблар никоҳ вақтини қизлар учун 18 ила 30 орасида, йигитлар учун 25 ила 37 орасида бўлган ёшларни белгиламышлар. Буларга кўра қизларга 19, йигитларга 25 га етмасдан олдин ҳам қизларга 31 дан, йигитларга-да 37 дан сўнг бўлган никоҳлар вақтсиздир. Ушбу ёшлари етмаган ёки ўтган кимсалар, жуда катта зарурат бўлмаганда, издивож қилмасликлари керак.

Аммо издивож қилажак йигит ила қиз орасидаги ёшларнинг муносабатларини фан аҳли ва табиблар хотун бўлиб боражак қиз ўзига эр бўлажак йигитдан олти ёш миқдорида кичик бўлуви лозим. Аммо ўн ёшдан ортиқ айирма ҳеч мувофиқ эмасдир, дейдилар.

КУФВЛИК

Тириклик йўлдошлари, яъни эр ила хотун орасида шул вақт бирлик ва дўстлик бўладир, қачонки улар бир-бирига тенг бўлсалар. Бўлмаса, юқори бўлган тараф паст тарафни камситиб турур-да, бунинг сабабидан ора бузилур. Шунинг учун бойлик, насл, илму тарбия тўғрисида йигит ила қиз бир ўлчовда бўлмоғи керак. Лекин тарбияли, илмли, гўзал хулқи бўлган қиз ила йигитни тенг санамасга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир.

Тарбияли, илмли ва гўзал хулқли қизларга фаҳшхоналарда юрувчи, унда-бунда маст бўлиб ётувчи бой болалари куфв бўлмаслар. Ёлғиз бойлигига қизиқиб, адаблию тарбияли қизларни бойларга бермоқ зулм бўладир. Дунёнинг роҳати бойликда эмас, балки кўнгул тинчлигидадир.

Лекин ёшлик янглиши ўлароқ баъзи қизларнинг ўзларига куфв бўлган кимсаларни куфв кўрмасликлари, куфв бўлмаганларни куфв санамаклари-да мумкин. Шунинг учун никоҳ тўғрисида қизлару йигитлар, катталар ҳамда тажриба аҳлиларнинг ҳар бир сўзларини жуда яхши тинглаш, маҳорат ила тафтиш қилмак керак.

ШАХСИЙ ҲОЛЛАРДА ЙИРОҚЛИК

Яқин қариндошлар орасида бўлган никоҳлар қиз ила йигитнинг ўзлари учун ҳам, болалари учун ҳам зарарлидир. Бундай никоҳлардан кўпроқ вақт болалар заиф, аъзоларида камчилик ёки хаста бўлажаклари синаб кўрилмишдир. Шунинг учун никоҳ этилажак эр ила қиз қариндошлик, мамлакат, иқлим жиҳатларидан мумкин қадар бир-бирдан йироқ бўлувлари лозим.

АҚЛЛИ БИР ХОТУННИНГ НАСИҲАТИ

Қизини куёвга бергандан сўнг араб хотунларидан ақлли бири қизига ушбу равишда насиҳат қилмишдир:

«Эй қизим! Бу кундан бошлаб бизнинг қўлимиздан кетдинг, иккинчи бир бегона одамга ёру йўлдош бўлдинг! Сенинг учун бахту тавфиқ тиловчи онанг тарафидан сўзланажак ушбу насиҳатларни шояд тингларсан ва мумкин бўлганида ўрнига қўюрсан.

Қизим! Эринг дунё сафарида ўзига йўлдош, қайғуларида бирга қайғурувчи, шодликларида бирга шодланувчи йўлдош бўлмак умиди ила сени қабул этди. Зинҳор унинг умидини пучга чиқарма! Ҳар вақт: «шукрлар бўлсин, мақсудим бўлди», деб сўзласин ва сендан ризо бўлиб юрсин!

Қизим! Тез кунда дунё кутмоққа киришажаксан. Дунё кутувда кўп эътиборга олиш

керак бўлган нарсалар бор. Эрингнинг яқинларини, кўпроқ қайнананг, қайнатангни ҳурмат қил! Уларни ўз отанг, ўз онанг мисолида кўр! Уларнинг болаларини туғишганларинг ҳукмида ҳисоб эт! Қайнана ва қайнаталаринг тарафидан бўлган насиҳатларни ўрнига келтир! Ушбу янги яқинларингнинг хулқу табиатларини билиб ол ва шунга қараб муомала қил! Булар ила оранг бузулуvidан сақлан! Чунки бунинг оғирлиги эринг устига тушар. Сенинг томондан бўлса, ўз яқинларинг хотирлари қолур, улар томондан бўлса, сени қизғанадир, буни қайғуси ила эринг емоқ-ичмоқдан қоладир ва бир кун касал бўлиб тўшақда ётиб қоладир. Эрлар ўзларининг касбларини яхши юритиш учун кўнгила-лари шоду тинч бўлуvgа муҳтождирлар. Юрт ичида озгина қайғу бўлса-да, уларнинг касбларига зарар қиладир.

Қизим! Эрингдан ҳеч бир сирингни яширма! Эрингдан бошқа кишига сир айтма. Киши кўз ўнгида эрингга қарши бир ҳарф сўз айтма, чеҳрангни бузма. Эрлар хотунлари тарафидан бўлган энг зўр камчиликларни кечира оладирлар, аммо киши олдида озгина нарсани ҳам ҳазм қила олмаслар. Бу нарса уларнинг табиатларига хилоф бир ишдир. Шунинг учун бу тўғрида улар айбли бўлмаслар. Агарда ярамас бир одати бўлса, уни йўқотиш учун кўнглини оғритмасдан ҳаракат қил!

Қизим! Эринг хуш кўрмаган ишлардан, кўнглига ботадиган одатлардан йироқ бўл. Унинг рашкини келтиражак ҳеч бир нарса қилма, кўрсатма. Эрингнинг молини сақлаб тут, исроф қилма!

Қизим! Уйинг тартибли ва ҳар бир нарса ўз ўрнида бўлсин. Болаларингни эрингга суюкли этишга, эрингни ҳам болаларингга севдиришга тириш. Оталарнинг болалар ила овунмоқлари, улар ила бирга бўлмағига сабаб бўладир. Болаларини севгувчи эрлар кўп вақт тавфиқли бўлурлар ва болалари ила овуниб бошқа тегишсиз ерларга кўз солмаслар, бормаслар.

Қизим! Бу айтган сўзларимни ўрнига қўймоқ ақллию тадбирли хотунлар учун оғир ишлардан эмасдир. Ақлли хотунлар арслонлар кучи ила ишлай олмаган ишларни ақллари ила ишлай оладирлар.

Қизим! Нарса сўраган вақт бир, кўп бўлса икки мартаба эрингнинг хотирига туширсанг бас. Шундан ортиқ қийнама, безовта қилма!

Қизим! Эрларнинг энг севган нарсалари хотунларининг шод ўлароқ уй хизматларини қилиб юрган вақтларидир. Эри ёнида юрувчи ва ҳар вақт хизмат этувчи ва эрига-да, шод кўринувчи хотунларни эрларига ёмон кўрсатишга ҳеч кимнинг кучи етмас. Эринг ишига кетганида кузатиб қўй, қайтиб келганида кутиб ол! Эрингдан кеч қолмай уйкуга ёт, ундан олдин тур!

Қизим! Эрларда баъзи вақтлар бўладики, хотунларига банда ҳукмида бўлурлар, устига устак ушбу вақтни фурсат билиб, ўзининг тузук бўлмаган айблари ҳақида оз-оз сўзла!

Қизим! Дунё ҳар вақт неъмат бўлиб турмас, баъзи вақт оғулари, тиканлари, найзалари ҳам бўладир. Эринг ила орангизда хилофлик тушса, совуққонлик ила сўзла, қизима, юзингни ва товушингни ўзгартирма! Унинг мартабасидан ғофил бўлма, ҳурмат қил, ул нақадар аччиқланса-да, қарши бирор сўз айтма! Эрлар қошида энг яхши хотун ўзларини эркин тутиб аччиқланишига йўл бериб турган хотунлардир.

Қизим! Агарда Оллоҳ таоло болалар берса, уларнинг танларини ўзинг тарбия қил! Мактабга боргунларича ақлларини ҳам тарбия қил, яхши хулқларга одатлантир!

Қизим! Ҳар ишда ишонганинг Оллоҳ таоло бўлсун! Ҳар бир умидинг Оллоҳ таоло ҳазратида бўлсун! Оллоҳ таоло буюқдир, ҳар нарсани биладир, кариму раҳимдир».

Евгений Березиков

Ҳожаулар аҳлу- фалсаҳа

Комиллик улуғликдир, улуғлик комилликдир. Улуғ одамлари кўп бўлган мамлакат ҳар жиҳатдан тўқисликка эришади. Биз айна чоғда юксалиш сари қадам ташлаётимиз. Қадамимиз дадиллиги эса бизнинг илмимизга боғлиқ. Илмимиз, маънавиятимиз ҳали анча кемтик, тўғрироғи коммунистик мафкура кемтик бўлишга мажбур этган. Бизни заминдан, тарихимиздан Мосуво қилган.

Катта ниятлар билан тўқис бўлишга интилаётган, дилни поклашга киришилаётган экан, аввало эътиқодни шакллантириб олмоқ жоиз. Бу жиҳатдан бизга азиз-авлиелик мартабасига эришган одамлар ҳаёти ва фаолиятини синчиклаб ўрганиш катта сабоқ беради. Чунки бир-икки кунда кўнгилни поклаб бўлмайди. Кўнгил поклиги кишидан умр бўйи меҳнат қилишни тақозо этади. Ва у кишининг ҳаётий эҳтиёжига айланмоғи зарур. Бунингсиз илгарилаб бўлмайди, бунингиз юксак мартабага эришиш қийин.

Бизда донишманд авлиё кўп ва уларнинг ҳар бири ўз ўрнига эга. Бу эса донишманднинг Оллоҳ таолони билиш сари юрган йўлига боғлиқ. Валинеъмат Абдулҳолиқ Ғиждувоний ҳаёти ҳам бетакрордир. У 1118 йилда, яъни ислом дини Мовароуннаҳрнинг аксар шаҳар ва қишлоқларида мустаҳкам ўрнашган, Бухоро эса Мухаммади расулulloҳ издошларининг Турон заминдаги маркази сифатида тан олинган пайтда таваллуд топган. Бухоронинг донғи бутун Шарқ мамлакатларига Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолиқ Ғиждувоний сингари дарवेशлик жамоалари асосчилари ва улуғ валийлари шон-шухрати билан ҳам ошгани сир эмас.

Ҳожа Абдулҳолиқ бинни Абдулжамил Ғиждувоний соф диний оилада униб-ўсган. Унинг отаси масжидда имоми маъруф эди. Табиийки, Абдулҳолиқнинг болалиги исломий тасаввуф ва урф-одатлар қуршовида кечди, тўққиз ёшида мусулмонларнинг асосий китоби — Қуръони мажидни ёд олган. Болакайнинг муқаддас китобга бунчалик мухлислиги ота-оналари талаби билан эмас, балки кунма-кун ошиб бораётган табиий руҳоний эҳтиёжидан келиб чиққан эди. Ун ёшидан бошлаб у дарवेशларнинг зикр туширишларида фаол иштирок этган, улар билан уч йилча муомалаю муносабатда бўлган. Фаҳруддин Али Сафий ибн Хусайн ал-воиз Кошифий «Рашаҳоту айн ал-ҳаёт» («Ҳаёт томчилари») китобида ёзади: «...устозлари имом Садриддин деган бузург эрди, кибори уламоий замондин, анинг ёнларида тафсир ўқуб ўлтуруб эрдилар, бу оятга етушдиларким: «Удъу раббакум тазарруъан ва хуфиятан, иннаҳу лайихибб-ул-муътайд — (Парвардигорингизга тазарру билан (ичингизда) илтижо қилингиз)»¹.

Устоздин сўрдиларким, бу хуфиянинг ҳақиқати ва анинг тариқи не турур? Агар зокир баланд ўқуса ё зикр вақтида аъзоси билан ҳаракат қилса, ғайри анга иттилоъ (хабар) топар ва агар ул дил била айтур бўлса, шайтон бу ҳадис илми билаким: «Аш-шайтону яжри мин ибни Одама мажр ад-дами — Танадаги қон каби Шайтон киши атрофида гирдикапалак бўлиб юради», анга воқиф бўлур. Устоз айдилар: «Бу илми ладунний (ғайб) турур, агар ҳақ субҳонаҳу хоҳлаган бўлса, аҳлуллоҳдин бир киши санга етишур ва санга таълим берур!»

¹ Аъроф сураси, 55-оят.

Ҳазрати хожа Абдулхолиқ мунтазабир эрдилар, то вақтеким ҳазрати хожа Лизр алайҳиссалом аларга етушдилар ва вуқуфи ададийни аларга талқин этдилар. «Ғасл ур-хитоб» деган китобда мазкурдирким, ҳазрати хожа Абдулхолиқнинг равишлари тариқатда ҳужжат турур. Ва барча фирқага мақбул эрдилар, аладдавом сидқу сафо Мустафо салаллоҳу алайҳивассаламнинг шарият ва суннатлари (йўли)га бидъат ва ҳавонинг мужонифат ва махофилатига кўшиш (ҳаракат) этиб эрдилар ва равиш покларини ағёрнинг назаридан пинҳон тутуб эрдилар. Аларга «зикри дил» сабақи ёшликда ҳазрати хожа Хизр алайҳиссаломдин эрди ва ул сабаққа мувозибат (пайдар-пай) этдилар. Ва ҳазрати хожа Хизр алайҳиссалом аларни фарзандликка қабул этиб эрдилар ва буюриб эрдиларким, ҳавзга тушгил ва чўмгил ва кўнгил бирла айтгил: «Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулulloҳ». Хожа андоғ қилдилар ва бу сабақни тутдилар ва ишга машғул бўлдилар ва кушодликлар (муваффақиятлар) топдилар ва рўзгорлари аввали ҳолдин то охийри ҳолгача барча халқнинг наздида мақбул ва маҳбуб эрди». Шундан сўнг у отонасининг уйини тарк этиб, қорахонийлар ҳукми остида бўлган Бухоро шаҳрига келади. Бу сулола сунний мазҳабига эътиқод қўйган кишиларга қарам кўрсатарди.

Қорахонийлар даврида Бухорода масжиду мадрасалар жадал қурилди. Шаҳарда араб, форс, тўрк, уйғур тилларида ёзилган тарих, адабиёт, фалсафа, фалакиёт, тиббиёт, диний илмлар ва дунёвий фанларга оид ноёб асарлар сақланадиган бой кутубхоналар бисёр эди. Абдулхолиқ китоблар оламига, билимлар дунёсига иштиёқ билан шўнғиб кетди. Шунинг баробарида дарвешлар ва суфийлар билан дўстлик алоқаларини узмади.

Йигирма икки ёшида Абдулхолиқ Ғиждувоний Бухорои шарифда таниқли илоҳиётчи, ўзини тўла-тўқис саовб ишга бағишлаган киши сифатида шуҳрат топди. У бу ерда номи оламга кетган шайх Абу Ғқуб Юсуф ал-Ҳамадоний билан учрашиб шарафига ноил бўлди ва тез орада унинг суюкли муридига айланди. Истеъдодли толиб йигит шайх эътиборини қозонди, пировардида у Абдулхолиқни суфийлар жамоасига олиб кирди. Унга шайх ва пир унвонини берди. Хожа Ҳамадонийнинг тариқлари «зикри алоний»¹ эди. Кунларнинг бирида у пирига Хизр алайҳиссаломдан «зикри хуфия» талқинини олганини изҳор қилади. Шунда у зот муридига қарага: «Бир ваҳжеким, алардин маъмур бўлибсиз, машғул бўлинглар!» деб фатво беради. Устоз-шоғирдлик ришталари шу ерда тўхтаб қолган эмас. Абдулхолиқ Ғиждувоний пири Хуросонга кетгунга қадар унинг хизмат ва мулозаматларида бўлиб, кўп илм ўрганади; ўзини риёзатга уради. У «Маноқиби Хожа Юсуфи Ҳамадоний» ва «Рисолайи шайх ал-шуюх ҳазрати Хожа Абу Юсуфи Ҳамадоний» деган асарлар ёзиб, уларда пирининг таржимаи ҳоли ҳамда таълимотлари ҳақида батафсил маълумотлар ёзиб қолдирган.

Хожа Ҳамадоний Бухородан жўнаб кетиши ҳамоно Абдулхолиқ Ғиждувоний Мовароуннаҳрда мустақил тасаввуф мактабига — хожгонлик таълимоти, яъни кейинчалик нақшбандийлик деб аталган тариқатга тамал тошини қўйди. Ҳазрати Юсуф Ҳамадонийга тегишли тасбеҳи қудс руҳоний жамоа сардори сифатида Абдулхолиқ Ғиждувоний қўлига теккан эди. Узи билан баракат олиб келадиган бу тасбеҳи қудс дарвешлик жамоасининг айрича табаррук ашёсига айланди. Пири уни Маккаи мукаррамага биринчи марта ҳаж қилганида табаррук ёдгорлик сифатида олиб келган эди (бу зот Бухородан ўттиз марта пиёда ҳажга борган). Шоғирд устозининг бебаҳо тасбеҳини алоҳида бир қутида, посбон шайх ас-Сибҳи назорати остида сақлайди.

Айни замонда Бухорою ўзга хорижий исломий шаҳарларда янгидан-янги тасаввуф мактаблари вужудга келарди. Аммо Абдулхолиқ Ғиждувоний асос солган жамоа бошқаларидан ўзининг қатъий мавқеи, исломий софликка содиқлиги билан ажралиб турарди. Бизнинг бу фикримизни Шарқнинг машҳур файласуфлари, суфийлик оқимининг йирик вакиллари ҳаётига оид маълумотлар жамланган ҳазрат Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат мин шамойил-футувват» («Улуғлик хушбўйликларини таратувчи муҳаббат насимлари») асаридаги қуйидаги сўзлар ҳам исботлайди: «...алар риёзатқа машғул бўлдилар ва аҳволларин махфий тутар эрдилар ва аларнинг валояти (валилиги) ул ерға етдики, ҳар вақт намозда Каъбага борур эрдилар. Аларнинг валояти кўп эрди ва Шомда аларга кўп муридлар пайдо бўлдилар ва хонақоҳ (суфийлар тўпланадиган жой) ва остона зоҳир бўлди». Демак, хожа Абдулхолиқ иршод (пешволик) мақомида халқни, толиби содиқларни ҳақиқат тариқида далолат этмакда кўп заҳмат чеккан. Зоти ашраф, гарчи суфий-зоҳидлик билан машғул бўлса-да, мутасаввуфлар жамоасида ҳақиқий мусулмон мавқеида туриб гапирар, шарият йўл-йўриқларини пайғамбар фарзларини бекаму-кўст адо этар ва суфийликнинг, мусулмонликнинг барча беадаб янгиликларини кескин рад қиларди.

Аёнки, ислом дини шахсга сиғинишни кескин қоралайди. Бут ва санамларга сажда қилишни ширк келтириш, яъни кофирлик деб билади. Лекин ўтмиш замонларда ҳам, айни пайтда ҳам одамлар тошу металлارни, нарсаларни Оллоҳ таолога яқинлаштиради, ҳар хил ёмонликлардан асрайди, ҳаётда тўғри йўлдан боришимга кўмак беради, дея

¹ Зикри алонийа — ошқора, рўй-рост зикр туширишдир. Бунда киши тили ёлғон сўзламак, ғийбат қилмакдин тийилмоғи, ҳаром ва шубҳадан парҳез этмағи, кўнгли риёдан покланиши кутилган. Одамларни ҳамisha бедор, ғофилларни огоҳ бўлишга, шарият ва тариқат йўлига киришга даъват этганлар — тарж.

хисоблаб тақиб юрадилар. Афсуски, бундан эмас, Оллоҳи аҳад део билган тақводор бирон бир жисмга эмас, айнан унинг ўзига сиғиниши шарт. Нақл этишларича, улугъ ҳайит кунларининг бирида бир талай мўминлар хожанинг хизматида бўлиб, маърифатдан сабоқ олаётган экан. Хонага ногоҳ бир йигит кириб келибди. Ҳазрати хожа унга назар солибдилар: эгнида ҳирқа (чопон), елкасида сажжода (жойнамос), умуман қиёфаси зоҳидларникидан фарқ қилмайди-ю, лекин зуннор боғлаган экан. Алҳол Абдуллоҳиқ Ғиждувоний боғия йигитга қарата, одатдагидек босиқлик, оқиллик билан дебди: «Зуннорни кесиб, имон келтиринг. Хўш, сиз дуо-илтижо қиладиган ўша бут нимани яратган? Ёки раббимизнинг шериги борми?! Ахир ёлғиз Оллоҳ холиқ-ку! Оллоҳни қўйиб, бутларга дуо-илтижо қилишдан не наф? Таассуфким, улар қиёмат куни ўзларига ибодат этганларга ҳам душман бўлурлар. Оллоҳга сажда қилганларгина унинг раҳматиға эришгай». Филҳол боёқиш йигит зуннорини кесиб, имон келтирибди. Шайх ул-имом асҳобга боқиб: «Эй ёронлар, бу ўткунчи йигит зоҳир зуннорини кесиб, имон келтирди, келинлар, бизлар ҳам ботин зунноримизни кесиб, имон келтирайлик. У авф этилди, биз ҳам Оллоҳ таоло кўз ўнгида афв этилайлик. У ҳар нарсани кўргувчи — басирдир!» дебди. Бу гап аҳли жамоага мақбул тушибди ва ҳаммалари тавба қилишибди.

Абдуллоҳиқ Ғиждувоний бандалик нелигини жуда эрта англаб этади. Бу тўғрида «сўз мулкининг султони» Алишер Навоий ўзининг юқорида эслатилган асариде фасоҳатли бир ҳикоят келтирган. «Бир куни алар хизматида бир дарвеш дер эдики, агар худованди таоло мени беҳишт била дўзах орасида муҳаййир (ҳайрон) қилса, мен дўзахни ихтиёр қилурмен. Невчунки, ҳаргиз нафси муроди била зист (тирикчилик) қилмай-дурмен. Бу ҳолда беҳишт нафс муродидур ва дўзах ҳақ муроди. Ҳазрати хожа ул сўзни рад қилдилар ва дедиларки, бандаға ихтиёр била не иш ҳар қаён деса бор, борурбиз ва қаён бўл, бўлурбиз, бандалик будур. Йўқ улки, сен айтасен, ул дарвеш сўзики, шайтонга ҳақ йўлининг солиқлариға даст бўлғай. Хожа буюрдиларки, ҳар солики нафс фаноси сарҳадиға етган бўлса, анга ғазаб даст бергай. Шайтон анга даст топқай. Чун нафс фаноси қилмиш бўлса, анга ғазаб бўлмас, ғайрат бўлур ва шайтон ғайратдин қочар. Сифат бираваға мусалламдурки, юзи ҳақ йўлиға бўлғай ва китобуллоҳ (Оллоҳ китоби)ни ўнгилкига тутқой ва расул суннатин сўл илкига ва бу икки ёруғлик оросида йўл сулук қилғой».

Бизга исломий манбалардан маълумки, Тангри таоло томонидан яралган Шайтон ёки Иблис Одам алайҳиссаломга сажда қилмаган эди. Бу ғайритабиий махлуқ пайдо бўлгандан бери одамларни тўғри йўлдан уради, Оллоҳни унутишга қорлайди, шу сабабдан у парвардигори оламнинг душмани саналади. Унинг домига тушган одам билиб-билмай ноҳўя ишларга қўл уради, нафс балосига йўлиқади ва ҳоказо. Шу ўринда қуйидаги ривоятни эслаб ўтиш жоиздир. Кунларнинг бирида Абдуллоҳиқ Ғиждувонийнинг ҳузурига бир ниёзманд одам келиб: «Хожа бизга имон дуоси била мадад қилсалар бўлғайки, бу шайтон домгоҳидин саломат жон элтгайбиз», дейди. Ислондан, Қуръондан салпал хабари бўлган одамга аёнки, шайтондан аъзу биллоҳи мин аш-шайтон ар-рожим — «шайтоннинг ёмонлигидан Оллоҳ таолога сиғинаман» каломини, Мусҳафга битилмиш бошқа бир оят — «Шайтон сизларни (агар инфоқ-эҳсон қилсангиз) камбағал бўлиб қолишингиздан кўрқитади ва фаҳш ишларга буюради. Оллоҳ сизларга ўз тарафидан мағфират ва фазлу карам ваъда қилади. Оллоҳ фазлу карами кенг ва билгувчидир» (Бақара сураси, 268-оят) ўқиш билан қутулиш мумкин. Лекин Абдуллоҳиқ Ғиждувоний ўша ҳолатманд одамга ниҳоятда кенг ва теранлик билан жавоб қайтаради: «...ваъда андоқдурки, фаройиз (Оллоҳ томонидан буюрилган фарзлар) адосидин сўнгра дуо мустажоб (ижобат) бўлар. Сен ишга бўл ва бизни хайр дуоси била ёд қил. Фаройиз адосидин сўнгра биз ҳам сени ёд қилали. Бўлғайки, бу орада ижобат асари зоҳир бўлғай, ҳам сенинг ҳақингга, ҳам бизнинг ҳақимизға».

Юқорида айтганимиздек, Хизр алайҳиссалом ёш шайхнинг тушига кирганида, унга олампаҳоҳни ҳамду сано қилишда қаттиқ жазавога тушиб эмас, аксинча сокин, махфий зикр тушириш матлуб эканини тушунтириб беради. Шундан сўнг у Хизр алайҳиссаломга шукроналик тариқасида дарвешлик тариқати тажрибасига зикри дил — Оллоҳ таоло номини бот-бот эслаб, дилдан ҳамду сано қилиш таомилини жорий этади.

Сокин ибодат қилаётган дарвешлар дарёдил пирлари кўрсатмасига биноан Қуръони каримда келтирилган қуйидаги уч далолатга бўйсунилари лозим: «Эй мўминлар! Оллоҳни кўп зикр қилинлар! Ва эртаю кеч у зотни поклаб тасбеҳ айтинлар!» (Аҳзоб сураси, 41—42-оятлар); «Ва бирон нарса ҳақида: мен албатта эртага келгувчиман», дея қўрманг, магар, «Иншооллоҳ, Оллоҳ хоҳласа» (денг). Бу сўзни айтишни унутиб қолдирган вақтингизда (ёдингизга тушиши билан) Парвардигорингизни зикр қилин ва: «Шояд Парвардигорим мени бундан ҳам (яъни Асҳобулқаҳф воқеаси хабар беришидан ҳам) яқин (менинг Ҳақ пайғамбар эканлигимни яқинроқ далиллайдиган) Тўғри йўлга ҳидоят қилса», деган! (Қаҳф сураси, 23—24-оятлар); «Улар иймон келтирган ва қалблари Оллоҳни зикр қилиш — эслаш билан ором оладиган зотлардир. Огоҳ бўлингизким, (ҳар қачон фақат) Оллоҳни зикр қилиш билан қалблар ором топар. Иймон келтириб, яхши амаллар қилган зотлар учун хушнудлик ва гўзал оқибат — жаннат бордир» (Раъд сураси, 28—29-оятлар).

Сўфийлик тариқатлари асосчиларининг ҳаммаси зикри тасаввуф йўллари туташадиган устун санашган, чунки мунтазам зикр этиш солиқни Оллоҳ жамолига етишишга ва у билан бирлашиб кетишга етаклаган. Бу изланаётган суфийлик илоҳий моҳиятни англашни тезлаштирган.

Ал-Ғиждувоний мутасаввуфлар орасида биринчи бўлиб, бу руҳоний сирли таомилга амал қилишнинг муҳим аҳамиятга эга эканини тушуниб етади; алалоқибат у ибодатчилар руҳиятини Оллоҳ моҳияти билан мустаҳкам боғлаган.

Суфийлик жамоаларининг кўпая бориши баробарида А. Ғиждувонийнинг зикр туширишдаги мазкур кашфиёти ўзининг муқобил ўғитларида қатъий тус олиб, мураккаб русумга айланди. Шайх ўз йўл-йўриқларида киши зикр туширишдан олдин танасини ўзига хос йўсинда бир маромга солиши, гавда ҳаракати (жалса)ни ўзига бўйсундира билиши, зикрнинг аниқ таърифини такрорлаётиб, ҳушни бир жойга йиғиш ва тана ҳаракатларини мувофиқлаштиришда нафас олиш ва чиқариш (ҳифз ан-нафас, ҳифзи дам)га қаттиқ эътибор бериш даркорлигини таъкидлаган.

Агар Абдуллоҳиқ Ғиждувонийнинг ҳаётлик чоғларидаги зикр тушириш тарихига назар солсак, ўша даврда ислом оламида бу таомилнинг икки турига амал қилинган: банданинг ёлғиз ўзи ҳужрага кириб, бошига ёпинчиқ ўраб, ё қаттиқ, ё шивирлаган овозда зикр туширарди. Жамоа аҳли тўпланиб (айниқса, пайшанбадан жумага ўтар кечаси), ҳаммалари биргаликда қаттиқ овоз чиқариб зикр туширардилар. Жазавага тушиб зикр қилиш солиқнинг Оллоҳ висолига етишишида мақбул йўл саналган, бунда дарвеш парвардигори олам билан мустаҳкам алоқага киришган. Шу мақсадда мусиқа, нафас олиш ва оҳангнинг бирров ўзгариши учун ўйинлар, гавда ҳолати жорий этилган, негаки буларнинг ҳаммаси ягона мақсадга, диққатни йиғиб олишга қаратилган. Натихада Тангри таоло номи ўн минглаб марта такрорланган.

Ўз жамоасига зикри дилни олиб кирган ориф ал-Ғиждувоний муридларига қарата шундай дейди: «Кимки Оллоҳга эътиқодини бақариб-чакириб айтса, бу Оллоҳга эътиқоди эмас, балки ибодатчи руҳоний кучининг далолатидир». Шундай дер экан, у Қуръони мажидга суянади. Чунки Каломуллоҳнинг Ал-Исро сураси 110-оятда шундай битилган: «(Эй Мухаммад) айтинг: «Оллоҳ, деб чорлангиз, ёки раҳмон — меҳрибон деб чорлангиз. Қандай чорласангизлар-да (жоиздир). Зеро, У зотнинг гўзал номлари бордир). (Эй Мухаммад), сиз намозингизни жуда жаҳрий (баланд овоз, ошқора) ҳам қилиб юборманг (токи мушриклар эшитиб Қуръонни ҳақорат қилмасинлар) ва ўта маҳфий ҳам қилиб юборманг (токи сўхобаларингиз тинглаб фойдалансинлар). Шуларнинг (яъни жуда жаҳрийлик — ошқоралик билан ўта маҳфийлик) ўртасидаги йўлни тутинг!»

«Ҳамиша сидқ ва сафо йўлида ва мустафо шаръ ва суннати мутобаатида ва бидъат ва ҳаво муҳолафатида қадам» (Навоий) урган ва пок равишларин ағёр кўзидан яширган Абдуллоҳиқ Ғиждувоний ўз ихлосмандларига зикри дилни батафсил тушунтириш мақсадида унинг саккиз қонун-қондасини ишлаб чиқди. Хожাগонлик силсиласи сардори бўлмиш ҳазрати фархунданинг бу мақомда обрўсига путур етмади. Аксинча нақшбандийлик тариқати шайхларига мақбул тушиб, уларни ҳар томонлама боийтди ва шарифлик даражасига олиб чиқди. Хўш, саккиз калимайи қудсиянинг маъноси нелардан иборат?

1. Хуш дар дам — бунда ҳар нафас олинганда завқ туйиб, ҳушёр бўлиб, ғафлатга ўрин қолмаслик керак. Уни мавлоно Саъдиддун Кошғарий бир нафасдан кўчмакда ғофилликда қолинмасин, ҳузур ваҳҳида олинган ҳар нафас ҳақ субҳонаҳу таолодан холи бўлмасин, деб талқин қилади. Ҳазрати эшон Убайдуллоҳ Аҳрор бу тариқда нафас ҳифзини муҳим тутиб, «жамъи анфос ҳузур ва огоҳлик наъти (сарфи)га масруф (сарф) бўлсин ва агар киши муҳофизати нафас қилмаса, ойтурларким, фалон киши нафас гум қилибдур, яъни тариқ ва равишни йўқ қилибдур», дейди. Шайх Абулжаноб Нажм ул-Кубаронинг «Фавотиҳ ул-жамол» рисоласида айтилишича, нафас олмоқ ва чиқармоқда «ҳо» ҳарфи Оллоҳ таолонинг сирли моҳияти, «алиф-лом» унинг таърифи, ташдиқи «лом» эса мазкур таърифнинг муболағасига ишорат экан. Толиби илм бу ҳарфи шарифни талаффуз этган вақтда парвардигори олам моҳияти унинг фикри-дилни банд этиши ва унга ҳеч путур етмаслиги керак.

2. Назар бар қадам — бу ташлаган қадамини назорат этиб боришдир. Зикр тушираётган пайт киши назари ҳар нарсага бўлинмаслиги ва нодуруст жойларга тушмаслиги зарур. Назар бар қадам ишорати бўлиши ҳамоно солиқ муайян бир масофани — худбиқлик, мутақаббирлик машаққатларини босиб ўтади; назари нимагаки қадалган бўлса, филҳол шу нарсага етишишга қадам қўяди. Мусофир солиқнинг адаби, бу ҳиммат қадамига тажовуз этмаслиқдир.

3. Сафар дар ватан — бунда солиқ ўз табиати бўйлаб сайр қилади, яъни башарий сифати малаклик сифати, ёмонлик сифати яхшилик сифатига ўтади. Саъдиддун Кошғарий бу калимага нопок одам нопоклигидан воз кечмай вафот этса, нопоклигича қолаверади, деб таъриф беради. Сир эмаски, тариқат шайхларининг ҳоллари сафар вақтида ва муқимлигида ўзгариб турган. Уларнинг баъзи бирлари аввалига сафар қилиб, сўнгра муқимлик топганлар ёки аксинча. Бошқа бирлари эса ибтидою интиҳода сафар қилиб, муқим бўлолмаганлар. Абдуллоҳиқ Ғиждувонийнинг ўзи сафар қилганида бир азиз

одам мулозаматида етар экан. Бордию ўз юртларида ҳам шундай одам топилади қолса, тарки сафар қилиб, унинг мулозаматида бўлиб, огоҳлик малакаси таҳсилида гўзал ҳаракатлар кўрсатаркан. Муайян малака ҳосил бўлгач, сафар ва муқимлик барқарорлашаркан. Ҳазрати хожа Аҳрор тажрибасиз одам сафарга чиқса ва вақти келиб бир азиз толиб суҳбатига етишса, унинг ҳузурда ўтириб, сабот сифатини ҳосил этмоғи керак, шундагина у хожагон малакасини эгаллаб, ҳар ерга борса монелик кўрсатилмайди, деб ҳисоблайди.

4. Хилват дар анжуман — жамоат ичида ҳам ёлғиз Оллоҳни ёд қилиб ўтириш. Солик, гарчи зоҳиран дунё кезиб юрса-да, дилида Оллоҳ билан бирга бўлади, яъни ҳазрати Баҳовуддин сўзи билан айтганда, «ба зоҳир бо халқ ва ба ботин бо ҳақ (зоҳиран халқ билан, ботинан ҳақ билан бирга)». Тангри таолонинг «Рижолун ло тулҳиҳим тижоратун вала байъун ан зикриллаҳи — У (масжидларда) эртаю кеч У зотни поклайдиган кишилар бордирки, на тижорат ва на олди-сотди уларни Оллоҳни зикр қилишдан, намозни тўқис адо этишдан машғул қила олмас (тўса олмас)» (Нур сураси, 37-оят), деган каломи ҳам ушбу мақомга ишоратдур. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор агар зикр тушириш билан жиддий шуғулланилса, беш-олти кунда ҳамма одамларнинг овозию ҳикоятлари, ҳатто ўзининг сўзи ҳам зикр бўлиб эшитилади, дейди.

5. Ёдкард — ё тилда, ё дилда айтилаётган зикрдир. Бу ҳолда шайх дилдан «ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ» калимасини айтиб, мурид кўнглини ҳозирлайди ва у ўзини шайх муқобилида тутиб, кўзини очиб, оғзини маҳкам ёпиб, тилини оғзида ёпиштириб, тишини тишига босиб, нафас олмай, таъзим қилиб, қуввати етганича зикр тушира бошлайди. Мурид юқоридаги Оллоҳ каломини бир нафасда уч бора айтиши лозим топилаган, билъоқас зикр завқи кўнгилни қамраб ололмас экан. Зикрдан қутилган мақсуд — ҳақ Субҳонаҳу ва таолони мудом севиш ва улуглашдан иборат. Калимаи «ло» дилдан шуурга етиб бориши ҳамона калимаи «илоҳа»ни бошини ўнг қўл тарафга буриб, шундан сўнг калимаи «илаллоҳ»ни бошини чапга буриб айтаркан, қувватини дилга беради ва у бутун танани забт этади. «Муҳаммадур расулуллоҳ» калимаси айтилгач, «Парвардигоро, сен менинг илоҳимсан, Сен менинг мақсудимсан» деган фикр изҳор этилади. Пировардида киши барча нарсани фано назари билан мутолаа қилади, уни исботлашда эса Тангри таолонинг бақо назарю мақсади билан мулоҳаза қилинади. Алалхусус, бу зикрни умр бўйи ва не ишга қўл урилмасин унутмаслиги керак, аксинча Оллоҳ жамолига етишишга муваффақ бўлинмайди ва кўнгил зикри лозим даражада танада юзмайди.

6. Бозгашт — бунда зокир тилию дили билан ҳар вақт «Ё раб, сен менинг илоҳимсан, бутун саъй-ҳаракатларим сенга мақбул тушишга қаратилган», деган калимани айтиши керак, чунки бу калима зикри холис бўлгунча яхши-ёмондан келаётган хавотирни ўзига яқин йўлатмайди. Мабодо тажрибасиз одам бозгашт калимаси зикрида ўзида сиддиқлик топмаса, уни мудом такрорлайвериши лозим, шундагина унда сиддиқлик аломатлари даража-бадаража зоҳир бўла беради. Фикр чалғиб кетмаслиги учун Фотир сураси 10-оятдаги: «Ким куч-қудратни истайдиган бўлса, барча куч-қудрат Оллоҳникидир. (Ҳар бир) хуш сўз унга юксалур ва яхши амални ҳам (Оллоҳ ўз даргоҳига) кўтарур. Ёмон макр-ҳийлалар қиладиган кимсалар учун эса қаттиқ азоб бордир ва уларнинг макрлари ҳам ҳалок бўлур (яъни ҳеч нарсадур)», деган парвардигори олам калом ари «Ё раб, сен менинг илоҳимсан ва мақсадимсан, сен мендан ризо бўлсанг бас», деган фасоҳатли сўзлар билан алмашиб туриши керак. Мавлоно Алоуддин ҳазрати маҳдум — Абдурахмон Жомийдан зикр таълимини олган ва зикри бозгаштга маъмур бўлган зотлардан биридир. Мавлоно ўз аҳволи-руҳияси ҳақида шундай ҳикоя қиладиким, у бизга бозгашт маъносини хийла ойдинлаштириб беради: «Вақтеким, ойтур эрдим: «худовандо, манинг мақсудим сан турурсан ва санинг ризонг турур», манга бу зикрни айтмоқдин шарм келур эрди, онинг учунким, бу қавл (сўз)да содиқ эрмас эрдим, сариҳ (аниқ) билур эрдимким, ёлғон ойтурман. Бир кун бу хаёлга тушуб, аларнинг ёнларига бордим, ойдиларким, шайх Баҳовуддиннинг ёнларига борурмиз. Мулозаматларига бордим, вақтеким, ҳақиқати сидқ зоҳир бўлур». Вақтеким, ҳазрати шайхнинг ёнларидан ташқари чиқдук, ҳазрати маҳдум ойдилар: «Шайх аҳли жазаба (суфийларнинг ўзини унуттиш ҳолати) турурлар ва истилоҳ (расмият) билмаслар». Бу сўз маъноси манга пўшида (сир) бўлиб қолди, то неча муддатдин сўнг зоҳир бўлдимким, аларнинг ғараз (муддао)лари ул сўздин бу эрдиким, шайх тариқи жазаба бирла тарбият топибдурлар, на сулук тариқи била ва тариқи иршодни билмай турурлар, анинг учунким, ҳануз ул маҳал йўқ эрдиким, шайх ани фақирга зоҳир этсалар, ул жиҳатдинким, то шайхдин эшитганим йўқ эрди, бозгаштда ул калимани сўзу ниёз (назр қилиш) юзидин ойтур эрдим ва ул ойтмоқда мунфаил (шармисор) ва хижил эрдим. Вақтеким, шайхдин эшитдим ул сўзу ниёз ва инфиол (шарм) ва хижолат қолмади».

7. Нигоҳдошт — ҳушёрлик бўлиб, бу ҳолатда ўзга нарсаларга хаёл қочмаслиги учун мардум бир неча бор «калимаи тайибба»ни такрорламоғи жоиз. Ҳазрати хожа Аҳрорнинг асҳобларидан бўлмиш мавлоно Қоим тахминан шундай дейди: «Нигоҳдоштда малака шул даражага етушубдирким, тулуғи фажр (кун чиқиши) вақтидан то улуг чоштгоҳгача кўнгилни ағёр хутуридан сақлаб бўлур, бир важҳеким, шул миқдор за-

монда қуввати мутахаййилла (ақл-идрок) ўз амалидин маъзул (холи) бўлур. Пўшида қолмасунким, қуввати мутахаййилланинг тамоми амалидин маъзул бўлгани, агарчанд-ким ёрим соат бўлса, аҳли таҳқиқнинг (ҳақиқат аҳли)нинг наздида бағоят амри азим турур ва ул наводирлардин турур ва хуммали (комил) авлиёуллоҳга аҳёнан бу маъни даст (ўнғайлик) турур».

8. Ёддошт — ҳақ субҳонаҳу ва таолани мудом эслашдан иборатдир. Бунда зикр туширув пайти илоҳ иштирок этаётганлигига диққат жамланади, ташқи воситаларсиз башорат қилинади, далил келтирилади, ички сезимлар билан ҳис қилинади. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор фикрича, ёддошт зикр такаллуф этмакдин, парвардигори оламга мурожаат қилмақдин иборат. «Калимаи тайибба» айтиб бўлиниши ҳамона «Худовандо, мақсудим сен турурсан» деган ният айтилади. Мазкур ният нигоҳдошда муҳофаза этилади, умуман, ёддошт нигоҳдошда барқарорлашган бўлади.

9. Вуқуфи замоний — батартиб ҳаракат чоғида ўз аҳволини назорат этиб туришдир. Бу вақтда обид ўз аҳволини — тўғри иш қилган бўлса, шукр қилмоқдами, гуноҳкорлик қилган бўлса, шунга яраша истиғфор қилаяптими — ана шу ўзгариши сеза билиши керак. Вуқуфи замоний шайх Нақшбандий наздида ҳисобдан иборат. «Муҳосаба (ҳисоб) улдурким, ҳар соатдин улча (шунча) бизларга нуқсон турур бозгашт этармиз ва амални ёнги бошдин бошлармиз». Чунки тақво аҳлининг бад амаллари — бу Оллоҳга яқин одамларнинг гуноҳидир.

10. Вуқуфи ададий — бу зикр ададига роия этмакдир. Ашрафи Баҳовуддин зикри дилда ададини риюа этмак пароканда бўлган ҳушёрликни йиғиш учун муҳимдир, дейди. Унга амр қилинишдан мақсад — зикри дилдир. Зикр бир нафасда уч, беш, етти, умуман йигирма бир маротабагача айтилиши лозим, лекин саноғи тоқ бўлиши зарур. Хожа Аловиддин Аттор кўп айтмоқ шарт эмас, неча мартаки айтса роҳат юзасидин айтсин, шундагина наф кўради. Бордию зикри дилда адад йигирма бирдан ўтса-ю, асар зоҳир бўлмаса у амал бесамардир, дейди.

11. Вуқуфи қалбий — бу зокирнинг кўнгли Ҳақ субҳонаҳу ва таолодин огоҳ ва воқиф бўлишдир. Кўнгилда парвардигори оламдан бошқа ҳеч нарса бўлмаслиги керак.

Нақшбандия тариқати мухлислари ҳозирга қадар бу ўғитларга амал қилиб келадилар. Бироқ мавлавий Абдуллоҳиқ Фиждувоний дунёга суфийлар умргузаронлигига тааллуқли юқорида саналган саккиз йўл-йўриқни жорий этгани билангина танилган эмас. У руҳоний исломий одоб-ахлоқ ҳақида бир қатор асарлар ёзган. У ўзи ижоди билан аввал баён этилган сўфийлар хатти-ҳаракатини анчагина кенгайтирди, бу тушунчани теранлаштирди. Валийуллоҳнинг «Рисолаи тариқат», «Рисолаи саҳобийа», «Васиятнома», «Зикри ал-Ҳолиқ Фиждувоний» каби асарлари шу кунга қадар қимматини йўқотган эмас. Бу ноёб фикр маънавийлар Оллоҳ раҳматига фақат нариги дунёга юз ўғирганлар етишиши мумкинлигини пухта билган ва бу йўлни шараф билан босиб ўтишга жазм этган ва валийлик даражасининг юқори поғонасига кўтарилган зотнинг иншола-ридир.

Алломанинг пурмаъно рисолаларини мутолаа этаётиб, қамрови кенг, беназир, дуо олаётгандек бўласан, руҳоний фикрлари қат-қатига кириб, ўзинг ҳам тобора тозариб, олижаноб бўла борасан. Бундай пок ва теран лафзларни вақти келиб, одамлар орасида илоҳий тозариш ютиб чиқишига чин дилдан ишонган одамгина ёзиши мумкин. Қарами кенг Абдуллоҳиқ Фиждувонийнинг фикрлари билан яккама-якка бирга бўлиш, бу парвардигори оламнинг суюкли бандаси, фикрати бўлиқ ва тўлиқ авлиё билан муомалада бўлиш демакдир.

У ўз тариқати аъзолари шуурига нафс ҳақида ва унга эришишнинг шартлари хусусидаги ўғитни ҳам сингдирган эди. Нафс — ҳар нарсага қодир ва акбар Оллоҳ иноятлари-га зид келадиган барча нарсалардан воз кечишдир. Аммо бунга ҳамма ҳам онгли суратда журъат эта олмайди; кимки шу йўлда тинимсиз ҳаракат қилса, ўшангагина ҳақиқат шуълалари ёғилади ва у киши руҳиятидан ғафлат ниқобини сидириб ташлаб, унга ҳақиқатни кашф этишнинг йўлларини ёритади. Комилликка далил-исботлар натижаси билан эмас, балки руҳиятдаги бутун саъй-ҳаракатларини мана шу эзгу мақсад сари жамлаб йўналтириш билан эришиш мумкин. Ҳақиқат кўешининг таралаётган нурлари-ла инсон табиатидаги худбинлик ва бошқа ғаразли хусусиятлар чашмаси қурий боради. Аини замонда, кимки номуносиб ҳаракатлар қилган бўлса, қилмишига яраша азият чеккан бўлса, унинг яхши амаллари гуноҳларини йўққа чиқаради.

Самимий тавба-тазарру нима? Ҳазрати хожа ўз муридларига уни ҳам етарлича тушунтириб берган. Зоти олийлари бу ҳолни уч аломатга ажратади: биринчиси — умуман номуносиб ҳаракатлар истисноси; иккинчиси — доимий тавба-тазарру; учинчиси — ҳамisha мақсад сари интилиш, гуноҳ ишларга қўл урмаслик. Ешлигиданоқ иқроп йўлига кириш.

Одамзотнинг кўзи очиқ экан, тавба-тазарру қилиш унинг учун кундалик зарурий эҳтиёжига айланмоғи зарур. Бордию инсон ўз балоғати жараёнида Яратгувчининг кўрсатма-амалларига изчил бўлмаса, ўз хатти-ҳаракати билан руҳини эмас, танасини кўпроқ қониқтирган саналади. Бу, айниқса, бизнинг тийиқсиз истеъмолчилик, техник воситаларнинг жорий қилиниши туфайли ўз андомига ғамхўрлигимиз кучая бораётган

замонда долзарблик касб этди. Оқибатда кишидаги олижаноб туйғулар, табиий хусусиятлар сўниб бораётир. Бундай чоғда киши нафсоний мақсадларнинг қули бўлиб қолади, бот-бот бадкорликка қўл уради. Ана шунда яккаю ёлғиз Тангри таолонинг одамзотга кўрсатган, буюрган тўғри йўлидан оғишмай юриш унинг гуноҳкорлик сарҳадидан чиқиб кетишига, қутулишига имкон яратади.

Ал-Ғиждувоний ўз битикларида муридлик сифатлари ва майллари, муридга пирнинг зарурати ҳақидаги масалаларга ҳам тўхталиб ўтган. Рухоний таълимотга рағбат, «майл-муҳаббат» билан изоҳланадики, у инсон табиатига хос хусусиятлар бўлмасдан, аксинча ғафур ва ҳодий, ҳаким ва басийр раббони оламнинг ҳақиқат нуқлари шуъласига сидқлик самарасидир, яъни «руҳоний йўлга содиқлик — бу ҳақиқат моҳиятининг сифатидир».

Банданинг дили унинг юрагига ҳақиқат шуъласи сизиб киргандагина чароғочлашади. Бундай зарур хусусиятларни эгаллаш учун шайх мулозаматига бориб, унинг ғояларига изчил амал қилиш керак. Маънавий устознинг бўлиши ҳақиқатни билиш ва руҳий комиллик йўлига киришнинг мажбурий шартидир.

Кўҳна, муқаддас битикларда ёзилишича, Мусо пайғамбар ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг устози Оллоҳи азимнинг ўзи бўлган. Тангри таоло ўз расулларини тақво йўлига солган, нима рост-у, нима ёлғонлигини фарқлай билишни ўргатган.

Илоҳий ҳақиқатни англаб етиш йўлини ёлғиз босиб ўтмоқчи бўлган одам, сўзсиз янглиш ва чалкаш йўлга тушиб қолади ва шу заҳоти жину шайтонлар оламига асир тушиб, турфа хаёл ва шубҳаларга ғарқ бўлиб, адашади, пировардида ўзини ўзи ҳалок қилади. Валийуллоҳ Ғиждувоний муридни жўжа очиш арафасида турган тухумга қиёслайди, бордию ундан жўжа очилиб чиқса — муршид, яъни тажрибали мураббий мақомига эришади.

Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг ўзи юқоридаги ўғитлари саккиз аср ўтгач, авлодлари хотирасидан ўчиб кетишини билганмикин? Афсуски, бизга замондош одамларнинг ҳаётда мураббийси йўқ, ҳар ким ўз билганича қадам ташламоқда. Айри-айри юриш кишилар табиатига сингиб кетди. Дарвоқе, чин маънода устозларнинг ўзи қолмади ҳисоб, пирим деб этагидан туган одаминг ёлғончи, фиқс-фужурчи. Шу боисдан биз жину шайтонлар ҳамласидан қутула билмаяпмиз, босаётган йўлимиз қайга элтишини тўғри тасаввур этолмаймиз. Айрим кишилар эмас, бутун бир жамият ана шундай чигал ҳолатга тушиб қолди. Ҳайҳот! Ҳаммамиз биров юрмаган йўллардан юргимиз келади, оқибатда боши берк кўчага кириб қоляпмиз. Менинг бу фикрим «социалистик йўлни танлаган собиқ мамлакатда эмас, балки Ғарб учун ҳам тегишлидир. Уёқда ҳам аллақачондан бери устоз, мураббий тушунчалари унутилиб кетган. Устоз-мураббийлар йўқ эмас, бор, лекин фоҳишабозлик, гиёҳвандлик, қотиллик бўйича. Шунданки, ғарб иқтисодий жиҳатдан биздан кўра кучлироқ, бироқ маънан ҳеч устун эмас, ҳатто ўзимиздан ёмон дейишим мумкин. Мен бу мулоҳазаларни билдираётганимнинг сабаби бор, чунки биз чуқур маънавиятсизликдан кўзимизни очдик; лекин қалбимизни буткул ғубор босиб кетмаган, ҳақиқатни билишга мунтазирмиз, бордию яхши устоз, мураббий топа олсак, жамиятимиз ҳам ғоят соғломлашиб кетишига ишонаман. Бунга эса имкониятларимиз бор. Бу эзгу ишни амалга оширишимизда, албатта, ал-Ғиждувоний сингари Рухоний Мураббийларнинг пандномалари жуда-жуда асқотади.

Пири комилнинг иншоларида муриднинг ўз итоаткорлик бурчларини қай тариқа бажариши, зикр туширишни такомиллаштириш ва шунга мувофиқ равишда умрини зийнатлаб бориши ҳақида батафсил маълумотлар бор. Зикр — бу Тангри таолога муҳаббат демек. Муриднинг Тангрига нисбатан муҳаббати нечоғлик юксак бўлса, у шунчалик тез-тез зикр тушириб туради. Ғиждувоний фикри билан айтсак, мурид ҳаргиз Қодир эгамни унутмаслиги лозим. Зикрни «дил тили» билан тушириш тариқат йўсини эди, ана шунда юрак ҳамиша самимий, тоза бўлади. Орифлик даражасига етишишда ҳазрати хожа беш босқични санаб ўтган. Биринчиси — Оллоҳ иродаси ва руҳига алоҳа мутелик. Иккинчиси — ҳақиқатни эгаллашда қонунни йўлга киритмоқлик, агар киши илоҳий моҳият замирида қанақанги бош негиз ётганини тасаввур қилмаса, уни сира англаб етмайди. Учунчиси — зоҳидликка содиқлик, дунёвий неъматлардан ҳазар қилиш. Тўртинчиси — авлиёдан манбан мудом Оллоҳ бўлган, боқий илмларни ўрганиш. Бешинчиси — тариқат баҳрининг энг йирик дури саналган ҳузур-ҳаловатни туйиш.

Қаранг-а, бу пандномаларда ҳар қандай одам учун қанчалаб оқиллик ва оҳисталик бор. Биз айни замонда ўз ботиний дунёмизга назар солишни унутиб қўйдик, ҳатто Оллоҳ иродаси ва сўзига қўллуқ қилиш нелигини билмаймиз, шунданки, на бир хатти-ҳаракатимиз, на бир амалимиз билан бани-башарга ғоят зарур йўлга чиқишга уринаяпмиз. Бунинг учун итоаткор сўфи, дарвеш бўлишимиз шарт эмас, бунга лойиқ-да, эмасмиз, лекин ҳар бир киши илоҳий ҳақиқатни билиш йўлига кирмоғи қарэдир. Ахир одамнинг ўзи илоҳий мавжудот-ку, аммо билимсизлиги ва жоҳиллиги туфайли сўқирдир.

Ҳазрати ал-Ғиждувоний ўзини ўзи такомиллаштириш сари қадам қўйган одамни «дунёйи дун ишларидан воз кечиб ва вужуди-ла ҳақиқат шуъласини қидиришга киришишга» қақиради, бунинг учун эса, аввало киши ўзидаги жамики эҳтиросларни жиловламоғи ҳамда чирик дунёни тарк айлаши, ўз йў-хаёлларини назорат этмоғи жоиз.

Чунки худованди карим инсон ўй-хаёлларига кўзга кўринмас, эшитилмас ва ҳис қилинмас хусусиятларни жойлаган. Биринчиси — кишини лоқайдликдан огоҳ этиб турувчи илоҳий ўй-хаёллардир; иккинчиси — инсонни итоат этишга майл уйғотадиган фариштавий ўй-хаёлларни эътироф қилиш; учинчиси — шахвоний ҳис-туйғулардан туғилажак ҳиссий ўй-хаёллар аломати; тўртинчиси — гуноҳ ишлардан вужудга келадиган шайтоний ўй-хаёллар асари.

Эзгу ўй-хаёлларга берилиш учун шайх ўз муридларига «ботиний таҳорат» қилиш зарурлигини уқдирган. «Ботиний таҳорат, бу — кўзнинг раво кўрилмаган нарсалардан тоза бўлиши, тилнинг ғийбат ва ёлғондан холи туриши, қулоқнинг тақиқланган овозни эшитмаслиги, кўлнинг шариат куфр деб билган нарсаларни ушламаслигидир.

Валийуллоҳ ўз ўғитларида муридларга эҳтирос тушунчасини ҳам изоҳлаб берган. Эҳтирос зоти аъламнинг фикрича, тўрт хусусиятга эга: қувонч, осойишталик, фазилат ва дил. «Мана шу тўрт сифатдан униб-ўсган ҳар бир солиқ эҳтиросдан халос бўла олажак». Шунингдек, шайх ҳазратлари муридлик самимияти масаласига ҳам етарлича тўхталиб ўтган. Муридлик самимияти — солиқнинг Оллоҳи аъзамга хизмат қилишидан иборат. У бу саъй-ҳаракатлари давомида шубҳа ва гумонларга берилмаслиги шарт. Ал-Ғиждувоний ўз рисолаларида, асосан «салим қалб» масаласига эътибор берган. «Салим қалб» аввало наф топишга бўлган аъмоллардан холи бўлмоғи жоиздир. Уни исботлаб бериш учун зоти шарифлари Иброҳим халилуллоҳга тегишли афсона ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг мана бу ҳадисларини келтиради: «Киши ўз уйида бир парча гўшдир. Мабода ўша гўшт тақво йўлига кирса, унинг бутун танаси тақводор бўлади, бордию фисқ-фасоддан иборат бўлса, бутун вужудини фисқ-фасод қоплаб олади. Уша гўшт парчаси қалбдир».

Демак, тана ичидаги қалб киши хатти-ҳаракатларини бошқариб тураркан холос. Таассуф билан айтмоқ жоизки, биз бугунги кунда қалб тарбияси билан тинҳор-базинҳор шуғулланмаямиз. Ҳатто жисмоний эмас, сезги аъзоларимиз қаерда жойлашганиниям билмаймиз. Фаройиблиги шундаки, Абдуллоҳиқ Ғиждувоний инсоннинг ҳиссий туркумлари — сабр ва шукри ҳолат аниқ сифатлаб берган. Унинг асарларида сабр — эҳтирос жиловхонаси, деб таърифланган. Худо томонидан фақат бардошли ва тақдирдан рози одамлар сараланади. Сабр одамлар томонидан бўлаётган хавотирга аҳамият бермасликда намоён бўлади, алҳол улар билан гаплашмаслик керак, фақат Оллоҳ билан суҳбатлашмоқ шарт, ҳатто ботиний қарама-қаршилиқни ифода этмаслик зарур. Ушандай одамларни Худо ўзига даъват қилади, ва уни тилсим дунёга «ўғирлаб кетади». Шукр ҳақиқат йўлида қандайдир кулфат етмасин, художўйнинг ундан рози бўлиши ҳам етadиган зарарга қаршилик кўрсатмаслигида намоён бўлади. Агар у устига устак шахвоний нафсдан, танасини хароб этишдан тийишга ҳаракат қилса, алалоқибат «ўй-хаёлларини англаш даражасига етиб, ундан «ўзини тортиб олиш» неъматини қўлга киритади. Натигада Оллоҳ «унинг танасини ўзига хизмат қилишга тайёрлайди, сирли дунё эса уни ўзини билиш билан музайян этади, юраги ўзига муҳаббат билан ёришади». Буни англаш мушкул, эришиш эса янаям оғирдир. Барибирам, худо одамларнинг ҳақиқатни билиш йўлидаги машаққатли меҳнатини саховат-ла мукофотлаган, ал-Ғиждивоний каломи билан айганда, «ўзини англаш билан зийнатлаган». Албатта, худони қаттиққўллик билан билган одамлар орасида валийуллоҳ Ғиждивонийнинг ўзи ҳам бор. Бунинг исботи — унинг ҳаёти ва маънан бўлиқ ўғитларидир.

Айни ўринда билишнинг зоти шариф аниқлаган таърифларини келтириб ўтишни лозим билдик. «Шариат — тўғри йўлди ёки кемадир; тариқат — бу йўлдаги ёки сузиб бораётган кеманинг баҳрдаги ҳаракатидир; ҳақиқат — бу мақсадга эришиш ёки тариқат денгиздаги дурдир».

Хожалар аҳлининг хожаси ўз пири Юсуф Хамадонийдан уч йил кам умр кўриб, 95 ёшида, яъни 1220 йилда бақога юз ўгирган. Зоти муборак халифалик бурчини шараф билан адо этди. Пирининг таълимотини ҳар томонлама бойитиб, амалиётга зикри хуфияни олиб кирди, хожагонлик тариқатининг саккиз қонун-қондасини шакллантириб берди. Ахир дунёга машҳур нақшбандийлик тариқати хожагонликдан униб-ўсганда. Шу боисдан уламолар у зотга «силсилаи сарҳалқаи нақшбандийа», деб таъриф берадилар. Валийуллоҳдан сўнг бу руҳоний ворислик Хожа Ориф ар-Ревгарий, Хожа Маҳмуд ан-Анжирфғанвий, Хожа Али ар-Ромитаний, Хожа Муҳаммад ас-Самосий, Хожа Мир Саид Кулол ал-Бухорий, Хожа Муҳаммад ан-Нақшбандий томонидан давом эттирилди.

Салкам саккиз юз йил бурун асос солинган нақшбандия дәрвешлик тариқати йилларнинг тўс-тўпололи, вайронагарчилик шамолларида тўзиб кетмади, ўз асосчисининг муҳри ва таомиллари таълимотини йўқотмади. Тариқат солиқлари ҳаётидаги ибратли ўринлар оғиздан-оғизга, китобдан-китобга ўтиб, ўзининг таъсир доирасини мўттасил ошириб борди.

Шайх уш-шухунинг қаламига мансуб яна бир асар борки, у ал-Ғиждувонийнинг номини машҳур ислом валийлари сафига олиб кирди. Бу — саховати ва қарами кенг зотнинг фарзанди маънавий, иккинчи халифаси хожа Авлиё Кабирга ёзиб қолдирган васиятномасидир. Васиятнома ҳозирга қадар сўфийлар орасида қўлма-қўл бўлиб юра-

ди ва айни замонда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Ундан катта-кичик парчалар кўплаб диний рисола ҳамда қўлёзмаларда келтирилади. Биз ушбу ўринда Муҳаммад бин Аҳмаднинг «Маслак ул-орифин» китобида келтирилган парчадан фойдаланишни ўринли деб топдик.

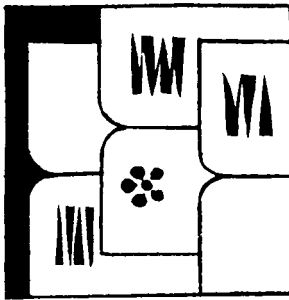
«Эй фарзандим, сенга васият қилурманки, парвардигори оламга қаттиқ шайдо бўлгил, унинг йўл-йўриқларига итоат қилгил, бутун оламлар подшоҳи Тангри таолонинг расули бўлмиш Муҳаммад алайҳиссалом суннатларига амал қилгил, буюрган фарзларини адо этгил, ота-онанг ва тариқату шариятнинг барча шайхларига нисбатан ўз бурчинини пок бажаргилки, Оллоҳ сендан рози бўлсин. Оллоҳдан қўрққил, нима пинҳон-у, нима равшан бўлса-да, бари юрагига сизиб киради. Қиёмат қоим рўй берадиган кун фақат унга аёндири ва у сендан ҳисоб сўрайди. Оллоҳдан алланарсаларни сир тутаман, деб хомтама бўлмагил (чунки у ҳар нарсани кўргувчидир). Оллоҳ ғазабига учрамаслигинг учун гуноҳга ботмагил, кибр қилмагил. Фақат парвардигори оламга қаттиқ умид қилгил, ундан умидингни узмагил, неки юмуш бажарсанг, Унга кўз тут ва қўрқиб, умидвор бўлиб яша. Эртанги кун ризқингни ўйлама, чунки тонг отиши билан оламлар подшоҳи сенга ризқингни беради. Оллоҳнинг тирикчилиги қилишини учун неъмат беришига ишонгил, чунки у жамики мавжудотга кундузи таом улашишга кафолат берган марҳаматли раҳмондир. Сенга кундузи белгилаб берилган таом, жидду жаҳд-ла тиришганинг, ҳаракат қилганинг билан барибир кўпаймас. Қуръон ўқишни кечаю кундуз канда қилмагил, маҳбублик ўтида куйиб, унинг маъносини ақлу мушоҳада билан англаб етгил, нола чекиб ўқигил. Неки иш қилсанг, Қуръонга суянгил, чунки одамларни Оллоҳ (йўли)га чорлайди. Илм ўрганмасдан туриб, ишга киришмагил. Дин йўл-йўриқларини (пухта) билишинг (риоя қилишинг) учун мудом фикр ва ҳадис ўргангил. Суннат ва тариқи жамоага мулозим бўлгил. Сени бу йўлдан оғдирадиган нарсаларнинг ҳаммаси суннат ва таълимотга риё ва маъсият келтиради. Жоҳил суфилардан парҳез этгил, улар кўнглини хира қилади. Бидъатчи домлалардан йироқ юргил, диннинг емирилишига сабаб туғдиради. Ўзингни дунёвий одамлар, ожизалар, ўсмирлар, муаллимлар, бойлар ва авом билан ҳамкорлик қилишдан тийгил, чунки улар эътиқод йўлидаги талон-торожчи ва қароқчидирлар. Эътиқодинг пок бўлиши учун дунёвий одамлар билан дўст тутинмагил, улардан шердан қочганинг каби қоч, ўзингни холи тутгил. Мулк ва абнойи мулк билан ҳамнишинлик қилмагил, улар билан душманлик қилгил, маҳкамайи қазога ҳозир бўлмагил, ҳеч бир одамга кафил бўлмагил, ҳеч бир киши васвоёсига дохил бўлмагил, ҳаргиз шуҳратталаблик қилмагил, у офат келтиргусидир. Мансаб бирла муқайид бўлмагил, мулкдорлардан кўра дарвешлар билан қилган суҳбатингдан ризо бўлгил. Одамларнинг мақтовига учмагил ва уларнинг муҳокамасидан хафа бўлмагил, шундай ҳаракат қилгилки, кўз ўнгингда бирон қийматга эга бўлсин. Намозни жамоат билан бирга ўқигилки, имом ва муаззин бўлмағайсан. Мансаб эгаллашга, раҳнамо бўлишга тиришма, кимки раҳбар бўлишни истаса, халоскорлик топа билмас. Қозию ҳукмдорлар гурунгида иштирок этмагил, етим-есирларга ҳомийлик қилмагил. Устингдан раҳбарлик қилмасликлари учун хонақоҳ бини қилмагил ва унда ўлтирмагил. Уламоларни ҳурмат қилгил, шайхларга жонингни жабборга бериб хизмат қилгил, улардан мулкингни аямагил, уларнинг ғазабини келтирмагил, доимо эҳтиёт бўлгил. Тариқат йўлига кириб, уламолар изидан боргил ва улардан мутассир бўлгил, агар шариятга хилоф бўлмаса илм эгалари ва шайхларнинг таълимотини инкор этмагил. Саногни кўп этмагилки, ундан нифоқ пайдо бўлиб, у вақтда самоё дилни ўлтиради, магар сенга уни ҳис этиш саҳояти берилмаган бўлса, самоъни инкор этмагил, самоъга асҳоби кўп туриб улар орасидан самоъга амал қилгувчи одамлар топилади, балки уларнинг эҳтироси бўлса (яъни итоат этмаса) уларга зикр тингламоқ гуноҳдир. Мабода юрагинг хотиржамлик тортса, сенинг нигоҳинг (маънавий) тарқаб кетмайди. Қўлингдан келиб сақлансанг хотин олмагил, чунки никоҳдан ўтсанг толиби дунё бўласан ва талаб дунёсида динни барбод берасан, ноқис дунёга тушиб қоласан. Магар ўз эҳтиросларингда шахвоний нафс гимирлаётганини сезсанг, ундан ўзингни тийгил, тийилиш, бу эҳтирос музайинидир. Муҳтож онларингда ҳам пок бўлгил ва парҳез этгил. Одамларнинг ҳеч бирига умид боғлама, улар билан дўст тутинмагил, Оллоҳ сенга энг яқин дўстдир. Ҳеч қандай маҳлуққа майл қўйма, мухлис бўлма, алалоқибат сен улардан айрилсан. Неки сенга (маънан) фойда келтирса, уша нарсага юрагингни боғлагил, чунки пайғамбаримиз айтмишлар: «Муслимларнинг энг яхшиси, фойда келтирмайдиган нарсаларни инкор этгувчидир». Оллоҳга хуфиёна суратда хизмат қилгил, гуноҳларингдан кўпроқ азият чеккил, бот-бот тавба-тазарру қилгил. Рўза тутгил ва намоз ўқигил — булар Оллоҳ учун гўзал хизматдир. Кечалари кўпроқ намоз ўқигил, кундузлари рўза тутгил. Азоб-уқубатларга бардошли, тоқатли бўлгил, бу хусусда пайғамбаримиз демишлар: «Кимки Оллоҳ йўлида азоб-уқубат чекса, унинг ўрни ва қиммати Оллоҳ томонидан юксалтирилур». Оллоҳ сенга ҳар куни неки буюрса, сен уни Оллоҳ йўлида адо этгил, бахиллик ва хасисликдан парҳез тутгил — ичи қора ва зикна одамлар жаҳаннам ўтида қоврилгусидир. Қаттиқ, қаҳқаҳа уриб кулмагил, қаттиқ кулги юракни хароб этгуси, беғамликка гирифтор этгуси. Пайғамбаримиз демишлар: «Агар сиз келажак дунёнинг ҳолати ва шафқатсизлиги хусусида билганларининг ҳаммасини билганингизда эди, сиз ҳеч қачон

кулмас эдингиз ва кўпроқ йиғлар эдингиз». Ҳалол егил, ҳалол таом Оллоҳ буюрган амалларнинг очқичидир. Жаҳаннам ўтига тушмаслигинг учун мужримлик қилмагил. Кўп ичмагил ва кўп емагил, беҳуда кўп гапирмагил. Кам ухлагил, магар уйқунг келмаса. Зоҳирингга оро бермагил, зоҳир оройиши ботинни хароб этгуси. Тоза кийингил. Эҳтиросларинг панжаси ўзингга ошкор бўлиши учун кўпроқ сайр қилгил. Пайғамбаримиз айтмишлар: «Салим бўлишинг ва (маънан) бойишинг учун сайр этгил». Одамларга ва мавжудотга хайрихоҳ бўлгил, яхши ва ёмон, сахий ва меҳрибон одамларнинг барчасига, Оллоҳ яратган ҳамма нарсага ҳуш муомалада бўлгил. Ота-онанга, катта-кичикка миннатдорлик назари-ла боққил. Юрагинг ғамгин, тананг салқи ва қувватсиз, кўзинг ёшли, ишинг ривдан холи, кийиминг жулдур, дилинг пок, дўстларинг дарвеш, хонақонг — масжид, асосинг — эътиқод илми, зийнатинг — дунё неъматларидан тийилиш, ҳамсухбатинг мудом Оллоҳ бўлмоғи керак. Қуйидаги беш хусусиятга — дарвешликни бойлик, оддий ўринни фахрий ўрин деб билмаган, илми нодонлик ҳисоблаган, ўзининг пинҳону ошкор ишларини сарҳисоб қила олмайдиган, охиратни унутган одамлар билан ўртоқ ва оға-ини бўлмагил. Бас, шундай экан, фоний дунёдан боқий дунёга юз ўгиргил. Дунё ва унинг латифликлари сенга ҳийла бермасин, ахир дунё ёлғончи ва ноадлдир. Кимки юрагини дунёга боғласа, дунё унга боғланади, кимки дунёни инкор этса, дунё уни инкор этади. Шу боис нариги дунёга сайр қилишга киришган фақир дарвеш мисоли бу дунёи дунда барқарорлик ва вафо йўқдир».

Инсоният тарихида авлодларига васият қолдирган фузайл одамлар кўп, аммо валийуллоҳ ал-Ғиждувоний ўғитлари маънан бўлиқлиги билан бошқаларидан ажралиб туради. Ҳайратли томони шундаки, ҳаёти мусулмонлар ҳамда табиатнинг олий руҳи — Худованди каримни англаш йўлига тушган барча одамларнинг қизиқишини орттирган маҳдий Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг илоҳий ҳақиқатни билишга чорловчи васиятнома-си бизнинг олағовур замонда ҳам жозиба кучини йўқотган эмас.

Алҳамдилуллоҳ!

АСҚАРШОҲ таржимаси

Шерали Турдиев

Улар Германияда ўқувлари эгувлари

Октябрь инқилобига қадар Туркистондан Россия ва бошқа хорижий мамлакатлар олий ўқув юртларида Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Убайдулла Хўжаев каби бир қанча зиёлилар таҳсил олиб, ўлкамизга қайтиб келган, шундан сўнг ижтимоий-сиёсий жараёнларга, маориф ишига астойдил киришган эдилар. Инқилобдан кейин уларнинг издошлари янада кўпайган. Уша пайтларда илмий-сиёсий жиҳатдан етук кадрлар тайёрлашда Германиядаги ўқув юртлари катта ўрин тутган. 1922 йили жумҳуриятимизнинг атоқли раҳбарлари ҳомийлиги туфайли 70 га яқин миллатдошларимиз ўша ёққа ўқишга юборилган эди. Шундай экан, талабаларимиз қаерда ўқишган, ўқишдан бўш вақтлари нималар билан шуғулланишган! Уларнинг кейинги қисмати қандай кечган! Адабиётшунос олим Шерали Турдиев ўзининг кўп йиллик машаққатли изланишларидан сўнг «Улар Германияда ўқиган эдилар» деган китоб битди. Унда муаллиф турли одамларнинг хотиралари, 20-йилларда нашр этилган бир қатор газеталарда босилган мақолалар, Давлат ва Давлат Хавфсизлик Комитети ҳужжатлари асосида, уларнинг чигал ва машъум тақдирини ёритган. Қуйида ана шу китобдан олинган парчалар билан танишасиз.

АБДУВАҲОБ МУРОДИЙ

...«Қизил байроқ» газетасининг 1922 йилги сонларини варақлаётиб, унинг 29 июль ва 10 август сонларида босилган «Олмониядан хат» номли бир мактубга дуч келдик. Мактуб муаллифи Берлин олий зироат академияси талабаси Абдуваҳоб Муродий эди. У ўз мактубида шундай дейди: «Тошкентдан келган бир хатда Европага талаба юбормоқ учун зиёлиларнинг бир уюшмаси тузилганлигини ўқиб, теримга сиғмайдиган даражада севиндим. Бир йилдирким, Европада яшамоқдаман. Илм-маърифатда Европанинг биринчиси бўлган Германия дорилфунунларига бутун дунёдан, ҳатто татарлардан ўнлаб, турклардан эса минглаб талабалар бўлгани ҳолда бизнинг Туркистондан мендан бошқа талаба бўлмаслиги юрагимни парчаламоқда, бошқаларга ҳасад сезгиси уйғотмоқда эди. Мана сизларнинг бу хайрли, муборак ташаббусингиз йиллардан бери кулмаган кўнглимни кулдирди ва руҳимга жон берди. Сиз ҳам жон ўртоқларимнинг вазифаси, Туркистондан талаба юбормоқлик эса у талабаларни етиштирмоқ

ва бу ердан сизга лозим бўлган маълумотларни бермоқ, албатта, менинг вазифамдир...

Фақат маорифда, илмда булар бутун Европада устоз ҳисобланадилар. Немисларнинг олий мактабларида юзлаб америкалик, француз ва инглизларнинг бўлишини ва бу

ерга муҳандис тайёрламоқ учун бир мунча ҳайъатларнинг келиши менинг бу дъвомни исбот этар.

Сўнгра бошқа Европа давлатларига қараганда энг яқини ҳам шудир. Шўролар ҳукуматининг Германия билан яхши алоқада бўлиши ва Германия билан Шўролар Россияси орасидаги мувофиқлар яна бизни Германияга тортар. Шу сабабларга кўра Европага юборатурғон талабаларнинг энг аввал Германияга юборилмоғи ҳар тўғридан ақлга мувофиқдир. Бунга муваффақ бўлмоқ ҳам унча қийин эмас. Бизнинг ўз тилагимиз ва Шўролар ҳукуматининг бу кунги сиёсати ҳам бу фикрга тўғри келади».

Шундан бирмунча вақт ўтган, «Туркистон» газетасининг 1922 йил 18 декабрь сониде М. Усманийнинг «Берлиндаги талабамизга кўмак» сарлавҳали мақоласи босилган. Унда ёзилишича, Тошкент маориф-маданият ишларида хизмат қилувчи бир тўда ёшларнинг ташаббуси билан Берлин олий зироат илмгоҳи талабаси Абдуваҳоб Муродийга кўмак уюштирилганлиги тилга олинган. А. Муродийга Саидносир Миржалолов 20 минг сўм, Толибжон Мусабой — 10 сўм олтин, Абдулҳамид Сулаймон 75 минг сўм, Муҳиддин Усманий 4 минг сўм пул юборганликлари, шунингдек, Шокиржон Раҳимийлар ҳам унга ёрдам кўрсатганликлари, 20 декабрда уюштирилган адабий кечадаги 75 минг сўм пул ҳам тегишли йўллар билан унга юборилганлиги қайд этилади. Абдуваҳоб Муродийнинг Берлиндан ёзган миннатдорчилик мактуби ва М. Усманийнинг «Берлиндаги талабамизга кўмак» номли хабарларида қайд этилишича, Абдуваҳоб Муродий Туркистондан борган биринчи талаба эканлиги аён бўлади. Ўз даврининг тараққийпарвар бойлари ва зиёлилари Абдуваҳоб Муродийнинг Туркистоннинг келгуси маърифати, равнақи йўлида муносиб бир мутахассис бўлиб етишишига катта умид боғлаганини кўрсатади.

Марҳум шарқшунос олим Лазиз Азиззоданинг хотираларига қараганда, Абдуваҳоб Муродий Маннон Уйғур ва Абдулҳай Тожий билан инқилобдан бурун Тошкентда очилган муаллимлар тайёрлаш курсида ўқиб, сўнг шаҳар маориф ва маданият ишларида фаол иштирок этган. Кекса маориф ветерани, паркентлик Руқнуддин ота Муҳамедовнинг айтишларича, Абдуваҳоб Муродий Тошкентда уларга қўшни бўлган Биринчи Эгарчи маҳалласида туғилган. 1916—1917 йилларда шаҳардаги «Ҳаёт» мактабида муаллимлик қилган. Кейинчалик афғон консулхонаси орқали Германияга ўқишга кетган. 1927—1928 йилларда Германиядан келгач, тоғалари унга Баландмачитдан ҳовли олиб беришган; унинг немис хотини, бир боласи бўлган. Ҳатто Эшонхўжа деган тоғаси қизи Маъмурани немисчани ўргансин, деб улар тарбиясига берган. Хотини одамлар билан ўзбекча муомалада бўлган. Муродийнинг ўзи эса Урта Осиёда давлат дорилфунуни қишлоқ хўжалиги факультетида ҳамда ҳозирги Шредер номидаги боғдорчилик ва зироатчилик илмий-текшириш институтида ишлаган, ўта маданиятли ва маърифатли кишилардан саналган.

Кейинчалик Абдуваҳоб Муродий қамалгач, унинг немис хотини эрини қутқариш имкониятини топмай, боласи билан Германияга кетиб қолган. Лекин ҳанузгача Абдуваҳоб Муродийнинг қандай айб билан қамалгани ва қачон, қаерда вафот этгани, оила аъзоларининг сўнги тақдирлари нима бўлганлигини ҳеч ким билмайди.

Юқорида тилга олинган мақола ва хотиралардан гарчи Абдуваҳоб Муродийнинг инқилобгача ва ундан кейинги йиллардаги ҳаёти ва фаолияти, Германияда ўқиб келгани, оилавий аҳволи ҳақида бирмунча тасаввур ҳосил қилган бўлсак-да, улар ҳали тарихий далиллар билан исботланишини талаб этарди. Шунинг учун биз изланишларимизни давом эттириб, Ўзбекистон Давлат Хавфсизлик Комитетиغا мурожаат қилдик. ДХК ходимлари бизга Абдуваҳоб Муродий учун махсус айблов-тергов иши йўқлиги, 20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларида советларга қарши руҳдаги миллатчилик ғояларини тарғиб этишда айбланган бир гўруҳ зиёлиларнинг айбловлари юзасидан олиб борилган тергов материаллари (улар жами 19 жилд бўлиб, ДХК архивида П 33391 рақами остида сақланмоқда) ичидан топишимиз мумкинлигини айтдилар. Бир неча минг саҳифалик тергов материалларини варақлар эканмиз, улар орасида Абдуваҳоб Муродийга тегишли фактларни ҳам топдик. Кўргазмалар Абдуваҳоб Муродий ва бошқаларнинг ўз кўли билан эски ўзбек имлосида ёзилган, батафсил кўлөзма жавоблари ва уларнинг рус тилидаги айнан таржималаридан иборатдир. Бу жиҳатдан, айниқса, 787 рақамли анкетадаги Абдуваҳоб Муродийнинг ўз таржима ҳолига оид сўровларга тўлдирган жавоблари қимматлидир. Жавобларга қараганда Абдуваҳоб Муродий 1901 йил 29 майда Тошкент Эски шаҳарида Биринчи Эгарчи маҳалласида туғилган, ўзбек, Берлин олий зироат академиясини битирган. Хотинининг исми Мартава бўлиб 24 ёшда, тиббиёт ҳамшираси бўлган. Онаси Хайринисо 55 ёшда, қизи Марьям 2 ёшда, укаси Абдуқодир 22 ёшда (ишчи), синглиси Соҳиба — 13 ёшда (ўқувчи). Узи инқилобгача дастлаб мактабда ўқиб, 1917—1919 йиллари муаллимлик қилган. 1919—1921 йилларда Афғонистонда, 1921—1926 йилларда Берлинда, 1926 йил Мисрда (тажрибада) бўл-

¹ Абдуваҳоб Муродий Оренбургда чиқадиган «Шўро» журналида «Туркистонда хонимлар» (1915) номли мақоласида ўлкадаги ўзбек хотин-қизлари орасида янгича ўқув, тарбия масалаларини кўтариб, уларни жаҳолатдан қутқаришда маърифатнинг муҳим аҳамиятини кўрсатиб ўтган эди.

гана. 1927 йилдан Ўзбекистон Қишлоқ Хўжалиги станциясида ишлаган. 1930 йил 25 апрелида ОГПУ томонидан қамоққа олинган. Қамалгунга қадар Тошкент район, Аччи овули, Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги станциясида яшаган. Анкета у ҳибсга олинган (1930 йил 25 апрель) кунни тўлдирилиб, охирига «А. Мурод» деб имзо чекилган.

Абдуваҳоб Муродий 1930 йил 2 июлда ўтказилган тергов саволларига берган жавобига ўзининг ҳаёти ва фаолияти, Германияга қандай маблағлар ҳисобига ўқишга кетганлиги, бу йўлда унга ёрдам берган кишилар ҳақида тўхталиб, шундай дейди: «...1919 йилда турк ҳарбий асирлари билан Ўзбекистондан жўнаб кетдим. Ўзбекистондан жўнаб кетишга, биринчидан Туркияда маълумот олиш иштиёқи бўлса, бошқа сабаби, Ҳайдар Шавқий билан келишмовчилигимиз бўлди. Биз тўғри Туркияга қараб йўл олдик. Йўлда адашиб қолдик ва Афғонистон территориясига ўтишга мажбур бўлдик. Афғонлар бизни Мозори Шарифда 3 ой ушлаб, Қобулга жўнатдилар. Бу ерда 1919 йилдан то 1920 йилгача қийин аҳволда яшадик. 1920 йилда Афғонистонга Жамол пошо ва М. Бузруклар келишди. М. Бузрук норасмий ташкилот томонидан Жамол пошого ҳамроҳ сифатида жўнатилган эди. 1921 йил июлда Германияга етиб келдим. Бу вақтда ҳали Берлинда ўзбек, қоқоқ ва татар муҳожир миллатчилари йўқ эди. Келганимдан сўнг Берлиндаги шарқ клубига бордим. Клубдаги яқин танишларимдан Сурия инқилобчиларининг бошлиғи Шакиб Арслон ва Европадаги триполилик инқилобчиларнинг вакили Ҳомид Гарчинбеклар эдилар... Туркистон ва Бухородан талабаларнинг Германияга келишлари билан (улар Германияга 1922 йилда келдилар) турли тарафлардан эски миллатчилар тўплана бошладилар. Дастлаб Идрисий атрофида Аёз Исҳоқов, Ф. Тўқторов, Садрий Мақсудийлар йиғила бошладилар».

Шундан кейин ЎзССР ДХК ходими Салимовнинг 1930 йил 2 июль кунги қилган сўроқларига Муродийнинг берган жавобларида ўзининг қандай воситалар ҳисобига Германияга ўқишга борганлиги масаласига қайтиб, бундай маълумот беради: «Мен қайси воситалар билан Германияга кетдим? 1919 йили Тошкентдан жўнаб кетгунга қадар шаҳар мусулмон муаллимлари уюшмасида ишладим. Уюшмамиз ҳазиначиси Акмал Икромов эди. Турк офицерлари билан бирга жўнашдан олдин пул сўраб Икромовга хат ёздим. Ҳозир қанчалиги эсимда йўқ, лекин муаллимлар уюшмасидан пул олдим. Туркияга кетаётиб, йўлда адашиб, Афғонистон территориясига ўтишга мажбур бўлдик. Қобулдан Қушкага келаётганда Ҳирот яқинида Жамол пошони учратдик. Жамол пошо ҳаммамизни Қобулга олиб келди ва биз у ерда 3 ойча яшадик. Мен шу вақт ичида Жамол пошо билан яқинлашдим...

Кунлардан бир кун унга Туркияга ўқишга боришимни айтдим. Лекин у менга Берлинга ўқишга боришни маслаҳат берди. Моддий ёрдам кўрсатишини айтди. Йўлда 100 та олтин танга бериб, менга Москва орқали кетишни маслаҳат қилди ва шу бир вақтнинг ўзида ўртоқ Суреъ ва Карахан номига, Анвар пошого хат ёзиб берди. Анвар пошо номидан Берлинга 2 та хат олиб бордим. Бири унинг рафиқасига, иккинчиси Жамол Азимбек номига эди. Хатларнинг мазмунидан хабарим йўқ».

Муродий ўзининг 1930 йил 17 июлда Москвада берган тергов жавобларида Германиядаги турк элчихонаси ходимлари билан алоқалари ва улар ёрдамида юртдоши Рауф Расулийни у ердagi ўқув юртига жойлаштиришда берган ёрдами ҳақида сўзлаган: «Германияда яшаган вақтимда Туркия паспорти билан яшадим. Совет мамлакатига қайтишимда турк паспортини Берлиндаги Совет элчихонасига топшириб, Россияга Совет паспорти билан қайтдим. Лекин рус элчихонасида менинг турк паспортда юришимни аввалдан билишарди ва шу паспорт туфайли мен турк элчихонаси билан алоқада бўлиб турар, мазкур элчихона яқинида турган Зиё Усмон, Зиёбек ва Азимбеклар билан жуда яқин дўстлик муносабатларида эдим. Уларнинг биринчиси билан 1924 йилгача бирга ўқидим. У 1924 йил ўқув юртини тугатгач, турк элчихонасида драгомен вазифасига белгилангач ҳам бизнинг ўзаро муносабатларимиз аввалгича қолди...

Рауф Расулий Ангор қишлоқ хўжалик ўрта мактабини битириб келди. Лекин немис ўқув юртлари Ангор қишлоқ хўжалик ўрта ўқув юрти мактабини тан олгиси келмай, унга турк элчихонаси Ангор қишлоқ хўжалик мактабининг немис ўрта ўқув юртига мувофиқлигини тасдиқлаб беришини айтишган. Рауф Расулий гарчи турк элчихонасига бир неча бор борган бўлса-да, ўз илтимосини қондириш имконини тополмаган. Шундан кейин мен юқорида эслagan Зиё Усмондан бу ишда ёрдамлашни сўрадим ва у илтимосимни қондирди».

1930 йил 15 сентябрда бўлган тергов кўргазмасида Абдуваҳоб Муродий Европада ўқиган туркистонлик талабалар олдида турган асосий вазифалар ҳақида тўхтади. Бу соҳада ўзи ва бошқа талабаларнинг Германия саноат ва қишлоқ хўжалиги ўқув юртларидаги илмий тажрибаларни ўрганиш асосида Ўрта Осиё жумҳуриятлари учун малакали маҳаллий саноат ва қишлоқ хўжалиги кадрлари тайёрлаш ва мазкур соҳалар бўйича

¹ М. Бузрук 20-йилларда Истамбулда ўқиб, сўнгра Ўрта Осиё давлат университетида, 1934 йилдан Ўзбекистон Фанлар Комитети қошидаги Тил ва адабиёт институтида ишлаган. Адабиётшунос ва фольклоршунос, театр тарихчиси. 1937 йилги репрессия қурбони бўлган.

миллий атамалар лугатини тайёрлаш қилган ишлари тўғрисида шундай дейди: «Европада таълим олган ҳар бир мутахассис олдида иккита вазифа турарди: 1. У бевосита ишлаб чиқаришда ишлаши ва ўз амалий билимларини такомиллаштиришлари керак эди. 2. Албатта, бирорта ўрта техника ўқув юртида дарс бериши ва шу йўл билан ўз раҳбарликларида келгусида ўзларининг ёрдамчилари бўладиган техник кадрлар тайёрлашлари зарур эди. Демак, Европада ўқиётган талабалар ўз мутахассисликларидан келиб чиқиб, саноат корхоналари ва қишлоқ хўжалиги учун миллий техник кадрлар тайёрлаш вазифасини олган эдилар. Шунинг учун ҳам улар фақат ўқув юртидаги дарслар билангина чекланиб қолмай, ўзларининг касбларига алоқадор бўлган немис махсус мактабларини ўргандилар. Шу мақсадда экскурсиялар уюштирдилар. Масалан, мен Германиядаги кўплаб қишлоқ хўжалик ўқув юр்தларига қатнаб, бой материаллар тўпладим. Талабалар янгидан туғилаётган ўзбек саноати ва саноат ўқув юр்தлари учун миллий атамаларни ишлаб чиқишга бўлган ҳаддан ташқари катта эҳтиёжларни ҳисобга олиб, маълум даражада тил ўрганиши билан ҳам шуғулландилар. Ҳар бир мутахассисга ўз соҳаси бўйича миллий атамаларни ишлаб чиқариш топширилган, бунинг учун ҳатто «Техник атамалар ташкилоти» номли кичик бир уюшма ҳам тузилган эди. Бу ғоялар амалга оширилганлигини кўрсатиш мақсадида мен иш вақтида, ҳатто тракторнинг энг майда қисмларигача бўлган ўзбекча номларини ишлаб чиққан эдим. Мазкур кичик иш ҳамма ўртоқларни (айниқса, қишлоқ хўжалиги соҳасидагиларни) қаноатлантирди. Европадаги талабалар ўзларини ўзбек маҳаллий саноатининг асосий кадрлари ҳисоблар ва шунинг учун ҳам жиддий ва пухта иш олиб борар эдилар».

Ўзбекистонга қайтгач, А. Икромов ва Ф. Хўжаев уни Ер ишлари комиссарлиги ёки Улка ер-сув бошқармасида ишлашга таклиф қилганлар. Ҳожибоев, унинг шахсий истагига кўра, Тошкент вилоятидаги Ўзбекистон Қишлоқ Хўжалиги тажриба станциясига директор ёрдамчиси қилиб тайинланган. Бу ерда эса директор профессор Р. Р. Шредердан бошқа Харьков ва Галатковский каби бошлиқларнинг ёру биродарлари, танишбилиши ва қариндошлари унга қарши кураш олиб бордилар. Бунга ўхшаш иғво, фисқу фасодлар бошқа муассасаларда ҳам рўй бераётгани ва бунга қарши жиддий чоралар кўрилмаётгани, бу илм, тараққиётга тўғаноқ эканини афсус билан қайд этиб, дейди: «Мен Ўзбекистоннинг ҳеч бир ерида бу хавфли оқимга қарши шафқатсиз кураш ва чора кўришга киришилганини кўрмадим. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ишловчи европаликларнинг бир қисми ҳали ҳам аввалдан ҳукмрон бўлган мутахассис ва чиновниклардан иборат бўлиб, улар ҳамма ерда эскича эътиқод билан курашдилар, инқилобдан кейин Россиядаги қийин ҳаёт шароити туфайли бу ерга келган бошқалари ҳам ўзларининг ҳозирги аҳволларини узоқ вақт сақлаб туришлари учун аввалгилари йўлидан бордилар. Чунки улар бу ерда ўзларига яқин ва таниш одамларни ўз атрофларига ишга жойлаштирганлар.

Бундай аҳвол, гарчи, оддий ҳол бўлиб кўринса-да, ўзбек пролетар ёшларини жуда қаттиқ ғазабга келтиради. Яқинда бўлиб ўтган Партия конференциясидан сўнг ГПУ томонидан миллий шовинизмга қарши кураш билан баробар рус миллатчилигига қарши ҳам шундай жиддий кураш олиб бориш бошланади, деб ўйлайман».

Муродий 1930 йил 17 июль кўни ўтказилган терговда ҳеч қачон хорижга қочиб кетиш йўлини изламагани ва 1929 йил 6 ноябрида Тошкентда собиқ миллатчиларнинг қамалишидан сўнг ўзининг қамалиш соатларини кутиб турганлиги ва буни ўйлаб, болачақаларини кўчада қолиб кетиш хавфидан қутқариш учун, ҳатто Тошкентдаги бир ҳовлини бир йилга ижарага олганлиги, бордию ҳаёт қолса социализм қурилиши ишига хизмат қилиш ва Совет ватанида ўлишини ўз олдига қатъий мақсад қилиб қўйганлигини ҳам баён этади.

Нажмиддин Шераҳмедов 1929 йил 1 декабрдаги терговда берган жавобда Муродийнинг Мунаввар қори номига 1927 йилда ёзган хати мазмунини шарҳлаб, унда Муродий Европа, айниқса Германиянинг Туркистонга катта аҳамият бераётгани, хорижда талабаларни ўқитишдан мақсад фақат 1—2 тоғ муҳандисларини етказиш билан чекланмаслик, бутун эътиборни халқни ҳозирги қашшоқ аҳволдан қутқариш, уларнинг бойишлари учун зарур бўлган барча иқтисодий ресурсларни аста-секин ўргана бориш каби муҳим иқтисодий масалалар кўтарилганини айтади.

Мазкур тергов ҳужжатларининг охириги жилдида Салимхон Тиллахонов, Убайдулла Хўжаев, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Толибжон Мусабоев, Нажмиддин Шераҳмедов ва бошқаларнинг Тошкентдаги советларга қарши «Миллий истиқлол» гуруҳининг фаол иштирокчилари сифатида турли муддатга қамоқ ёки олий жазога ҳукм қилинганлигини ўқиймиз.

Шулар ичида Абдуваҳоб Муродий тўғрисида шундай ҳукм чиқарилган:

Муродий Абдуваҳоб (айблов иши № 670) 1901 йилда туғилган. Ўзбек. Қишлоқ хўжалик тажриба станцияси агрономи. Тошкент шаҳар Биринчи Эгарчи маҳалласи. Хотини — Мартава, қизи — Марьям, укаси — Абдуқодир, синглиси — Соҳиба.

1930 йил 25 апрелида ҳибсга олинган. «Миллий истиқлол» аъзоси ва унинг фикрларини тарғиб қилишда ва хорижда бўлган вақтида Советларга қарши миллатчилик ишла-

рида қатнашганликда айбланган. ОГПУ коллегиясининг 1931 йил 25 апрелдаги Абдуваҳоб Муродийни отиш ҳақида чиқарган қарори 10 йил қамаш билан алмаштирилган».

Абдуваҳоб Муродий ва унинг оила аъзолари ҳақида бизга маълум маълумотлар шулардан иборат. Биз у ва оила аъзоларининг кейинги тақдири қандай кечганини билмаймиз. Бу масалани аниқлаш ва ўрганиб, уларнинг замондошларидан хотиралар ёзиб олиш олдимизда турган мақсаддир. Шуни ҳам эслатмоқ жоизки, Германияда ўқиган, миллат тараққийси учун курашган А. Муродийнинг хотирасини абадийлаштирмоғимиз ҳам фарз, ҳам қарзидир.

СОЛИХ МУҲАММАД

Солих Муҳаммад 1902 йилда Тошкентда туғилиб, аввал шу ердаги эски мактабда, сўнг «Кўкалдош» мадрасасида ва рус — тузем мактабларида ўқиди. 1918—1919 йилларда ўқитувчилар курсини битириб, дастлаб шаҳардаги «Форобий» номидаги мактабда муаллим, кейинроқ Янги калон кўчасида очилган янги мактабнинг мудирини бўлиб ишлаб бошлайди.

1922 йилда Туркистон Шўролар жумҳурияти Марказий Ижроия Комитети раиси Абдулла Раҳимбоев уни ўз ҳузурига чақириб, бир гуруҳ талабалар билан Германияга ўқишга боришга, Европанинг илғор фан-техника сирлари, маориф ва маданият соҳасида эришган ютуқларини ўрганиб, Туркистоннинг келгусидаги тараққиётига камарбаста бўлишини маслаҳат беради. Солих Муҳаммад бу тақдирни жон-дилидан қабул қилади ва Германияга ўқишга жўнаб кетади. У Германиянинг Штутгарт шаҳрида жойлашган Зироат академиясига кириб ўқийди, экинчилик, уруғчилик, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси,

пахтачиликни ривожлантириш бўйича фан-техника эришган назарий-амалий билимларини пухта эгаллашга ҳаракат қилади. Солих Муҳаммад 1927 йил бир гуруҳ ўртоқлари қатори Тошкентга ёзги таътилга келади. Кузда Германияга ўқишнинг охириги курсини тугатишга қайтишга руҳсат беришмайди. Шундан сўнг Самарқандга бориб, у ерда Ф. Хўжаев, А. Икромов, Й. Охунбобоевлар ҳузурида бўлиб, Каттақўрғон шаҳри яқинидаги уруғчилик илмий-тажриба станциясига ишга юборилади. У ерда бироз ишлаган, 1928 йил ўрталаридан бошлаб, Самарқанддаги жумҳурият уруғчилик бошқармасига бошчилик қилади. 1931 йил жумҳурият маркази Тошкентга кўчгандан кейин Солих Муҳаммад ҳам шу ерда ишлаб, Ўзбекистон пахтачилик трестида пахта уруғчилиги бўйича амалий ва назарий ишлар олиб боради. Ўлкамизнинг Зарафшон, Каттақўрғон уруғчилик станцияларида, Фарғона ва Наманган воҳаларининг айрим пахтачилик хўжаликларига (масалан, 1934 йил июлида Намангандаги Иброҳим Раҳматов номи машҳур пахта устаси далаларида) юриб, у ердаги пахтачилик ва уруғчиликнинг аҳволи ва истиқболини бевосита далаларда кузатади, пахтакорлар, сувчилар, уруғчилик билан шуғулланувчи маҳаллий ишчи-деҳқонларнинг моддий-маданий аҳволи билан яқиндан қизиқади, айрим пахтакор туман, уруғчилик станция раҳбарларининг беғамлиги туйфайли ишчи-деҳқонларнинг ҳақ ва ҳуқуқлари камситилаётганини кўради, уларга яхши ишлаш ва яшаш имкониятларини яратиш учун қўлидан келганча ёрдам беради.

Масалан, 1927 йил Каттақўрғон тажриба станциясида ишлаганида ишчиларнинг шикоятларини эшитиб, шу вақтгача ишчилар комитети раислигига маҳаллий ишчилардан раис бўлмаганлигини қаттиқ танқид қилади. Унинг кўмагида бу ердаги маҳаллий ўзбек, тожик ишчилари учун биринчи бор чойхона, қизил бурчак, ўзбек тилидаги-газета ва журналлар ўқийдиган махсус хона ташкил этилади. Тажриба станциясида 12 йиллаб ишлаб келган Ғани бобо (боғбон), ишчи Райҳон Раззоқов ва бошқалар билан суҳбат қилиб станция директори Карповнинг маҳаллий ишчиларга муносабатдаги жиддий нуқсонларини очиб ташлайди.

Солих Муҳаммад фақат ўзининг агрономия, уруғчилик, пахтачилик соҳалари билангина чекланиб қолмай, умуман Ўзбекистоннинг иқтисодий, маданий-маърифий тараққиётига ҳам катта қизиқиш билан қараган кенг маълумотли ва маърифатли бир зиёли эди. Унинг ҳозир ҳаёт бўлган укаси, меҳнат ветерани Мансур Муҳамедовнинг хотирлашига қараганда, Солих Муҳаммад уйда Навоий, Пушкин, Чўлпон, Фитрат, Қодирий, Айний асарларидан ташқари, туркча Исмоил Ҳикматнинг «Турк адабиёти тарихи», татар ёзувчиси О. Иброҳимовнинг «Қозоқ қизи», «Теран томирлар» асарлари, рус ҳамда татар тилларидан таржима қилинган, табиат ва физика, тиббиётга оид китоблар, немис, турк олимларининг агрономия, генетика, биология ва бошқа соҳаларга оид асарлари бўларди. У, умуман, маданият, маърифат, тарраққаёт ҳақида фикр юрит-

ганда, бугунги Ўзбекистоннинг бундан ҳам тараққий этган бўлиши, бунга, бир томондан чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати ҳалақит берган бўлса, иккинчи томондан, амалдорлар, мутаассиб руҳонийларнинг бу ерларга илғор Европа илф-фани, техникаси ютуқларининг кенг тарқалишига катта тўсиқ бўлганликларини сабаб деб кўрсатган. Унинг укаси, ВАСХНИЛ академиги Амин Муҳамедов билан суҳбатларида эса бу ҳақда алоҳида тўхтаб, бир-икки мисол ҳам келтирган. Ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий-маданий тараққиёти муайян даражада уни бошқариб турган давлат бошлиқларининг маданий-маърифий даражаси, камолотига ҳам боғлиқдир. Масалан, Япония императори Мэдзэ ўта маърифатпарвар ва келажакни кўра оладиган бўлгани учун ҳам мамлакат истиқболини ўйлаб, фан-техника бобида Европада олдинда бораётган Германияга ҳар йили минглаб талабалар юбориб турган, миллий кадрлар етказиш, илм-фан, техникани эгаллаш учун сармоя аямаган. Шундан кейин бир неча йил ўтгач, у ердан кўплаб кадрлар келиб, Япония фан-техникаси, саноатини тараққий қилишига ёрдам берганлар, ҳатто кейинчалик улар айрим соҳаларда ўз устозлари бўлган немислардан ҳам ўтиб кетганлар. Бизда эса аксинча, чор мустабиди Николай II, Бухоро амира Олимхонлар гарчи Германияда бўлиб, муайян ҳарбий маълумот олиб Европадаги умумий маърифат, маданият, илм-фан тараққиётини кўриб қайтган бўлсалар-да ўзларининг фикрий чекланганликлари ва мутассиб амалдорлари ҳам руҳонийлар таъсири остида ўз мамлакатларида жиддий бир олға силжиш қила олмаганлар... «Мен Ленинградда ўқиш мавсумини тугатиб ёзги таътилга Тошкентга келганимда, — деб эслайди Амин Муҳамедов, — акам мени Сомиё, «Хева» номли кинотеатрлар, Ҳамза номидаги академик театр ва Пушкин номидаги истироҳат боғларига олиб бориб, томоша қилдирар, янги кино ва театр томошаларини кўрсатиб, у ерларда учраётган ёру биродарлари, ижод аҳллари билан суҳбат қураб ва мени ҳам уларнинг суҳбатини тинглашга жалб этарди. Кунларнинг бирида (1935 йиллар бўлса керак) Шекспирнинг Чўлпон таржимасидаги «Ҳамлет» асари ўйналиши муносабати билан акам ўзи билан бирга мени ҳам Ҳамза театрига олиб борган. Шунда Чўлпон ака билан кўришиб, мени таништирган ва танаффус вақтларида артислар хонасида улар билан суҳбат қилган. Орадан бир қанча вақт ўтгач, акам мени Пушкин номидаги маданият ва истироҳат боғига бошлаб борган эди. Акамнинг айтишларича, Германияда истироҳат боғларига дам олиш учунгина эмас, аввало унда ҳар ҳафта ичида бир муҳим маданий янгилик бўлар, уни кўриш, билиш, ўрганиш учун борилар экан. Агар у ерда шу янгиликлар кўринмаса, бориш эҳтиёжи ҳам йўқолар экан.

Солиҳ Муҳаммад ўша даврнинг илғор зиёлилари, олимлари, ёзувчилари ва шоирлари Отажон Ҳошимов, Фитрат, Чўлпон, А. Қодирий, Ойбек, Боту, Саттор Жаббор ва бошқалар билан ҳам яқин алоқада бўлган. Дўстлари, шогирдлари, қариндош-уруғларининг маълумотли ва маърифатли кишилар бўлишига меҳрибонлик кўрсатган. Масалан, укаси Мансур Муҳаммадовнинг Ленинград Молия-иқтисод институтда ўқиб, кейинчалик жумҳуриятимизнинг турли марказий банкларида, ВАСХНИЛ муҳбир аъзоси Амин Муҳамедовнинг олий маълумотли бўлиб, ўша даврдаги зиёлилар даврасига тортилишида Солиҳ аканинг хизматлари катта бўлган. Ҳатто унинг Муҳаммадамин деган исмини ҳам Туркиянинг машҳур шоири Муҳаммад Аминга ўхшаб истеъдодли машҳур киши бўлиб юрсин деб, ният қилиб Солиҳ Муҳаммаднинг ўзлари қўйган экан. Тиббиёт мутахассиси Содиқ Муҳамедов, математик олим Саъми Муҳамедов ва бошқаларнинг ҳам машҳур кишилар бўлиб етишишида акаларининг хизматлари бениҳоя каттадир.

Солиҳ Муҳаммад каби Германияда ўқиб келган дастлабки ўзбек зиёлиларининг жумҳуриятимиз истиқболи йўлидаги саъй-ҳаракатлари Сталин шахсига сиғиниш йилларида миллатчилик, бузғунчилик, чет эл разведкасига хизмат қилиш, советларга қарши аксилиниқлобий ҳаракат, деб баҳолана бошланди. Натижада 1937 йил 11 октябрь куни Солиҳ Муҳаммад НКВД ходими Михайлянк томонидан Тошкент шаҳар собиқ Сталин райони, «Тошкент ҳақиқати» кўчасидаги 57-уйдан ноҳақ қамоққа олинади. Ва ҳеч бир далил-исботсиз тергов қийноқлари остида унга йўқ айбларни бўйнига олишга мажбур қилади. Бу Ўзбекистон ДХК архивида сақланаётган ҳужжатларда ҳам очик сезилади.

Солиҳ Муҳаммад билан бир даврда Германияда ўқиб, кейинчалик Ўзбекистонга не-не яхши умид ва орзулар билан қайтган кимёгар олим Саттор Жаббор, генетик Рауф Расулий, электр инженер Тўлаган Мўмин, тиббиёт мутахассиси Хайринисо Мажидхонова, ирригатор Фузайл Шераҳмад ўғли ва бошқалар 1938 йил 9 октябрида СССР ҳарбий коллегияси қарори билан бегуноҳ отиб ташланади.

Солиҳ Муҳаммаднинг ака-укалари, қариндош-уруғлари, ота-онаси, хотини, фарзандлари ҳам сталинизм даврининг бебошликлари ва бедодликларини бошдан кечирдилар. Ҳаттини Зебо, қизи Нафиса, укалари Мансур, Муҳаммадамин ва бошқаларни халқ душмани, хоиннинг қариндош-уруғлари деган тавқи-лаънат билан таҳқирлайдилар.

Солиҳ Муҳаммад СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг 1957 йил 2 августдаги қарори билан оқланиб, унга нисбатан 1938 йил 9 октябрдаги чиқарилган ҳукм асоссиз деб топилди.

Марям Султонмуродова 1905 йил 13 февралда Хоразмда маърифатпарвар оилада дунёга келди. Унинг отаси Мулла Жуманиёз Хива хонлиги тузумига қарши курашда фаол иштирок этиб, инқилобдан сўнг Хоразм Халқ Жумҳуриятининг раҳбарларидан бири бўлиб ишлаган.

Марямхон дастлаб Урганч ва Тўрткўлдаги татар мактабида, инқилобдан сўнг 1919 йили Тошкентга келиб, интернатда яшаб, ўқишга киришга тайёрландиган Татар маориф институтида ўқийди. 1920—1921 йилларда Оренбургдаги педагогика институтида ўқиб, партия сафига киради. Сўнг Хоразм Халқ Жумҳурияти Марказий Комитети қошидаги хотин-қизлар билан ишлаш бўлимида хизмат қилади, уларни янги ҳаёт ва маърифат нурларидан баҳраманд этишга интилади. Бу ҳақда Марям Султонмуродованинг ўзи 1956 йил СССР Бош прокуратурига ёзган аризасида шундай дейди: «Отам хонга қарши кураш ҳаракатининг энг фаол иштирокчиларидан бўлган. Менинг болалигим ҳам феодал Хоразмдаги ана

шундай ижтимоий курашлар тўлқинида ўтди. Бу кураш, айниқса, бизнинг оилавий ҳаётимизга оғир таъсир қилган. Биз доимо қувғин, таъқиблар остида яшаганмиз. Ҳатто онам ҳам бир неча бор қамоқ азобларига учраган. Хева хонининг буйруғи билан отамнинг хонга қарши кураш ҳаракатида иштироки туфайли унинг тўрт ака-укаси қатли ом қилинган. Буларнинг ҳаммаси менинг ёш қалбимда асорат қолдирмасдан иложи йўқ эди.

Совет ҳокимияти бизларни ана шундай хонлик ҳукмронлиги таъқибларидан қутқарди. Мен инқилобнинг дастлабки кунларидан аввал комсомол, сўнг партия сафига кирдим. 1921—1922 йилларда аввал Хоразм Партия Марказий Комитети қошидаги маданий-маориф тарғиботи, сўнг хотин-қизлар билан ишлаш бўлимларида ишладим. Отам Хоразм Совет Социалистик Жумҳуриятининг турли масъул соҳаларида партия ташкилотининг секретари бўлиб ишлаган. 1926 йили босмачилар томонидан ўлдирилган».

Марям Султонмуродова 1922 йил октябрда Туркистон Марказий Ижроия Комитети қошидаги Хоразм Халқ Жумҳурияти мухтор вакили йўлланмаси билан Москвага келади ва у ерда ўртоқ Сафоев, Каримовлар: «Энди бизнинг олдимизда Европа фан-техникасини қувиб етиш ва ўзиб кетиш вазифаси туради», деган тарғибот билан уни бошқа туркистонлик ва бухоролик ёшлар билан Германияга ўқишга юборадилар. Марямхон 1923 йилгача Германиянинг Берлин шаҳрида илм олади. Хусусий тарзда немис тилини ўрганади. 1924 йилда Берлиндан Дармштат шаҳрига ўтиб, 1926 йилга қадар шу ердаги Ўқитувчилар семинариясида ўқийди. Уни тамомлагач, яна Берлинга қайтиб, 1926-1927 йил қишида Фрауншуд номидаги мактабда амалий машғулотларда бўлади. 1927 йил Берлин шаҳридаги профессор Феркельштейн номидаги касалхона қошида тиббиёт ҳамширалари тайёрландиган курсда ҳам ўқийди. Шу йили Хайринисо Мажидхонова билан Парижга саёҳат қилади, у ерда яшаётган Мустафо Чўқайев ва Париж университетида ўқиётган Аҳмад Нойим каби юртдошлари билан кўришади.

У ёзги таътил вақтларида Германиянинг Баден-Баден шаҳрида, 1925-1926 йиллар «Остзет», «Шварцвальф» каби истироҳатгоҳларида ҳам бўлади. Сўнгги вақтларда Берлиндаги Кранахштрассе кўчасидаги 35-уйда яшайди ва 1928 йили СССРга қайтади.

Марям Султонмуродова юртига қайтгач, дастлаб Тошкентнинг Эски шаҳридаги кечки Коммунистик университетнинг ўқув бўлими мудири, сўнг 1935 йилдан эса «Гулистон» журналида Собира Холдорова, Тожихон Шодиева, Саодат Шамсиева каби ўша даврнинг таниқли ўзбек хотин-қиз журналистлари билан бирга ишлайди. Ўзбек матбуоти саҳифаларида хотин-қизлар ўтмиши ва ҳозирги турмушидан қатор ҳикоя ва очерклар ёзади. Рус ва немис классик адабиётидан таржималар қилади, улар ҳақида мақолалар ҳам ёзади.

Лекин Марямхоннинг қувонч ва орзулари узоққа бормайди. Узи каби озод ўзбек хотин-қизлари авлодининг биринчи қалдирғочлари бўлган Собира Холдорова, Тожихон Шодиева қатори у ҳам аини парвоз этаётган бир пайтда шахсга сиғиниш даврининг қонли исканжасига тушиб қанотлари қайрилди. 1937 йил 13 сентябрда у аллақандай миллатчилик ташкилоти аззоси сифатида ҳибсга олинади. Ва 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилади. ДХК архиви материалларига қараганда, Марям Султонмуродова 1939 йилга қадар Қозон, Суздаль қамоқхоналарида бўлади. Кейин НКВДнинг Колимадаги «Дальстрой» лагерига жўнатилиб, то 1947 йил 13 сентябрга қадар ўша лагерда ишлайди...

Тергов жараёнида НКВД ходимлари Марям Султонмуродовадан Германиядаги советларга қарши ташкилот ҳақида, унинг у ерда таҳсил олган Саттор Жаббор, Аҳмад

Нойим, Олимжон Қодиров, Хайринисо Мажидхонова каби талабалар билан алоқалари, Парижда Мустафо Чўқав, Аҳмад Нойимлар билан қандай шароитда учраганлиги ва бошқалар ҳақида маълумот олишга жон-жаҳдлари билан уринади. Марям Султонмуродова терговчилар томонидан берилган саволларнинг ҳар бирига иложи борича ҳалол, виждонига хилоф иш тутмай, дадил жавоб беришга ҳаракат қилади:

Савол: Саттор Жабборнинг Германияда юрган вақтларидаги аксилинқилобий миллатчилик фаолияти ҳақида сизга нималар маълум?

Жавоб: Саттор Жабборнинг аксилинқилобий миллатчилик фаолияти ҳақида ҳеч нарса билмайман. Лекин Саттор Жаббор ўтмишда, тахминан 1922—1923 йилларда миллатчилик руҳидаги кайфияти маълум эди. Бугунгидай эсимда бор, Сатторнинг ўзи 1922-1923 йилларда Фитрат раҳбарлигида тарбияланганлиги ва «Чигатои гурунги»нинг аъзоси бўлганлигини айтган эди. (Сал ўтиб, М. Султонмуродова юқоридаги фикрини ривожлантириб, дейди: Саттор Жаббор фикрий томондан ривожланган эди. Жабборнинг Тошкент шахридан Ботудан хат ва Мажидхоновага бағишланган шеърини олганини кўрганман. Бундан ташқари Жаббор журналист Аъзам Аюб билан алоқа қилар эди).

Марям Султонмуродова ўзининг бегуноҳ эканлиги ҳақида СССР Бош прокурорига ёзган кейинги аризалари (1956 йил 10 май) муносабати билан майор Круглишевнинг 1956 йил 13 октябрь кунги саволларига қуйидагича жавоб берган.

Савол: 1922 йилдан то 1924 йилгача сиз билан Берлин шахрида кимлар ўқиган эди?

Жавоб: Бу даврда Хайринисо Мажидхонова ва Олимжон Қодировлар (миллати татар бўлиб, тахминан 1895 йилда Қорақалпоғистон АССРнинг Тўрткўл шахрида туғилган ва у билан дўстона муносабатда эдик) билан бирга ўқидим.

Савол: «Туркистон талабалар уюшмаси» ташкилоти мажлисларида қандай масалалар муҳокама қилинарди?

Жавоб: Ташкилот мажлисларида талабаларни ўқув юртларига жойлаштириш ва уларнинг моддий таъминоти ҳамда бошқа масалалар муҳокама қилинарди.

Савол: Талабалар орасида «Туркистон талабалар уюшмаси»дан бошқа ташкилотлар ҳам бормиди?

Жавоб: Бошқа ташкилотларнинг мавжудлиги ҳақида ҳеч нарса билмайман. Лекин «Туркистон талабалар уюшмаси» кейинчалик Германиядаги Совет Иттифоқи талабалари уюшмаси билан бирлаштирилиб, ташкилот бадий ҳаваскорлик тўғрақлари ташкил эди, кинофильмлар кўрсатиб, инқилобий байрамларга бағишланган тантанали мажлислар ўткази бошлади...

Савол: Парижда Аҳмад Нойим ва Мустафо Чўқавлар билан қандай шароитда учрашдиларингиз?

Жавоб: Мажидхонова билан бирга Парижга бориш учун учрашганимизда, сафарни маслаҳатлашдик. Шунда Мажидхонова Аҳмад Нойимнинг Парижда туришини ва унда Аҳмад Нойимни адреси борлигини, уй-жой масаласида унинг ёрдам бериши мумкинлигини айтди.

Парижга келиб темирйўл яқинидаги «Астория» меҳмонхонасида тўхтадик. Мен меҳмонхонада қолдим, Мажидхонова эса Аҳмад Нойимни излаб кетди. Мажидхонова тезда қайтиб, дарров қайсидир бир француз бева аёли ихтиёридаги ижара уйига бориб жойлашдик. Биз кўчиб ўтганимиздан бир неча соат ўтгач, Аҳмад Нойим келиб қандай жойлашганимизни суриштириб, қайтиб кетди.

Парижга келганимиздан сўнг 8—10 кун ўтгач, Мажидхонова билан операга боришга қарор қилиб кийиндик ва ижарачи уй бекасига кеч келишимизни айтиб, кечки овқат қолдиришни тайинладик. Уй меҳмонхонасидан чиқаётиб, Аҳмад Нойим билан қозоққа ўхшаган кексароқ бир эркакни кўрдик.

Савол: Шундан кейин Аҳмад Нойим билан учрашдиларингизми?

Жавоб: Шу учрашувдан кейин Аҳмад Нойим бизни кузатиб қўйиш мақсадида 2—3 марта пансионимиз (ижарахонамиз)га келди ва ҳар сафар 20—30 минутлар атрофида бўлди. Берлинга келганимдан кейин орадан уч-тўрт ой ўтгач, Аҳмад Нойим Саидалихўжа билан бирга хонамга кириб, шу вақтларда Австриянинг Вена шахрида яшаб турган Хайринисо Мажидхонованинг адресини сўради.

Савол: 1937 йил 21 декабрдаги сўроқда берган кўрсатмангиз ўқиб берилди. Унда сизнинг талабалар йиғилишига шахсан иштирок этганингиз ва у ерда Олимжон Идрисийнинг Советларга қарши панисломистик руҳидаги суҳбатлар ўтказганлиги кўриниб турибди. Ҳозир сиз шу берган кўрсатмаларингизни тасдиқлайсизми?

Жавоб: Менга ўқиб эшиттирилган 1937 йил 21 декабрдаги кўрсатмани тасдиқламайман, шахсан мен бундай кўрсатма берган эмасман. Мени сўроқ қилган вақтларида менга фақат протоколга қўл қўйишга берардилар ва у ерда нима ёзилганини ўқиб ҳам беришмас ва ўқиганини менга бермас эдилар.

Мазкур ҳужжатлар мазмунини ўқиб беришни талаб қилганимда қўлимдаги ёш гўдагимни тортиб оламиз, деб кўрқитардилар ва мен сўроқ протоколларининг мазмунини билмаган ҳолда унга қўл қўйишга мажбур эдим».

1947 йил қамоқ жазоси тугаб, Марям Султонмуродова Хоразмга қайтганда ҳам у узоқ юрмай 1949 йил 29 мартда яна қамалади. Ва шу куни Урганч шахрида УзССР

ДХК Хоразм вилояти бўлими лейтенанти Полнер ва катта лейтенант гечаевларнинг Марям Султонмуродовани ҳибсга олиш ҳақидаги қарориди шундай дейилади: «Султонмуродова 1922—1928 йилларда Германияда ўқишда бўлганида машҳур миллатчи муҳожирлар йўлбошчилари Мустафо Чўқаев ва Олимжон Идрисийлар томонидан тузилган ҳамда раҳнамолик қилинган миллатчи жосуслар ташкилоти бўлган «Озод Туркистон» ташкилотининг аъзоси бўлган...

1927 йил Султонмуродова кейинчалик Советларга қарши миллатчилик фаолияти учун ҳукм қилинган ва отиб ташланган Хайринисо Махидхонова билан бирга Берлиндан Парижга боришган ва у ерда машҳур миллатчилар Мустафо Чўқаев ва Аҳмад Нойимлар билан учрашувда бўлганлар... Баён этилганларга асосланиб, Урганч район, Янгибозор қишлоқ Шўросида ишлаб ва яшаб турган Марям Султонмуродова ҳибсга олинсин ва уйи тинтув қилинсин».

Марям Султонмуродова кейинчалик СССР бош прокуратурасига ёзган аризасида унга қўйилган бу айбларнинг мутлақо тўхматлиги, Берлиндаги «Озод Туркистон» деган ташкилотнинг ўзини ҳам, номини ҳам билмаслигини айтади ва шу туфайли қайта-қайта бегуноҳ қамалганлиги хусусида шундай ёзади: «1937 йил УзССР НКВД органлари томонидан қамоққа олиниб, СССР Олий Суди ҳарбий коллегияси томонидан 57¹а ва 3,11¹⁴ моддалари орқали 5 йил ҳуқуқдан маҳрум қилинганлик шарти билан 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилиндим.

1947 йил жазо муддатим тугаб, уйга қайтдим; 1949 йил яна шу иш билан қамоққа олиндим ва махсус мажлис қарори билан Красноярск ўлкасига сургун қилиндим. Ваҳоланки, мен ҳеч қачон Совет ҳукуматига қарши бормаган ва виждонан инқилобга қарши ҳеч қандай иш кўрмаганман. Ўзимни фақат вужудга келган шароитнинг қурбони ҳисоблаб, ишимни қайта кўришингизни сўрайман.

Менга қўйилган айбларни қуйидаги сабабларга кўра асоссиз, деб ҳисоблайман:

1. Мени айблашларича, гўё мен Берлинда бўлган вақтимда аксилинқилобий жосуслик ташкилоти «Озод Туркистон» аъзоси бўлиб, шу ташкилотнинг топшириғи билан Германия фойдасига жосуслик ишлари олиб борган эмишман.

Мен ҳеч қачон бирорта аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлган эмасман. «Озод Туркистон» деган ташкилотнинг борлигини мен биринчи бор тергов вақтидагина эшитдим.

Менинг билишимча, 1922 йил Бухоро Халқ Жумҳурияти ва Туркистон Совет Жумҳуриятдан 60 га яқин киши Германияга ўқишга юборилган эди. Уша йилнинг кузида Хоразм партия Марказий Комитети Бюросининг қарори билан мен ҳам шу сирага тушдим. Менга, энди бизнинг олдимизда Европа фан-техникасини қувиб етиш ва ўзиб кетиш вазифаси турганлигини айтишганларидан кейин мен у ерда ўқишга розилик берган эдим.

1922 йилдан то 1924 йил бошларигача Берлинда бўлдим, кейин Дармштатга ўқишга кетдим. Шунинг учун мен ўзимизнинг талабаларимиз билан кам муносабатда бўлдим ва кўплари билан шахсан таниш ҳам эмас эдим. Мен ўша вақтларда мазкур талабаларни Туркистон талабалари жамияти номли ҳамюртлар жамияти бирлаштириб туришини билардим.

Бу юртдошлик мазмунидаги очиқ ташкилот бўлиб, унинг фаолияти давлатимизнинг воситачилиги билан боғланган эди. Кейинчалик бу уюшмани Германиядаги бутун Советлар Иттифоқи талабалари уюшмаси билан бирлаштирдилар. Бундан бошқа яна қандай талабалар уюшмаси бўлганлиги менга сира маълум эмас.

2. Мени Тошкентга келган вақтларимда аллақандай Энгланц номли профессор орқали жосуслик ишлари олиб борганликда айблашдилар. Бу тўхмат! Мен ҳеч қачон бундай одам билан таниш бўлмаганман. Шундай одамнинг борлигини ҳам биринчи бор терговчидан эшитдим...

Мен душманга қандай маълумот бердим ва у қандай амалга оширилди? Бундай айбни тасдиғи учун бирорта фактик далил ва гувоҳлари кўрсатишмади... Менга нисбатан сохта гувоҳлик берган одам билан эса юзма-юз қилишни рад этишди. Шунинг ўзи менга қўйилган айбнинг ёлғон ва сохталлигини кўрсатиб турибди.

3. Мени гўё мен «Гулистон» ва «Ёрқин турмуш» журналларида ишлаб туриб, аксилинқилобий миллатчилик йўлини ўтказганликда айбладилар. Бу фаолиятим нималарда кўринганлигини менга айтишмади...

Адабий ходим ва журналист сифатида, баъзан журналларда айрим мақола, очеркларим, кўпроқ рус классик адабиётидан таржималарим босиларди. Улар ғоявий жиҳатдан соғлом ва совет маданияти ривожини учун фойдали эдилар. Бу айбловларим учун ҳам бирорта факт келтира олмадилар».

Марям Султонмуродова ўша аризасида яна тергов органларининг унга қўйган бошқа айбларининг ҳам асоссизлигини кўрсатади. Жумладан, унга қўйилган яна бир айб, Парижда бўлган вақтида Мустафо Чўқаев билан учрашганлиги ҳам айб эканлигига эътироз билдириб, ёзади:

4. Менга қўйилган айбларда Парижда бўлган вақтимда Мустафо Чўқаев билан учрашганлигим гапирилади. Бу тўғри. Лекин учрашув тасодифий ва дақиқалик кечган.

Биз ўша кунни Мужу Жаҳоновга¹ билан операга боришга тўпланиб, меҳмонхона ошхонасининг ходимасига бизга кечки овқат қолдиришини илтимос қилишга кирган эдик. Худди шу вақтда Парижда ўқиб турган Аҳмад Нойим ошхонада бизни Чўқаев билан таништирди. Биз операга шошиб турганлигимиз учун улар бизни тутиб турмай, чиқиб кетдилар. Уша вақтда биз у кишининг ким эканлигини ҳам билмас эдик. Шунинг учун бу учрашув ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган. Чунки мен Германияга ўқишга кетган вақтимда эндигина 17 ёшга кирган, ҳали шаклланмаган ва Урта Осиёда аксилинқилобий фаолият ҳақида ҳам ҳеч нарса билмас эдим... Наҳотки, мен саёҳат вақтимдаги ҳар бир тасодифий учрашган одам учун жавоб беришим керак бўлса?»

У ўз аризасида терговчиларнинг ноҳақ ҳаракатлар, ғайриқонуний тақиқлашлар, ёш болалик аёлларга ҳам зўравонлик йўли билан сохта жавоб олиб, қўл қўйдиришганини таъкидлайди.

«5. Мени уюшган жиноятчида айблашди. Лекин мени улардан алоҳида ажратиб, гувоҳларсиз суд қилишди. Агар менга қўйилган айб заррача бўлса ҳам ҳақиқат бўлса, очик, намунали суд қилишлари керак эди, деб ўйлайман. Бундан ташқари, тергов вақтида ҳам, судланув вақтимда ҳам буни қатъий туриб талаб қилганимда менга: «Бунинг сизга фойдаси йўқ, чунки масала олдиндан тайёрланган бўлиб, саволларни фақат НКВД ходимлари беришади, сиз бўлмаган эди, деганда, гувоҳлар бўлган эди дейишади, аниқлик ва тушунтириб ўтиришга эса рухсат этилмайди», деди. Менинг: «Нега ҳеч қандай далилсиз, фақат тухмат ва ёлғонларга асосланиб, соф совет аёлини бадном қилмоқчи бўласизлар?» деган саволимга терговчи очик қилиб: «Мен инқилоб солдатиман, мендан нимани талаб қилсалар, шуни бажараман, — деди. — Агар сиз яна ўжарлик қилаверсангиз, гўдагингизни тортиб олиб, сиз билан бошқача гаплашамиз», деганидан кейин, менинг бирор жиноят қилганлигим ёки қилмаганлигимнинг ҳам ҳеч кимга қизиғи йўқлиги, ҳамма-ҳаммаси менга аён бўлди ва сўнг улар мендан нима хоҳлаган бўлсалар ҳаммасига қўл қўйдим».

Марям Султонмуродова мана шундай ноҳақ тухматлар остида 20 йиллаб бегуноҳ қора тамға остида юрганлиги, бу ноҳақликлар фақат унинг ўзинигина эмас, бутун оила аъзолари, болалари, қолаверса Октябрь тўнтариши қулликдан озод қилган мазлум ўзбек хотин-қизлар эркини бўғиб, уларни яна ўтмиш қуллик давридан ҳам даҳшатли ҳолга қўяётганлигини афсус ва надомат билан ёзади. У СССР Бош прокурорига ёзган ўша хатида социалистик қонунчиликнинг бузилиши натижасида у бўйнига осилган қора тамғани ҳаётининг сўнгги дамларида бўйнидан олиб ташлаб, ҳеч бўлмаса бу дашномнинг қора доғлари унинг фарзандлари бўйнида ҳам осилиб қолмаслигини ўтиниб сўрайди:

«Мухтарам ўрток Иттифоқ прокурори! Сизга инқилобий қонуларни тўғри ўтказишнинг масъул назоратчиси сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам мурожаат қиламан. Менга нисбатан катта адолатсизлик бўлган ва совет қонуни бузилган деб ўйлайман... Менинг виждоним пок. Менинг ягона хатойим, у ҳам бўлса, Германияга ўқишга кетишга розилик билдирганим... Агар шу машъум хатом бўлмаганда, тақдирим ҳам тамоман бошқача бўларди ва мен бугунгидай бахтсиз одам бўлиб ўтирмасдим. Мен адолатсиз кечган ишлардан ниҳоятда азобланмоқдаман. Бу қалбаки тухматлардан қарийб 20 йиллар давомида фақат менгина эмас, менинг болаларим, ака-сингилларим ва онам ҳам азоб тортилар ва ҳамон тортиб келмоқдалар. Шунинг учун сиздан менинг ишимни қайта кўришингизни ва гувоҳсиз гуноҳларимдан қутқаришингизни сўрайман».

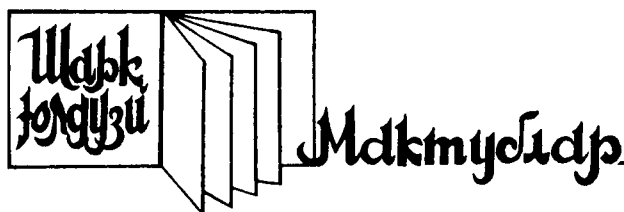
Марям Султонмуродова томонидан СССР Бош прокурори номига ёзилган бу аризадан сўнг 1957 йил 23 сентябрда унинг қўлига бегуноҳлиги, унинг жинояти бўлмаганлиги ҳақидаги расмий оқлов қоғозини беришади. Унда бундай дейилган эди: «1937 йил 15 сентябрда, қамалғунига қадар «Ёрқин турмуш» журналининг адабий ходими бўлиб ишлаган Султонмуродова Марямнинг айблаш бўйича иши СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyasi томонидан 1957 йил 2 августда қайта кўриб чиқилди. Янги шароит тақозаси билан М. Султонмуродовага нисбатан Ҳарбий Коллегиyанинг 1938 йил 9 октябрдаги ҳукми ва СССР Давлат Ҳавфсизлиги Министрлигининг 1949 йил 3 августдаги махсус мажлиси қарори бекор қилинди ва жинояти йўқлиги туфайли оқланди. СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyasi ўринбосари, адлия полковниги П. Лихачев».

Адолат қисман бўлса-да, тикланди. Марям Султонмуродова умрининг охирида бир парча қоғозни ҳам олди. Она шахри Урганчда яшаб, ишлай бошлади. Лекин бунга-ча 10—15 йиллаб совуқхоналарда, узоқ Красноярск ўлкасининг қаҳратон ўрмонларида ўзига ўхшаган минглаб бегуноҳ маҳбуслар билан кечирган азоб-уқубатли, таҳқирли кунлари-чи? Унинг ортидан йиғлаб қолган ўғли Пўлатбек, қизи Анорахонларнинг аҳволи не кечди? Қариган чоғида мункайиб қолган муштипар, мунгли онаизори-чи?! Улар не хавф хатарлар, азоб ва уқубатлар, камситишларни бошдан кечирмадилар дейсиз?!

«Онамнинг айтишларича, — деб хотирлайди қизи Анорахон Давронова эйтироби билан, — 1937 йил 30 августда ҳозирга Тошкент шаҳар Олой бозори яқинидаги Уездная кўчаси 13-уйдан эрта тонгда икки ҳарбий кийимли киши келиб, тўсатдан қўлларида

¹ Хайринисо Мажидхонова бўлса керак — Ш. Т.

5—6 ойлик чақалоқлик вақтимда онамни мен билан бирга ҳайдаб, қамоққа олиб кетишган. Онам 1947 йил 10 йилдан сўнг биринчи марта қамоқдан келгандан кейин ҳам ёруғ кун кўрмадик. (Бунга қадар мен аммамлар қўлида, акам Пўлатбек Аҳмадбеков аввал етимхонада, сўнг холам Гулчеҳра қўлида онага зор бўлиб яшадик. Чунки у вақтда Гулчеҳра холамнинг эрлари таниқли адабиётшунос олим Раҳмат Мажидий ҳам «халқ душмани» сифатида тўхматга учраб, қамалиб узоқ сургунда эдилар). Укам Омон Султонмуродов ҳам онам билан сургунда ўсди. Мен 1954 йил ТошМИда ўқиб, «Малик» совхозида пахта териб юрган куз кунларининг бирида онам сўнгги сургундан қайтиб, пахта даласига мени излаб келдилар. Уша вақтда санитария-гигиена бўлимининг тошмехр раҳбарлари, ҳатто етти йил кўрмаган онам билан ҳам бир-икки кун уйга бориб келишга рухсат беришмади. Шу ердаги бир хонадонда тонггача хўрланиб, ухламай чиқдик. Эртасига онам Урганчга, мен эса пахта даласига кетдим. Онам умрининг охиригача ўша ўзи туғилган Урганч шаҳар Чандирқиёт қишлоғида ўз севган матбуотчилик касбларидан тамомила бошқа бир касбда ишлашга мажбур бўлиб, орзу-умидлари ушалмай оламдан ўтдилар. Биз ҳар йили болаларимиз билан унинг Урганчдаги қабрини зиёрат қилиб қайтамыз. Укам Омон Султонмуродов ўша ерда мактабда ўқитувчи. У онам ёққан маърифат чироғини ўчирмай, юртдошларини инсон ҳуқуқлари поймол этилган жойда фароғат бўлмаслигидан огоҳ этаётир. Чунки у яхши биладики, тарих ҳақиқатни сўйлаётган чоғдагина ибрат солномасига айланади. Давримиз замзамаси буни исботламоқда».

Ортиқбой Абдуллаевга!

Ойноманинг 2-сонидagi «Аччиқ мевалар» эссенгизни ўқидим. Утганларга пичоқ отманг, ўзингизга ёмон бўлади, аксинча ўша пичоғингизни чайқовчи, ўғри, оддий халқнинг нонини тўя қилаётганларга отинг. Ленинга, Сталинга тўхмат қилманг.

**Турдали АБДУРАҲМОНОВ,
Тўрақўрғон, Еттикон**

* * *

«Шарқ юлдузи» ойномаси аъзоларига шуни айтаманки, Ортиқбой Абдуллаевнинг «Аччиқ мевалар» эссеси жуда ёрқин, ишонарли, менга жуда маъқул бўлди! Мен ёзувчига катта раҳмат айтаман, ана шундай керакли, ҳаётий фикрларга бой асарлар ёзишни кутаман. «Қишлоқ зулм остида» деб номланган бўлимни қайта-қайта ўқидим. «Халқлар отаси» золим бўлса-да, қишлоқ аҳолисининг ҳаммасига 25—30 сотих ва 50—60 сотих атрофида ер берган. Ҳақиқат ўша даврда ҳам бор экану, дегим келади.

Сизнинг журналингизнинг бир мухлисман. Кўнгилда айта олмаганларим бор, на қилай, ҳақиқат бўлмаса... Ушбу хатни ўқиганларга кўп савоблар бўлсин деб, ҳақиқат йўлида золимлар азобини тортиб мажруҳланган Олим САҲОҲОНОВ, Фарғона вилояти, Ўзбекистон ноҳияси, Тегирмонбоши маҳалласи

Миразиз Аъзам

Алифбомиз ҶФқлари

Алифбо масаласи энг олдин отам ҳақида онамнинг ҳикояларидан қулоғимда қолган.

— Аданг тил-адабиёт ўқитувчиси эди. Кейин бирдан тарих факультетига кириш учун Дорулмуаллиминга ҳужжат топширди. «Нега ундай қивоссиз?» десам, «Алифбо ўзгаравериши жонимга тегди. Энди кўникканда бошқасига ўтаверамиз», деганди.

«Нимага алифбе ўзгараркин?» деб ўйлардим ўша пайтларда. Энди-энди отам 1912 йилда туғилгани, 7 ёшдан 28 ёшгача 5 марта алифбо ислоҳини кўргангани кўз олдимга келтираман ва у авлод вакилларига қийин бўлганию амалда саводсизликка маҳкум этилганини ўйлаб, мустамлакачилик сиёсатининг қинғир ишлари, шумликларига яна бир нафратим ортади. «Шу ислоҳотлар керакмиди?» деб тушунишга ҳаракат қиламан.

Мен ўзим ҳозиргача жорий алифбомиздаги бир қусурга дуч келаман. Урта мактабда ҳам, дорулфунунда ҳам ва ҳатто ҳозирги ишимда ҳам хоҳ ўқувчи бўлсин, хоҳ ўқитувчи, хоҳ талаба бўлсин, хоҳ профессор, хоҳ оддий хизматчи бўлсин, ҳали бирон марта «ҳ» билан «х»да ҳеч хато қилмайдиган биронта соф ўзбек (турк) боласини кўрганим йўқ. Мактабда «думли «ҳ»ми, думсизми» деган саволни эшитасиз. Кириш имтиҳонларида мактабни олтин медал билан битирган болалар ҳам «х» ўрнига «ҳ», «ҳ» ўрнига «х» ёзиб юборадилар. Мен талабалик чоғимда домламиз, тилшунос олим Шавкат Раҳматуллаев олдига шу саволни қўйган эдим. «Тилимизда, айниқса Тошкентда «х» билан «ҳ»нинг фарқи йўқ. Шундоқ экан алифбега ҳам битта «х» олиниши керак» деб жавоб берганди домламиз. Мен «хил-ҳил» ва «хил-хил» сингари сўзларимиз бор, ишора қўймаса мазмун аниқ чиқмайди, десам, «Аммо бундай сўзлар ўнтага ҳам бормайди, олти-еттита, холос, боринг, ана ўнтаёқ дейлик, ўн сўзнинг фарқи туфайли икки ҳарф қабул қилиш шарт эмас. Маънони контекст орқали билиб олиш мумкин. Барча миллатларнинг амалиётида бундай мисоллар кўп учрайди», деганди домламиз. Мен бу фикрга қўшилдим. Кейин, яқин-яқинларда ҳам бу «ҳ» ва «х» масаласида матбуотда кўп олишувлар бўлди. Баъзи бир олимлар, бу икки ҳарф алифбомизда қолиши шарт, деган фикрни олға суришди. Мен ўзим яна бу муаммони ўрганишга киришдим. Қарасам, туркиялик турклар ҳам битта «ҳ»ни («Н») қабул қилишган экан. Мен ўз луғатларимиздан «х» билан «ҳ»ни фарқлаш зарур бўлган еттита сўз топдим:

1. ^ҳ ҳам [форсий] боғловчи ва юклама вазифасида келади.
2. ҳар [форсий] белгиловчи олмош вазифасида келади.

^х ҳам [форсий] «паства эгилган», «қуйи солинган» маъносиде ишлатилади.

ҳар [форсий] «эшак» маъносида

3. хийла (форсий)
алдашда ишлатиладиган
йўл, макр, фириб.

4. хил-хил (форсий)
«пишиб юмшаб кетмоқ»
маъносида.

5. ҳирс (арабий)
зўр истакни, шаҳвоний
туйғуни билдиради.

6. ҳол (арабий)
вазият, ҳолат, жисмоний-
руҳий кўриниш, авзо ва
яна гап бўлаги маъноларида
ишлатилади.

7. хуш (форсий)
кишининг бирор таъсир
ёки ҳодисани сезиш,
идрок этиш, англай
олиш қобилиятини
билдирувчи сўз.

хийла (арабий)
«маълум даражада», «бирмунча»,
«анча» маъносида.

хил-хил (арабий)
«турли-туман» маъносида.

хирс (форсий)
«айиқ» маъносида.

хол (форсий)
бадандаги туғма қора доғ,
безак учун қилинган белги;
бирор нарсанинг гўзал жойи
маъноларида ишлатилади.

хуш (форсий)
«яхши», «ёқимли», «ярашиб
турадиган» маъноларда ишла-
тилади, шунингдек, майл,
иштиёқ, хоҳишини ҳам
билдиради.

Ҳозир тилимизда ишлатилиб турганлари шулар, холос. Агар классик адабиётимизни кузатсак, яна бошқа сўзлар ҳам қўшилиши мумкин. Аммо шунинг унутмаслик керакки, бу сўзларнинг орасида келиб чиқиши жиҳатдан туркий бўлган бир сўз ҳам йўқ.

Араб ва форс тилларида «ҳ» билан «х»ни фарқламаसा, ер билан осмончалик фарқлар чиқиши муқаррар. Аммо бизнинг турк тилимизда «ҳ» билан «х»нинг фарқи йўқ. Уша юқоридаги 5—10 сўз учун алифбомизга икки ҳарф олишимиз тўғри эмас. Бу, менинг амалий ҳаётда чиқазган ҳозирги алифбога оид бир хулосам, холос. Балки, тарихда ҳам шундай хулоса чиқарган кишилар ўтгандир. Туркистонда ўн асрдан зиёд ҳукм сурган араб алифбосини ўзгартиришга эҳтиёж бўлгандир. Нега бундай деётганимнинг сабаби шундаки, мен тил-адабиёт куллиятида ўқидим ва араб алифбосини ўрганаётганимизда кўпчилигимизни бу алифбодаги турли хусусиятлар ҳайратга солган эди. Аввало ҳар бир ҳарфнинг ҳар жойда ҳар хил ёзилиши кишини тонг қолдирарди. Бир ҳарфнинг ўзи сўз бошида бўлакча, ўртасидабошқача ва сўнгида ўзгача ёзиларди. Албатта, кунт билан бу поғонадан ўтиш қийин эмас эди. Аммо алифбода аксар унли товушларнинг ёзилмаслиги ва баъзи ҳарфларнинг турли товушларни ифодалашини ифодалашини ва араб тилидаги бир қатор товушлар турк тилидаги бир товушни ифодалашини ўзлаштириш мушкул эди. Арабча — синувчан тил бўлса, туркча — қўшимчали тил. Арабчада унсиз товушлар ҳоким бўлса, туркчада унли товушларнинг аҳамияти катта. Арабчадаги «ҳо», «хи», «ҳа» белгилари туркчада битта «ҳе» белгиси билан ўз ифодасини топади. «Вов» ҳарфи «в»ни, «у»ни ва «ў»ни билдиради. «Ва» ўрнида ҳам ишлатилади. «Син», «сод», «се» товушларидаги фарқлар ҳам бизнинг тилимиз учун тушунарсиздир. Биз фақат битта «с»ни ишлатамиз. Худди шунингдек «т»нинг «те» ва «то» билан, «з»нинг «зол», «зайн», «зо» ва «зод» билан тўрт хил ифодаланиши туркча сўзларнинг бу алифбода ифодаланишини чигаллаштиради. Унли товушларнинг ёзилмаслиги туфайли, масалан ёнма-ён ёзилган «бр» ҳарфларини «бар» — этакми, «бор» — буйруқми, «бир» — сон, рақамми, — билмайсиз. Ёки «бе», «вов», «ре» ҳарфлари ёнма-ён келса уларни «бур» деб ўқиш

ТАҲРИРИЯТДАН:

Ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда рўй бераётган улкан аҳамиятга молик ҳодисалар, айни пайтда, ҳал қилиниши лозим бўлган долзарб маданий-маърифий муаммоларни ҳам ўртага қўймоқда. Бу табиий бир жараёндир. Чунки сиёсий тузумнинг ўзгариши турмушнинг барча жабҳаларида, қатламларида акс садо бериши шубҳасиз.

Ҳозирги кунда мана шундай долзарб маданий-маърифий муаммоларнинг бири — алифбо масаласидир. Олимлар, зиёлилар ўртасида, турли давраларда анча вақтлардан бери қизғин тортишувларга сабаб бўлаётган «Лотин алифбосига ўтган афзалми ёки араб алифбосигами!» деган баҳс эндиликда матбуот саҳифаларида давом этаётир. Шу билан бир вақтда жорий имлони ислоҳ қилиш тарафдорлари ҳам бор.

Таҳририят таниқли шоир Миразиз Аъзамнинг мақоласини ойнамада чоп этар экан, муштарийлар эътиборини муҳокама қилинаётган масаланинг ўта муҳимлигига қаратади, алифбо — истиқболимизга, келажак авлодларимиз тақдирига таъсир қилишга қодир омил эканлигини таъкидлайди, зиёлилар ва ўқитувчиларни, олим ва мутахассисларни, кенг ўқувчилар оммасини мана шу борадаги мунозарага чорлайди. Зеро, доно халқимизнинг «Кенгашли тўн тор келмас», «Етти ўлчаб, бир кес» сингари ҳикматли сўзлари бу гал ҳам баҳс-мунозараларимизнинг самарали бўлиши учун имкон яратади, деган умиддамиз.

керакми, «бўр» дебми ва ё «б ва р» дебми? — буларни аниқлаш учун матнни қайта ўқимоқ, жумла маъносини аниқламоқ даркор бўлади, яъни талай вақтингиз ва зеҳнингизни сарфлашингиз керак. Ҳолбуки, бундай паузаларга юзлаб, минглаб бора дуч келаверасиз.

Мана, ҳозирги кунларда Навоий, Машраб, Нодира, Хоразмий нашрларидаги юзлаб хатолар маъни аҳлларини хуноб қилиб келмоқда. Чунончи, заки адибамиз Кибриё Қаҳҳорова Машрабнинг танланган асарларида йўл қўйилган юзлаб хатоликларни кўрсатиб, матбуотда қайта-қайта чиқдилар. Ҳолбуки, бу тўпламларни классик адабиёт билимдонлари, филология фанлари номзодлари тайёрлашган эди. Навоийнинг «Мукаммал асарлар тўплами»да ҳам хатолар кўплиги оғизларда афсона бўлиб юрибди. Бу нимадан келиб чиққан? Фақатгина Араб алифбосининг ўқилишидаги қийинчиликдан келиб чиққан.

Балки, бу — бизнинг чаласаводлигимиз, 70 йил даврида ўз алифбомиздан узоқлашиб кетганимиз сабабли юз бераётгандир? Балки, биргина мен, балки биргина гуруҳ билимсизлар бу масалага дуч келгандирмиз, дунёнинг бошқа маърифатли турк миллатлари учун ўртада бундай қийинчилик йўқдир? Аммо, ундай десам, тарихда, айниқса XIX асрнинг II ярмидан бери, араб алифбосини ислоҳ қилишга уринишлар бўлиб келганини нима билан изоҳлаш мумкин?

Турк олимаси, филология фанлари доктори, профессор Зайнаб Қўрқмазнинг далолат беришича, 1303 йилда Қора денгиз шимолидаги Қипчоқ бўзқирларида, қипчоқ туркларига аталган «Кодекс Команикус»нинг латин ҳарфлари билан ёзилган бўлимлари бор. Бу даврларда готик ва латин ҳарфлари билан ифода этилган Юнус Эмра шеърлари борлиги ҳам аниқланди. Лекин, булар турк маданияти тарихида алифбо ўзгариши жиҳатдан кенг тарқалмаган намуналардир.

Бошқа бир турк олими, тарих жамиятининг аъзоси Билол Н. Шимширнинг ёзишича, озарбайжон драматурги ва шоири Мирза Фатҳали Охундзода, 1857 йилда биринчи марта туркча сўзларни тўғри ўқиш учун араб алифбосини ислоҳ қилиб, латин алифбосидаги каби ёзишни тавсия этган. «1863 йилда, — деб ёзади Билол Н. Шимшир, — Мирза Фатҳали Истанбулга келган. Усмонли садраъзами (боши раиси, яъни ҳукумат бoshiлиғи) Фуот Пошога «Ҳарфларнинг ислоҳи» деган бир лойиҳа тавсия этган. Бу лойиҳа «Жамияти Илмий-и Усмония»да икки марта муҳокама этилган. Муҳокамаларнинг бирида Мирза Фатҳали ҳам иштирок этган. Охирида Усмонли ҳукумати, Мирза Фатҳалига ишларидан қатъи назар бир тақдирнома билан бир Мажидия Нишони берган. Бундан ташқари, пьесаларининг Туркия туркчасида босилишини қарорлаштирган. Аммо Мирза Фатҳалининг алифбо ислоҳини у кунларда қабул қилишининг илоҳи бўлмаган».

Аммо М. Ф. Охундзоданинг фикрларини Туркияда мингбоши Умар Бей, Озарбайжонда ёзувчи-публицист Меҳмет Оға Шохтахтинский, Қоғқозли ёзувчи Мирза Риза Хон сингари зиёлилар қайта-қайта кўтариб чиқдилар.

Мустафо Камол Отатурк дўсти ва сафдоши Мазҳар Муфитнинг қайд дафтарида келажакда қиладиган ишлари ҳақида 1919 йил 7 июлдан 8 июлга ўтар кечаси беш ниятини ёздириб қўйган эди.

«Зафардан кейин ҳукумат шакли жумҳурият бўлади...

...Латин ҳуруфи қабул этилажак», дейилганди унда.

Аммо бу иш амалга оширилмади.

1923 йилда бу масала катта бир анжуманда муҳокама қилинганда ҳайъат раиси Козим Қорабакир Пошо «Латин ҳарфларини қабул этолмаймиз», деб жавоб берганди.

Барча туркий халқлар араб алифбосида ёзиб турган бир пайтда бир турк жумҳурияти латин алифбосига ўтишни эп топмаслиги табиий эди.

Аммо Совет Социалистик жумҳуриятлари биринчи бўлиб араб алифбосини ислоҳ қилишни бошладилар, сўнг латинга ўтиш масаласини муҳокама қилдилар.

1926 йилнинг март ойида Бокуда I туркологлар Конгресси бўлиб ўтди. Унда татар, бошқурт, қozoқ, қирғиз, ўзбек, туркман, чуваш, ёқут деб ном олган турклар араб алифбоси ўрнига бошқа алифбони қабул қилиш масаласини кўрдилар. Рус алифбосига ўтиш керакми, ё латин алифбосига, деган масала кўтарилди. Рус алифбоси устида кўп тўхталинди, аммо бу алифбо турк товушларини ифода этишга ноқулай эканлиги аёнлашди. Латин асосида яратилган бир қатор алифболар қабул қилинди. Бу вазнадан кейин Туркияда ҳам алифбо табибли масаласи катта баҳслар мавзуга айланди.

1926 йилнинг 28 мартида Истанбулда чиқадиган «Оқшом» газетаси «Латин алифбосини қабул қилиш керакми, ё этиш керакмасми!» сарлавҳаси остида мунозара очди. Кўпчилик латин алифбоси қабулига қарши чиқди. Заки Валидий Тўғон «Латин ҳуруфотининг лисонимизга тадбиқи имконсиз» деб ҳисоблади. М. Фуот Кўпрули «Ҳарф масаласи» номли мақоласида бу муаммони чуқур мулоҳаза билан таҳлил этди. Бу мақоладаги фикрлар ҳамон кўпчиликнинг хаёлини банд этаётганлиги учун ундан каттарoқ бир парча келтираман:

«...Номиқ Камол Бейнинг... «Ислоҳ-и ҳуруф масаласи» номли мақоласи ҳозиргача қийматини йўқотмагандир.

Номиқ Камол қийматли бир васиқа моҳиятида бўлган бу мақоласида, ҳарф масаласининг, бир миллатнинг тараққийсида жуда катта аҳамияти бўлмаслигини амин бир

қатъият ва сароҳат ала дармаён этадики, бунинг аксини исбот этмоқ ҳануз ғайри мумкин дир. Филҳақиқа ҳарф масаласи миллат учун ҳаётӣ эмас, билъақс моҳият эътибори ила толе масаласидир. Турли сабаблар билан, кўпдан бери бизда бу билан шуғулланаётганлар бўлиб турибди. Афсуски, Машрутият кетидан бу масала яна ўртага қўйилган, ҳарфларимизнинг ислоҳи учун турлича шакллар таклиф этилгандир. Зое кетадиган бу уринишлар бу кун ҳам мўлжалини бир оз ўзгартириб давом эттирилмоқда, яна ишлатиб турган ҳарфларимиздан воз кечиб, лотинни қабул қилиш масаласи баҳс мавзую бўлмоқда. Лотин ҳарфларининг қабулига тарафдор бўлганлар ғарб маданиятига шу йўл билан тез ва осон эриша оламиз деб ҳисобламоқдалар. Ҳолбуки, ғарб маданиятига етишмоқ ҳарфларимизнинг табдили ва лотин ҳарфларининг қабули билан қобил бўлолмайди... Ҳарфларининг табдили (ўзгартирилиши) таҳмин этилгани қадар осон эмас.

Ҳарфларни ўзгартиришни истаганлар, бу ишни мантиқ масаласи ҳолида муҳокама этмай, айна чоқда илм масаласи суратида тадқиқ этсалар, буни таслим этмоқ мажбуриятида қоладилар.

Турк лисони тарихи кўрсатадики, турклар ҳозиргача турли алифболарга молик бўлганлар, яъни бир неча марта алифбо ўзгартирганлар. Фақат бу алифбо табдилида қандай омиллар таъсир кўрсатди? Буни англамоқ учун турк тарих ва филологиясининг бир қанча саҳифаларини нозикдан нозик тадқиқ этмоқ, ўрганмоқ лозим дир. Масалан, бир миллатнинг ҳарфлари ўзгартирилиши учун, у маданиядан маҳрум бўлиши ва жуда ибтидоий ҳолда бўлиши лозим. Ҳолбуки, турк миллати жуда қадимий маданиятга молик бўлгани каби, ибтидоий миллат ҳам эмас. Уйғур алифбоси тарк этилиб, араб ҳарфлари истеъмол қилина бошлаганда, ўша замон турк маданияти бу кунгига нисбатан жуда ибтидоий бўлишига қарамай, — бу ҳарфлар, яна турклар орасида жуда қийинчилик билан ўрнашди. Ҳатто араб алифбоси уйғур алифбосига қараганда турк лисонига мувофиқроқ бир алифбо эди. Шунда ҳам араб алифбоси қабул қилингандан кейин уйғур ҳарфлари дарҳол тушиб қолмади, аксинча узун муддат қўлланилди. Бу, бу бобда илгари суриладиган энг кичик мисол дир, бу мисоллар, агар истанилса, давом эттирилиши мумкин. Бу мисоллар олдида бир тилда ҳарфларнинг осонликча ўзгартирилишига оид ддаъво, қай даражада кучга эгаллигини кўрсатади. Мантиқ ва муҳокама билан қўлга киритилган назариялар, ҳаёт соҳасида катта бир тадқиқ қобилиятини намоён қилолмайди. Ижтимоий ҳодисалар борасида таъсир ўтказмоқ учун қатъий суратда ижтимоий дастурларга асосланмоқ мажбурияти бор дир. Бу дастурларга бегона қолганларгина фақат лотин ҳарфларининг қабулига тарафдор бўладилар.

Лотин ҳарфларининг қабули масаласи ёлғиз маданият ва тарих масаласи ҳам эмас. Бунинг иқтисодий ва аста-аста таъсир кўрсатувчи жиҳатлари ҳам бор. Фақат иқтисодий сабабларнинг ўзи ҳам лотин ҳарфларининг қабули бизни самарасизликка маҳкум этишини англамоқ керак.

Ихтисосга ҳурматимизни оширишимиз лозим бўлган бу даврларда бундай муҳим хусусот билан ҳар кимнинг машғул бўлавериши бир анархияни бошламоқдан ўзга нарсага ярамайди». (Ҳасан Эрен. «Тилда бирлик, ёзувда бирлик» мақоласидан олинди. Қаранг: «Тил ва алфоба узерида гўрушлар». 4—7 бетлар).

Бу ўринда муҳтарам профессор Ҳасан Эреннинг мазкур мақоласидан яна бир маълумотни баён этиб ўтиш, масалага анча ойдинлик киритади.

1851 йилда Қримда туғилган ва Гаспирали номи билан шуҳрат қозонган Исмоил Бей, 1883 йилда Боғчасаройда «Таржимон» деган бир газета чиқара бошлаганди. Бу газета барча туркий халқларнинг уйғонишида катта рол ўйнади. «Таржимон» газетаси «Тилда, фикрда, ишда бирлик» шиорини ўртага ташлади. У барча туркий тилларнинг соддалаштирилган бир бичимини яратиш учун курашди. Турли шеваларга айрилган турли турк тармоқлари орасида ягона бир ёзув тили яратиш ғоясини олға сурди. Бу ягона ёзув тили дунёдаги энг йирик турк шаҳри Истанбул лафзига жуда яқин бўлиши керак эди. Унинг бу ғояси барча туркий халқларнинг зиёлиларини ўзига жалб этди.

У пайтларда Қозонда, Туркистонда ва Қоққозиядаги газета ва журналлар араб алифбосида маҳаллий шева ва лафзаларда чиқарди. Исмоил Гаспиралининг «Тилда, фикрда, ишда бирлик» шиори, гарчи «ёзувда бирлик» маъносини билдирмаса ҳам, амалда барча турклар ёзувда бирликка интилаётгандилар.

Ўша Боқуда 1926 йилда бўлган I туркологлар Конгрессидан кейин, араб алифбосини ўртадан қолдириш баҳонаси билан, турклар орасида «ёзувда бирлик» ҳаракати барҳам топтирилди.

Совет жумҳуриятларининг лотин алифбосига ўтиш тараддуди М. Камол Отатуркни ҳам бу борада тайёргарлик кўришга мажбур этди. У, эндиликда бу масалани қолдириб бўлмаслигини кўрди. М. Камол Отатурк буюк давлат одамларига хос илғор бир сезги билан Совет Жумҳуриятларида амалга оширилаётган бу ислохотларнинг асл мақсадини дарҳол англаган эди.

Шундай қилиб, энг олдин Ёқутистон, сўнг бошқа Совет Жумҳуриятлари, кейин Туркия ҳам лотин алифбосига кўчдилар. Бу воқеа 1928 йилда рўй берди.

1926 йилда ёзув ислохотиға қарши чиққан Ф. Кўпрули, бу ислохотнинг ўн йиллиги муносабати билан, 1938 йилда «Алфоба инқилоби» деган бир мақоласини эълон қилди

ва мардлик билан лотин алифбосига ўтиш катта аҳамиятга молик бўлганини тан олди. Хўш, нима учун шундай бўлди? Чунки ҳаёт бизнинг турк тилимиз учун араб алифбоси етарли имконларга эга эмаслигини, лотин ҳарфлари эса, тилимиз табиатига тўғри келишини исбот этиб берди. Энди бу фикрга эътироз билдириш қийин эди. Қандай қилиб эътироз билдириш мумкинки, арабчада биргина «алиф» ҳарфи «а»ни ҳам, «э»ни ҳам, «и»ни ҳам билдириб турса, биргина «во» ҳарфи ҳам «у»ни, ҳам «ў»ни, ҳам «в»ни билдириб турса?! Араб алифбосида ёзилган туркча матнни тўғри ўқий олиш учун турк тилини пухта билиш зарур бўлса?! Қандай қилиб эътироз билдириш мумкинки, тилимиз учун бир қатор «з»лар, «с»лар, «т»ларга эҳтиёж йўқлиги ҳаққаст рост бўлса?! «Айн» ва «ҳамза» деган ҳарфларга эҳтиёж йўқлиги ҳаққаст рост бўлса?! Қисқа унли товушлари ёзилмайдиган араб алифбосидан, зер-забари бўлмаган тақдирда, туркча сўзларни қандай қилиб тўғри ўқиш ва англаш мумкин? Бир сўз қайси маънода ишлатилганини аниқламоқ учун бир жумлани неча бора ўқиш керак?! Атоқли ва турдош отларни бир хил ёзадиган араб имлосидан буларни айириб олишга нечун вақт сарфлаш керак?! Арабчада ҳарфлар олдинда, ўртада ва охирида ҳар хил ёзилгани етмагандай, баъзи ҳарфлар ҳеч бир ҳарфга қўшилмайди, баъзи ҳарфлар ўнгдан, баъзилари сўлдан ҳарфга қўшилади. Имло тартиботида сўзлар орасида тегишли масофа йўқ. Туркча матнларни шу тариқа ўқиш маънони англаб олишга монелик қилиши турган гап-ку! Араб алифбосида ёзилган эски асарларнинг ҳар бири ҳар хил услубда ёзилган. Ҳар бир усулни ўрганишга яна талай вақт сарфланади. Ва, энг муҳими, ноширлик соҳасида муттасил қийинчилик туғдирадиган бир хусус: турк алифбосида устига ё остига белги қўйиладиган ҳарфлар беш-олтиттагина. Араб алифбосида эса 17 та ҳар хил нуқтали ҳарфлар бор: бир нуқтали, икки нуқтали, уч нуқтали... 4 ҳарф уч нуқтали, 12 ҳарфнинг нуқталари устида, 5 ҳарфники остида... Яна тағин 6 дона ҳаракат белгилари бор. Хуллас, бу алифбода 28 ҳарф, 23 та нуқта ва ишора бор. Бундай алифбони ёзиш, ўқиш ва нашр этиш қанчалик мураккаб ва қийин эканлигини ёдда тутмаслигимиз мумкинми? Ҳозирги тезкор замонамизда газета-журнал, китоб чиқариш ҳам тезкорликка асосланади. Биз жаҳон тараққийси суръатидан ортада қолаверсак, яна дини исломимизни ҳам, миллатимизни ҳам қолақликка маҳкум этмаймизми? Биз истаимизми-истамаймизми, лотин дунёда почта ва айникса, телеграф алифбоси бўлиб шаклланиб қолди. Ҳатто энг етакчи ислом мамлакатлари — Саудия Арабистонида ҳам, Покистонда ҳам мусулмонлар телеграф ишларида лотин алифбосидан фойдаланадилар.

Бизнинг Туркистонда сўнгги уч-тўрт йилдан буён, айникса 1991 йил 31 август куни Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллиги Қонуни эълон қилингандан кейин алифбони ўзгартириш масаласи кўтарилмоқда. Лекин одамлар иккига бўлинди. Зиёлиларнинг бир қисми қайтадан араб имлосига кўчиш тарафдори бўлса, иккинчи қисми лотин алифбосини ёқлаб чиқмоқда. «Ўзбекистон адабиёт ва санъати», «Халқ сўзи», «Туркистон», «Эрк», «Ислом нури» газеталари, «Шарқ юлдузи», «Фан ва турмуш» журналлари мунтазам бўлмаса-да, халқимизнинг диққатини миллий алифбо масаласига жалб этмоқдалар. Аммо ўртага қўйилаётган асослар ҳар хил. Уларнинг баъзиларига қўшилиб бўлмайди. Чунончи, шоир Асқар Маҳкам «Эрк» газетасида «Эркинлик садақа қилинмайди» сарлавҳали мақоласини эълон қилди. («Эрк», 12-сон, 1992 йил 1—7 апрель). Бир қарашда унинг барча гаплар ростига ўхшайди. Аммо масаланинг илдизига кириб борилса, у ўртага қўйган далиллар бир қадар баҳсли эканлиги дарҳол кўзга ташланади.

«...Улар лотинлаштиришнинг эртасигаёқ қатағонни бошлаб юборишди...

...империя, бурёси остидан ақалли бир дона араб ёзувидаги варақ чиққан хонадонни қатағон қилаверди», деб ёзади Асқар Маҳкам

Ҳолбуки, «улар» 25 октябрь 1917 йилдаёқ ҳокимият тепасига қатағон билан келишганди.

Уларнинг дохийси миллионлаб беғуноҳ одамларни отишни, кўпроқ отишни талаб қиларди.

Кейинги дохий ишни олдингисини уй қамоғида сақлашдан бошлади. У, лотин алифбосига кўчишдан олдин қатағонни бошлаган эди.

«...Улар» уйдан араб ёзувидаги варақ чиққан хонадоннигина эмас, гуржи ва армани ёзуви чиққан хонадонни ҳам, рус ёзувидаги варақ чиққан хонадонни ҳам қатағон қилаверган. Хўл-қуруқ баравар ёнган.

«Улар» фақат 14 аср мобайнида нимаики яратилган бўлса, ўшанигина эмас, ўз тилларида, ўз ёзувларида ёзилган миллионлаб китобларни ҳам турмаларда, лагерларда, зиндон шудгорларда ёқишди. Бу масалада лотинга ҳам, кирилга ҳам, араб ёзувига ҳам шафқат қилингани йўқ.

Асқар Маҳкам: «Кирил бизни Оврупога Москов кўприклари орқали элтган бўлса, лотин Истанбул қайиқлари орқали элтади. Фарқ шу!» деб ёзади.

Йўқ, кирил бизни Москов кўприклари орқали Оврупога элтмади. Кирил Москов билан Оврупо орасида Берлин деворига ўхшаш деворлар қурди. Ҳеч қандай кўприк ҳеч қачон бизни Оврупога элтгани йўқ. Урта Осие, Қофқоз ва Кичик Осиедаги сиёсат то 1989 йилгача Афғонистонда, Озарбайжонда, Туркистонда, Ўзбекистонда вилоятларида давом этди.

Асқар Маҳкам: «Биз Шарқ халқларимиз!» дейди. Ҳа, биз шарқликмиз. Аммо бу бизга олам цивилизациясидан орқада, итнинг кейинги оёғи бўлиб, судралиб юриш ҳуқуқини бермайди.

«Ҳар бир мусулмон эркак ва аёл Чингача бориб бўлса ҳам илм олиши фарз». Буни унутган ҳар бир мусулмон унутмасинки, у, Аҳмад Донишнинг маслаҳатларини кулги қилган Бухоро мутаассиблари кунига тушиши муқаррардир.

Асқар Маҳкам: «150 миллион туркий халқлар бир миллиарддан зиёд ер шари мусулмонлари каби муқаддас Қуръони карим ҳуруфини қабул қилсалар мудҳиш тарихий хато ислоҳ қилинган бўларди», деб ёзади.

«150 миллион туркий халқлар» муқаддас Қуръоннинг буйруқларига риоя этишса хато қилмайдилар. Гап ҳарфда эмас, калом ила амал бирлигидадир. Ҳарфини билиб, сўзини билиб, унга амал қилмай, Ислом бирлиги, миллат бирлиги ўрнига, ихтилоф йўлидан борганларнинг жойи қаердан бўлишини Асқар Маҳкам яхши билади, деб ўйлайман.

Асқар Маҳкамнинг: «Араб алифбоси 1400 йиллик маданиятимиз билан боғлағувчи ягона нажот йўлидир», «бирлик ва ҳамжиҳатликнинг энг сўнгги гарови ҳам ёзув эмас, балки имон», деган фикри эса маъқул. Шунчаки маъқул эмас, жуда маъқул.

Тағин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, биз имло борасида баҳс юритишда баъзан идоровий усулларни ишлатаётимиз. Буниси билан асло келишиб бўлмайди. Чунончи, Моварауннаҳр мусулмонларининг қурултойи: «Биз араб алифбосига ўтишимиз керак» деган қарорга келди. Қурултойда ўқилган маъруза ва қарор шак-шубҳасиз бирор матбуот саҳифасида ўз ўрнини топиши керак. Бу миссияни «Ислом нури» газетаси ўз зиммасига олди. Аммо жариди хизматчиларининг далолат беришича, баъзи сабабларга кўра бу ишлар амалга ошмай қолаётибди.

Энди бир овоза хусусида тўхталиб ўтаман. Чунки бу гап ҳам алифбога алоқадор. «Турк киноларини кўрдик. Яланғоч хотинлар, бузуқликлар тасвирланган. Туркиялик турклар оврүполашиб, мусулмонликдан чиқиб кетишганга ўхшайди. Биз лотин алифбосига кўчсак, уларга ўхшаб исломдан узоқлашиб, динимизни унутиб қўямиз», деган бир гап тарқалди. Қайси кино, нима ҳақда, билмадим. Лекин, нима бўлганда ҳам, менимча, бу нотўғри тасаввур. Масалан, бизнинг «Ўзбекфильм» кинотасвирларини кўриб, улар ҳам биз ҳақда турли хаёлларга боришади: «Туркистонликлар бузилиб кетишди. Миллат истиқлоли учун жонини аямаган ота-боболарини «босмачи» деб кўрсатишди. «Босмачи» деб кўрсатган кишилари ислом динини сақлаб қолиш учун жанг қилишган-ку?! Ўзбеклар аллақачон кофир бўлиб кетган», дейишади. Аммо бу тўғрими? «Ўзбекфильм» бизнинг миллий ҳаётимиздан узоқ бўлса, бунга халқимиз айбодорми? Биринчидан, ундай фильмлар қачон, қандай даврда олинган — буни унутмаслик керак. Иккинчидан, аслида энг ваҳшатли кунларда ҳам, ҳар қанча чекланишларга қарамай Исломдан тоймаган имонли кишиларимиз озмиди?

Мен Туркияга бориб келдим. Уларнинг бари мусулмон, исломга риоя қилишади, намоз ўқишади. Ундан ташқари, лотин алифбосида ислом динига оид китобларни шу қадар кўп чиқаришганки, одамнинг ҳаваси келади. Анқарада катталиги жиҳатдан дунёда иккинчи ўринни оладиган мухташам бир жоме қад кўтариб турибди. 50 минг кишилик. Шаҳар ва қишлоқларда муаззин азонлари беш маҳал садо таратади. Лотин, давлат алифбоси сифатида қабул қилинган бўлса ҳам, айни чоқда араб алифбосининг ўргатилиши ва ўрганилишига ҳеч бир монелик йўқ. Олий ўқув юртларида илоҳиёт факультетлари ишлаб, жаҳонга керакли асарларни етказиб бериб турибди. Илоҳиёт дунёвий илмлар билан бир қаторда кенг миқёсда ўргатилмоқда. Шахсан мен ўзим Туркиядан келган исломий китоблардан олтинтадини лотин алифбосидан кирил алифбосига ўгириб Улар ноширларимиз томонидан нашрга қабул қилиб олинди. Демак, гап мусулмонликнинг мазмунида. Ким қайси алифбода ёзишида эмас, балки қалбида, билимида, имонида, исломийликнинг мавжудлигида экан.

Менимча, юртимизда лотин алифбоси қабул қилинган тақдирда ҳам, араб ҳарфларида вақти-вақти билан кўп манбаларни нашр этиб туриш мумкин. Хусусан, Қуръонни, ҳадисларни, араб тили ва форс тили дарсликларини, хрестоматия, қўлланма, тақвим ва тақдимларни «Ислом нури» жаридасини, «Мавороуннаҳр мусулмонлари» журналини чиқариб туриш фойдадан холи бўлмайди. Умуман, эътиқод, миллий ахлоқ учун қиладиган китобларни ким чиқаришга қодир бўлса, қаршилик кўрмай фаолият кўрсата олади, деб ўйлайман.

Мақолам сўнггида журналхонлар эътиборига бир муҳим ҳужжатни ҳавола қилишни лозим топдим. Гап шундаки, 1991 йил 18—20 ноябрь кунлари Туркиядаги Мармара Дорилфунунининг Туркиёт тадқиқотлари илмгоҳида «Ҳозирги замон турк алифболари» мавзуда бир симпозиум бўлиб ўтди. Унда барча турк давлатларининг, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг ҳам вакиллари қатнашдилар. Учрашув охирида қуйидаги хулосаларга келинди:

1) Симпозиумда турли турк минтақаларидан келган олимларнинг ҳаммаси, турк қавмларида лотин ҳарфларига ўтиш фикри вужудга келганлигини маълум қилдилар.

2) Симпозиумда қатнашган олимлар, лотин алифбосидаги айни ҳарфлар айни товушларни ифодалаши принципи устида бир фикрга келдилар.

3) Симпозиумда қатнашган олимлар барча турк қавмларининг лотин асли бир алифбога ўтишлари маданий бирликнинг кучайишида бебаҳо унсур бўлади, деган бир хил хулосага келдилар.

4) Симпозиум турк қавмлари учун лотин асли қуйида кўрсатилган алифбонинг асос қилиб олинишини тавсия этди:

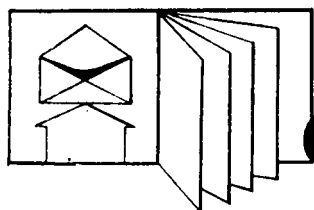
a(o)	в(б)	с(ж)	ç(ч)	d(д)	e(э)
ä(a)	f(ф)	g(г)	ğ(ғ)	h(х)	x(х)
l(ы)	i(и)	j(ж)	k(к)	q(қ)	l(л)
m(м)	n(н)	ñ(нг)	o(ў)	ö(ў)	p(п)
r(p)	s(c)	ş(ш)	t(т)	u(y)	ü(y)
v(b)	w(b)	y(й)	z(z) ¹		

5) Симпозиумда қабул қилинган қарорлар турк давлатларининг матбуот органлари-га тавсия этилди.

Симпозиум ишининг самараси сифатида шунини айтиш мумкинки, 1992 йилнинг 4—5 январида Озарбайжон парламенти лотин асли турк алифбосига ўтиш тўғрисида қонун қабул қилди. Ўзбекистонда «Халқ сўзи» ва «Эрк» газеталари симпозиум қарорини эълон қилдилар. Бошқа ишлар ҳали олдинда.

¹ Бу лойиҳа бўлиб, ҳар бир турк қавми ўз товушларига мос белгиларни қабул қилиши мумкин. Шу хусусдаги фикр-мулоҳазаларингизни таҳририятимизга ёзиб юборинг.

Озод Отамирзаев
Абдуҳаким Қайумов

ТУРКИСТОН АҲОЛИСИ: УЙДИРМА ВА ҲАҚИҚАТ

Хурматли муҳарририят! Кейинги пайтда собиқ Иттифоқ марказидаги бир қатор ойнома ва рўзномаларда Урта Осиё жумҳуриятларида, хусусан Ўзбекистонда яшовчи славян миллатига мансуб аҳоли оммавий кўчиб кетаётганлиги, шунингдек собиқ Иттифоқни тарк этиб, чет элларга кетаётган кишилар миқдори ҳам тобора ортиб бораётганлиги ҳақида мақола ва ахборотлар чоп этилмоқда. Уларнинг баъзиларини ўқиб, ростлигига шубҳалансангиз, баъзиларига ишонгингиз келади. Шу муносабат билан севимли ойномамиз саҳифасида Урта Осиё аҳолиси, минтақадаги миграция жараёнлари, бу борадаги гап-сўзлар ҳақиқатга қай даражада тўғри келиши ҳақида бир мақола берилишини истар эдик.

Ш. Кодиров,
Тошкент шаҳар Сергеели тумани

Аҳоли деганда кенг маънодаги одамлар мажмуи (гуруҳи) тушунилади. Демография ва аҳоли жуғрофияси фанлари эса аҳолини ҳудуд тушунчаси билан боғлаб ўргангани, яъни аҳоли деганда маълум бир ҳудуд доирасида истиқомат қилувчи одамлар мажмуи англашилади.

Аҳоли, аниқроқ қилиб айтганда, унинг зарурий тайёргарликка ва меҳнат тажрибасига эга бўлган қисми жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучидир. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг катта қисми моддий неъматлар ишлаб чиқаришда, қолгани эса хизмат кўрсатувчи соҳаларда ва рўзгор ишлари билан банддир. Кишилар ишлаб чиқариш кучлари, моддий неъматларнинг яратувчиларигина бўлиб қолмасдан, балки унинг истеъмолчилари ҳамдир.

Аҳоли сонининг ўзгариши унинг кўпайиши ва камайиши ҳамда миграцияси (ҳудудлар ўртасида қайта тақсимланиши) натижасида юз беради. Аҳолишунослик илмида миграция жараёни муҳим ўрин эгаллайди. Миграция деганда аҳолининг доимий яшаш жойининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган кўчиши тушунилади.

Иқтисодий, сиёсий, табиий, этнографик ва бошқа омилларга боғлиқ ҳолда ўзгарувчи мураккаб ижтимоий жараён ҳисобланган миграция аҳоли турмуш тарзининг жуда кўп қирраларига катта таъсир кўрсатади.

Одамларнинг ҳудудий ҳаракати бир мамлакат доирасида (ички миграция) ёхуд бир нечта мамлакатлар ўртасида (ташқи миграция) амалга ошиши мумкин. Ташқи миграцияда бирон-бир мамлакатни тарк этган одамларни эмигрантлар, унга кўчиб келганларни эса иммигрантлар деб аталади.

Мамлакатлар, минтақалар, қитъалар аҳолисининг сони ва таркиби ўзгаришида ташқи миграция етакчи ўрин эгаллайди. Шимолӣ ва Жанубий Америка аҳолисининг аксарият қисми иммигрантлардан иборат. Бу ўринда АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия ва бошқа бир қатор мамлакатлар иммиграциянинг классик мамлакатлари

ҳисобланадилар. Улар аҳолисининг кўпчилигини Оврўпа, Африка ва қисман Осиё қитъаларидан кўчиб келган кишилар ташкил қилади.

Аҳоли сони кўп жиҳатдан унинг ёши ва жинсий таркибига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Бундан ташқари айрим ҳудудлардаги аҳоли миллий, ижтимоий таркиблари ва бошқа кўрсаткичлари бўйича ҳам фарқланади. Шу жиҳатдан Туркистон аҳолиси таркибини таҳлил этиш, унга хос қирраларни кўрсата билиш катта аҳамият касб этади.

Туркистон — Урта Осиё ҳудуди ўзининг табиий-жўғрофий чегараларида собиқ СССРнинг тўрт жумҳурияти — ҳозирги мустақил Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон жумҳуриятлари ҳамда Қозоғистоннинг жанубий қисмини эгаллайди. Ҳозирги мавжуд маъмурий-ҳудудий бўлиниш нуқтаи назаридан Туркистон деганда биз юқорида қайд этилган тўртта жумҳуриятни тушунамиз.

Аҳоли тўғрисидаги статистик ва демографик манбаларнинг камёблиги, борларида эса айрим ҳудудлар бўйича баъзи бир ноаниқликларнинг мавжудлиги Туркистон аҳолисининг фақат сўнгги 30 йил давомидаги ҳолатини тўла ва ҳар томонлама таҳлил қилиш имконини беради.

Урта Осиё маҳаллий халқлари ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар ва қорақалпоқлардан иборатдир. Бундан ташқари бу ерда туркий халқлардан — уйғурлар, татарлар, бошқирлар, озарбайжонлар, қрим татарлар, турклар, славян халқларидан — руслар, украинлар, белоруслар, шунингдек немислар, корейслар, яҳудийлар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари истиқомат қиладилар.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Сибирь, Қозоғистон, Урта Осиёда XVI асргача славян халқлар яшамаган. XVI аср охирида Ермак бошчилигидаги казаклар тўдаси Сибирь ва Узоқ Шарқнинг катта ҳудудини истило қилганидан бошлаб, руслар собиқ СССРнинг шарқий қисмларига гала-гала бўлиб кўчиб кела бошладилар. Шарққа томон кўчиш жараёни XIX ва XX асрларда айниқса авжига чиқди. Бу жараёнда сиёсий ва оддий маҳбусларни ана шу минтақаларга сургун қилиш ҳам катта ўрин эгаллайди. XIX аср мобайнида Сибирга 860 минг киши сургун қилинган. Бундан ташқари чор Россиясининг сиёсати натижасида минг-минглаб рус, украин ва белоруслар Шимолий Кавказ, Қозоғистон ва Урта Осиёга кўчиб келди.

Урта Осиёда 1865 йилда (яъни Туркистон Россия томонидан босиб олинган пайтда) жами 5.190 минг аҳоли яшаган. 1867 йилда Туркистон бош губернаторлиги ташкил этилиб, унинг ҳудуди маҳаллий халқларнинг миллий хусусиятлари, уларнинг иқтисодий ривожланиш ва ҳужалик юритиш хусусиятлари ҳисобга олинмаган ҳолда бирнеچта маъмурий бирликларга бўлиб юборилди. Ўлкани миллий ҳудудларга парчалаб юборилиши чор ҳукуматида Туркистонни ўзининг мустамлакасига айлантириб, бойликларини талаб олиб кетишда ва маҳаллий халқларни эзишда жуда қўл келди.

Россияда 1897 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида кўра Урта Осиёда (Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг аҳолиси ҳисобга олинмаган) 6.171 минг аҳоли бўлиб, шундан 954 минг киши (15,5 фоизи) шаҳарларда яшаган. 1913 йилга келиб минтақадаги аҳоли миқдори 7.274 минг кишига, шаҳар аҳолисининг сони эса 1.378 минг (18,8 фоиз) кишига етган. 1865-1913 йиллар давомида аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръати 0,7 фоизга тенг бўлган.

Умуман XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг дастлабки даврида Урта Осиё аҳолиси сони паст суръатлар билан ўсди. Лекин ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб чор Россиясидан унинг мустамлакаси бўлган Туркистонга кўплаб руслар ва украинлар кўчиб кела бошладилар. Ташқи миграциянинг таъсири айниқса XX аср бошида орта бошлади. Туркистонда яшайдиган Оврўпа халқларининг миқдори 1897-1920 йиллар давомида тўрт баравар ўсиб, аҳоли умумий миқдоридаги улуши 9,5 фоизга етди. Бундан қутилган мақсад эса ўлкани руслаштириб, Россиянинг таркибий қисмига айлантиришдан иборат эди. Келгиндиларга Туркистон бош губернаторлигининг жойлардаги маъмурлари энг яхши ҳудудлардан уй-жой ва ер майдонлари ажратиб бера бошладилар. Ана шу даврда Фарғона ва Чу водийлари ҳамда Еттисув оралиғида руслар ва украинларнинг йирик колониялари ташкил этилиб, маҳаллий халқлар унумсиз ва камсув ерларга бадарга қилиндилар.

Собиқ СССРда 1926 йилда биринчи бор ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига кўра Урта Осиё аҳолиси 7.653 минг кишини ташкил этган. Шундан атиги 477 минг киши (6,2 фоизи) шаҳарларда яшаган. Бу даврда аҳоли сонининг нисбатан паст суръатлар билан ўсиши 20-30 йилларда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг мураккаблашуви, унинг демографик жараёнларга салбий таъсир кўрсатуви билан изоҳланади. Айнан шу даврда бой, босмачи, деб минг-минглаб маҳаллий аҳоли ўлдирилди, кўплаб кишилар она юртларини тарк этиб, чет элларга кетишга мажбур бўлдилар. Бу даврда айниқса маҳаллий зиялилар катта талафот кўрдилар.

Иккинчи жаҳон уруши Урта Осиё аҳолисининг сони ва таркибига ниҳоятда салбий таъсир кўрсатди. Унинг умумий миқдори 1940 йилдаги 10.906 минг кишидан, 1945 йилга келиб 8.982 минг кишига тушиб қолди ёки 1.924 минг нафарга қисқарди. Айниқса Ўзбекистон катта талафот кўрди — жумҳурият аҳолиси деярли 1,4 миллион кишига қисқарди. Аҳолининг ёш ва жинсий таркиби анча вақтгача ўзининг уруш арафасидаги ҳолатини

тиклаш олмади. Шу даврда фронт олди ҳудудларидан келтирилган корхоналарни тиклаш баҳонасида неча ўн минглаб аҳоли мамлакатнинг Оврўпа қисмидан Урта Осиёга кўчириб келтирилди. Боз устига Сталин Урта Осиёни юртдан бадарға қилинган миллатлар яшайдиган ўзига хос сургун жойига айлантирди. Бу ерга уруш даврида меҳхати турклари, қрим татарлари, Волга бўйида яшаган немислар, чеченлар, сал аввалроқ эса корейслар ва бошқа халқлар сургун қилиндилар. Коммунист арбоблар Урта Осиёни шу йўсинда «байналминал» масканга, «халқлар дўстлиги қалъаси»га айлантирмоқчи бўдилар.

Урушдан кейинги даврда минтақада аҳоли жадал суръатлар билан ўса бошлади. Бунда табиий кўпайиш билан бир қаторда Тошкент зилзиласи оқибатларини тугатиш бўйича «байналминал» ёрдам кўлини чўзган, кўпчилиги славян халқлари вакилларидан иборат қурувчиларнинг аксарият қисми шу ерда доимий яшаш учун қолиб кетганликлари, шунингдек жумҳуриятда бунёд этилган йирик рангли металлургия, кимё ва нефть кимёси, қурилиш материаллари, энергетика саноати корхоналарини қуриш ва ишлатиш баҳонасида келган кишиларнинг юртларига қайтиб кетишдан воз кечганликлари катта таъсир кўрсатди.

Сўнги ўн йил давомида Урта Осиёда аҳоли ўсишининг ўртача йиллик суръатлари бироз пасайиб, 2,6 фоизни ташкил этди. Жами аҳоли сони 30 миллион нафардан ошиб, 32.839 минг кишига етди.

Барча мамлакатлардаги сингари Урта Осиёда ҳам аҳоли таркиби ва миқдори табиий ҳаракат ва миграция жараёни таъсирида ўзгаради. Лекин бунда табиий кўпайиш етакчи омил саналади.

Табиий ҳаракат — туғилиш, ўлиш, никоҳ ва ажралиш жараёнларини ўз ичига олади. Булар орасда туғилиш ва ўлиш табиий кўпайишга тўғридан тўғри, қолганлари нисбий таъсир кўрсатади.

Туғилиш ва ўлишнинг кўп мезонлари мавжуд. Масалан, туғилганлар ва ўлганларнинг умумий сони ёки уларнинг жами аҳолининг ҳар минги ҳисобига нисбати билан ўлчаниши мумкин. (туғилиш ва ўлишнинг умумий коэффициенти промилледа ўлчанади.)

XX аср бошида Туркистонда йилига ўртача 276,0 минг бола туғилиб, 232 минг киши ўлган, 1926 йилда бу кўрсаткич 325,0 минг ва 164,0 мингни ташкил этган. Табиий кўпайиш ҳажми 1900 йилдаги 44,0 минг кишидан, 1926 йилда 161,0 минг кишигача етди.

Уруш арафасида — 1940 йилда Урта Осиёда аҳоли табиий кўпайишининг мутлақ миқдори 200 минг кишига тенг бўлди. Худди шу йили аҳоли миқдори мамлакатнинг Оврўпа қисмидан келган халқлар ҳисобига 112,9 минг нафарга кўпайди. Уруш даврида фронтга қақирилган маҳаллий миллат вакиллари ўрнига оврўпаликларнинг Урта Осиёга кўп миқдорда кўчиб келиши аҳоли — миллатларнинг алмашув жараёнига айланди.

Урушдан кейинги даврда Урта Осиёда туғилиш бироз турғунлашди.

Урта Осиё аҳолисининг сони 1950-74 йилларда миграция ҳисобига жами 1.366,6 минг кишига ёки ўртача йилига 56,9 минг кишига кўпайди. Жумладан, Ўзбекистон аҳолиси ўртача йилига 33,8 минг кишига, Қирғизистонники — 10,0 минг кишига, Тожикистонники — 10,9 минг кишига, Туркменистонники — 2,7 минг кишига ўсди.

Охириги ўн йил (1979-89 й.й.) давомида Урта Осиё аҳолиси ўсишида табиий кўпайишнинг аҳамияти сезиларли ошди. Табиий кўпайиш миқдори 1979 йилда қарийб 700 минг кишига тенг бўлган бўлса, 1985 йилда — 880 минг, 1988 йили эса 926,4 минг кишини ташкил этди. Миграциянинг аҳамияти эса, аксинча, кескин камайиб, охириги йилларда салбий кўрсаткичлар билан ифодалана бошланди.

Ўзбекистон аҳолиси 90-йиллар бошида табиий кўпайиш ҳисобига йилига 560-580 минг кишига, Қирғизистонники — 100-108 минг, Тожикистонники — 160-180 минг, Туркменистонники — 100-105 минг кишига ортиб бормоқда.

Табиий ҳаракат, айниқса ўлим тўғрисида сўз юритганда болалар ўртасидаги ўлимни алоҳида кўрсатиш зарур. Бу кўрсаткичнинг катталиги бўйича Урта Осиё жумҳуриятлари жаҳонда «илғор» ҳисобланадилар. Расмий маълумотларга кўра, Ўзбекистонда туғилган ҳар 1000 та боланинг 43-45 нафари бир ёшга тўлмасдан ўлаяпти. Мазкур кўрсаткич Қирғизистонда 36-43, Тожикистонда 46-56, Туркменистонда 51-58 нафарни ташкил этади. Ривожланган мамлакатларда эса болалар ўлими коэффициенти 10 тага ҳам бормайди. Масалан, Японияда туғилган ҳар минг боладан 5 нафаригина нобуд бўлади. Бу фактларнинг заминида жуда кўп сабаблар ётади. Булар она ва бола саломатлигини сақлашга етарли аҳамият берилмаслиги, тиббий ёрдам кўрсатишнинг паст даражада эканлиги, она ва бола овқати сифатсиз ва тўйимсизлиги, айниқса экологик вазиятнинг бузилганлиги кабилардир.

Собиқ СССР учун «пахта мустақиллигини» таъминлаган жумҳуриятлардаги суғориладиган ерларнинг ҳар бир гектарига 54 килограмдан заҳарли кимёвий моддалар солинаяпти. Бу заҳар еб, заҳар ичиш билан тенгдир, десак муболаға бўлмайди. Гўдакларнинг кўпчилиги нимжон, касалманд бўлиб туғилмоқда. Болалар айниқса сурункали касалликларга кўп чалинади. Фақат Ўзбекистоннинг ўзида 1988 йилда 30,3 минг гўдак бир ёшга етмай нобуд бўлди.

Атроф муҳитни соғломлаштириш — шаҳарлардаги кимё, рангли металлургия корхоналарининг фаолиятини чеклаш ёки уларнинг салбий таъсирини камайтиришни, пахта яккаҳоқимлигини бартараф этишни, қишлоқ хўжалигида заҳарли кимёвий моддалар ишлатилишини тартибга солишни ҳамда она ва бола саломатлигини муҳофаза қилишга қаратилган тадбирларни ҳаётга тезда тадбиқ этишни тақозо қилмоқда.

Ўрта Осиёда аҳоли ниҳоятда нотекис жойлашган. Иқтисодий ва демографик ҳолати бўйича етакчи жумҳурият саналган Ўзбекистон аҳолисининг ўртача зичлиги Қорақалпоғистонда ҳар квадрат километрга 7,7 кишига тўғри келса, Бухоро вилоятида 12 кишига, Фарғона вилоятида 313,6 кишига ва Андижон вилоятида 427 кишига тўғри келади. Андижон вилояти ҳудуди жумҳуриятимиз ҳудудининг атиги бир фоизини ташкил этади. Аммо мана шу кичик майдонда жумҳуриятимиз аҳолисининг 10 фоизи — 2 миллион киши истиқомат қилмоқда.

Қирғизистондаги Чу водийси, Ўш вилоятининг водий олди қисмларида аҳоли зич; тоғли ҳудудларда эса сийрак жойлашган. Худди шундай вазият Тожикистонда ҳам қайд этилди. Туркменистонда аҳоли воҳаларда, канал ва дарё бўйларида зич, қолган ҳудудларда сийрак жойлашган.

Ўрта Осиёда аҳолининг жойлашиши ўзига хос хусусиятлар билан ифодаланади. Аҳоли биринчи навбатда табиий шароити қулай бўлган жойларда зич яшайди. Бу ўринда ўлкадаги Фарғона, Чу, Ҳисор, Зарафшон водийлари, Хоразм ва Тошкент воҳалари алоҳида ажралиб туради. Бундан ташқари аҳоли тоғолди зоналарида, дарё, канал, сув омборлари соҳилларида, темир ва тош йўлларнинг ёқаларида кенг тарқалган. Бунга мисол тариқадилар Мирзачўл, Жиззах чўллари, Қарши даштини ва Қорақум канали зонасини келтириш мумкин.

Фарғона водийси Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистон жумҳуриятларига қарашли бешта вилоятни ўз ичига олади. Унинг умумий майдони 110,9 минг квадрат километр бўлиб, 8.925 минг киши истиқомат қилади. Аҳолининг ўртача зичлик кўрсаткичи ҳар квадрат километрга 80,5 кишини ташкил этиб, бу кўрсаткич водий марказига борилган сари ортиб боради.

Ўрта Осиё аҳолисининг чўл, воҳа, водий тоғ ва тоғолди ҳудудлари бўйича тақсимланишини кузатганимизда катта қисми воҳа ва водийларга, камроқ қисми табиий шароити ноқулай тоғ ва тоғолди зонасига ва жуда кам қисми чўл зонасига тўғри келишини билишимиз мумкин.

Ириқ, катта ва ўрта шаҳарларнинг атрофларида аҳоли ниҳоятда зич жойлашган бўлиб, у асосан шаҳар халқини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлашга хизмат қилади.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг ҳамма жойларида бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам миграцион оқимлар жумҳурият ичида қишлоқдан шаҳарга қараб йўналган. Ҳақиқатда ҳам Ўзбекистон шаҳарлари қишлоқдаги ортиқча ишчи кучлари жалб этиладиган ижтимоий майдонга айланиши керак, чунки ҳозирги пайтда жумҳурият саноат қувватининг 50 фоизи Тошкентда ва Тошкент вилоятида жойлашган. Бунга Самарқанд, Фарғона, Андижон, Қўқон, Навоий ва бошқа шаҳарларни қўшадиган бўлсак, жумҳурият индустриясининг асосий қисми саноқли шаҳарларда жойлашганлиги маълум бўлади.

1989 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида кўра Ўзбекистоннинг қишлоқ аҳолиси салмоғи шаҳар аҳолисиникидан анча юқори бўлиб, 59 фоизни ташкил этди. Аҳоли зич яшайдиган Андижон вилоятида бу кўрсаткич 71 фоизни, Сурхондарёда 81 фоизни, Фарғонада 67 фоизни, Наманганда 66 фоизни, Қашқадарёда 75 фоизни, Хоразмда 80 фоизни ташкил этди. Бунинг устига айнан шу вилоятларда ишлаб чиқариш ва тармоқ тизимлари такомиллашмаган ва зарур иш жойлари етишмайди.

Шунга қарамасдан қишлоқ аҳолиси киндик қони тўқилган жойда яшашни ва қишлоқ хўжалиги меҳнатини афзал билапти. Буни шундан ҳам билса бўладики, Ўзбекистонда аҳолининг қишлоқдан кетиши йилига ҳар минг киши ҳисобига 4 кишини, Россия, Белоруссия ва Литвада эса 24-25 кишини ташкил этади.

* * *

Ўрта Осиё кўп миллатли минтақа. Унинг кўп миллатли бўлишининг баъзи бир сабаблари юқорида айтиб ўтилди.

Ўрта Осиёдаги энг катта миллат — ўзбекларнинг сони 1959 йили 5.836,5 минг кишидан, 1989 йил 16.207,7 минг кишигача ўсди ёки 2,8 мартагача кўпайди. Собиқ СССР ҳудудидаги ўзбекларнинг умумий сони 1989 йили 16.697,8 минг кишига тенг бўлган. Уларнинг асосий қисми ўз жумҳуриятларига тўғри келиб, 14.142,5 минг кишини (84,7 фоиз) ташкил этади. Тожикистонда 1.197,8 минг, Қирғизистонда 550,1 минг, Қозоғистонда 332,0 минг, Туркменистонда 317,3 минг, Россияда 126,8 минг, Украинада 20,3 минг ўзбек яшайди. Бундан ташқари Белоруссия (3,5 минг), Литва (1,4 минг), Озарбайжон (1,4 минг), Грузия (1,3 минг), Латвия, Эстония ва Арманистонда ҳам ўзбеклар бор.

Ўрта Осиёдаги аҳоли миқдори жиҳатидан тожиклар иккинчи, туркманлар учинчи, қирғизлар тўртинчи ўринда туради. Собиқ Иттифоқ миқёсида олинадиган бўлса,

1989 йилдаги аҳоли рўйхати бўйича тожиқлар 4.215 минг, туркманлар 2.729 минг, қирғизлар 2.529 минг, қорақалпоқлар 424 минг кишига етган.

Ўрта Осиёда истиқомат қиладиган рус, украин, белоруслар ҳамда бошқа миллат вакиллари сони 6 миллиондан зиёд.

Бу умумий рақамлар мазмунида шундай муҳим хусусиятлар мавжудки, улар ҳақида гапирмасдан иложимиз йўқ. Маҳаллий миллат вакилларининг асосий қисми қишлоқ жойларига, саноати унчалик ривожланмаган кичик, ўрта шаҳарларга тўғри келса, славян халқлари, яҳудийлар, арманларнинг мутлақ кўпчилиги катта ва марказий шаҳарларда яшайдилар. Масалан, аҳолиси 2060 мингдан зиёд бўлган Тошкентда 910,3 минг (44,2 фоиз) ўзбеклар билан бир қаторда, 701,3 минг (34,0 фоиз) руслар, 60,0 минг (2,9 фоиз) украинлар, 129,2 минг (6,3 фоиз) татарлар, 43,1 минг (2,1 фоиз) яҳудийлар, 20,5 минг (1,0 фоиз) арманлар истиқомат қиладилар. Фарғона шаҳрида русларнинг улуши 37,9 фоизга, ўзбекларники эса атиги 33,7 фоизга тенг. Бишкекда славян халқларининг улуши бундан ҳам юқори.

Тоғ-кон ва қайта ишлаш саноатининг йирик шаҳарлари — Навоий, Зарафшон, Ангрен, Чирчиқ ва бошқа шаҳарларда ҳам славян халқларининг улуши катта. Айрим шаҳар типидagi посёлкаларнинг аҳолиси асосан четдан келган халқлардан иборат. 1989 йилдаги маълумотга кўра Чирчиқда жами аҳолининг 43,2 фоизи, Ҳазалкентда 30,6 фоизи, Янгиободда 50,8 фоизи, Ангренда 30,5 фоизи руслардан ташкил топган.

Умуман Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг 40 фоизини, Қирғизистонда ярмидан ортигини славян халқлари ташкил этади.

Уй-жой ва прописка масалалари билан шуғулланувчи комиссия раисларининг аксарияти рус ва бошқа миллат вакилларида иборат бўлганлиги сабабли Тошкентда маҳаллий миллат вакилларининг асосий қисми шаҳарнинг чекка мавзеларида яшамоқдалар.

Ўрта Осиёда бошқа минтақалардан фарқ қиладиган урбанизация жараёни юз бермоқда. 1989 йил маълумотига кўра жумҳуриятлардаги жами аҳолининг 40 фоизи шаҳарларга тўғри келган (собиқ СССРда 69,8 фоиз). Сўнгги йигирма йил мобайнида минтақадаги шаҳар аҳолисининг сони салкам икки мартага ўсди. Лекин унинг жами аҳоли сонидagi улуши 38 фоиздан 40 фоизга кўпайди, холос. Бунинг асосий сабаби қишлоқ аҳолисининг тез суръатлар билан ўсишидadir. 1970-89 йиллар мобайнида Ўрта Осиё қишлоқ аҳолисининг сони 12.261 минг кишидан 19.816 минг кишига ёки 61,6 фоизга кўпайди.

Минтақадаги шаҳарларнинг асосий қисми кичик ва ўрта шаҳарлардан иборат, катта шаҳарлар эса бармоқ билан санарлидир. Шунга қарамасдан, шаҳар аҳолисининг асосий қисми шу шаҳарларда мужассамлашган. Бу ўринда пойтахт шаҳарлар (Тошкент, Душанбе, Бишкек, Ашгабад) ва «иккинчи» шаҳарлар (Самарқанд, Уш, Хўжанд, Чоржўй) алоҳида ўрин эгаллайдилар. Мазкур саккиз шаҳарда Ўрта Осиё шаҳар аҳолисининг учдан бир қисми истиқомат қилади.

Шаҳарларнинг асосий қисми воҳа ва водийларда, яъни турмуш учун қулай бўлган ҳудудларда жойлашган. Шаҳарлар тармоғининг нисбатан ривожланган даражаси Ўзбекистонга хос. Бу ерда 124 шаҳар ва 97 шаҳар типидagi посёлка мавжуд.

Ўрта Осиёдаги урбанизация жараёнининг ривожланиши умуман шаҳар аҳолисининг кўпайиши билан эмас, балки йирик ва катта шаҳарлардаги аҳолининг ўсиши билан боғлиқ.

Ўрта Осиёнинг қишлоқ жойларига 20.806 минг киши ёки минтақанинг 60,0 фоиз аҳолиси тўғри келади. Қишлоқ аҳолисининг асосий қисми Фарғона, Зарафшон, Хисор, Чу водийларида, Тошкент воҳаси, Куйи Амударё ва Қорақум канали зонасида яшайди.

70-80 йилларда олимларнинг аксарият қисми Ўрта Осиё жумҳуриятларидаги урбанизация даражаси ниҳоятда паст, уни кўтариш зарур, деган хулосага келгандилар. Уни собиқ Иттифоқдаги урбанизациялашган жумҳуриятлар даражасига кўтариш лозим, акс ҳолда минтақада саноатни ривожлантиришга эришиш мумкин эмас, деб таъкидлашган. Аслида бу масалага бир томонлама ёндашиш кутилмаган оқибатларга олиб келиши мумкин. Энг аввало урбанизация даражасини кўтариш халқ хўжалигига, аҳолининг турмуш фаровонлигига қай тарзда таъсир қилишини билиш лозим. Иккинчидан, Жумҳуриятлар урбанизация даражасини кўтаришга қўдирмилар?

Бизнинг фикримизча, урбанизациянинг ҳозирги кундаги даражаси Ўрта Осиё сиёсий, иқтисодий ва демографик хусусиятларига тўлиқ мос келади ва уларнинг объектив ақси ҳисобланади. Мазкур жараёни тезлатиш бўйича ҳар қандай ҳаракат жумҳуриятлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Ҳозирги мураккаб вазиятда асосий эътибор сиёсий мустақилликка эришган жумҳуриятлардаги мавжуд шаҳарларнинг халқ хўжалиги тизимларини такомиллаштиришга, биринчи навбатда саноат корхоналарини ҳозирги замон талабларига жавоб берувчи янги ускуналар билан қайта жиҳозлашга, аҳолининг уй-жой билан таъминланишини яхшилашга, умуман улардаги ижтимоий инфраструктурани кучайтиришга қаратилиши лозим. Бу ўринда тоғ-кон, энергетика, металлургия, кимё ва нефть кимёси саноати марказлари ҳамда янги ўзлаштирилган ерлардаги шаҳарлар алоҳида ўрин тутadi.

Шу билан бирга қишлоқ жойлардаги аҳоли сонининг узлуксиз равишда кўпайиши,

ҳар бир кишига тўғри келаётган ер ҳажмининг камайиши Ўрта Осиё ва унга қирувчи ҳар бир жумҳуриятга хос жараён бўлиб, у ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, демографик муаммоларнинг кескинлашувига олиб келмоқда. Мазкур муаммолар қаторида аҳолини иш билан таъминлаш, фуқаролар ва уларнинг оила аъзоларига нормал турмуш шароити яратиб бериш масаласи муҳим аҳамият касб этади. 1991 йили Ўзбекистон қишлоқларида жон бошига атиги 0,33 гектар суғориладиган ер тўғри келган. Бу кўрсаткич жумҳуриятимизнинг аҳолиси энг зич бўлган Фарғона водийси вилоятларида 0,16 гектарни, Қирғизистонда 0,38 гектарни, Тожикистонда 0,19 гектарни, Туркменистонда 0,61 гектарни ташкил этиб, у ҳам йилдан-йилга қисқариб бормоқда. Суғориладиган ерлар ҳажмининг сув танқислиги туфайли деярли ўзгармаётганлиги, аҳоли сонининг эса узлуксиз равишда ўсиши натижасида минтақанинг аҳолиси зич ҳудудларида танг ижтимоий-иқтисодий вазият юзага келмоқда.

Жон бошига ишлаб чиқарилган миллий даромад 1985-90 йиллар давомида деярли барча Ўрта Осиё жумҳуриятларида камайди. Шу даврда минтақада аҳоли сони 16,1 фоизга ўсиб, 34.202 минг нафарга өтди. Ишчи ва хизматчиларнинг миқдори эса 5,5 фоизга ўсиб, 8.432 минг кишига өтди. Бу эса меҳнатга лаёқатли ёшларнинг аксарияти меҳнат кучлари керагидан ортиқча бўлган қишлоқ жойларда қолиб кетаётганликларини билдиради. Масалан, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигида ишлаётганлар халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 39,3 фоизини ташкил өтди, бу 1985 йилдаги кўрсаткичдан 2,1 фоиз ортиқдир. Ваҳоланки, АҚШда қишлоқ хўжалигида банд бўлган ишчи кучлари мамлакат аҳолисининг уч фоиздан сал кўпроғини ташкил өтди.

Ўзбекистонда қишлоқ жойларида жумҳурият ҳукумати қарори билан аҳолига қўшимча томорқа майдонлари берилганлиги қишлоқлардаги ортиқча ишчи кучлари муаммосини қисман ҳал этиш имконини берди. Масалани узил-кесил ҳал этиш учун эса қишлоқ жойларида хом ашёни бирламчи қайта ишловдан чиқарадиган кичик ва ўртача саноат корхоналари тармоқларини кўпайтириш керак.

Собиқ СССРда ҳар минг аҳолидан 160 нафари саноатда банд бўлгани ҳолда. Ўзбекистонда бу кўрсаткич 61 нафарни ташкил өтди. Жумҳурият халқ хўжалигида банд бўлган 5.281,6 минг ўзбекдан 708,8 мингтаси (13,4 фоизи) саноатда банд. Уларнинг ҳам аксарият қисми саноат ишлаб чиқаришидаги юқори малака талаб өтмайдиган ишларни бажаришади. Ўрта Осиёнинг бошқа жумҳуриятларида ҳам шунга ўхшаш манзарани кузатиш мумкин.

Жумҳуриятимиз саноатида банд бўлган ўзбекларнинг аксарият қисми Тошкент шаҳрида жамланганлигини ҳисобга олсак, вилоятларда меҳнат қилаётган маҳаллий миллат вакиллари миқдори янада кам эканлигини билиш мумкин.

Жумҳуриятимизда меҳнат қилаётган русларнинг ҳар мингтасидан 302 нафари саноатда банд. Украинларда бу кўрсаткич 260 нафарни, татарларда 274 нафарни, ўзбекларда 134 нафарни, тожикларда 146 нафарни ташкил өтди. Демак, Ўрта Осиё жумҳуриятлари маҳаллий халқларни кенг кўламда индустриал тармоқларга жалб қилмасдан иқтисодий мустақилликка эришишлари ниҳоятда қийин. Минтақадаги ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ва демографик вазиятни ҳисобга олган ҳолда бу муаммони қуйидаги вазифаларни амалга ошириш билан ҳал этиш мумкин:

Аҳолиси зич бўлган ҳудудларда меҳнатни кўп талаб қилувчи саноат тармоқларини — электротехника, электроника, машинасозлик, рўзғор буюмлари ишлаб чиқарувчи корхоналарни;

хом ашёга бой ҳудудларда (Жанубий Туркменистон, Қуйи Амударё, Жанубий Ўзбекистонда) замонавий тўқимачилик корхоналарини;

деярли барча жумҳуриятларнинг туман марказларида қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик маҳсулотларини бирламчи қайта ишловдан чиқарадиган, консерва заводларини қуриш керак.

Катта шаҳарларда мавжуд завод ва фабрикаларни янги ускуналар билан жиҳозлаб, икки-уч сменада ишлашни таъминлаш ҳам уларга қўшимча ишчи кучларини жалб этиш имконини беради.

* * *

Сўнги вақтларда Москвадаги ахборот воситалари рус тилида сўзлашувчи аҳолининг Ўзбекистондан кўчиб кетиши тўғрисида ҳар хил миш-мишлар тўқимоқдалар. Бунда «Литературная газета» айниқса катта «ғайрат ва шижоат» кўрсатмоқда. Мазкур рўзнома ўтган йили ноябрь ойида «Возьми нас к себе Россия» деб номланган хатни чоп өтди. Мазкур хатнинг муаллифлари: «Пенсия ёшидагиларнинг кўпчилиги Россия мадад бера олмаслигини тушуна ҳам, рус тилида сўзлашувчи меҳнатга лаёқатли барча аҳоли Ўзбекистондан кўчиб кетмоқчи», деган фикрни билдирадилар.

Саросимага тушган одамларнинг аҳолини тушуниш мумкин. Лекин шундай қолипга тушмайдиган аризаларни чоп өтувчи ҳурматли ҳафтанома нуқтаи-назарини қандай англамоқ даркор? Бизнинг фикримизча, буни жумҳуриятдаги рус тилида сўзлашувчи халқни ҳам, маҳаллий халқни ҳам бесаранжом қилувчи, тинчини бузувчи, олдиндан

башорат қилиб бўлмайдиган хунук оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган очикдан-очик иғво деб тушуниш мумкин.

Биз Ўзбекистондан у ёки бу сабабларга кўра кўчиб кетган кишилар жумҳуриятни қандай хижрон азоблари билан тарк этганликларини биламиз. Уларни бу айрилиқ азоблари қай даражада қийнашини тушунамиз.

Тўғри, бугунги кунда жамоатчилик жойларида, меҳнат жамоаларида умумий бевозталиқ ва асабийлашиш таъсирида баъзи миллат вакиллари ўртасида низолар, айрим тўқнашув ва ҳатто жиддий жанжаллар юз бериши мумкин. Бироқ бу айрим сиёсатчи шахсларнинг оммага уқтираётганидек ўзбек халқининг ғайридинларга бўлган миллатчилиги ифодаси эмас. Мазкур «сиёсатчи»лар маълумотларни бузиб кўрсатишмоқда, Ўзбекистондан аҳолини кўчиб кетиш жараёнини тамомилан нотўғри таҳлил қилишмоқда.

Ўзбекистон Фанлар академияси фалсафа ва ҳуқуқ илмгоҳининг олим ва мутахассислари ўтказган социологик тадқиқотларнинг маълумотларига кўра саноат корхоналаридаги рус ишчилари, муҳандис-техник ходимлари, раҳбарлари ва ёрдамчи ишчиларининг катта кўпчилиги жумҳуриятда яшаш ва ишлаш учун қолиш истагини билдирган, 16,9 фоизи эса Ўзбекистонни ўзининг тарихий ватани деб ҳисоблайди. Бундай ҳолатни бизнинг тадқиқотларимиз ҳам тасдиқламоқда.

Рус тилида сўзлашувчи аҳолининг Ўзбекистондан кўчиб кетиш истагини келтириб чиқарувчи нозик масала — бу давлат тилини ўзлаштириш жараёнидаги қийинчиликлардир. Лекин бу масалада орақага йўл йўқ, давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилинган, уни жумҳуриятнинг барча фуқаролари билиши шарт.

Россия журналистлари рус тилида сўзлашувчи халқларнинг Ўзбекистондан гала-гала бўлиб кўчиб кетишадиганлиги ҳақида кўп ёзишмоқда. Аммо бу ҳолатни тасдиқлаётган далиллар йўқ. Тўғри, сўнгги икки-уч йил давомида Ўзбекистондан кўчиб кетаётган кишиларнинг сони ошмоқда. Лекин улар орасида руслар билан бир қаторда бошқа халқлар ҳам кўпчиликни ташкил қилади. 1989-1990 йиллар мобайнида Ўзбекистондан 193,3 минг киши кўчиб кетди, шу вақтнинг ўзида жумҳуриятга 159,6 минг киши кўчиб келди. Кўчиб кетганлар билан кўчиб келганларнинг орасидаги фарқ 33,7 минг кишини ташкил этди. Одамлар асосан Россияга, Украинага, Қозоғистонга, Озарбайжонга кўчиб кетишмоқда. Чет элга кўчиб кетаётганларнинг умумий сони сезиларли равишда ўсмоқда.

Ўзбекистондан 1989-1990 йилларда кўчиб кетганлар орасида руслар 27,7, татарлар — 11,8, яҳудийлар — 9,5, қрим татарлар — 9,2 фоизни ташкил этди. Жумҳуриятга кўчиб келганлар орасида ўзбеклар салмоғи 33 фоизга, руслар — 27,6, қозоқлар — 8,3, татарлар салмоғи 7,3 фоизга тенг.

1990 йили рус миллатига мансуб 59,7 минг киши Ўзбекистондан кўчиб кетди, 20,9 минги эса жумҳуриятимизга кўчиб келди. Натижада жумҳуриятдаги русларнинг умумий сони 38,8 минг кишига камайди, холос. Буни ялпи кўчиб кетиш ёхуд русларнинг жумҳуриятдан «қочиши» деб баҳолаш мумкинми? Ута мураккаб ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шароитда нормал миграция жараёни амалга ошмоқда, холос.

Кўчиб кетишнинг ялпи кўрсаткичи бўйича руслардан кейинги ўринларда татарлар (20 минг киши), яҳудийлар (20 минг киши), қрим татарлар (19,1 минг киши), озарбайжонлар (9,9 минг киши) туради. Ўзбекистондан чет элга асосан яҳудийлар, немислар, ва греклар кўчиб кетишмоқда. Икки йил (1989-1990 й.й.) мобайнида ҳорижий мамлакатларга 20 минг яҳудий, 7,4 минг немис, 2 мингга яқин грек ва 3 мингдан ортиқ рус кўчиб кетди. Яҳудийларнинг деярли ҳаммаси Россия ёки бошқа «қашшоқ» жумҳуриятларга эмас, балки тўғридан-тўғри Исроилга, Америкага кўчиб кетишмоқда.

Кўпчилик яҳудийлар, шу жумладан ўзбекистонлик яҳудийларнинг ҳорижий мамлакатларга кўчиб кетиши учун «тўрва-халтаси» тайёр турибди. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги аъзолари бўлган жумҳуриятлардан яқин йиллар давомида 15-20 миллионга яқин киши хорижга кўчиб кетади.

Корейслар тўғрисидаги масалага алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз. «Литературная газета» бу борада ҳам масалани ўта кескинлаштиришга ҳаракат қилмоқда. Ҳафтаномادا Михаил Логинов деб аталмиш кимса «Третья Корея» деб аталган мақоласида шундай ёзган: «Месхети турклари сўйилганидан сўнг, Ўзбекистондан корейслар ҳам кўчиб кета бошладилар». Бу эса ғирт бўҳтондир.

Бугунги кунда корейсларнинг жумҳуриятимиздан оммавий кўчиб кетаётганликлари тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. 1990 йилда Ўзбекистондан 3081 корейс кўчиб кетган бўлса, 2.305 корейс кўчиб келди. Жумҳуриятимизда жами 200 мингдан зиёд бўлган корейсларнинг миқдори 776 кишига камайди, холос. Ёки жумҳуриятда мавжуд ҳар мингта корейсдан атиги иккитаси кўчиб кетди.

Кўпчилик корейслар Ўзбекистонда тиниб-тинчиган, тилимизни яхши билишади, улар бу ердан кўчиб кетишни хаёлларига ҳам келтиришмайди. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари ва йирик шаҳарларида корейсларнинг маданий марказлари барпо этилган бўлиб, улар жумҳурият корейслар маданий марказларининг уюшмасига бирлаштирилган. Мазкур масканларда корейсларнинг маданияти, тили, анъаналари ва урф-одатлари тикланмоқда.

Бу ўринда масаланинг муҳим бир томонини алоҳида таъкидлаш керак. Жумҳурия-

тимиздан аҳолининг кўчиши бугун ҳам, кеча ҳам эмас, балки анча илгари бошланган. Бундай жараён мутахассисларимиз томонидан илк бор 1976 йилда аниқланган. Яъни 16 йил илгари жумҳуриятимизда кўчиб кетганлар сони кўчиб келганларникидан ортиқ бўлган.

Мамлакатдаги турғунлик шароити ва умумий иқтисодий инқирозга хос бўлган бу ҳолат Урта Осиёнинг меҳнат кучларига бой ва кўп болали оилалар кенг тарқалган жумҳуриятларида ҳам илк бор ўша йилларда сезила бошланди. Урта Осиё минтақасида, шу жумладан Ўзбекистонда турғунлик йиллари бошланган иқтисодий инқироз чуқурлашган сари, жумҳуриятимиз кўчиб келмоқчи бўлганлар учун ўзининг иқтисодий жозибасини тез йўқота бошлади, шундан кейин одамлар бу ерлардан турмуш шароити яхшироқ бўлган жойларга кўчиб кета бошладилар.

Кейинги йилларда миграциянинг иқтисодий сабабларига ижтимоий, экологик ва сиёсий омиллар ҳам қўшилди. Бу ўринда жумҳуриятимизда миграциянинг кучайишини миллатлараро муносабатлар билан асослашга уриниш ўта масъулиятсизликдан бошқа нарса эмас. Мазкур масалани қайта-қайта кўтариш эса ғирт ифвогарлик бўлиб, бундан қутилган мақсад одамларни бир-бирига гиж-гижлашга, миллатлараро жанжалларни келтириб чиқаришга қаратилган.

Рус тилида сўзлашувчи аҳолига кўп эътибор бериб, биз ундан ҳам муҳимроқ муаммони — ўзбекларнинг Урта Осиёдаги бошқа қардош халқлар билан бўлган ўзаро муносабатларини эътибордан четда қолдирмаётганмизмикин? Гап шундаки, сўнгги йилларда бошқа минтақалардаги ўзбекларнинг жумҳуриятимизга кўчиб келиши сезиларли равишда кўпайиб, уларнинг жумҳуриятдан кўчиб кетиши қисқармоқда. Бундай ҳолат Урта Осиёнинг барча жумҳуриятларида ҳам кузатишмоқда. Маҳаллий халқларнинг ўз миллий жумҳуриятларига кўчиб келиши маълум даражада минтақадаги миллатлараро низолар билан боғлиқ бўлганлиги боис бу жараёнга эътиборни кўчайтириш талаб қилинади. Бугунги кунда қўшни халқларни дўстликка чорловчи дабдабали сунъий тадбирлардан тийилиш, ўз миллий жумҳуриятларидан ташқарида истиқомат қилувчи Урта Осиё маҳаллий халқларининг ҳуқуқ ва эркинликларини амалда муҳофаза қилишга ўтиш даркор. Хусусан, Урта Осиёнинг барча жумҳуриятлари ва Қозоғистонда фуқароларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилувчи тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш жуда зарур. Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистонда миграция жараёни собиқ СССРнинг барча жумҳуриятларидаги каби талаб ва истакларни ҳисобга олмаган ҳолда амалга ошар эди. Боз устига рус тилида сўзлашувчи аҳолининг миллий жумҳуриятлар томон мақсадли ва бетартиб миграцион оқими кўп жиҳатдан империя мақсадларига мос тушар эди. Шундай сиёсатнинг амалга оширилиши натижасида малакали ишчи кадрлари ва мутахассисларига ҳалигача эга бўлмаган Урта Осиё жумҳуриятлари ўз мустақилликлари арафасида мустамлака типидagi хомталаш, қотиб қолган, аграр хом ашё етказишга мослаштирилган иқтисодий асос билан қолдилар.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда мустақил Ўзбекистон умуммиллий давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланган жумҳурият аҳолисини ривожлантириш ва соғломлаштириш бўйича миллий сиёсатни ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш жуда зарурдир. Ўзбекларнинг ўз жумҳурияти, минтақа доирасидаги ҳудудий ҳаракатлари ва айниқса уларнинг хорижий мамлакатларга бўлган рағбати миллий сиёсат инъикосидир. Бу ўринда ишчи кучларининг миграциясига ҳамда истеъдодли ёшларни хорижий мамлакатларга ўқишга юборишга катта эътибор бериш лозим. Бу йўлда талай ишлар қилинмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, келажакда хорижа юбориладиган ишчи кучларидан пахта экспортидан тушадиган фойдага нисбатан кўпроқ даромад олиш мумкин экан.

Жумҳуриятда маҳаллий аҳолининг хорижий мамлакатлар билан бўлган миграцион алоқалари билан боғлиқ муаммолар энди-энди ўрганилмоқда. Шунинг учун ҳам у ўз миллатини ривожлантириш ва миллий кадрларни жаҳон талабларига жавоб берувчи ҳозирги замон технологиясини ўзлаштириш мақсадларига мувофиқ бўлиши керак. Айниқса бошқа мустақил жумҳуриятлардан малакаси паст аҳолининг жумҳуриятга кўчиб келишига чек қўйиш керак. Бу ўринда Ўзбекистон Конституцион назорати қўмитасининг прописка муассасаларини бекор қилиш барвақт эканлиги ҳақидаги қарорини ҳамда мазкур қўмитанинг фуқароларнинг паспорт системасини тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, ҳисобга олиш ва прописка қилиш ҳақидаги фикрини жуда тўғри деб ҳисоблаймиз. Бу Ўзбекистоннинг миграцион алоқаларини тартибга солишга, номувофиқ кишиларнинг жумҳуриятга кўчиб келишини чеклашга имкон беради. Барча тараққий этган мамлакатларда зарурий мутахассисларни танлаб олиш мақсадига хизмат қилувчи аҳолининг ҳудудий ҳаракатини тартибга тушириш бўйича миграция қонунлари мавжуд. Жумҳуриятда аҳоли миграцияси ва фуқаролиги тўғрисидаги қонунларни ишлаб чиқиш ва уларни қабул қилишни тезлаштириш лозим. Ўзбекистон аҳолисининг қай даражада ривожланганлигини ифодаловчи миграцион ва умуман демографик сиёсатни давлат миқёсида илмий асосланган ҳолда бошқариш учун бу мураккаб ва серқирра жараёнлар ҳокимият бўлинмаларининг доимий диққат марказида туриши керак.

Нодира Баратова

... ДАРДЛАРИМНИНГ МАНГУ ВАТАНИ

Товонимни сирқиратар тош,
Шу йўлларда қолдими умрим?
Мен шомларни занжирбанд қилиб,
Ойни осган кунларни кўрдим.

Товонимни сирқиратар тош,
Оғриқлари қават ва қават.
Менинг ғариб харобамни ёк,
Изларимни кўммагин фақат.

Товонимни сирқиратар тош,
Музлаб ётар кўнглимда ҳадик.
Юрагимда қачон гулладинг —
Мевалари тўкилган ўрик?!

Товонимни сирқиратар тош,
Юлдузларга кўйлагим сотдим.
...Сўз кўнглимда қулга айланар —
Тилим узра янграган ҳоким.

Товонимни сирқиратар тош.

* * *

Жисмимни чўктирар гирдобларига,
Кўзимнинг ғамгусор ҳалқобалари.
Келиб нигоҳимни эзиб ташлайди,
Йиқилган дилимнинг харобалари.
Дил — банди. Дил — банди.

Мажнун саҳросидан қувилган севги,
Нажот денгизда чўктирилган қиз,
Хусрав ҳийласидан алданган туйғу,
Оҳ, унинг кўзлари ёшланган, эсиз!
Дил дилга эланди.

Афсус, бу йўлларнинг сўнги қиёмат,
Афсус, бу йўлларнинг умри охират.
Бориб шамолларга урилган дилим,
Сенинг туб-тубингда мен ётган хилқат.
Дил дардга беланди.

Абобил қушларнинг юракларида,
Қолиб кетган қақнус сенинг дардларинг.
Исмим булутлардан сўраманг, асло,
Қуриб кетган найсонлардан ахтаринг!..
Дил, қани дилбандинг?!

* * *

Мени кўзларингга яширгин, ҳилол,
Нурларингга чайгин сочимни, мени.
Юрак — юлдузларинг ҳануз бемажол,
Йўқдир дардларимнинг мангу ватани.

Бесафар тутайди яна юлдузлар,
Тескарига оқар дардисар сойлар.
Сенинг изларингга кўмилган, ахир,
Менинг йилларимни қаритган ойлар...

* * *

Бир моҳ кўринади осмон кўшиқда,
Рухсоридан нурлар сочиб фархунда.
Сочларини ёзар... Сочларки, олов,
Сочимга оқ кўчки кўчган ҳам шундан.

Кўзларки, нур зоҳир, қиёмат зоҳир,
Жаннат жандасини қияди юрак.
Қандай роҳат, ахир, қандайин оғир,
Унинг кўзларига термулиб ўлмак.

Моҳим юзларидан сархуш шабистон,
Ёлқинлар сапчийди киприкларидан.
Унинг сочларига илинди дилим —
Утолмасман дўзах кўприкларидан.

У бир моҳ илоҳдир. У бир таъвофгоҳ,
Мен унга сиғиндим, севгим ботинми?
Азобланган руҳим кўчаларида
Чашмим мисли жаллод. Умрим осилган.

Ул моҳ зоҳир бўлур тушларимда кеч...
Бир умр туш билан ўтсайди умрим.
Мең далли, бир қўшиқ ёзмоқ истайман —
Мен бугун... Мен бугун бир моҳни кўрдим!..

Мархабо Ахмедова

ФИҒОННИ ЕЛКАГА

ОСИБ КЕТАМИЗ

Пешонага нелар битилди,
Битилажак бўлар қанчаси?!
Сукут сақлар безовта тунлар,
Ҳадикларим маънос кўриқчи.
Тентираб изғийди руҳим бемажол,
Эртанинг сир тўла кўчаларида.
Чодрадан бошини чиқаради ой,
Кўксида бокира суюнчилари.

Узига имлайди сирли жилмайиб,
Азоблардан фориғ либос кийгизар.
Кейин, қароғида сени яширган
Нигоҳига гўзал суратинг чизар.
Руҳим кулар, тин олар бир пас —
Дилимга бош қўйганда овунч.
Пешонамга бахт бўлиб ёзил —
Тушимда мен соғинган соғинчи!..

Адашса йўлимиз манзилдан,
Қидириб борсак ҳу..ув ойгача.
Кулгулар қўл ушлаб ўйнаса,
Гул териб келсайдик самодан.
Иккимиз адашиб қолсайдик.
Ногаҳон мен сенга,
Қўрқмасдан сен менга...
Биз йўлга ўксиниб қарадик,
Йўл боши! Кўринган у эди.
Бош чайқаб тўхтади вагонлар: Уфф!!!
Чанг йўлка,
Сумкалар,

Йиғлоқ кўғирчоқ...
Шу бекат сўнгги!..
Кўз ёшлар юзини яширар,
Кулгу тез рўмолин ўрайди.
Дилларга жой солар ғам юки —
Сабр деб аталган сариқ тош!..
Оркалаб ҳижронли кунларни
Кетамиз...
Кетамиз оёққа харсангни боғлаб,
Фиғонни елкага осиб кетамиз,
Кетамиз...
Кузатади йўл боши, бесас!

Эсда йўқ аёзда музлаган замин,
Ўкинчи, чанг солиб тирнаган таним?!
Ғурурлар бесамар сочилар тошга,
Не керак гар либос ўралса бошга?!
Тош шаҳар юкининг салмоғи ортар,
Минг битта ташвиши комига тортар.
Тонглари кутолмас донг қотган тунлар,
Йўлларга зориқмас уйқусиз гуллар.

Ҳаёлим кўчаси — тап-тақир саҳро,
Қароғимда соғинч-излар босилган.
Лабимда жон узар аччиқ изтироб...
Недан у: Соғинчи — узун сочлик қиз?
Билмам не эди у? Билломмам ҳануз!
У недир? Аламми?
У недир? Армон!
Гуноҳ, сенинг қўйлагинг қани?!

Кўзларинг маъсума, зангори,
Марварид, зумуррад, беланчак.
Гуноҳсиз кўзичоқ, ойналик,
Мен оғиб кетаман ҳушимдан.
Сузаман, қасрлар подшолиғ,

Топилдиқ топаман-ўзимни.
Кучоғи осмонлиғ, омонлиғ —
Мен узоқ сузаман, сузаман.
Кўзларинг чиройли, чиройли,
Асрасин илоҳим, худойим.

Муборак Мўминова

Муборак Мўминова Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманида 1964 йилда туғилган.

Унинг умид тўла, лекин, дардли шеърлариди ёш қалбнинг изтироблари, орзу ва армон, ҳаётга, яхшиликка интилиш туйғулари табиий бир тарзда ўз ифодасини топган. Мен бу давргача, Муборакнинг «Саодат» ойномаси, «Туркистон» ва «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаларида эълон этилган айрим шеърларинигина ўқигандим.

Яқинда унинг қўлёзмалари билан батафсилроқ танишиб, соҳир қалб эгаси бўлган бу қизда ноёб истеъдод борлигини ҳис этдим. Унинг шеърларидаги яшашга иштиёқ, меҳрибон нигоҳга муштоқлик, Оллоҳга шукрона ва илтижо, самимий, гўзал талқин ўқувчини мафтун этади.

Тақдир унга гўдакликдан жисмоний ногиронлик бериш билан бирга, сеҳрли шеърят жозибаси или нурлинган ёниқ қалб ҳам ато этибди.

Муборакхонга соғлиқ, узоқ умр, ижодий изланишларида омадлар истаб...

Жуманиёз ЖАББОРОВ

ҚУЁШДАН ТУҒИЛДИ БИР ҒУДАК

Тинчлик бермас жодугар гумон,
Елғон йиғлаб, ёлғон кулади.
Юрагимда йиғлайди ҳижрон,
Соғинчларим сочин юлади.

Иложим йўк, бўғилдим букун,
Қайғуларнинг дим хонасида.
Халал берманг, чўмилай бир зум,
Ўз ғамимнинг шалоласида.

Ҳасратларда ёнган бу умрим,
Бунча тахир, бунчалар тахир?!
Чиқиб кетма Сабр, телбавор,
Мен Тоқатнинг қизиман, ахир!

Келгин, менга мадад бер, тангрим,
Кўзларимга қайтаргин хобни.
Кўксимга бош кўйсин Елғизлик,
Мен қучоқлаб ётай Азобни!..

Қуёшдан туғилди бир ғудак,
Келажак ва ўтмиш туғилди.
Қуёшдан туғилди бир ғудак,
Еру кўк нур билан йўғрилди.

Қуёшдан туғилди бир ғудак,
Мен унга ҳайрат-ла қарайман.
Қалбимга умиднинг энг баланд,
Энг баланд туғини қадайман.

Қуёшдан туғилди бир ғудак,
Мен уни эркалаб суяман.
Бу маъсум ғудакнинг энди мен,
Номини Ҳақиқат қўяман.

Қуёшдан туғилди бир ғудак...

Оққушлар юртига учиб кетамиз

Тунларни титратган азобнинг расми —
Яшайди кўзларинг қаролиғида.
Шоирлик — оромдан кечиб яшашдир,
Ғуноҳу савобнинг оралиғида.

Ўкинма оламнинг надоматига,
Бири кам дунёни, ахир, нетамиз?!
Сен ишон, иккимиз охири бир кун,
Оққушлар юртига учиб кетамиз.

Ойга илтижо

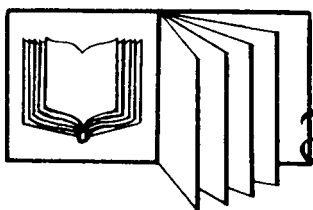
Лаҳзалар дор менга, умримни
Ютмоқда бу ҳижрон-ялмоғиз.
Ғумонлар — кўксимга ботган ўк,
Сен ёлғиз, мен ёлғиз, тун ёлғиз,
Ой, мени яширгин кўксингга!

Мана бок, Орол ҳам яримдир,
Сен ярим, мен ярим, дил ярим.
Ҳазонлар бағримга ёқар ўт,
Сен ярим, мен ярим, тун ярим,
Ой, мени яширгин кўксингга!

Тонг узок, тош қотган бошимга
Тош каби ёғилар юлдузлар.
Ғамларга ғарқ бўлган қалбимни
Овутмас энг ёруғ кундузлар,
Ой, мени яширгин кўксингга!

Яшадим ишқсиздан ишқ истаб,
Шу менинг энг буюк ғуноҳим.
Ишқ излаб оламда сарсонман,
Дунёда сен ёлғиз паноҳим,
Ой, мени яширгин кўксингга!

Рустам Қаям

ҚАТРАЛАР

Пойгакдаги аёл

Уй...

Оила...

Кунлар эса ўтмоқда.

Хотин:

— Манзура-ей, ҳеч бўлмаса икки сўм беринг.

Эр:

— ... (Жим... Индамайди).

Хотин:

— Тугунимга бўличка солволаман.

Эр:

— ... (Индамайди... Сукутда.)

Хотин:

— Куруқдан-куруқ кириб бораманми?

Эр:

— Айтдим-ку сенга. Нима дейин? Яна нима дейин?!. Мениям бўғиб ташламагин-да,

Манзур...

Хотин:

— Қуртлаган нокийиззи ким ейди? Мени уятларга ўлдирмоқчимисиз?

Эр:

— Ўзим териб бераман... Юр, тепа-тепасидан териб бераман...

Жимлик...

Эр:

— Ҳар кимниқидаям нок йўқдир ҳозир?..

(Жимлик...)

Эр:

— Тур дегандан кейин турсанг-чи, ахир...

Хотин:

— Шу қийинми сизга, Манзура?! Қийинми? Бозорга тушиб кетсам бўлмайдимми?

Эр:

— Оббо-я... Яна гапирасан-а... Қуртлагани бор, деяпман-ку сенга. Тургин... Мен ўзим ўзиб бераман. Сен қараб турасан... Тургин...

(Жимлик...)

Тўнғич ўғил

1

Ота сукутда. Она индамайди. Болалар... болалар ҳовлида жим юриб, жим ўйнашади.

— Бор, ҳўв калтакни олиб қўй. Дадам кўрса, ўласан...

Кечгача аҳвол шу. Болалар уйдан бир қадам ҳам жилишмайди. Ота йўқлаганда «топилиш»лари шарт. Бўлмаса, уриш-сўқиш... Яна бўйин эгиб қизариш...

— Мени ўлдириб, кейин қутулишасан! — Отанинг юзи янаям қизариб кетади. Она ҳам болаларини аямайди:

— Ердан беришсанг, ўлиб қилишсан. Бировни иши деса, ҳамманг ўзингни томдан ташлайсан. Ота-она керакмас сенларга! Ҳамманг осмондан тушгансан!

Отанинг феъли қизиқ.

Иш бошлаганда болалари келишса — хўп-хўп. Кечикишса, тамом!

— Қўйиш... Ишни жойига қўйиш! Ҳамманг ўйинингни ўйна. Бориш... Бориш деяпма-а-ан!..

Отанинг ўзи у ер-бу ерни йиғиштириб, ўт-ўланларни қуритиб юраверади. Ҳовлининг қўл тегмаган жойи йўқ. Ерлар текисланади, ёмғир ёғдими — яна боб-боягидай аҳволга келади. Шилқ-шилқ ботқоқ... Ажриқ, мачинлар юлинади. Экинга сув қўйилдими, тамом: ҳовли яна қаровсиз масканга айланади.

Туш маҳали чойга ўтирадилар.

Болалар қимтинганча дастурхон атрофини тўлдиришади.

Гаплашишмайди. Жим, овқат кутишади.

Лекин...

Отанинг тамакидан сарғайган тишлари йилтираб, атрофни туман босади:

— Бунингга овқат берма! — ўшқиради хотинига, тўнғич ўғлини кўрсатиб. — Берма, оч юрсин...

Онанинг юзи оқаради:

— Энди... қуйиб қўйибман, дадаси.

— Қозонга қайтариб тўк. Ичмасин.

— Дадаси...

— Қайтариб тўк дедим!

— Энди...

— Ол. Овқатингни ичишовур...

Туриб кетади. Бу одам ғалати. Хўв бурчақдаги зах уйда тўплаб қўйган қаттиқ нонлари бор. Чиннини тўлғазиб олади. Қуруқ нонни чайнаб ўтиради. Қаттиқ ноннинг курсиллаши ҳамманинг юрагини ларзага солади.

Бармоқлар терчиллайди. Кўнгиллар озор чекади.

Кеч кириши қийинлашади...

2

— Ўзини-ўзи эплотмаса, нима қилади ўқиб? Келсин, шу ерда юрсин. Ана, ҳовли тўла иш, — деди отаси.

— Қўйлагини кўрдийизми ўзи? Кўринг бир. Йиртилиб-тугаб бўпти.

— Кийим кийишни биладими унинг? Кечагина олинган нарса эди... Бунақада ўлдиришасан-ку мени!..

— Битта кўйлакка шунчалик қилманг, Обиджон. Нима бўлгандаям, бегонамас, ўзийиззи ўғлийиз...

— Э, бегонаям кўйлак кийишни биледи. Бегона дейсан-а...

3

Кеч уйғонди. Устидан юмшоқ кўрпани суриб, ўрнидан турди. Чой ичмади. Иштаҳаси ғиппа бўғилганди. Ташқарига чиқиб, кузнинг намхуш ҳавосидан мириқиб симирди. Кўзларини осмонга тикканча тураверди. Оёқлари қалтираб, мадори қуриди. Сўнг ҳовлини айлана бошлади. Утирди... Турди, юрди.

Ҳовлида укалари чувиллашарди. Учоқ бошига ўтиб тимирскиланди. Ниманидир тушириб юборди. Чинни синиқларини йиғиб улгурмай, укаси келиб қолди.

— Нима қидиряпсиз, ака?

Айтгиси қелмади:

— Ўзим, — деди. — Шундай, ўзим...

Укаси бирпас турди. Кетаркан, унга қарамай:

— Ёғни қидирманг, — деди. — Дадам берkitиб кетган.

— Нимага?!

Укаси ҳайрон бўлиб тикилди. Сўнг:

— Пешинда овқат қилишма деган, — деди.

— Нимага? Нимага?!.

Укаси бор гапни айтди-қўйди:

— Дадам бир кунда бир марта овқат ейишсанг бўлади, деган. Энди кечқурун еймиз.

Бўғилиб кетди. Жаҳл билан ўчоқ бошидаги пиёлани ерга уриб синдирди.

Укаси яна:

— Синиғини йиғиштириб қўйинг. Дадам кўрса, ўласиз... — деди.

Топди!.. «Эҳ-ҳ...» Куйдирди... Пиширди...

Дастурхонга олиб келди.

Энди... жилмайишлар, ютинишлар... Хўрсинишлар...

— Акам келса зўр-да, — мақтанди укаси. — Пешиндаям овқат қилиб еймиз.

РҰМОЛЧА

ҲИКОЯ

Синглимиз Салимахонга бағишланади

Болалигимда шундай бир воқеа содир бўлганди: илиқ оқшомлардан бири, якка ўзим тўйдан қайтардим. Пастмаҳаллага кираверишда ғўнғир-ғўнғир овозлар қулоғимга чалинди. Тўхтадим. Ғаҳса деворнинг шундоқ ортида кимлардир шивирлашяпти:

— Содиқ ака!.. Мана қаранг, сизга нима олиб келдим!.. Атайлаб тўқидим...

Овозидан танидим — Қамар буванинг қизи Дилбар опа.

Паҳсанинг пастак жойини ахтариб қолдим.

— Мундай қилинг, мана кўринг... сизга! — Дилбар опа гапираркан, «рўмолчамми?» деди овози дўриллаган биров.

Нураган жойни топиб, энди юқорига чиқишга чоғланганимда:

— Дада! Дада, мана бу ёқда экан! Қўлга тушди! — деб кимдир бақириб қолди.

Айни паллада девор устида бир шарпа пайдо бўлди-ю, тўғри менга қараб сакради. Шунақа эзиб тушдики, сал бўлмаса нафасим қайтиб ўлиб қолаёздим.

Ўзимга келиб кўзимни очгунимча, у чакалакзорга сингиб кетди. Девор ортида дағдага авжига, чиқди:

— Қочиб кетди! Қочиб кетди, ҳей онангни!..

Инқиллаб-синқиллаб тураётувдим, билқиллаган тупроқ ичида қўлимга нимадир илашди. Чап тирсагим зирқираб кетди. Шилинган жойни сийпалаб, қўлимдаги нарсага қарадим у юрагим ҳаприқди. Кафтимида ойнанинг тўкис ёғдусида товланиб атлас рўмолча турарди!

— Дилбар, ўлганинг яхши эмасми шу кунингдан! — деворнинг нариги томонида Дилбар опанинг отаси Қамар бува сўкина бошлади.

Рўмолчани чўнтакка суқдим у оқсоқланганимча, тишимни-тишимга қўйиб чопдим.

Топилмадан қувонишимнинг боиси бор эди. Синифимизда Одил деган бола ўқийди. Унга келин аяси рўмолча совға қилган. Чеккалари тўр-тўр, чиройли. Шу билан мақтангани-мақтанган. Кун оз-моз исидими, Одил рўмолчани қўйлагининг ёқасига қистириб олади. Шунда кўйлак ёқаси кир бўлмасмиш.

Эртасига мактабда биз ҳам рўмолчани роса кўз-кўз қилдик. Болаларнинг кўзи ўйнаб кетди. Аммо, Одил ишнинг пачавасини чиқарди:

— Ҳэ-э, шу ҳам рўмолча бўлдими, ўзининг номи ёзилмаган-ку?! Мана, меникини қара: «Ҳакимахон кўшув Одилжон баробар севги!» Сеникида-чи, ҳеч нарса йўқ-ку! Бировникини топиб олибди-ю, мақтанишини қаранглар!

— Бировники эмас! — ёниб кетдим. — Мана кўрасан, эртага отимни ҳам ёздириб келаман!

Мактабдан қайтгач, онамни қистовга олдим.

— Буни қаердан топдинг? — сўради онам, рўмолчани қўлига олиб.

— Йўлдан. Мана бу ерига «Аъзамжон кўшув Дилбархон» деб тикиб берасиз.

— Нима? Нима дединг? Қанақа Дилбархон? — онам шарақлаб кулиб юборди.

Мулзам бўлганча:

— Айтинг, тикиб берасизми-йўқми?! — дедим.

Онам кулганича:

— Қанақа Дилбархон, а?! — деб қайта сўради. — Кимнинг қизи у? Вой мушдек бошингдан сени...

— Опкелинг-э.

— Тўхта, аввал айт, кимнинг қизи у? Бир йўла уйлаб ҳам қўярмиз-а, рўмолчага исмини ёздириб юрасанми?!

— Боринг-э! Тикиб берасизми-йўқми, опкелинг бўлмас!

— Кимнинг қизи эканлигини айтсанг, кейин тикиб бераман.

— Биттасини қизи-да.

— Хўп, айт ўша биттасини?

— Қамар бувани.

— «Қамар бувани»?! Вой, анави тасқара... — онам яна шарақлаб кулди. — Вой зигирдек ёшингдан сени! У Дилбар, биласанми, неччи ёшда?

— Билмадим. Энди айтинг, тикиб берасизми-йўқми?

Онам кутилмаганда жиддийлашди.

— Шошма, буни ўша Дилбар бердими? Нимага у сенга рўмолча беради?

— Йўлдан топиб олдим. Тикиб берасизми-йўқми?

— Алдамаяпсанми? Нимага унда Дилбар деб тикиб беринг дединг?

— Ҳа, хўп, унимас, ўзингизни отингизни кўшиб тикиб беринг.

Онам ахийри ишонди.

— Уғлим, — деди сўнг босиқ овозда. — Бировларнинг кўчага ташлаб юборган нарсаларини олиб бўлмайди. Тушундингми? Бўйингни қара, яқинда мендан ҳам ўсиб кетасан. Ма, буни ҳозир тандирга ташлаб юбор. Хўпми? Агар сенга рўмолча керак бўлса, бундан ҳам чиройли қилиб тўқиб бераман. Ёмон бўлади бировларнинг кўчага ташлаб юборган нарсаларини олиш, тушундингми? Бор, тандирга ташлаб юбор.

Довдираганча ўрнимдан туриб тандир томонга юрдим. Нарироққа бориб ортга қайрилсам, онам уйга кириб кетяпти. Зипиллаганча кўчага чопдим. Дарвозадан ўтарканман, хаёлимга Дилбар опанинг ўзидан илтимос қилсам-чи, деган фикр келиб қолди. Пастмаҳаллага қараб югурдим.

Дилбар опа тиззасига тўшакча ташлаганча дўппи тикаётган экан.

— Дилбар опа, рўмолчага мениям исмимни тикиб беринг, — дедим.

У чўчиб қаради. Ёқасига туфлаб, «Нима?» деди ҳолсиз алфозда.

— Менгаям, рўмолчага исмимни тикиб беринг, — дея чўнтагимдагини олиб, кўрсатдим. — Мана бу ерига.

Рўмолчага кўзи тушган Дилбар опа бир сесканди.

— Қаердан олдингиз буни?! — деди дарҳол унга ёпишиб. — Буни ким берди сизга?! Содиқжон акангиз қани?!

— Билмадим.

— Сиз буни қаердан олдингиз?! Ким берди?!

— Кеча, кечкурун... ҳалиги Содиқ ака, девордан ўтаётиб мени йиқитиб юборди. Кейин... кейин ердан топиб олдим.

Дилбар опа бўшашганча, хўрсинди. Кўзларини юмганди, мижжасида ёш пайдо бўлди. Шунда унинг чап юзи мўматалоқ бўлиб кетганини кўриб қолдим.

— Сизни ким урди? — сўрадим чўккалаб.

У ғалати тикилиб турди-да, тиззасидаги тўшакчани нари ташлаб, мени ўзига тортди. Қучоқлади.

— Мен сизга... зўр рўмолча тўқиб бераман... — Бечора энтикиб йиғлай бошлади.

Юзимга унинг кўз ёшлари тушди. Хўрлигим келди. Энди-энди менинг ҳам кўзларим намланганди ҳамки:

— Дилбар! Хув Дилбар, ким билан гаплашяпсан? — деган овоз эшитилиб қолди. Угирилсам, остонада Дилбар опанинг онаси Ҳамро хола турарди. — Вой, Раҳимахоннинг боласимисан? — сўради кампир. — Қани, берироқ кел-чи.

Яқинроқ бордим.

— Нимага келдинг? — Ҳамро хола кўзимга синчков тикилди. Қараши ёқмади, индамадим. У кизига бир қараб олиб, менга ўгириларкан: — Хат олиб келдингми-а? — деди бошини қимирлатиб. Бу гапдан сўнг Дилбар опа хўнграб юборди. Кампир шитоб билан қизининг ёнига борди.

— Қани, менга бер-чи! — деди дағдаға билан. — Бер деяпман! Отанг сенга қўшиб биратўла мени ҳам ўлдиради, бер!

Дилбар опа бунга сайин қаттикроқ йиғлашга тушди. Яна хўрлигим келди. Тез бориб, уни маҳкам қучоқлаб олдим-да:

— Боринг-эй нимага сўкаси! — дедим йиғламсираб. Кампир ҳам кўзларига ёш олди.

— Э худо, бундан кўра омонатингни олақолсанг бўлмасмиди! — деркан бурилиб нари кетди. Остонадан энди ўтганди:

— Ҳа, яна нима ғалва! — деди кимдир. Сўнг очиқ эшик қаршисида оқ яқтак, кирза этик кийган Қамар бува пайдо бўлди. Чўққи соқол, юзини ажин босган бу одам бир қўлида кетмон, бошқасида кўчат кўтариб тураркан, ранги гезариб кетганди.

— Вей, менга қара! — ўшқирди Қамар бува Дилбар опага. — Яна ўшани деяпсанми! Сенга очигини айтдим-ку, беномус! У сенга... ака бўлади... ана бўлмаса-эй! — Шундай дея чол кетмон билан кўчатни ерга урди. Жаҳл билан қайрилганча нари кетди. У икки-уч қадам босган жойида Дилбар опа шарт ўрнидан турди-да:

— Ушани дейман! — дея бақирди. Дилбар опанинг юзига қарадим у қўрқиб кетдим: ранг-қути ўчиб, лабларию кўз-қошлари пир-пир учганича хансираб нафас оларди. — Улсам ҳам ўшани дейман!!!

Қамар буванинг кўзлари ёниб кетди. Шошиб ён-верига қаради. Ҳозиргина ташлаб юборган кетмонни шаҳд билан қўлига олди.

— Чопиб ташлайман! — деди, кетмон дастасидан чангаллаб. Ҳамро хола югурганча бориб қўлига ёпишди.

— Жон отаси! Жон отаси, шайтонга ҳай беринг!.. Жон отаси, болалик қилди... — деркан, кампирнинг рўмоли сирғалиб ерга тушди.

— Қўйвор! — хирқарарди Қамар бува, силтаниб. Кампир чўккалаб қолди-ю, лекин шу заҳоти чолининг оёқларини кучоқлади.

— Қўйвор!.. Қўйвор деяпман! — Қамар бува оёқларини бўшатишга уринаркан, хезланганча, кетмонни баланд кўтарди. Дилбар опа шу дамдаёқ чопиб уларнинг олдига борди.

— Тегманг энамга! — деди у қўлларини кўтарганча.

Чол бу томонга қайриларкан, нимагадир туртинди. Кетмон тарақлаб ерга тушди. Қалқиб кетган Қамар бува сал бўлмаса унинг устига йиқилаёзди. Узини ўнглагач эса, бир силтаб оёқларини бўшади-да, кампирнинг елкасига тепди. Кейин кетмонни яна қўлига олди.

— Чопинг! Чопинг! Жонимдан тўйиб кетдим, бундан кўра чопиб ташланг!!! — яна хўнграб юборди Дилбар опа.

Чол ялт этиб қизига қаради. Кўзлар тўқнашди. Бири гезарганича, бошқаси қалтираганича бир-бирларига қараб туришарди. Ниҳоят, Қамар бува кетмонни четга улоқтирди-да, зарда билан наридаги уйга кириб кетди. Ортдан эшик тарақлаб ёпилди.

Дилбар опа ҳам бетини кафтлари билан ёпиб, ўкирганича уйга югурди...

Кечга яқин мен ҳам ҳарфи бор рўмолчалик бўлдим. Ҳиқиллаб ўтирган эса-да, Дилбар опа атлас юзига ҳарфларни чатиб берди.

Эрталаб мактабга гўё учиб бордим. Рўмолчани Одилнинг бурнига тақаб, ҳарфларни кўрсатиб қўйдим. Сўнг кўйлагим ёқасига қистириб олиб, дарслар тугагунча ғоз юриш қилдик.

Уша куни мактабда ҳар хил миш-мишлар тарқалди. «Дилбар опа каналнинг кўпригидан ўзини ташлабди», «Қамар бува ўзини-ўзи осиб қўйибди», дейишарди болалар. Уйга келгач эса, қўшнимиз Фотима хола онам билан гаплашиб ўтираркан, яна бир янги гап эшитдим: «Дилсора хола ҳеч қаерда йўқ эмиш, уч кун бўлибди, ярим кечаси ётган жойидан чиқиб кетганмиш...»

— Тавба қилдим-ей, охир замон деганлари шумикин, — деди онам, ёқасини ушлаб.

— Опа, Қамар ака билан Дилсора опа ёшлигида жа-а давр сурган экан-да, а! — деди қўшнимиз, бош чайқаб.

— Буларнинг тарихини билмайсиз, Фотимахон. Сиз у пайтда бу қишлоққа келин бўлиб тушмагандингиз. Биз Мастура, Бувиниса, Тошхон — ҳаммамиз бўйига етган қизлар эдик. Кунимиз далада ўтарди. Қамар ака бригадир, Дилсора опа ошпаз. Пешин пайти дам олиб ўтирганимизда, булар тутзор оралаб, етаклашиб кетишарди. Шу Дилсоранинг ўғли Содик туғиягида роса гап-сўз бўлган. Худо раҳмат қилгур, Дилсора опанинг эри шийпонга пичоқ кўтариб келган. Ер бориб хабар бермагур, мана ўлиб ҳам кетди. Бу Қамар, эртасигаёқ мелиса чақириб, Дилсора опанинг эрини қаматиб юборган. Раҳматла, ўша ёқларда ўлиб кетди.

— Маҳалла-кўй наҳотки бир нарса демаган бўлса, опа?

— Эй Фотимахон, у пайтларда бригадирнинг айтгани айтган, дегани деган эди. «Ғинг» деган одамни қамаб юборишган. Ҳозирги одамлар, иложи бўлса раисни тепиб ўтиб кетади, у замонда ақалли юзига тик қараб қўйинг, нега хўмраясан деб хоҳлаганини қиларди, хў-хў-ў...

Улар бироз жим қолишди.

— Вақти келиб худо кўрсатади деганлари мана шу экан-да, опа, — деди Фотима хола, хўрсиниб. — Мана, касри қизига ҳам урди, ўзининг ҳам бошини еди.

— Илоё ўзидан келиб, ўзидан кетсин-э, — деди онам ҳам хўрсиниб. — Бу Дилбар билан тузукроқ гаплашмаганимга, оғир-босиқ қиз деб юрарканман. Қайси куни Аъзамжоним тўр рўмолчага Дилбарнинг исмини тикиб берасиз деса, хурсанд бўлиб юрибман, ўғлимни диди яхши деб.

Фотима хола ҳайрон онамга қаради. Онам изоҳ беришга тушди:

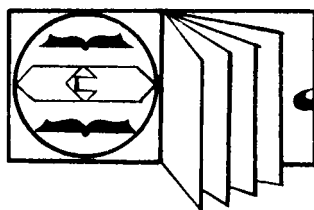
— Бир ҳафтача бўлди, Аъзамжон кўчадан тўр рўмолча топиб келибди. Қайдан ўрганган, билмадим, шунга «Аъзамжон қўшув Дилбархон» қилиб тикиб берасиз дейди. Рўмолчани қайдан олдинг десам, кўчадан топиб олдим дейди. Бировнинг ташлаб юборганини олса ёмон бўлади, тандирга тикиб юборгин десам, ташламаган экан. Кеча кир қоваман деб шимининг чўнтагини қарасам, турган экан. Учоққа ташлаб ёқиб юбордим...

Аввалига турган жойимда тахтадек қотиб қолдим. Сўнгра уйга чопдим. Эшикни тарақлатиб ичкари кирдим-да, кирлар турадиган тоқчага ўзимни урдим. Латта-путталарни ағдар-тўнтар қилиб, ниҳоят, кўк шимимни топдим. Чўнтагини қарадим-у...

Рўмолчам, Дилбар опанинг рўмолчаси йўқ эди!

Тўшакка юзтубан тушиб, алам билан йиғлаб юбордим.

...Орадан йиллар ўтди. Ешимиз улғайди. Лекин ўша рўмолчани баъзан эслаб тураман. Уша даврларни кўмсагандек бўламан. Хаёлимда болалигим, тупроқ кўчалар, Дилбар опа гавдаланади. Кўз олдимга рўмолчани ёқаётган онам келади...

Алиназар Эгамназаров

БУ КИМНИНГ ТАШВИШИ?

«Новый мир» ойномаси ўзининг 1991 йил 3-сонида ёзувчи Виктор Ярошченконинг «Бўлиниш қуввати» сарлавҳали катта мақоласини чоп этган эди. Собиқ Иттифоқдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол таҳлиliga бағишланган ушбу мақолада қуйидаги сўзларни ўқиш мумкин: «Ҳар қандай холис таҳлил жамиятимизнинг сиёсий онги жуда хилма-хил эканлигини, унинг айтайлик, демократик имкониятлари бир хил эмаслигини кўрсатади. Болтиқбўйи жумҳуриятлари, Ленинград, Москва, Новосибирск, Свердловск, Россия, Украина ва Белоруссиянинг яна бир неча йирик шаҳарлари — булар, ҳозир айтиш раъс бўлганидек, демократик ижтимоий тузумнинг электр моторли араваларидир.

Кавказортида ўзгача аҳвол: бугун бу ерда ҳокимият тепасида демократлар турибди. Эртага қиролни таклиф этишса, ҳеч ким ҳайрон бўлмайди.

Анъанавий уруғ-аймоқчилик, ошна-оғайнигарчилик, табақчилик тузилишига асосланган Ўрта Осиёда мутлақо бошқача вазиятни кузатиш мумкин.

Қисқаси, кечаги Иттифоқнинг улкан ҳудудда воқеалар табиий йўсинда ривожланиб борса, хилма-хил регионал йўлбошчилар — Гру Харлем Брундтланддан тортиб Саддам Ҳусайнғача пайдо бўлиши мумкин».

Муаллифнинг бу сўзлари наҳот ҳақиқат бўлса? Наҳот биз қордан қутулиб, ёмғирга тутилсак, устимиздан Саддам Ҳусайндек мустабидлар ҳукмронлик қилса? Ўз ҳаётимизни дунёдаги энг илғор халқлар қурганидек қилиб қуролмасак?

Умуман кейинги пайтда Москва матбуотида Ўрта Осиё, хусусан унинг етакчи жумҳурияти бўлган Ўзбекистоннинг истиқболи ҳақида турли хил нохуш фикрлар кўп айтилмоқда. Бу менинг назаримда, худди яхши шеригидан айрилган, унинг иши олға босиб кетиши мумкинлигини пайқаб, у ҳақда ёмон гапларни тарқатиб юрган фирром одамнинг хатти-ҳаракатларини — ташвишланганини эслатади.

Жаҳонда ўз тарихини демократик асосда бошлаган яккаю ягона мамлакат — АҚШдир.

Қолаверса, демократия ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий аҳволи, миллий анъаналари билан узвий боғланган мураккаб жараёндир. Шундай бўлғач, эртага Россияни нурли истиқбол кутадию, Ўрта Осиёда ҳокимият тепасига мустабидлар келади, деган тахминий гапларни айтиш тўғри бўлармикан? Собиқ Иттифоққа кирган жумҳуриятлар умумий иқтисодий ва сиёсий бўҳронни бошдан кечираётган ҳозирги пайтда, бу қийинчиликларни биргалашиб бартараф этиш учун кўнгилни қолдирадиган гапларни эмас, ҳамжиҳатликка, ўзаро иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга ундовчи гапларни кўпроқ айтиш мақсадга мувофиқ бўлмасмикан? Лекин ҳамон бизга қарши нохуш гаплар айтилаётган экан, биз ҳам жавоб қилишга мажбурмиз.

Ҳозир собиқ Иттифоқдаги вазиятга объектив қараладиган бўлса, демократик йўлдан чекиниш, ижтимоий «портлаш»лар эҳтимоли Ўрта Осиёдан кўра Россияда кучлироқ. Сабаби, бу ерда ҳозир ижтимоий-сиёсий танглик даражаси Ўрта Осиёдагидан юқори бўлса юқорики, лекин кам эмас.

Бир пайтлар бир тарихчи олимдан: «Нега Россияда қулдорлик жамияти бўлмаган?» деб сўраганман. У: «Қулдорлик жамияти табиатан бой жойларда яшайдиган халқларда бўлган. Россиянинг табиати эса камбағалдир, шунинг учун у ерда қулдорлик жамияти бўлмаган», деб жавоб берган эди. Етмиш йиллик тоталитар тузум ана шу табиа-

лини озиқ-овқат билан таъминлашни мушкул вазифага айлантирди. Бу эса бугунги кунда Россия бозорларида озиқ-овқатни тобора қимматлаштириб, ижтимоий тангликни кучайтирмоқда. Эртага бу ерда нима воқеалар бўлишини эса ҳеч ким билмайди.

Бу ўринда яна шуни айтиш керакки, Россия ҳам, Ўрта Осиё жумҳуриятлари ҳам коммунистик тоталитар тузумдан мерос қолган ижтимоий муҳитда янги демократик жамият қурмоқдалар. Бузун бу жумҳуриятларда халққа етакчилик қилаётган кишиларнинг аксарияти онасининг қорнидан демократ бўлиб тушмаган, балки партия аппарати қобиғидан чиққан, барча қатори улар ҳам янгича шароитда ишлашга катта қийинчиликлар билан ўрганаётган, лекин ниятлари пок, халққа астойдил хизмат қилишга аҳд қилган одамлар эканлиги ҳам кўпчиликка маълум бўлган ҳақиқатдир. Шундай бўлган, эскича иш усуллари, одатлар, кўникмалар ҳам анча вақтгача собиқ Иттифоқнинг барча ҳудудларида демократик ривожланиш йўлидан олға боришимизга халақит бериши табиий бир ҳолдир.

Американинг таниқли давлат ва жамоат арбоби Генри Киссенжер Лос-Анжелесда чиқадиغان рўзномада чоп этилган «Россия демократияни ўзича тушунади» сарлавҳали мақоласида қуйидагиларни ёзди: «Гарчи мен Борис Ельциннинг коммунистик режимга қарши курашдаги мардлиги, унинг ҳамдўстлигини тузишдаги ғайрати ва қобиляти учун чуқур ҳурмат қилсам ҳам, Россиянинг қақиртиканакли миллатчилиги ҳали-вери сўнмаслиги равшан бўлиб турибди... Горбачев даври тугаганлиги муносабати билан миллатчилик олдиндаги қийин синовлар даврида бирлаштирувчи куч бўла оладиган жозибали омилга айланадиганга ўхшайди».

Россияда кейинги даврда бўлаётган воқеалар Киссенжернинг бу хавотирида асос борлигини кўрсатапти. Россиянинг кейинги 70 йил мобайнида совет халқларининг бир неча авлоди меҳнати билан бунёд этилган умумий мулкларни барчага баравар бўлишни истамаётганлиги, қуруқликдаги ҳарбий кучларни, ҳаво ва денгиз флотини ёлғиз ўзиники қилиб олишга интилаётганлиги, марказда бўлаётган йиғинларда рус ҳарбий офицерлари жазавали нутқлар сўзлаётганликлари, рус маъмурлари ҳудудларидан юк олиб ўтаётган жумҳуриятлардан инсофсизларча бож олишга интилаётганликлари, майда миллатларни (жумладан, немисларни) камситиш сиёсатини юргизаётганликлари Россия демократия ва адолат йўлидан бормай, балки уч юз йил давом этган мустамлакачилик ва зўравонлик сиёсатини давом эттиришни истаётганлигини кўрсатмай-дими?

Ўрта Осиёдаги демократиянинг тақдири ҳақида ҳам олдиндан бир нарса дейиш қийин, албатта. Лекин шу нарса аниқки, биз 130 йиллик «танаффус»дан сўнг ўз кунимизни ўзимиз кўрмоқчи бўлиб турибмиз, ўзбекдан эса, иншолло, илгари гадоё, дайди чиқмаган, бундан буён ҳам чиқмаса керак.

Тўғри, қайта қуриш бошланган 1985 йилдан бери мамлакатда бўлган ҳодисалар Болтиқбўйи жумҳуриятлари, Россия, Украина халқлари демократик ўзгаришларга нисбатан анча тайёр эканликларини намойиш этишди. Хўш, бу нималарда ифодаланди? Бу ҳодиса Болтиқбўйи жумҳуриятлари, худди Шарқий Оврўпанинг Чехословакия, Венгрия каби мамлакатлари сингари «нафис» инқилоб қилиб, тўла мустақилликни қўлга киритганликларида ифодаланди, деб айтиш мумкин. Утган йил август ойидаги давлат тўнтариши Россияни фуқаролар уруши бўсағасига олиб бориб қўйган эди. Лекин Москва, Санкт-Петербург сингари марказий шаҳарлар аҳолисининг реакцион кучларга зўр бирдамлик билан қарши тура билганлиги қонли тўқнашувларнинг олдини олиб, демократларнинг ғалабасини таъминлади. Бунинг сабаблари нимада?

Болтиқбўйи халқлари азалдан Оврўпадаги демократик аънаналарга бой бўлган мамлакатлар билан яқин алоқада яшашган, бу ердаги халқларнинг умумий савияси ҳам нисбатан анча юқори. Россияда эса 1905-07 йиллардаги буржуа-демократик инқилоби мобайнида чор ҳукумати томонидан ўзига хос миллий парламент — Давлат думаси ташкил этилган эди. Унга гласний (вакил)лар сайлашда маълум чеклашлар билан аҳолининг деярли барча табақалари иштирок этарди. Давлат думаси 1906 йилдан 1917 йилгача мавжуд бўлди ва ўз фаолиятини тобора такомиллаштириб бориб, секин-аста фуқаролик эркининг мустақкам заминини яратаётган эди. Лекин 1917 йил октябрда большевиклар амалга оширган давлат тўнтариши бу жараёни 70 йилга тўхтатиб қўйди. Бу демек, гарчи Россия тарихан демократик аънаналарга бой бўлмаса ҳам, унда халқ ҳаётини демократик асосда ташкил этиш учун 85-90 йил аввал ижтимоий-сиёсий замин яратилган эди, дейиш мумкин.

Ўрта Осиёда эса қайта қуриш бошлангандан бери Фарғона, Уш, Душанбе, Паркент воқеалари юз бериб, кўп одамлар қурбон бўлди. Тошкентдаги Талабалар шаҳарчасида содир бўлган қонли тўқнашув ҳам бутун жумҳуриятни ларзага солди. Бу қонли тўқнашувлар халқнинг энг онгли, илғор қисми бўлган демократларнинг даъвати билан эмас, балки халқ орасида хуфёна иш олиб борган, жумҳуриятимизнинг мустақиллигини кўролмайдиган қора кучларнинг ифвоси, қутқуси билан рўй берди.

Албатта, қора кучлар Болтиқбўйи жумҳуриятларида қилолмаган ишларини Ўрта Осиёда амалга оширишга муваффақ бўлаётганликларининг ҳам ўз сабаблари бор. Биз

узук давр халқни куллик исканжасида сақлаган феодал тузум шароитида яшадик. «Тарихимизнинг энг қора, энг кир қисми бўлган» хонлик даврларини бошдан кечирдик. Кейин Туркистонни Россия босиб олиб, халқ икки ёқлама эзила бошлади.

Октябрь тўнтаришидан кейин Туркистонга «экспорт» қилинган тузум эса фақат бизни эмас, собиқ Иттифоқнинг улкан ҳудудида яшаган барча халқларни эркинликлар маъносида ўрта асрдан ҳам нарироққа итқитиб юборди. Совет халқи 70 йил демократия йўқлигидан қийналди. Нима учун? Шунинг учунки, коммунистик тоталитар тузум билан феодал тузумни таққослаганда, иккинчисида демократик эркинликлар маълум даражада мавжуд эди, дейиш мумкин. Сабаби, феодал тузум шароитида барчага баравар демократия бўлмаган тақдирда ҳам, феодал учун маълум даражадаги демократия бор — у ўз мулкида хоҳлаган ишини қила олади. Коммунистик тузумда эса деярли ҳеч кимга эркинлик йўқ — «пирамида»нинг тубидан тепасигача (жамоа хўжалигидаги оддий бригадирдан Коммунистик партия Марказий Қўмитасининг Бош котибигача) бир-бирига муте. Бундай шароитда демократия ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас.

* * *

Бугунги кунда Япония Осиёнинг тараққий этган мамлакатларидан бири эканлиги ҳаммага равшан. Аммо Япония ўтган асрнинг иккинчи ярмигача чет элликлар босқинидан қўрқиб, 200 йил ташқи дунёдан ажралиб яшаганлигини, мамлакатга ҳатто миссионерлар ҳам киритилмаганлигини, бу эса мамлакатнинг ҳар жиҳатдан орқада қолиб кетишига сабаб бўлганлигини кўпчилик билмайди. Японлар ташқи дунёдан узилиб яшаш миллат учун ҳалокатли эканлигини билиб қолишгач, чет элликлар учун дарвозаларини кенг очиб, биринчи навбатда Оврўпанинг илғор мамлакатлари билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни кучайтиришди.

Шоира Зулфия 60-йилларнинг бошида Японияга сафар қилган. Ушанда унинг ҳузурига «Ленин учкуни» рўзномаси муҳбири бориб, кўчада қолган, ўқиш имкониятига эга бўлмаган япон болаларининг оғир аҳволи ҳақида гапириб беришни илтимос қилибди. Шоира эса кулиб: «Сизга бу ҳақда айтадиган гапим йўқ, укам, — Япониядаги болаларнинг аҳволи яхши. У ерда ўқимайдиган, кўчада қолган боланинг ўзи йўқ. Мамлакатда саводсизлик бундан юз йил аввал тугатилган, индустриаллаштириш ўтган асрнинг саксонинчи йилларида, электрлаштириш тўқсонинчи йилларда ниҳоясига етказилган».

Мен Япония тарихини ўйласам, беихтиёр ҳаёлимга ўз тарихимиз келади. Чунки биз ҳам тарихимизнинг анча катта қисмида ташқи дунёдан ажралиб яшадик, бу эса бизнинг бугунги кундаги ижтимоий-сиёсий қолақлигимизнинг асосий сабабларидан биридир. Японлар бу ишни ўз ихтиёрлари билан қилишган. Бизда эса бунга маълум тарихий ҳодисалар сабаб бўлди.

Масалага юзак қараган кишига бундан минг йил аввал инсониятга Абу Али ибн Сино, Ал Беруний, Ал Хоразмий, кейинроқ эса Улуғбек сингари илм-фан даҳоларини берган, минг йил аввал фуқароси қанот ясаб осмонга учган, Бухородаги машҳур Минора, Исмоил Сомоний мақбараси сингари мўъжиза иншоотларни қурган халқ ҳаётида ўрта асрдан сўнг турғунлик ва инқироз даври бошланганлиги ҳайрон қолдириши мумкин. Баъзилар бунга ислом дини айбдор, дейишади. Бу фикр мутлақо асосиз. Аслида ўрта асрдан кейин Туркистонда юзага келган турғунлик Оврўпадаги уйғониш даври ҳодисалари билан боғлиқдир. Бу даврда Оврўпада буюк олимлар ва сайёҳлар дунёга келди. Улар Америка қитъасини кашф қилишди, Хитойга, Ҳиндистонга олиб борадиган сув йўлларини топишди. Бу эса ўз навбатида Ўрта Осиё орқали ўтган, Шарқ халқлари тарихида жуда катта ўрин тутган Буюк ипак йўлининг аҳамиятини сусайтирди. Бунинг оқибатида қитъа ичкарасида жойлашган, денгиз йўлларига эга бўлмаган Ўрта Осиёнинг ташқи дунё билан алоқаси бирмунча мураккаблашди. Россиянинг Туркистонни босиб олиши эса Туркистоннинг шарқий ва жанубий сарҳадларига «темир панжара» ўрнатиш, ўлкани чор Россиясининг «чекка мустамлака ўлкаси»га айлантириш билан тугади. Мустамлакачилар фақат шу билангина чекланмадилар. Халқни онгсиз, ҳуқуқсиз қилишга интилиб, миллий мактабларда аниқ фанларнинг ўқитилишини тақиқладилар. Фарзандларига аниқ фанларни ўқитишни истаган кишилар уларни рус-тузем мактабларига беришлари мумкин эди. Бундан кутилган мақсад эса халқни руслаштиришдан, ўтмишидан маҳрум қилишдан иборат эди.

Т. Н. Қориниёзий ўз эсдаликларида ёзишича, кунлардан бир кун Фарғонанинг машҳур педагоги А. В. Яхонтов Марғилон мадрасаларидаги ишнинг аҳволи билан танишиб, Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига улардаги оғир аҳвол ҳақида ёзади. Губернатор А. В. Яхонтовни чақириб, ваъз ўқийди ва унинг эътиборини «шундай бўлиши лозимлигига, чунки бу император ҳазратларининг сиёсатиға мувофиқ келишига» қаратади.

Мустамлакачиларнинг қабиҳ мақсадларини биринчи бўлиб жаҳидлар англадилар. Шунинг учун ҳам аср бошида рус-тузем мактабларига қарши ўзларининг «усули савтия» мактабларини ташкил этдилар. Чор амалдорлари эса бу мактабларни ёпиб, Мунав-

вар қори, Маҳмудхўжа Беҳбудий сингари тараққийпарвар кишиларимизни таъқиб остига олдилар.

* * *

В. Ярошченконинг мақоласида яна қуйидаги сўзларни ўқиш мумкин: «Алвидо, Самарқанд, алвидо Бухоро! Верешчагин порох тутуни остида бу шаҳарларнинг босиб олиниши тарихини ёзган эди. Россия Англиянинг изидан бориб, дунёни тақсимлашда иштирок этди ва Афғонистон, ўтган асрда бўлганидек, икки давр ва икки дунёни бир-биридан айириб турган сарҳадга айланди. 1989 йил 15 февралда афғон уруши тугаб, генерал Громовнинг Термиз яқинида Амударё устига қурилган кўприкдан ўтиши менга катта ва қийин, ҳатто ўн йил давом этган, лекин муқаррар юришимиз — уйимизга қайтишимизнинг ниҳояси эмас, балки дебочасидек бўлиб туюлапти. Руслар бу ерга қўлларида қурол билан келишган эди. Ўзгалар қонини ва ўз қонларини беармон тўкишди, дардга чалинишди, даволанишди, қуришди, каналлар қазиб, Орол фожиасини яқинлаштиришди, шаҳарлар бунёд этишди, авлодлар бу кўҳна заминга ўз ҳаётлари, нафратларини ва муҳаббатларини баҳшида қилишди.

Инқилоб бизнинг биргаликдаги тарихимизга янги шафқатсизликларни олиб кирди. Биз ўзимизни ҳам, уларни ҳам бахтли қилолмадик».

Жуда тўғри сўзлар бу. Менга ушбу сўзлардан чиқадиган, аслида аллақачаноқ ҳаммага маълум бўлган маънодан ҳам кўра, уни Москванинг нуфузли ойномасида таниқли рус публицисти — собиқ босқинчиларнинг бугунги авлоди вакили бўлган, рус халқининг (ва ўзга халқларнинг ҳам) бебахтлигини — ҳар бир рус хонадонида қора қозонни қайнатиш бугунги кунда мушкулотга айланганлигини, Россия ҳукумати эса ўзгалардан садақа сўрашга ор қилмай қўйганлигини ўз кўзи билан кўриб-билиб турган одам ёзаётганлиги қаттикроқ таъсир қилди. Менимча, Россияга «ихтиёрий равишда қўшилиб, ўзларига ёрқин истиқбол йўлини белгилаб олган» Туркистон халқларининг кечаги тарихидан диссертация ёзиб профессор бўлган «акахон»ларимизнинг риёкорлигини фош этиш учун бундан ортиқ далил топилмаса керак. Ҳа, В. Ярошченко бу ўринда Россиянинг буюк хатосини тўғри тан олаяпти. Бу хатода Россия оддий фуқароларининг (ўтган асрда яшаганларининг ҳам, бугунги замондошларимизнинг ҳам) ҳеч бир айблари йўқлигини таъкидлаган ҳолда шуни айтиш керакки, руслар юртимизни босиб олиб, бизга бир юз ўттиз йил хўжайинлик қилиб, бизларни ҳам, ўзларини ҳам бахтли қилолмадилар. Чунки, ўзбек халқида, қалб қозони қайнамас, қайнаса ҳам қуйилмас, деган мақол бор. Киши эгри ният билан иш бошласа, бу ишнинг пироварди ҳам яхши бўлмаслиги ҳақида инсоният тарихидан жуда кўп мисоллар келтириш мумкин.

Эндиликда Россия ҳам, унинг собиқ «чекка мустамлака ўлкалари» ҳам ўз кунларини ўзлари кўриши керак бўлган давр бошланаяпти. Фарбий Германиянинг таниқли сиёсий арбоби Штраус 80-йилларнинг бошида Совет Иттифоқида бўлганида шундай деган экан: «Совет Иттифоқини яхши космик техникаси бор. Қолган техникаси эса бир пулга қиммат. Агар космик техникаси бўлмаганида, Совет Иттифоқини ривожланаётган мамлакатлар қаторига қўшиш мумкин бўлар эди».

Ўзбекистон бугунги кунда ана ўша «бир пулга қиммат» техникага ҳам эга эмас, дейиш мумкин. Чунки, биз собиқ Совет Иттифоқидаги саноат маҳсулотининг уч фоиздан сал кўпроғини ишлаб чиқарамиз, бунинг ҳам асосий қисми кенг истеъмол буюмларидан иборат. Бу ҳам майли. Бизга коммунистик тоталитар тузумдан қуриган Орол, заҳар босган далалар, порохўрлик, ўғирлик беқиёс гуллаган ижтимоий муҳит мерос қолди. Ҳар йили Ўзбекистоннинг ўзида 240 мингга яқин одам сариқ касал билан оғриятти, болалар ўлими, аёлларнинг камқонли касали миқдори бўйича эса Африкадаги энг қолюқ мамлакатлардан ҳам юқорида турамиз. Қишлоқларимизда оғзи ойлаб гўштга тегмайдиган оилалар тобора кўпаймоқда. Шундай шароитда биз бундан буён бахтли бўламиз, деб айта оламизми? Умуман бебахт рус халқидан бебахт ўзбек халқининг нима фарқи бор? Еки бебахт ўзбек халқидан, айтилик, бахтли япон халқининг қандай ортиқ томонлари бор? Назаримда биз бугунги мустақиллигимиз шароитида олға бориш, ҳаётимизни яхшилаш учун ўтмишни холис таҳлил қилишдан ташқари, умуман халқ сифатида қандай фазилат ва камчиликларга эга эканлигимиз ҳақида ҳам очиқчасига фикр-мулоҳаза юритишимиз керакка ўхшайди.

Ўзбеклар Урта Осиёнинг бой маданий меросга эга бўлган қадимий халқи эканлигини, бизнинг меҳнатқашлигимизни, меҳмондўстлигимизни, яхши одамдан сўнгги бурда нонимизни ҳам аямаслигимизни, инсонпарварлигимизни бугунги кунда дунё билади. Лекин... Бир кун буюк рус ёзувчиси А. Чехов М. Горький билан суҳбатлашиб ўтириб шундай деган экан: «Рус кишиси — жуда ғалати нарса! Унда ғалйирдагидек, ҳеч нарса турмайди. Ешлигида у қалбини қўлига нима тушса, ўша нарсага юхтоблик билан тўлдирди, ўттиз ёшдан кейин эса унда қандайдир бир эски-туски лаш-лушларгина қолади. Яхши, одамдай ҳаёт кечириш учун ишлаш керак-ку! Иштиёқ, ишонч билан, астойдил ишлаш керак. Бизда эса ундай қилолмадилар. Меъмор икки-учта дурустгина бино қурганидан кейин, карта ўйнагани ўтиради, бир умр ўйнайди, ёки театр сахнаси ортида

ивирисиб юриди. Доктор, агар унинг тажрибаси бўлса, фанни кузатишни бас қилади, «Новости терапии»дан бошқа ҳеч нарсани ўқимайди ва қирқ ёшида ҳам шамоллаш — ҳамма дардларнинг бошидир, деган гапни жиддий туриб айтаверади».

Бу ўринда Чехов ўз халқининг дунёга кўпдан бери маълум бўлган камчиликларини тўғри кўрсатган. Мен ёзувчининг шу сўзларини ўқиганимда ўзимга ўзим: «Биз ўзбеклар ҳам шундайми?» деб савол бердим ва ўйлаб-ўйлаб: «Йўқ, биз ундай эмасмиз», дедим. Ўзбек халқи меҳнатқаш, тиниб-тинчимайдиган халқ. Чунки халқимиз қадимдан ўз фарзандларини, қўлинг меҳнатда бўлсин, оллоҳ дилингда бўлсин, деб тарбиялаган. Бекорчидан худо безор, деган мақолни ҳам ўзбек халқи яратган. Биз меҳнатқашлигимиз билан японларга ўхшаб кетамиз, деб бемалол айта оламиз. Ҳўш, ундай бўлса, нега биз японлар ёки қавмимиз турклардай дунёнинг илғор халқи эмасмиз? Бунга биринчидан, юқорида айтганимиздек, узоқ вақт мустамлакачилар қўли остида эзилганлигимиз, иккинчидан, коммунистик тоталитар тузум айбдорлиги ҳаммага аён.

Одамлар Япония мўъжизаси ҳақида гап кетганда япон халқининг ғоят меҳнатсеварлигини, илмга чанқоқлигини таъкидлашади. Менимча бугунги кунда ҳар бир халқ юксак тараққиётга эришмоғи учун фақат шу фазилатларнинг ўзи етарли эмас шекилли. Мен «Ҳашоратлар ҳаёти» китобини ўқиганимда ўзини дунёдаги барча жонзотлардан устун қўядиган инсоннинг баъзи бир ҳашоратларга нисбатан такомиллашмаган томонлари бор эканлигини билган эдим. Масалан, жуда ғаройиб ҳашоратлар саналадиган асалари ва чумолида инсондан фарқли равишда коллективизм инстинкти кучли. Японлар эса айнан шу фазилатлари билан бошқа халқлардан ҳийла ажрлиб турадилар.

Биз эса бундай фазилатимиз билан мақтана олмаймиз. Ун бештаимизни бир жойга тўплаб қўйишса, камида уч булак бўлиб олишга интиламиз. Бир-биримизга нисбатан кечиримли эмасмиз. Ахир нега ундай қиламиз, жаҳон миқёсида олиб қаралганда «тўрттагина» халқимиз-ку! Наҳотки, айрилганни бўри ер, деган мақолни ўзимиз тўқиб, ўзимиз шунга тескари иш қилсак.

Бундан бир неча йил муқаддам Отабой ака деган бир кекса одам билан шифохонада ётган эдим. У менга тўрт йил фронтда бўлганлигини, уруш тугагач, икки йилча ички ишлар кўшинларида хизмат қилиб, Қарағанда яқинида конда ишлаган япон асирларини қўриқлаганлигини гапириб берди. Мен ундан:

— Японлар қандай халқ бўларкан, кузатдингизми? — деб сўрадим.

— Жуда меҳнатқаш ҳам адолатсизликка тоқат қилмайдиган халқ бўлар экан, — деди у. — Бир кун бизнинг одамлар лагерда бир япон асирини нотўғри жазолашганда, йигирма саккизта япон бу адолатсизликдан норозилигини билдириб, қорнини ёриб ташлади... Шундан кейин ҳеч ким уларга нисбатан ножўя хатти-ҳаракат қилишга журъат этмади.

— Мана, буни халқ деса бўлади! — дедим мен ҳаяжонимни яшира олмай. — Айтингчи, Отабой ака, агар шу ерда японлар ўрнида бизнинг ўзбекларимиз бўлишганида нима қилишарди?

— Менимча, укам, ўзбекларингиз ҳеч нарса қилмасди. Нарн борса, чеккароқ жойга чиқишарди-да, бу ишдан норози эканликларини бир-бирларига гапириб қўйишарди... Отангни ўлдирганга онангни бер, деган мақолни ҳам ўзбек тўқиган, укам...

Масалага чуқур қараладиган бўлса, бу «мўмин»лигимизнинг ҳам ўз тарихий илдизи бор. Японияни кўпнинг йиллик тарихи мобайнида ҳеч ким босиб олиб, ўзининг қулига айлантормаган. Бизнинг юртимизга эса кимлар бостириб кирмади?..

* * *

Хрущев 60-йилларнинг бошида йигирма йилда мамлакатда коммунистик жамият қуришни ваъда қилган эди. Лекин ўшанда ақлли кишилар бу амалга ошириб бўлмайдиган режа эканлигини айтишган эди.

20 йиллик дастурда биринчи ўн йилликда озиқ-овқат ишлаб чиқаришда энг илғор капиталистик мамлакат бўлган АҚШга етиб олиш, кейинги ўн йилликда эса коммунистик жамият учун зарур ижтимоий-сиёсий, иқтисодий шарт-шароитларни яратиш вазифаси қўйилган эди. Энди маълум бўлишича, ўз даврида кўп шов-шувларга сабаб бўлган бу дастурнинг бажарилишига Н. С. Хрущевнинг ўзи ҳам ишонмаган экан.

Академик Саид Усмонов 1963 йилда Кубага қишлоқ хўжалиги масалалари бўйича маслаҳатчи бўлиб бораётганида, Хрущевнинг қабулида бўлган. Никита Сергеевич шу суҳбат асносида: «Ана у ерда (яъни Кубада — А. Э.) АҚШни қувиб етиш масаласини ҳал қилиш мумкин», деган экан.

Шундан бери ўтган ўттиз йил мобайнида биз ҳам, Куба ҳам АҚШни қувиб етиш у ёқда турсин, озиқ-овқат масаласини дунёнинг ўртача бир мамлакати даражасида ҳал қила олмадик. К. Маркс дунёда нуқсонсиз жамият барпо этиш орзусида ўз таълимотини яратган эди. Биз улкан бир мамлакатда бу таълимотга «оғишмай амал қилиб», қаёғига қарасангиз, ўша жойида қусури бўлган мужмал бир жамият қурдик. Ҳа, бизнинг етмиш йиллик тажрибамиз бенуқсон одам бўлмаганидек, бенуқсон жамият қуриш ҳам

хаёлий иш эканлигини бутун дунёга намойиш этди. Бу эса ўз навбатида собиқ Иттифокда туб қайта қуришни тақозо қилди.

Жамиятда чинакам демократияга замин яратиш учун аввало иқтисодни демократлаштириш зарурлиги ҳақидаги фикрлар батамом ўринли. Тўғри, бизда бу борада маълум ишлар қилинапти, лекин уларни етарли деб бўлмайди. Жумҳуриятда ишлаб чиқариш монополияси ҳамон давом этапти.

Ўзбекистон аграр жумҳурият саналади. Шундай бўлгач, иқтисодийни демократлаштиришни ерни деҳқонларга бўлиб беришдан бошлаш керак. Нанки, деҳқон ёлланма қул эмас, ернинг ҳақиқий эгаси бўлмоғи керак.

Ўтган йили Фарғонада бўлиб, бир қатор ҳўжалик раҳбарлари билан гаплашдим. Бир жамоа ҳўжалиги раиси менга шундай деди: «Сиз ёзувчилар кейинги пайтда пахтакор меҳнати қийинлиги ҳақида жуда ошириб-тошириб ёзишни одат қиляпсизлар. Аслида аҳвол сизлар ёзганчалик эмас. Пахтакорлар баҳорда ерга чигитни қадаб олишда бир қийналишади, кейин ғўзани икки марта чопиқдан чиқаришда қийналишади, у ёғига асосий ишни сувчи қилади. Бошқалар эса далага соат 9.30-10 да бориб, кун иссиғида тутнинг соясида дам олиб, домино ўйнаб, кун ботарда даладан қайтишади. Ғўза парвариши пайтида жонини койитиб меҳнат қиладиган одам кам бўлади».

Мана шу гапнинг ўзи деҳқонларнинг аксариятида эгалик ҳисси сўнганлиги, лоқайдлашганликлари, уларда ишнинг пировард натижасидан манфаатдорлик йўқ бўлаёзганлигининг ёркин далили эмасми?

Ўзбек деҳқонидаги ички «энергия»ни ҳаракатга келтириш, уни ҳозирги қуллик ҳолатидан жамиятнинг эркин, тенг ҳуқуқли фуқаросига айлантириш учун ерларни бўлиб бериш керак. Баъзилар бунга ернинг озлигини баҳона қилишади. Бизда ернинг озлиги Хитойдачалик эмасдир. Ҳеч бўлмаса, ишчи кучларини жалб этиш қийин бўлаётган Мирзачўл ва Жиззах даштидаги ҳўжаликларда Хитой вариантини жорий этиб кўрайлик. Хитойда ернинг деҳқонларга бўлиб берилиши 4-5 йил мобайнида барча экинлар ҳосилдорлигини қарийб икки баравар ортишига олиб келгани ҳақиқат-ку. Ерни деҳқонга сотмаслик керак, балки шартнома асосида 15—20 йилга бериш керак. Чунки коммунистлар бу ерларни бундан 60 йил муқаддам деҳқонлардан тортиб олишган.

Ҳозир жамиятда бу чорани мутлақо хоҳламайдиган, юмшоқ курсисидан айрилиб қолишдан кўрқадиган табақа бор. Лекин ҳаёт уларни бугун бўлмаса эртага шу йўлга рози бўлишга мажбур қилади. Сабаби, эркин нарх шароитида техника, минерал ўғит, қурилиш материаллари ва бошқа буюмлар нархининг осмон баравар сакраб кетиши кўпгина жамоа ва давлат ҳўжаликларини иқтисодий жиҳатдан ўтқазиб кўяди.

— Жамоа ва давлат ҳўжаликларини йўқ қилмай туриб бозор иқтисодиётига ўтиш, теракка анорни пайванд қилиб, ҳосил оламан дейишдай гап, — деди иқтисод фанлари доктори, профессор Абдуманноп Эгамбердиев. — Ер, ишлаб чиқариш давлат монополияси бўлиб турар экан, рақобат бўлмас экан, бозорда нархнинг тушиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Урушдан кейинги йилларда ҳозирги Тошкент вилояти, Зангиота туманидаги бизнинг Хонобод қишлоғимиздаги жамоа ҳўжалиги сабзавотчиликка ихтисослаштирилди. Уша пайтларда одамлар жамоа ҳўжалиги даласида йил бўйи ишлардию, лекин ҳақиқа деярли ҳеч нарса олишмас эди. Одамларнинг бирдан-бир тирикчилик манбаи томорқаси, сигир-бузоғи эди. Шу боисдан қишлоғимизда томорқасини яшнатиб кўймаган оила деярли бўлмас эди. Ҳўжалик маъмуллари шуни ҳам кўролмади, жамоа ҳўжалигидаги ишни ёлчитмаган хонадонларнинг томорқасини қирқиб, экинига плуг солишарди, ўз вақтида бозор-ўчарини қилишга имкон беришмасди.

Кекса деҳқон бўлган отам жамоа ҳўжалигидаги эгасизликларни кўриб, хафа бўлганидан дерди:

— Яккаҳўжалик даврида биз ўртаҳол деҳқон саналардик. Аммо бизнинг даламизнинг ўзидан ҳар куни бозорга икки арава қовун борарди. Ҳозир бутун колхоз даламиздан ҳар куни икки арава қовун узиб беришолмайди.

— Нега бундай?

— Эй ўғлим, биз қаттиқ ишлардик-да, қовунни кўмма қилиб экиб, ҳар бир ханжуварга бир қопча гўнг солардик. Колхозда эса кетмончи кам-ку, ҳўжайини кўп. Ҳамма ишлари юзаки...

Ҳозир баъзилар ер одамлар қўлига топширилса, ер олди-сотдиси бошланиб кетади, умумҳалқ мулки бўлиб тургани яхши, дейишади. Бунга жавобан шуни айтиш мумкинки, биз ерни хусусийлаштиришни эмас, балки одамларга шартнома асосида маълум муддатга бериш ҳақида гапираяпмиз. Иккинчидан, бизда ер ҳеч қачон умумҳалқ мулки бўлган эмас, аксинча бошқарув аппаратининг мулки бўлиб келди, ҳозир ҳам шундай. Ер олди-сотдиси эса йирик шаҳарлар атрофидаги ҳўжаликларда Сталин вафот этганидан бери давом этапти, дейиш мумкин. Ҳўш, қанақасига дейсизми? Бизда қишлоқдан ер оламан деган шахс ёки ташкилот ҳўжалик ёки туман раҳбарларининг кўнглига йўл топса бас. Раис ёки директорга қариндош бўлгани, уларнинг мансаб зинасидан кўтарилишларига кўмаклашганлиги, фарзандини ўқишга киритиб кўйгани ёки пора бериб ҳўжаликдан ер олган ёки олаётганларнинг жуда кўпини халқ гапириб юради. Бундай ишларни

«қонуний асосда» қилишнинг йўлларин ҳам кўп. Масалан, директор бўш-баёв, етовига юрадиган хўжалик ишчисини топиб, унга участка учун ер беради. У бу ерга пойдевор қуради-да, бироз вақт ўтгач, «қўли калталиқ қилиб» сотади. Қарабсизки, пойдевор билан бирга ер майдони ҳам шаҳарлик чайқовчига сотилиб кетади. Ёки шаҳарлик учар шу хўжаликда олти ой-бир йил ишлайди-да, участкали бўлгач, жуфтакни ростлайди. Ёки хўжаликка у-бу даражада даҳли бўлган ташкилот раҳбарларининг илтимосномаларига биноан ҳам правление ёки дирекциянинг қарорини чиқариб, ер майдонлари берилмаверади. Айни чоқда кўпгина хўжаликларда оддий деҳқонлар вояга етган фарзандига уй қуриш учун дирекциядан олти сотих ер ундирилмай, яқин вақтгача ҳам қийналиб юришди. Шундай бўлгач, ер умумхалқ мулки, деган ақидага ишониб бўладими?

* * *

1967 йилда бўлса керак, «Сирдарё ҳақиқати» рўзномасида ишлаб юрган пайтларим эди. Муҳаррир мени ҳузурига чақириб, Янгиердаги қурилиш-монтаж бошқармасидан бир бульдозерчи КПССнинг навбатдаги съездига делегат этиб сайланганлигини, шу одам тўғрисида рўзноманинг навбатдаги сонларидан бирига материал тайёрлаш зарурлигини айтди.

Янгиерга бориб, қурилиш бошқармаси партия ташкилоти котибига учрашдим. У рус одам экан, «делегатимиз икки кундан бери ишга келмаяпти, юринг, уйига борайликчи,» деди. «Газик»ка ўтириб, делегатнинг уйига бордик. Лекин уни уйдан ҳам тополмадик. Рафиқаси: «Шанхайда (Янгиернинг эски қисмига халқ шундай ном қўйиб олган — Э. А.) Павлик деган ўртоғи бор, ўшаникида бўлса керак», деди. Павликни котибга бордик. Ҳақиқатда уни шу ердан топдик, ичиб, карахт бўлиб ётган экан. Котиб уни бу аҳволда кўриб, сўкиб кетди...

Уша кунни мен қаҳрамонимдан интервью ололмадим. Кўчага чиқиб, машинага ўтирарканмиз, котибга, нега бундай ичкиликбоз одамни шундай мўътабар анжуманга делегат этиб сайладинглар, бошқа одам қуриганимди, дедим. У: «Афсуски, бу масала бизнинг ихтиёримизда эмас-да, — деди. — Бўлажак делегат ёки депутатнинг ёши, миллати, касби юқоридан белгилаб берилади».

КПСС XXIV съездига Тошкент вилояти Оржоникидзе туманидан бир соғувчи делегат бўлган. Съезд тугагач, мен шу соғувчи ҳақида очерк ёзиш ниятида у ишлайдиган хўжаликка бориб, партия ташкилоти котибига учрашдим. Котиб менга бу аёл ҳақида ёзмасликни маслаҳат берди. Сабабини суриштирсам, у кулиб, «қовун туширибди», деди. Кейин бўлган воқеани гапириб берди.

Партком котибининг айтишича, соғувчи еттинчи синф маълумотига эга бўлган, рус тилини билмайдиган аёл экан. Унга Москвадаги Съездлар саройида энг олдинги қатордан жой тегибди. Ун кун мобайнида нотикларнинг тушунарсиз нутқларини тинглайвериб зерикибди. Шунинг натижаси бўлса керак, беихтиёр оёғини ликиллатиб ўтирган экан, бир пой туфлиси учиб бориб, Л. И. Брежнев нутқ сўзлаётган минбар яқинига тушибди. Бу ҳодисани жумҳурият раҳбари раёсатда ўтириб, кўриб турган экан, та-наффусда аёлни ҳузурига чақириб койибди.

Эртаси яна шу аёл ёнидаги дугонаси билан Съездлар саройидаги буфетга кирса, тоза шоколадлардан сотилаётган экан. Сабаби тирикчилик, кўзи очлик қилиб, тўрт хилидан уч килодан олиб, бир қучоқ конфет билан зинадан тушиб келаётганда, яна жумҳурият раҳбарига дуч келиб, дакки эшитибди...

Қизиғи шундаки, аёлни Москвадан қайтганидан кейин туман партия қўмитаси бюросига чақириб, съезд таассуротларини гапириб беришни илтимос қилишса, биз юқорида ҳикоя қилган воқеаларни гапириб берибди. Бюро аъзолари эса, қоринларини ушлаб роса кулишибди.

Ленин бир пайтлар келажакда кухарка (ошпаз)лар ҳукуматни бошқарадиган бўлади, деб башорат қилган эди. Кейинги етмиш йил бу башорат, Лениннинг бошқа кўпгина башоратлари сингари, хомхаёллигини, ошпаздан, соғувчидан ҳукуматни идора қиладиган киши чиқмаслигини (улар ўз ўринларида азиз эканликларини инкор этмаймиз), ҳар ишни шу соҳага лаёқати бўлган кишилар бажариши лозимлигини кўрсатди. Лекин бу ҳақиқатни бизда ҳали ҳамма тушуниб етмаган кўринади.

Бир танишим ўтган йил август ойида Москвада муваффақиятсизликка учраган исёндан кейин бўлган Ўзбекистон Олий Кенгашининг навбатдаги сессиясини телевизор орқали томоша қилгач, «Жумҳурият парламенти сессияси турғунлик давридаги Олий Кенгаш сессияларидан энди бир қадар фарқ қиляпти», деди. Дарҳақиқат, парламент расман коммунистик тузум даврида ҳам бор эди. Лекин у аслида парламент эмас, балки Компартия қўлидаги «овоз берувчи машина» эди, тайёр қонун лойиҳаларини, фармонларни тасдиқлашдан бошқа ишни қилмасди. Жумҳурият Олий Кенгаши Раёсати раисидан Компартия Марказий Кўмитаси оддий котибининг мавқеəsi юқорироқ саналарди.

Лекин шу нарса аниқки, парламентда депутатлар ҳукуматни танқид қила бошлаши ҳали парламент тўлақонли фолият кўрсатаёпти, деган сўз эмас. Сабаби, давлатни парламент усулида идора қилишда ҳам демократияни чеклаб қўйишнинг жуда кўп

йўллари борлиги бугунги кунда кўпчиликка сир эмас. Бундай ножўя хатти-ҳаракатларга имкон бермаслик учун эса ижрочи орган бўлган ҳукумат қўлида катта ваколатлар тўпланиб қолишига ва у кўнглига келган ишини қилишига йўл қўймаслик керак. Акс ҳолда парламент муҳим давлат ишидан четлаштирилиб, унинг асосий вазифаси ҳукумат тадбирларини, таклифларини танқид қилишдан ёки маъқуллашдангина иборат бўлиб қолиши мумкин.

Қонунлар қабул қилиш «саҳна ортида» фаолият кўрсатадиган комиссияларнинг эмас, ҳар бир депутатнинг жонажон ишига айланиши лозим. Бунинг учун эса парламентга депутат қилиб, қўлингни кўтар, деса кўтариб, тушир, деса, туширадиган чаласавод кишиларни эмас, ўз соҳасининг йирик мутахассиси бўлган юристлар, иқтисодчилар, давлат ва жамоат ишларида кўп йиллар ишлаб, катта тажриба орттирган сиёсий арбоблар, зиёлилар сайланиши керак. Бундан ҳам муҳими, бу кишилар эртага амалидан айрилиб қолишдан, мавқелари пасайишидан қўрқмайдиган, «масжид учун ишлагандай», халққа холис, беминнат хизмат қиладиган кишилар бўлишлари керак.

Парламент депутати шунинг учун ҳам ўз мавқеига муносиб киши бўлиши керакки, у парламентга депутат этиб сайлангандан кейин ўз сайлов округининг эмас, балки бутун миллат, халқнинг вакилига айланади. Унинг ҳар бир нутқи, хатти-ҳаракатини зангори экран орқали миллионлаб кишилар кузатиб турадилар. Бундан ташқари ҳозирги даврдаги парламентдаги сиёсий кураш жуда қийин иш ҳисобланади. Сессияларда турли хил масалаларнинг кўрилиши, қонунчилик ишларининг мураккаблиги, чигаллиги депутатдан билим доираси кенг, ақлли ва тажрибали бўлишдан ташқари, мардона ва юксак маданиятли киши бўлишни ҳам тақозо этади.

Ҳозир жумҳуриятимиз парламенти жуда яхши қонунлар қабул қиляпти, президентимиз халқ оммасининг кенг қатламлари маъқуллаб кўтиб олаётган фармонлар чиқараяпти. Бу қонунлар ва фармонларни ҳаётга жорий этишдаги депутатларнинг иштироки янада фаоллашса яхши бўлур эди, афсуски, ундай бўлмаяпти. Парламент қабул қилган яхши қонунларнинг, президентимиз чиқарган фармонларнинг ижроси жойларда ҳамон бюрократлашган аппарат — «танглайи» турғунлик йиллари пора билан кўтарилган раҳбар ходимлар қўлига ўтиб кетаяпти. Улар жойларда шўро ташкилотларига расмангина итоат этадилар, аслида эса халқ устида туриб, билганларини қилишмаяпти. Ҳозир шундай бир замон бўлиб қолдики, пулдор чайқовчи ёки ўғри хоҳласа қаср қуради, хоҳлаган нарчасини қийналмай топади, бу ишларни қандай қиладиганигини ундан ҳеч ким сўраб-суриштирмайди ҳам. Оддий меҳнатқашнинг эса мингта фишт ёки элликта шифер ололмай, райижроқўм эшигига қатнаб, ковуши йиртилади.

Ёки президентимизнинг қишлоқда яшайдиган оилаларнинг томорқасини кенгайтириш ҳақидаги фармонини олайки. Бу фармонда қишлоқ оилаларига энг яхши экин майдонларидан 25 сотихгача томорқа бериш айтилган. Аслида эса бир қатор жойларда оилаларга энг ёмон, сув бормайдиган жойлардан 7—8 сотихдан ер берилди. Фақат шугина эмас, бу масалада ҳар хил қалбакичиликлар ҳам қилинди. Масалан, Жомбой туманида ҳукумат қарори чиққанидан кейин аҳолига томорқа сифатида бериш учун 2593 гектар ер ажратилган — қишлоқ шўролари ихтиёрига берилган эди. Қишлоқ шўролари эса бу ерларни тақсимлаб бўлгач, маълум сабаблар билан ортиб қолган қисмини хўжаликларга қайтарди. Худди шу ерда қалбакичилик рўй берди. Яъни хўжаликларнинг экин экиш обороти режасидан чиқарилиб, қишлоқ шўроларига ўтказилган, лекин аҳолига тақсимланмай хўжаликка қайтарилган ерларга қайта ҳужжатлаштирилмай экин экилаверди. Бу ерларга бир жойда пахта экиб, ҳосили умумий кўрсаткични ошириш мақсадида режадаги гектарлар устига сочиб юборила бошланди. Бошқача айтганда, кўзбўямачилик билан мавжуд гектарлар ҳосилдорлиги оширилди. Бошқа экинлар — полиз, чорва учун озуқа, мева-чева, зиғир экилган жойларда эса ердан олинган даромад қимларнингдир чўнтагига туша бошлади. Мана шундай ҳисобга киритилмай аросатда фойдаланилган ерлар туман бўйича 1000 гектардан ортиқроқни ташкил этган.

Хуллас, биз коммунистик тоталитар тузумдан янги мустақил ҳаётга оёғимиздаги «ботқоғимиз» билан ўтаяпмиз. Бу демек, мустақил, демократик ҳаёт қуришни ҳар биримиз ўз хатти-ҳаракатларимизга танқидий қарашдан, нуқсон ва камчиликларимизни тугатишдан бошлашимиз лозим. Демократия эса фақат намоийишларда, йиғилишларда ваъз айтиш, ўзгаларни «дўппослаш» эркидан иборат эмас. Демократия — бу масъулият ҳамдир. Ҳар биримиз фақат ўзимиз, оиламиз ёки қишлоғимиз манфаатларинигина эмас, биринчи навбатда бутун миллат, юрт манфаатларини ўйлаб иш қилишга қанча тез ўргансак, шу даражада тез эркин ривожланаётган демократик жамият қураимиз.

Шарафиддин Али Яздий

Зафарнома

БАХТ КУЛИБ БОҚҚАН СОҲИБҚИРОННИНГ ЛАШКАР ЙИҒМОҚ УЧУН САМАРҚАНД ТОМОНГА БОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Саодатли ҳазрат Соҳибқирон ул томон лашкарини йиғмоқ мақсадида Самарқандга юрди. Шу пайт, бошда Амир Ҳусайнга қарши бир қатор муҳолифатчиликларнинг кўзга-тувчиси бўлган амир Сулаймон ва Жовурчи энди унинг олдига қочиб кетдилар. Амир Хизр Ясаурий вафот топганлиги сабабли, унинг биродари Али, Илёс ва ҳожи Маҳмудшоҳ барча ясаурийлар билан биргаликда итоат ва бўйсунмоқлик камарини боғлаб, ҳазрат Соҳибқирон ходимлари қаторидан ўрин олдилар. Ул ҳазрат Қора ва Ҳиндукадан бахт ҳинду сифат юз ўгириб қочди ва Амир Ҳусайн ҳузурига кетди. Қора эса, (давлат) ишини қўлга олиш ва йўлга солишда ожиз бўлганлигидан ўзини девоналик куйига солди. Мисра: Қани, девоналикдан яхшироқ бошқа бирор чора.

Ҳазрат Соҳибқирон сипоҳ тўпламоқ мақсадида ўз давлатхонасидан йўлга отланганида маҳд улё Улжой Туркон-оғо мижозидида беморлик бор эди ва шу (ўтган) вақт ичида ширин жони ул Ҳазратнинг ризолигини тилаб тан хонасидан чиқиб, шафқатли (тангри)нинг раҳмати даргоҳига қўшилган эди...

Саодатли Соҳибқироннинг улуғвор кўнгли юз берган ул қайғули ҳодисадан ўта ғамгин-парিশон бўлди ва не ғам-кулфатларни кўрган кўзлари гўё денгиздек саҳийлик билан гавҳар сочди...

Аммо ул иш тадбири яхшилар иқтидори ва ёмонлар ихтиёри чегарасидан ташқарида бўлганлиги учун вазминлик ва сабр тоқат қўли билан — биз оллоҳга тегишлимиз ва (оқибат) унга қайтамиз, деган сўзларнинг арқонини маҳкам тутди.

Б а й т:

**Ҳар яхши-ёмон ишга бир чора бор,
Улимнинг чораси топилмас зинҳор.**

Омадли Соҳибқироннинг салтанат насабли фарзандларидан улуғворлик ва салобат қутчасининг дури бўлмиш Султонбахт-бегим ўша Билқис сифат русумли бону иффат ва улуғлигининг натижаси эрур.

Амир Ҳусайн, аслида унинг давлати мотамининг муқаддимаси ва олий мавқеи инқирозининг бошланиши бўлган бу даҳшатли воқеадан хабар топгач, бир томондан туғишганликнинг мавжуд табиий меҳр-муҳаббати туфайли мусибат ва андуҳ тикани ғамли юрагига ботди; иккинчисидан эса, Ҳазрат Соҳибқирон билан қариндошликка сабаб бўлиб турган алоқа бутунлай узилган, умид ва ишончининг елкаси синган эди...

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

Етти юз етмиш еттинчи (1365) йилнинг кузида¹, яъни от йили ҳазрат Соҳибқирон сон-саноксиз лашкар тузди...

Уларни олиб Амир Ҳусайн билан урушмоққа отланди. Амир Сайфуддинни катта бир ғуруҳ билан манғлой тайинлаб олдинда жўнатди.

Амир Ҳусайн (ўз вақтида) Шер-Баҳромни ҳийла ва алдов йла йўлдан оздириб макр тузоғига илинтирганлиги ҳамда ўзига муте ва қарам қилиб олганлиги сабабли, ҳазрат Соҳибқиронни ҳам ўша услубда бўҳтон билан уйнатиш мумкин, деган ҳаёлга борди, минг афсус...

Шу пайт, у Малик-баҳодир ва унинг ўғли Абдуллоҳни аҳднома² йла ул Ҳазрат қошига жўнатди ва фириб берувчи сўзлардан иборат пайғом³ юборди, яъни: «Шу пайтгача, зарур умумий масалаларни бир-биримиз билан иттифоқликда ҳал этиб келдик ва бахтиёр иттифоқда ғолиблик тўпини⁴ рақиблар ва тенглашувчилар майдонидан юлиб олдик. Маъқул улдурки, бундан кейин ҳам ўша удум сақланса ва ушбу аҳдномага тўла-туқис ишониб, ҳеч бир дағдаға ҳаёлга келтирилмас».

Ғолиб лашкар Қаҳалқадан ўтиб, Бойсун⁵ уларнинг ҳумоюн кўнимгоҳи бўлиб турган чоғда (элчилар) Малик-баҳодир ва Абдуллоҳ етиб келдилар. Улар палос ўпиш шарафи йла саодат топиб, Амир Ҳусайннинг аҳдномаси ва пайғомини арзаға етказдилар ҳамда сулҳ ва ярашмоқдан сўз қотдилар. Саодатли Соҳибқирон фурсат безаб турган давлат илҳоми билан,

Мисра:

Сенинг аҳдинга сабо ели⁶ ҳам суянолмас,

(деган мазмунни) англаб етди. (Шу сабабдан), ул аҳдномага эътибор бермади ва айтилган сўзларга қулоқ тутмади.

Аммо ясаурийлар элчиларнинг сўзлари таъсир қилган бўлса-чи, деган қурқув билан ўйланиб қолдилар ва зафарпаноҳ мавқабдан⁷ чиқиб кетмоқчи бўлдилар. Шу пайт, Баҳром Жалойир билан Хўжандга кетган амир Жокў ва амир Аббос қайтиб келишди. Улар, қолган амирлар билан бирга маслаҳатлашиб, душманликни ўйлаган ясаурийларнинг бошлиқларини ҳибсга олмоқчи бўлдилар. Осмоний кўмак йла нурларининг шуъласи ҳар бир ишда яхшиликдан бошқа бирор нарсага таралмайдиган ҳазрат Соҳибқироннинг қуёш каби ярқираб турган раъйи ул ишга розилик бермади. У давлат тили билан ушбу ўғитни қуйидаги мазмунда баён этди: «Бу тасодиф бизнинг саодат ва иқболимизнинг эрта тонгида, салтанат ва истиқлолимиз баҳорининг дастлабки лаҳзаларида юз берди. Агар уларни банди қилсак, ёвузлик белгиси бўлган гард бизнинг аҳволимиз этагига ўтиради ва (шундан сўнг), бошқалар бу даргоҳдан паноҳ изламаслар, натижада юрт сўрамоқ ва давлатни бошқармоқ иши изга тушмагай. (Чунки) агар давлат кўшкенин эзгу ишлар пойдевори устига қурсалар, унинг қадр-қиймати кунгуралари гардуннинг муқарнас⁸ тоқидан ҳам юксакка кўтарилгай: агар иқбол ниҳоли адолат ва эҳсон ариғидан сув ичса, ундан бўй чўзган шоҳлар бахтиёрлик мевасини тугади ва саодат соясини икки дунёга арзигулик қилиб таратгай». Ушбу панд-насихатлардан сўнг, ясаурийлар тарафдорларини меҳр-шафқат билан сийлаб, кетмоққа ижозат этди. Бошқа сипоҳларга ҳам қайтишга рухсат берди. Узи эса ул ердан саодат йла қайтиб, Қарши (шаҳри) унинг ҳумоюн қўниши бахтидан даражаси осмондай (баланд) кўтарилди.

Амир Ҳусайн сон-саноксиз лашкар тўплаб Шер-Баҳром билан ул томонга юрди-лар. Муборакшоҳ ва Баён сулдузнинг ўғли Шайх-Мухаммад кўнгил юзини ҳазрат Соҳибқиронга ихлос қибласи томонга қаратган бўлсалар-да, аммо Амир Ҳусайннинг сипоҳи тезда етиб келганлиги учун мажбур бўлиб, уларга қўшилдилар.

АМИР ҲУСАЙННИНГ МАКР ВА ҲИЙЛА ИШЛАТГАНИ ВА ХИЗР-ҲАЗИНАЧЕНИ ЯРАШМОҚҚА ЙЎЛ ИЗЛАШ УЧУН ЮБОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Амир Ҳусайн Хизр-ҳазиначини ўзи қасам ичган Қуръон билан ҳазрат Соҳибқирон ҳузурига юборди ва (яна шундай деган эди): «Ўртамиздаги душманлик мамлакатнинг вайрон бўлиши ва раиятнинг сарсон бўлишига олиб келади. Ҳамда аниқ биламанки, сенинг бутун борлигинг муслмонларга яхшилик қилиш ва қўл остингдагиларга марҳамат кўрсатиш учун яратилган. Менинг фикримча, тўғри маслаҳат шулдирки, бул томон лашкари Чағонода⁹ ва ул тарафини эса Хузорда тўхтаб турса. Ҳар биримиз юзта киши билан Танги-Чакчакка¹⁰ етиб борсак ва (Унда) садоқат ва дўстлик аҳдини янгиласак. У шундай (муштақкам) бўлсинки, бундан сўнг ифвогарларда бизнинг орамызга кирмоққа мажол қолмасин. То биз бир-биримиз билан иноқ бўлмас эканмиз, мамлакат тинчланмайди». Аниқ тадбир эгаси бўлмиш Соҳибқирон ёрқин раъйининг нури билан ул аҳд, агар ҳақиқийлиги текшириб кўрилса ва ул паймон, агар таркиби синовдан ўтказилса, бирор-бир эътиборга лойиқ бўлаолмаслигини биларди.

На з м :

Илон чақмас бўлиб тилин чиқарар,
Лекин унинг захри тишида турар.

Бироқ амирлар бир овоздан ярашмоқ мақуллигини ва келишмоқ яхшилигини тасдиқлаганлари учун, уларнинг раъйига қараб, Амир Хусайннинг аҳди ва ваъдасига мувофиқ иш тутди. Яъни, лашкарини Хузорда қолдирди. Ўзи эса, жангда синалган уч юзта мукамал (сипоҳ) билан, уларга яхши отлар тақдим этиб, йўлга чиқди, (мақсади) Икки юз кишини эҳтиёт юзасидан Дехнавада¹¹ қолдириб, юз киши билан ваъда қилинган (жой) — Чакчак дарасига бориш эди.

У томондан Амир Хусайн Наванд (мавзесида) Шер-Баҳромни қатл этди, яъни, худди ҳазрат Соҳибқирон айтганидай бўлди.

На з м :

Давлат арбоблари сўзи қазо шарҳидур,
Не сўзки баён этсалар ўзгармай қолур.

(Сўнгра) уч мингта сараланган отлични илғор тарзида ҳазрат Соҳибқирон томон жўнатди. Уларнинг орасида ул Ҳазратнинг қўл остидагилардан бир тожик киши ҳам бор эди. У қочиб, аҳволни ҳумоюн (Соҳибқирон)га арзага етказмоқ учун бор кучи билан от сурди. Ҳазрат (Соҳибқирон) Дехнавага келиб кўнганида оқшом чоғи ул тожик етиб келди. Шу пайт, (унинг) муборак манзили эшигида Баҳром исмли (ҳаёт) кечмишларида тажрибаси йўқ бир навкар (соқчилик) қиларди. Бўлган воқеани унга айтганида, у фаҳм-фаросати етишмаганидан, ошкор қилмади ва амирлар сулҳ тузишга ҳаракат қилиб турган бир пайтда бу хабар ваҳимага сабаб бўлди, уни етказмаслик керак, деб ўйлади. У (хабар етказган) кишини уриб ҳайдади ва ўзи эса даммини ичига ютиб тураверди.

Тонг чоғи Амир Хусайн отличлари худди селдай бостириб келдилар. Ҳазрат Соҳибқирон бахтли тасодиф билан уларни келишидан олдинроқ ваъда қилинган жойга бормоқчи бўлиб отланган эди; (ғаним) лашкари етиб келганлигини билиб қолиб, тезда (орқага) от сурди. Танги-Ҳарамга¹² етганда, ўз одамларини ўтказиб, ўзи душманлар йўлини тўсди ва жанг қилмоққа киришди.

На з м :

Урҳо-ур авжида, қўзғалди сурон,
Емғирдай ёғарди найза, ўқ чунон.
Шоҳ қиличининг қирмизи сувидан
Поларанг бўлганди жанг қилган майдон.

Унинг обдор қиличининг зарби ва саодатли билагининг қуввати ул ғаддор (ёв) лашкарини тўхтатди, сўнг яна юришда давом этди. Душманлар қайта ҳужумга ўтдилар ва жанг қила-қила (таъқиб қилиб) борардилар. Қотилиш мавзесига¹³, яъни Чакдоликнинг иккала суви қўшилган жойга (етганда), душманларда олға юришга бошқа ўажол қолмади ва умидлари пучга чиқиб, ҳайрон тўхтаб қолдилар. Бу ёвузликнинг хабари Хузорга етиб бориши билан у ерда турган лашкар ҳаммаси тарқаб кетди.

Ҳазрат Соҳибқирон ёнида қолган озгина сипоҳ билан Хузордан ўтиб Қаршига бориб кўнди. (У ерда) амирлар билан маслаҳатлашиб ор ва номуснинг асоси бўлмиш ҳурматли ҳарамни муҳофаза қилмоқ лозимлигини ва кўчларни олиб Моҳонга санжарийлар¹⁵ ёнига элиб қўймоқни маъқул топдилар, чунки улар ҳазрат Соҳибқирон билан илгаридан яхши муносабатда бўлиб; ёрдам бериб юрардилар ҳамда уларнинг садоқатю бирдамлигига ишонч бор эди. Шундан сўнг, хотиржам бўлиб, душман томонга ҳиммат юзини қаратса бўларди. Маслаҳат ушбу тарзда қарор топгач, ўша куннинг тунидаёқ Бўрдолик¹⁶ ташқарисида жойлашган Исҳоқ қудуғини учрашув жойи, деб белгилаб ҳар ким ўз жойи ва манзили томон шошилди ва керакли нарсаларни олиб ўша туннинг ўзида кўч билан йўлга чиқди. Эртасига Амир Хусайн лашкари Қаршига етиб келди, амир Мусо ва амир Ҳиндушоҳ кўрғонга кириб туриш палосини ёздилар.

Ҳазрат Соҳибқирон Исҳоқ қудуғи бошига келиб, то ваъдалашган хослар ва мўлозимлар тўплангунча, бир мунча муддат кутиб турди. Сўнгра улар ул жойдан кўчиб Моҳон томон юрдилар ва Омўя сувидан ўтиб чўлга кирдилар. Ҳазрат Соҳибқирон Ҳирот малики¹⁷ ва Мухаммадбек Жўн-Қурбоний ҳузурига, уларнинг аҳволидан огоҳ бўлмоқ, қай аҳволда эканликларини аниқламоқ мақсадида элчи юборди. Элчилар кетгандан то қайтиб келгунга қадар икки ярим ой давомида Шўроб қудуғи бошини ҳумоюн кўнмигоҳга айлантди. Шу муддат ичида, Хуросондан Мовароуннаҳр томон кетаётган ҳар қандай карвонни ул жойга етиб келганида, уларни тўхтатиб турди. Элчилар қайтиб келгандан сўнг, улуғ хотирида нақш этилган латиф тадбир асосида, Ҳирот малики бизни чорламиш, деб овоза қилди ва карвонларга кетиш учун рухсат берди. Ўзи ҳам улар билан баравар қўзғалиб Ҳирот томон жўнади. Савдогарлар Қаршига етиб келганларида, уларни Ҳиротга малик ҳузурига кетишди деб хабар етказдилар. Амир Мусо беғараз кишилар жамоаси барчаси ўз кўрганларидан сўзлаб турган ул хабарга ишонди. У қарши қалъасидан чиқиб лашкарини йиғиб етти минг отлич билан Паймароғ

мавзесига бориб кўнди, (у ердан) Узгандга юрмоқчи эди. Малик-Баҳодир ҳам кўшин амирлари ва беш минг қаравунос¹⁸ отлиқлари билан Амир Хусайн қошидан келган ва Хузордан ўтиб Қарағошўнтўя ва Гунбади-Лавлий¹⁹ (мавзеида) жойлашган эди.

СОҲИБҚИРОННИНГ ҚАРШИ ТОМОН ЮРИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Улуғ парвардигор, унга ҳамду сано бўлсин, айтмиш: «Кимки оллоҳга таваккал қилса, унинг учун у (оллоҳ) кифоя эрур; оллоҳ ҳақиқатга-мақсадга етаклайди; ҳар бир нарса учун оллоҳ муайян ўлчов белгиллаган,²⁰ — Яхши ва ёмон, кўп ва оздан иборат олам ишларининг кечиши, — қудратли подшоҳ оллоҳ, — тақдир этгани натижаси эрур ва вазири йўқ султон ҳукмидаги мулкда бўлади — У ўз қуллари устидан ҳукмрон, у (энг) билимдон ва (ҳамма нарсадан) хабардор (зот)дир²¹.

На з м:

**Ҳоҳ фил оёғи бўлсин, ҳоҳ чумоли қаноти,
Ундадур ҳар бирининг заифлигу қуввати,
Агар тангри юборса азал тақдирдан фақат,
Чумолига илондан келтиради ҳалокат.**

Ҳар қандай мурод гули омонлик гулзорида, парвардигор иноятининг насимидан очиларди ва бошқа нарсалар ўртада шунчаки бир баҳона-сабаб эрур; ҳар қандай давлатнинг фатҳ номасига битилган зафар ва нусрат туғроси, — у истаган кишига ёрдам беради, у улуғ ва меҳрибондир,²² — (деган оят) қалами тасдиқлаган ёзувдир ва лашкар кўплиги ҳамда бениҳоя шону-шавкат бу дунёда бир афсона эрур...

Демак, кимнингки ақл кўзи тавфиқ сурмасидан равшанлик топса ва бу маънолар нурларининг шуъласи унинг ёрқин қалбидаги моҳиятни кўрсатувчи ойнада акс этса; у дуч келган ҳар бир ишда ва юзага келган эътиборга молик ҳар қандай муҳим нарсада ҳомий изловчи қўлини таваккалнинг мустаҳкам арқонига маҳкам қилади; азм байроғини, — мен ўз ишимни оллоҳга топшираман,²³ — (ояти) қўлининг қуввати билан кўтаради.

На з м:

**Язданга сўянар ёмон-яхшида,
Ундан истар мадад ҳар бир ишида.²⁴**

Шунда, — кимки унга таваккал қилса, — у ҳисобга олади²⁵, — (оятига) мувофиқ ва тўғри келадиған тарзда ҳар қандай мурод эшигининг орзу ҳалқасини қимирлатган заҳоти, ўша ондаёқ очади, умид юзини бурган томонда мақсадининг пешвоз чиқувчилари кучоқ очиб кутиб олишади.

На з м:

**То киши таваккал отига минмади,
Давлат ови унга асло ов бўлмади.**

Ушбу сўзнинг ҳақиқатлиги ва ростлиги учун аниқ далил ҳазрат Соҳибқироннинг охири хайрли бўлган аҳволи эрур.

(Ҳазрат Соҳибқирон вақтинча) тўхтатиб турган карвонга кетмоққа руҳсат этгач, уларнинг кўзи олдида Ҳирот томон йўл олган эди. Улар йўлга чиқиб кетгандан сўнг, яна ўзининг муборак манзилга қайтиб келди ва то карвон у ердан Қаршига етиб бориши мумкин бўлган муддат ичида сабр қилиб турди. Сўнгра, душманлардан интиқом олмоққа жазм айлаб, жидду-жаҳд камарини мардлик белига боғлади. Уша пайтда ул Ҳазратнинг қўл остида икки юз қирқ учтадан ортиқ киши йўқ эди. — Бир ишга бел боғласанг оллоҳга таваккал қилгил²⁶ — (оятининг) ишорасига кўра, тўла ихлос ва садоқат ила таваккал ниятини нусрат этгувчи парвардигорга қилиб, ўша озгина сипоҳ билан, атрофида ўн икки минг отлиқ, қанча амирлару, сардорлар билан душманлик пистирмасида жангу жадалга тайёр ҳолда турган Қарши томонга юрди. Бу паҳлавонликдан ортиқ даражадаги шижоат белгиси бўлган хатти-ҳаракат ва баҳодирликдан ўтадиган довураклик нишонаси бўлмиш тадбирдир.

Шабгир қилиб Омўя²⁷ сувининг бўйига етиб келганидан сўнг, ўша туннинг ўзидаёқ шаҳсан ўзи қирқ киши билан дарёга от солиб сузиб ўтдилар. Бирор киши бирор жойга хабар етказмасин, деган мақсадда Хастор қишлоғини ўраб олдилар. У ердан кемалар олиб дарёнинг нариги томонига юборди ва лашкарнинг қолган қисми кемада ўтиб олишди. Уша зафарқирдор юришда хос баҳодирлардан Суюрғатмиш-ўғлон, дўғлот ўмоқидан амир Довуд, у ҳазрат Соҳибқироннинг катта опаси Қўтлуқ Туркон-оғони ўз никоҳига олган эди, амир Жокў барлос, амир Муайяд арлот, ул Ҳазратнинг бошқа бир опаси Ширинбек-оғо унинг никоҳида эди, амир Сор-Бўғой жалойир, Хусайн-Баҳодир, амир Сайфуддин Нуқуз, Аббос-Баҳодир қипчоқ, Оқбўғо-Баҳодир найман, Маҳмудшоҳ Бухорий мулозимликда ҳозир эдилар.

У ердан йўлга отланиб, кечаси Бўрдолиққа етиб келдилар. Амир Мусонинг элчилари ўша ерда эдилар, уларни қўлга олдилар. Уша тунда Бўрдолиқни ҳар томондан ўраб олиб, тунадилар. Эртаси куни кечга яқин ғайрат-шижоат юзларини йўлга қаратдилар ва

Кўҳна фазд²⁸ мавзеига келиб тушдилар. Эртасига йўللари тўсиб пистирма қўйдилар ва кимки сув олиш учун келган бўлса, тутиб олиб, тўхташиб турдилар, қўйвормадилар. Кечаси саодат ила отланиб Ширкентга²⁹ етиб келдилар. У ерда амир Жокў: «Маслаҳат шулдурки, таваккал килиб амир Мусога шабхун³⁰ тарзда ҳужум қилсак; агар уни қўлга олсак, мурод майдонини бахтиёрлик қадамига топширган бўламиз», — деди. Ҳазрат Соҳибқирон, осмоний тасдиқ илҳомининг тили билан: «Бизнинг одамларимиз жуда оз, худо кўрсатмасин, агар бирор кори-қол юз бориб қолса, яна тўпганишимиз жуда мушкул бўлади. Сизлар шу ерда тўхтаб туринглар, мен Қаршига бориб, (у ерда) кириш ва чиқиш жойларини белгилаб, ишни қай тарзда олиб бориш ҳақида ўйлаб келай», — деб сўз қотди. У ҳиммат қўлоғи билан давлат фаришасининг

На з м:

Қуёш мисоли сен сипоҳ синдиргувчи бўл,
Узинг ва дўстларингга ёрдам бергувчи бўл,

деганини эшитиб турарди.

Уша заҳоти саодат ва иқбол ила отланиб, Мубашшир билан Абдуллоҳни ўзига мулозим қилиб олди ва кўзни олгувчи яшиндек Қаршига от сурди. (Етиб келгач), қалъа ҳандақи³¹ олдига тушди. Ҳандақда сув кўп эди. Отларни Мубашширга топшириб, ўзи эса, Ҳандақ устига қурилган ва ундан қалъага сув оқиб кирадиган тарновнинг новидан тизза бўйи келадиган сувга кирди ва кичкина сувда худди денгиз каби бориб, хокрезга кўтарилди. Абдуллоҳ ҳам тезда орқадан етиб бориб, олам ягонасининг иккинчиси бўлди. Улар (кўрғоннинг) Ҳузор томондаги дарвозасига етиб бордилар. Бахтиёр Соҳибқирон қўлини эшикка тегизди ва унинг орқасига тупроқ уйганликлари маълум бўлди. У ердан қайтиб эҳтиёт юзасидан борўни³³ текшириб чиқди, девори пастроқ жойни аниқлади ва Абдуллоҳга нарвон қўядиган жой шу ерда бўлади, деб кўрсатиб қўйди. Сўнгра, ўша ўзи кирган новдан қайтиб чиқди ва тезликда лашкар қошига ошиқди. Улар билан бирга, ўша туннинг ўзидаёқ яна Қаршига от сурди. (Етиб келиб), қирқ уч кишини отларни қўриқлаб туришга тайинлади. Юзта сипоҳни Бурдолигдан ўзлари олиб келган нарвон билан ўзи юриб ўтган йўлдан кўрғонга жўнатди ва қолган юзта сипоҳ билан давлатнинг ғалаба дарвозаси олдига кутиб турди. Аниқ қарорли раъйга кўра кўрғон хокрезига чиқиб олган ботирлар, Абдуллоҳга кўрсатган жойга нарвонларни қўйиб, борў устига кўтарилдилар ва қиличларни яланғочлаб дарвоза томон югурдилар, У ерга етиб келганларида, соқчиларни маъшқанинг кўзидек маст ва ошиқнинг дилидек хароб аҳволда топдилар. Улардан тигни дариг тутмадилар ва бирортасини тирик қолдирмадилар. Дарвеш-буқа дарвоза қўлфини болта билан синдирди ва (шу пайт) Ҳазрат Соҳибқирон фармони билан бурғу³⁴ чалдилар...

Уша ондаёқ сипоҳ билан қалъага ёпирилиб, кирдилар ва оломон бақирӣқ-чақирӣқлар қилиб ул кўрғонни ларзага келтирдилар. Қарши аҳолиси қарнай-сурнай (овози)дан кўзидан уйқу ўчиб, бошини ҳайрат тутуни қоплади ва ўлкани забт айлагувчи Соҳибқироннинг тадбир ўқи зафар нишонига тегди. Голиб лашкар қалъани эгаллаш билан машғул бўлиб, амир Мусонинг хотини, фарзанди ва қўл остидагиларини қўлга олдилар; эркакларни чоҳ ва зиндонга қамадилар. Ҳазрат Соҳибқирон амир Мусонинг ўғли ёши кичик Муҳаммадбек учун бундан кейин, (унинг онаси никоҳига ўтганлиги) шарафидан, сездирмай қочишга имкон яратсинлар, деб буюрди ва отаси олдига етиб борса, унинг лашкари кўрқув ваҳимадан тўзиб кетади, деди.

Муҳаммадбек ўша тундаёқ отасининг олдига етиб борди, бироқ улар бу хабардан ўзларини енгилган ҳисобламадилар ва тэрқаб кетмадилар. Амир Мусо тезда Малик-баҳодир қошига киши юбориб, уни воқеадан хабардор этди. Улар бирлашиб лашкар тўпладилар ва биргаликда йўлга чиқиб, кун яримга етганда ўн икки минг отлик билан (Қарши) кўрғонини ўраб олган эдилар. Умоқи тойживут бўлган амир Мусо Шаҳар дарвозаси қаршисига келиб тушди. Малик эса, қаравунос лашкари билан Ҳузор томондаги дарвоза қаршисига кўнди.

Ҳазрат Соҳибқирон Шаҳар дарвозаси муҳофазасига шахсан ўзи бошчилик қилди ва амир Сори-Бўғо унинг мулозимлигида эди. Амир Довуд, амир Муайяд, амир Сайфиддинларни Ҳузор дарвозасини эгаллашга буюрди; Суюрғатмиш-ўғлон, амир Аббос, Ҳусайн-баҳодир, Оқбўғо ва бошқа амирларни борў ва буржларда³⁵ қолдирди. Амир Муайяд арлот ўттиз киши билан дарвозадан чиқиб, ул интиқом олгувчи сипоҳ устига ташланди ва ўт ёғдирувчи обдор қилич билан мардликлар намойиш этиб, Рустам ва Исфандиёр ишлари дostonини замон кўзи ўнгида хор-зор қилди; уларнинг олтита отини (ўлжа) тарзида кўрғонга олиб қайтди.

Шу пайт Дувуррака-баҳодир давлат мисоли душманлардан юз ўғирди ва қалъага кириб саодатли мулозимлар қаторидан ўрин олди. Ҳазрат Соҳибқирон ўша куннинг ўзидаёқ ташқарига чиқмоқчи ҳамда бахтиёр билагининг кучи ва зафар келтирувчи қилич зарби билан душманларга кундуз кунни юлдузларни кўрсатмоқчи бўлди. Амир Сайфиддиннинг илми нужум ва фол очиш сирларидан хабари бор эди. У бугун сабр қилмоқ яхшироқ эканлигини ва эртага чошгоҳда жуда ҳам саодатли соат бўлишини арзага етказди. (Соҳибқирон) ул сўзни мақбул деб топди ва ташқарига чиқмоқ нияти

қолдирилди. Душман томондан Тиззакчи-баҳодир икки юз киши билан барчаси ёпинчиқ (тахта) эшик ва қалқонларини кўтариб дарвозалар яқинига келдилар ва эҳтиёт юзасидан туни билан ўша ердә бўлдилар.

Тонг байроғини уфқ пистирмасидан кўтарган чоғларида Элчи-Бўғо-баҳодир ва Оқтемур-баҳодир дарвоза кўпригини³⁶ туширдилар ва эллик киши билан қалъадан чиқиб тўсатдан ёв устига ёпирилдилар; улар каллани учирувчи тиг ва жонни суғурувчи ханжар билан жанг майдонини қонга беладилар.

Назм:

**Қиличлар қарс-қурси гардунга етди,
Қаршидан қон оқиб Жайқунга етди.**

Ҳазрат Соҳибқироннинг фармони билан Алишоҳ ва Дарвешак-бурғучи йигирмата отлиқни олиб пиёдаларга ёрдам бермоқ учун от солиб кўрғондан чиқдилар. Улар интиқом оловини аланга олдирдилар ва аниқ ғалаба байроғини тикдилар. Мухолифлардан бўлмиш Тағой-Бўғо-баҳодир қилич яланғочлаб ҳамла қилди. Оқтемур-баҳодир унинг йўлини тўсиб, бир зарба билан қулатди. Амир Мусо сипоҳида бир ўзбак йигити бор эди, донғи кетган довурак ботир, думоғида паҳлавонлик тасаввури, калласида ёшлиқ ғурури. У зарбасидан Албурз тоғи³⁷ титрайдиган бир гурзини кўтариб жангга кирди. Қозон-Бўғо ғайрати жўшиб, бориб унинг иккала қўлини чунон (маҳкам) ушладики, оёғини жойидан кўзғатаолмади ва (шу пайт) бошқа бир киши етиб келиб уни қилич билан чопиб ҳалок қилди.

Назм:

**Кимки мардликка ўзни мағрур этар,
Мағрурлиги бир кун бошига етар.**

Амир Сори-Бўғо ва Элчи-баҳодир қасос камонини зиҳга киритиб, дарвоза устидан туриб ўқ ёғдира бошладилар.

Баҳодирларнинг кўрғон тепасидан туриб отган ўқлари душманлар аҳволини забун қилганлиги сабабли, мухолифлар жони пайкон³⁸ ўйган тешиқдан ташқарига отилиб, юқори оламдаги манзил сари интиларди.

Душман сипоҳи кўрққанидан тўроларни ташлаб, капанакларни³⁹ 39 бошларига тўнкариб қочдилар ва ҳар эҳтимолга қарши (олдиндан) қазиб қўйган ҳандақларига бекиндилар. Ғолиб лашкар уларни у ердан ҳам хайдаб, чодирларидан нарига ўтказдилар, шаҳар кўчаларида (изғитиб) қувдилар.⁴⁰

Душман сипоҳидан яна юз киши Тўкал (бошчилигида) бошқа тарафдан ҳужум қилиб қолди ва мухолиф пиёдалари Чаққон қўллари билан ўқ ёғдириб, зафарли лашкарни қайтардилар. Саодатли Соҳибқирон ўн бешта отлиқ билан кўрғондан от чоптириб чиқди ва осмон кўрқувдан титроққа тушди; давлатининг улуғворлиги баҳодирларга тоза қувват ва янги куч-ғайрат бахш этди. Элчи-бўғо ва Баҳром таваккал қилиб Тўкалга юзландилар. У деворнинг бир четида бекиниб ўтирган эди. Элчи-бўғо девор устидан унга қилич серпади, у булса калласини энгаштириб қочиб қолди. Шу пайт ғолиб лашкар ботирларидан бир хуросонлик билмасдан қилич солди ва унинг қиличи касридан Баҳром ҳаётининг кунни шомга етиб, ҳалок бўлди — Оллоҳнинг қазосига қарши бош кўтариб бўлмайд⁴⁰.

Назм:

**Ажал етмаса жон душмани малак сифат ёр бўлар,
Қазо етгач, дўст худди душман каби дустни ўлдирар.**

Ниҳоят, етти минг отлиқ билан кетма-кет ҳамла қилиб, шамолидан жанг майдони оловини ёққан амир Мусо обрўси тўкилиб, шармандалик тупроғини ўз ҳаётининг (боши) фарқига элади ва (Соҳибқироннинг) кун сайин ортиб бораётган давлати шарафи туфайли, озгина кишидан иборат осмондай ғолиб аскарларидан орқа ўгириб қочди, (лашкари) ҳар томонга тарқаб кетди. Лекин Малик-баҳодир беш минг сипоҳдан иборат қаравунос лашкари билан ҳануз Хузур дарвозаси томонда эди. Жаҳонгирликни тасдиқловчи ҳазрат Соҳибқирон олтмиш киши билан шижоат юзини-улар томон бурди. Ул Ҳазратнинг интиқом олмоқ учун келаётганини кўрган Малик жойида турмоққа тоқати дош беролмай, ожизлик қўли билан қочиш этагини тутди, қилич суғуриш ўрнига, қалқонни ҳам улоқтириб жўнаб қолди ва Гунбади-Лавлийда жойлашган ўз қайтўлига⁴¹ от сурди. Ҳазрат Соҳибқирон давлат жиловини ул томон бурди ва ғазабланган шер мисоли унинг изига тушди. Улар Ҳазрат (Соҳибқирон)нинг сипоҳини узоқдан кўриши биланоқ, у ерда ҳам туролмадилар ва тарқалиб-чочилиб, қочмоққа юз тутдилар.

Бу оллоҳнинг чексиз инояти ва поёнсиз марҳамати эрурки, бир кишини ўз лутфи ила сарафроз айлаб, унга шу қадар қувват ва шижоат ҳадя этдики, у (киши) икки юз қирқ уч сипоҳ билан, мажбурий эмас, балки ўз ихтиёрича, ўн икки минг қонхўр ва қасоскор душман отлиқларига қарши чиқиб жанг қилмоқчи бўлади; етиб келгач, икки кеча-кундуз ичида улардан кўрғонни тортиб олади, аҳли аёлини асир қилади, мол-мулкни талон-тарож қилдиради; барчасини ўт ёғдирувчи обдор шамшир кучи билан

тарқатиб, тўзатиб, тўради; ўзи билан уларни таъкиб қилади, баҳодирларни асир олади ва қулатади. Бу бўлган воқеадир. Унинг тўғрилиги қайта-қайта текширилган ва таҳрир мажлисида⁴² ул аҳволни ўз кўзлари билан кўрган баъзи кишилар ҳеч қандай тилёғламачилик қилмасдан тасдиқламоқдалар. (Бу сўзлар) Фирдавсий «Шоҳнома»да баъзи бир кишиларга нисбатан шоирона муболаға ва нафис сўз (ишлатиш) учун келтирилган. Лоф ва ёлғон қабилдан эмас...

Шундай қилиб, қутли фолга эга иқбол кучидан, душманларнинг жабр зулми ва кибру ҳаво чўққисига кўтарган шавкат ва қудрат кулаб тушди. Ғанимларнинг кумаклавшувчилар ва тарафдорлар кўпчилига орқа қилиб тасаввур ва фараз лавҳига чизиб олган ғурур ва ифтихор нақшлари олов ёғдирувчи қиличнинг сувидан бутунлай ювилиб кетди. Мухолиф лашкар ёппасига орқа ўгириб жўнаб қолди; амир ва навкар, сардор ва лашкар (барчаси) ноиложлик юзини қочиб томонга бурди.

Ҳазрат Соҳибқирон амир Жокў ва амир Сайфуддинга то Чакчак дарасигача такомиши⁴³ қилиб қочганлардан қўлларидан келганча (кўпроқ ўлжа) ундирсинлар, деб буюрди. Улар бу ишни бар оз пайсалга салгандай бўлдилар. Омадли Соҳибқирон, лашкарсиз (ўзини) юлдузлар тўпига урган офтобдек, ўз панжасининг қуввати билан овни ағдарган арслон каби, ўша заҳоти душманлар ортидан от сурди. Амир Довуд худди зафар мисоли олдинда борарди. Ёв томондан ўз лашкарининг орқа (қисми)ни ҳимоя қилиб турган бир неча отлик ботирлар уларнинг келганидан хабар топдилар ва икки қўшин бўлиб, жавонғори Элчи-Бўғони қувлаб қайтардилар. (Душман) баронғори⁴⁴ эса, бахтли Соҳибқиронга ҳамла қилди. Одамхўр наханг, яъни оловли шамшир ҳазрат Соҳибқироннинг қўли денгизда бош силкитишга киришди, ва улар сарсар шамоли⁴⁵ олдида (учиб кетаётган) пашшалардек қочдилар. Аввалида довураклик қилиб Элчи-Бўғони қувлаган (душман) жавонғори⁴⁶ ҳам қўрқувдан ўша вақтнинг ўзидаёқ қочиб кетди. Уларнинг қўшимча от-уловлари ёлиб аскарлар олган ўлжани тўлдирди.

Назм:

Қаергаки юзланса Соҳибқирон агар,
Унга ҳамжиллов бўлиб чопади зафар.

Амир Боязид жалойирнинг қизи, амир Мусонинг хотини бўлмиш Орзумулк-оғо (шу пайт) Малик-баҳодир билан биргаликда қочиб борарди. Фалакиқтидор Соҳибқирон улар ортидан тушди ва Маликка бақариб: «Сенинг қонингдан, гарчи уни тўкиш лозим бўлса ҳам, кечдм, аёлни ўзингдан ажратиб юбор», — деди. Малик жон омонлиги муждасини эшитгач, фармонга мувофиқ иш тутди ва — ўз бошини сақлаб қолганлиги учун жўнаб қолди⁴⁷, — сўзларини ғанимат билиб, улардан ажралди ва шамолдай (от) суриб кетди. Аёллар ҳамон от чоптираётган эдилар. Осмониқтидор Соҳибқирон бир ўзи қуёш мисоли улар ортидан борарди. Улар билан Ошиқ-Тоз исмли бир навкар ҳам бор эди, қўлида камон ва тир; гарчи бу ишда унчалик маҳорати бўлмаса-да, ҳазрат Соҳибқирон яқинлашиб қолгани учун, камонни ўқлаб тортар, бироқ отмасди. Ҳазрат Соҳибқирон, борди-ю, у моҳир мерган бўлиб, (ўқидан) менга бирор захм етса, маломат ва танбеҳга сабабчи иш бўлади, яъни хотин ва мол тамасида ўқ еди (дейишади), деган фикрга бориб, эҳтиёт юзасидан унча кўп яқинлашмас эди. Ногоҳ, тақдир тақозоси билан, жаҳон кезувчи оти чуқурга тушиб жойида тўхтаб қолди. Шу пайт Давлатшоҳ-бахши етиб келди ва бошини энгаштириб аёллар ортидан от солди. Камон тутиб турган киши мажбур бўлиб бир ўқ отди ва бу ишдаги нуқсонни очилиб қолди. (Шундан сўнг) у жанг қилмоқдан қўлини тортиб, аёллар билан қочиб қолди. Давлатшоҳ қанчалик уларнинг ортидан қувламасин, барибир етаолмади. Ўша вақтда Орзумулк-оғо (бўлажак) Тумон-оғога тўққиз ойлик ҳомилалар эди.

Шубҳасиз, ўша аржуманд фарзанднинг бахти эдики, — Кимки онасининг қорнида бахтли бўлса, у (кейин ҳам) бахтли бўлади⁴⁸, — дейилганидек, қасд қилувчиларнинг ҳужум қўли етмади. Чунки тақдир ҳукмида ул олий мартабали бону чодиридан ҳазрат Соҳибқирон билан никоҳ (содир бўлиши) ёзилган эди, унинг тафсилоти кейинроқ келтирилади.⁴⁹

Ул Ҳазрат Қизилқо яқинидаги Оқубийдан қайтиб келди ва зафарпаноҳ лашкароҳни ўзининг бахтли қўниши билан кўркам этди. Амир Жокў ва амир Сайфиддин ўша бажариш лозим бўлган, фармонни пайсалга солганликларидан хижолат тортиб пушаймон бўлдилар ва кечикиб бўлса ҳам буйруққа амал қилгандай бўлиб, Чакдолик сувининг юқорисида душманларни Чакчак дарасигача таъкиб қилиб бордилар; улар жалойир ҳазораси ва қочиб кетаётган яна бир тўп (сипоҳ)ни қайтариб келдилар...

Ҳазрат Соҳибқирон ўша киш⁵⁰ саодат ва саломатликда Қарши (шаҳри)ни кўнимгоҳ ва яшаш жойи қилди, ҳамда ўз марҳамати ва эҳсони соясини ул диёр аҳолиси ва яшовчилари аҳволи узра солди. Раиятга юпанч бериб, зудликда вилоятнинг иморати ва зироатини яхшилашга буюрди. Маҳмудшоҳни Бухорони бошқариш, ул томонни забт этиб маъмур қилиш ва хирожу молини хазина омирага⁵¹ етказиш учун юборди. Хурсонда паришон ва саргардон бўлиб юрган Некпайшоҳни хабар юбориб, (хузурига) талаб қилди ва Омўяни тавобийлари билан⁵² бирга унга берди. У ҳазрат (Соҳибқи-

роннинг тарбияты гуфайли ўз жойини ҳокими бўлиб, уни бошқаришга киришди. Ясавурийлар билан сарсон бўлиб юрган Али Ясавурий Бухорода куёви бўлмиш Маҳмудшоҳга бориб қўшилди. Ҳазрат Соҳибқирон бир неча бор Али ва Ясавурийлар сари эътиборини қаратиб (ҳузурига келишларини) талаб қилди, лекин улар фармонга бўйсунмоқ саодатидан бахтиёр бўлмадилар. Аммо Муайяд ўз ҳарами бўлмиш Ширинбек-оғони Моҳон томонга юборди ва Тармачи-бахши ҳам ўз кўчини уларга қўшиб жўнатди. Улар йўлда кетаётиб адашиб қолишди ва натижада анчагина от-улов талофат топди. (Орқадан) ўша йўлни биладиган бир кишини юбордилар ва у барчасини бошлаб Моҳондаги ҳумоюн уғруққа етказди.

АМИР ҲУСАЙННИНГ ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОН ТОМОН ЧЕРИК ТОРТГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Амир Мусо ҳазрат Соҳибқироннинг баҳодирлари зарбидан шикаст топгач, мағлуб сипоҳ билан Амир Ҳусайн қошига ошиқди ва бўлган воқеани тўла-тўқис сўзлаб берди. Амир Ҳусайн ул сўзлардан ҳайратга тушди ва қўрқувга тушиб ўйланиб қолди. У зудлик билан лашкарини йиғиб Соли-Саройдан ул Ҳазрат томон юрди.

Амир Улжойту апарди, Тойғўнинг ўғли Жаҳоншоҳ, Пўлод-Бўғони ва ўн минг қаравунос сипоҳи билан амир Мусони олдинроқ жўнатди. Улар Қаҳалқадан ўтиб Танги-Чакчак яқинига қўндилар ва жангу жадалга ҳозирлик кўра бошладилар.

Ҳазрат Соҳибқирон бу аҳволдан хабар топгач, шабихун қилмоқ ниятида улар томон юрди. Улар Елғизбоғ йўлидан бордилар; яланг даштда, унинг ярқираб турган баланд-пастига (назар ташласанг), гўё жаҳонни қор ямлагандай эди; болға туёқли отлар тақасининг темири билан қорнинг кумушини ер сандонига уриб тезкорлик ва чаққонлик тангасини зарб этдилар. Душманлар аҳволи қандайлигини текшириб аниқламоқ мақсадида, бир неча кишинин юқори йўлдан «тил» олиб келиши учун юборди. Улар душман томондан йигирма кишини олиб қелдилар. Лашкар ҳақида маълумот олгандан сўнг, уларнинг тунда Танги-Чакчакдан ўтиб Чақдоликка келиб тушганликлари маълум бўлди. Бахтли Соҳибқирон эҳтиёт юзасидан яна бир кишини юбориб текширди. Шунда амир Мусо, Улжойт ва бошқа амирлар ўн минг муқаммал отлиқни тартибга келтириб Оққия⁵³ устида саф тизиб турганликлари аниқ бўлди. Уша пайтда ҳазрат Соҳибқирон ихтиёрида икки юздан ортиқ сипоҳ йўқ эди. Ғайрат шижоат билан лашкарни саф тизди ва таваккал юзини улар томон қаратди. Лашкар бир-бирларини кўрганларидан сўнг ҳар икки томон (ўртага ўз) отлиқларини киритдилар. Ҳазрат Соҳибқирон тангри илҳоми ва осмон тасдиқи ила (шундай) фикрга борди:

(Назм:)

Синовдан киши топмас ҳайриҳоҳлик,
Баландга чиққандан сўнг, келар пастлик,

яъни то олам инқирозигача гардуниқтидор подшоҳлар тарихининг тўғроси ва ҳар қандай замонда жаҳондорлар кечинмаларининг дебочаси бўладиган донғи кетган ўшандай бир ғалабадан кейин, ҳозиргидай жангга қадам қўймоқ маслаҳат эмас, айниқса дастлабки пайтлардан. Чунки ақлнинг аниқ кўрсатадиган ойнаси бўлган тажриба равшан бўлмиш; яъни ғалабалари энги сабот-матонат каштаси билан зўнат топадиган ва доврўғлари номаси давом этмоқ рақами ила ҳимоя этиладиган ҳар қандай азим давлатнинг юксалиш чоғи учун турли хил ҳийла-найранг ишлатмоқдан ўзга чора йўқ. Бадр ғалабасининг⁵⁴ оламни ёруғ қилгувчи тўлин ойи ортидан бағирни ёндиргувчи Уҳуд воқеасининг⁵⁵ ҳилоли тоғдан чиқиб келди. Сулаймон салтанатининг⁵⁶ жаҳонни тобловчи офтобини кибрли дев тўсиб қўйди...

Уша пайтда душман лашкари огоҳ бўлиб, шабхун қилмоқ иложи қолмаганлиги учун, ул Ҳазрат қайтмоқни афзал билди ва Кўрдунг йўли⁵⁷ билан равона бўлди. Муҳолиқ лашкар (сипоҳлари) анча устун ва кўп бўлишига қарамай, уларнинг жуда оз сонли эканликларини кўриб туриб ҳам, ўз жойларидан жилмадилар ва бирор киши уларнинг ортидан бормади. Ҳазрат Соҳибқирон Қаршига қайтиб келди ва у ердан Бухорога йўл олди. Али Ясавурий ва Маҳмудшоҳ кутиб олмақни вожиб деб билдилар ва қуллуқ қадами ила пешвоз чиқиб, хизматкорлик вазифасини ўрнига қўйдилар. Ҳумоюн мавқаб соғ-саломат, саодат ила Бухоро шаҳрига келиб тушди.

Амир Жокў бундан олдин Маҳмудшоҳни от думига боғлаб чоптирган ва олди-орқасига савалаб қаттиқ жазолаганлиги сабабли, унга ишончи йўқ эди. Садоқатлилиқ рамзи сифатида ҳазрат Соҳибқироннинг ҳурматли хотирига солиб: «Фурсат Хуросон томон бормоқни маслаҳат берур», — дерди, лекин қанчалик муболаға қилмасин, ул Ҳазрат қабул қилмади. Амир Жокў, амир Сайфиддин ва Аббос-баҳодир ўзаро бирлашиб, ижозатсиз Хуросон томонга, аниқроғи Моҳонга кетдилар.

Бир неча кундан сўнг, Амир Ҳусайннинг манғлоий бўлмиш амир Мусо ва Улжойту сон-саноксиз лашкар билан Бухорога яқинлашганлиги хабари етди. Ҳазрат Соҳибқирон

Али Ясаурий ва Маҳмудшоҳта, давлат ва мамлакат манфаати ҳамда шижоати ва мардлик тақозоси улдурки,

Назм:

Лашкарни шаҳардан чиқайлик олиб,
Шабхун ясаб бўлайлик душмандан ғолиб,

деб буюрди. Уларда ул муҳим буйруқни бажариш куч-қуввати йўқ эди, (шу сабабдан) кўнмадилар ҳамда, «Биз бандалар ўз жойимизни сақлаб турмоқни ва душман етиб келгач, уларнинг ҳужумини қайтаришни маслаҳат биламиз», — дедилар. Ҳазрат Соҳибқирон (уларнинг сўзидан) хавф ва ёмонлик қилиш белгиларини мушоҳада этганлиги, шунингдек, хатти-ҳаракатларида ҳеч бир саботлилик кўрмаганлиги учун у ердан жўнаб Хуросон томон йўл олди. Омўя сувининг бўйига етиб келганида, бахтли бир тасодиф билан юқоридан ўнта кема оқиб келарди; кемаларни тутишга буюрди. Сувдан ўтиб олиб, чўлга кирдилар. Марвдан ўтиб, Мохонга саодат ва иқбол ила ҳумоюн уғруққа қўшилдилар.

АМИР ҲУСАЙННИНГ БУХОРОНИ ҚАМАЛ ҚИЛГАНИ ҲАҚИДА СУЗ

Амир Ҳусайн лашкар билан Бухорога етиб келганидан сўнг, Али ва Маҳмудшоҳ, ёрдам беришга розилик билдирган шаҳар аҳолиси билан кўрғонни эгаллаб, қўриқлаб турдилар. Лашкар қўрғонни ташқаридан ўртага олиб жанг қилишга киришди. Шаҳар аҳли мардлик кўрсатиб Гулобод дарвазосидан чиқдилар ва жасорат билан жангга юзландилар. Амир Ҳусайн макр йўлини тутиб, (аввалда) лашкарни олиб то олам шайхи Сайфуддин Бохарзий⁵⁹ мазоригача, — [оллоҳ] — унинг қабрини ёруғ қилсин, — қочиб бориб, сўнг яна қайтдилар. Тожиклар лашкар қочиб кетяпти, деб ўйлаб, қурол-аслаҳа, болта ва палаҳмон олиб, улар кетидан тўхтамасдан қувладилар. Лашкар ортга қайтди ва бир ҳамла билан ҳаммани то дарвоза олдиғача қувлаб, кўплаб боши ортиқчалик қилганларни қаҳр-ғазаб қўли билан қулатдилар. Қолганлар эса, ҳар томонга қочиб, зўрға жонни ўлим хатаридан сақлаб қолдилар; тир ва камонни улоқтириб тешиклар ва сомонхоналарга бекиниб олдилар ва дамларини ичларига ютдилар.

Али ва Маҳмудшоҳ яна бир қарра халқни йиғиб шаҳарни муҳофаза қилмоқчи бўлдилар. Лекин бул бобда қанчалик тиришмасинлар ва одамларни чорламасинлар, ҳеч ким уларнинг сўзига қулоқ тутмади. Улар мажбур бўлиб дарвозани очиб ташқарига от сурдилар ва Мохон томон ошиқдилар. Улар давлат енгини фурсат кўлидан чиқариб юборган эдилар. Энди ожизлик этагини мажбурилик тишига олиб (Соҳибқирон) ортидан юғурмоқ лозим бўлади.

Назм:

Иқбол этагин қўлдан берган бахти қора,
Кўп ўтмай ғуссадан ёқасин этар пора.

Амир Ҳусайн уларнинг ортидан баковул жўнатди, то (Жайхун) суви бўйигача от суриб, навкарларининг кўпини ҳалок этдилар, тамоми моллари ва от-уловларини ўлжа олдилар, Али ва Маҳмудшоҳ отда, қолган бир гуруҳ навкарлар пиёда зўрға жон сақлаб қолдилар. Улар сувдан ўтиб чўлга кирдилар ва Марв орқали Мохонга келиб ҳазрат Соҳибқирон палосини ўпмоқлик саодатига эришдилар; ўзларининг турли хато-камчиликларидан шармандаю-шармисор ва ул Ҳазрат лутфу марҳаматидан умидвор эдилар. Хисравона марҳаматлар уларнинг хатоларига кечирмоқ рақамини чекди ва кўп меҳрибонликлар кўрсатиб, от ҳамда тўн билан сарафроз этди. (Соҳибқирон шу пайт) овга отланди ва уларга ҳам ўз мулозимлари қаторидан ўрин белгилади.

Амир Ҳусайн Бухорони забт этгач, бир неча кун ўша ерда бўлди; сўнгра амир Халилни бир қанча амирлар ва катта лашкар билан Бухорони кўриқлаш учун қолдириб, ўзи Соли-Саройга қайтди.

Ҳазрат Соҳибқирон буйруғи билан Мохон тўқайзорларига ўт қўйиб ёқиб юбордилар; улар янгидан кўкариб чиққандан сўнг отларни (ўтлатиб) семиртириб олдилар.

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ОМУҲЯ СУВИДАН УТГАНЛИГИ, НЕКПАЙШОҲНИ БАНДИ ҚИЛГАНЛИГИ ВА ҚАРАВУНОС ЛАШКАРИ УСТИГА БОСТИРИБ БОРИБ, УЛАРНИ ТОР-МОР ЭТГАНЛИГИ ҲАҚИДА СУЗ

Ҳазрат (Соҳибқирон) хизматкорларининг илтифоти туфайли дарбадарлик хорзорлигидан халос бўлиб, ўзининг асл жойи бўлмиш Омўя ва унинг тавобиъида ҳокимиятга етишган Некпайшоҳ ҳақида ул Ҳазратнинг олий қулоғига етиб (маълум бўлдики), шу кезларда, у — инсон ҳаддидан ошди⁶⁰, — (ояти) ҳукмига кўра: оёғини бўйсунмоқлик йўлидан четга босиб, исён учун бош кўтармиш; Ҳазрат (Соҳибқирон) ҳузурига бормоқ нияти билан эҳром боғлаганлар — ул Ҳазрат навкарлари ва бошқаларни, билиб қолса, тутиб олиб қамаб кўяра ва ўтказмас экан,

Ҳазрат Соҳибқирон бу хабарни эшитгач, ғазаб олови аланглаганди. У олти юз киши

билан Тўрткўл йўли орқали шабгир қилиб жўнади ва Жайхун бўйига етиб келди. Сув тошқини пайти бўлиб, (дарё) тўлиб-тошиб оқарди...

Ул ҳазрат кечув жойини қидириб, синчковлик билан ҳар томонга назар солиб чиқиб Бўрдоқнинг этагидан ўтиш жойини ихтиёр этди. Амирларга тўрт юз отлиқ билан дарёнинг кўйи томонига юришни буюрди, ўзи эса икки юз киши билан чошгоҳда сувга кириб кеч пешинда у томондан сузиб чиқдилар. Ул жойдан шабгир қилиб тонг чоғи Некпайшоҳ жойлашган Омўянинг теварак атрофини ўраб олдилар. У ботир, паҳлавон, чавандоз ва камони кучли моҳир мерган киши эди; мардлик кўлини тиришқоқлик енгидан чиқарди, аммо онкўрлигининг касри давлат этагидан тутиб, бахт қулиб боқмади. Дастлабки ўқни отиши билан камонининг ипи узилди ва ўқи Хитой-баҳодир томон учди. Дувуррака ва Хитой-баҳодир тезлик билан етиб келиб уни қўлга олдилар. Айтиш мумкин, гўё Субҳонллоҳ камон ипини унинг ўз аҳд-паймони ипидан эшганлиги сабабли, у бир пасда узилди, макр-хийла тирини эса, унинг ўз тадбири чўпидан йўнганлиги учун, у хато қалқонига бориб теғди.

Ҳазрат Соҳибқирон буйруғи билан кемаларни дарёнинг нариги томонига юбордилар, фармонга мувофиқ сувнинг нариги бетида (кутиб) турган амирлар, тўрт юз киши билан биргаликда, кемаларда (дарёдан) ўтдилар. Шу пайт, қаравунос лашкари Бухоро навоҳисиде йиғилиб турганлиги ҳазрат Соҳибқиронга маълум бўлди ва олий ҳиммати бир жилос қўйиш билан уларнинг тўп бўлиб турган хирмонини тўзитмоқни тақозо этди. Қудратли сипоҳлар билан шабгир қилиб Пирмас мавзесиде уларга етди...

Нусратнаоҳ сипоҳ ҳамласининг шамоли бахтсизлик тупроғининг чангидан олиб муҳолифлар шон-шавкати кўзига сочди; ғалаба насими оллоҳ инояти эсадиган томондан зафарли байроққа қараб эсди. Қаравунос лашкарининг бошлиғи бўлмиш амир Халил енгилиб мағлуб бўлди ва барча лашкари тўзиб-тарқаб кетди...

Ҳумоюн мавкаб музаффар ва Ғолиб марҳаматли подшоҳ-тангри ҳомийлиги остиде саодат ила ул ердан қайтди ва (Жайхун) сувидан ўтиб бир ой муддат Қоровул-туя қудуқлари бошида тўхтади, сўнгра у ердан Мохонга йўл олди, Некпайшоҳ эса, онкўрлик жинояти учун қаҳр ва интиқом девонининг топшириғи билан жон руҳини тўппатўғри арвоҳ чангалига қўндирди. **(Ибора:)** Кимки ўшандай қилган экан, уни мана шу (нарса) кутади...

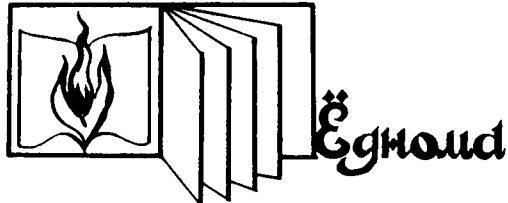
ИЗОҲЛАР

1. Сана 9263 рақамли қўлёзмадан олинди; 4472 рақамли қўлёзмада хато: 777/1375.
2. Аҳднома — мактуб тарзида юборилган аҳд-паймон.
3. Пайғом — бу ерда оғзаки хабар маъносиде.
4. Тўп — чавгон ўйинининг тўпи назарда тутилган.
5. Бойсун — ҳозирги Сурхондарё вилоятидаги Бойсун туманининг маркази.
6. Сабо ели — тонг чоғи эсадиган енгил шабада.
7. Мавкаб — подшоҳ ёнида дабдаба билан юрувчи (кўпинча отлиқ) сипоҳлар.
8. Муқарнас — бинонинг ички тоқини безашда қўлланиладиган нақш тури. Шарқ меъморчилигида VI—VIII асрларда пайдо бўлиб, теурийлар даври меъморчилигида кенг тарқалган.
9. Чағоно — «Зафарнома»нинг бошқа нусхасиде (УзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинаси, № 9263, в. 396): «Чағониён»; Чағониён — ҳозирги Сурхондарё вилоятининг қадимги номи.
10. Танги-Чакчак (Чакчак дараси) — Чакчар тизмасининг жанубий этагидаги дара; ҳозирги номи Чакдара (Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод тумани ҳудудида)
11. Дехнав — ҳозирги Деҳқонобод яқинидаги турар жой.
12. Танги-Ҳарам — Қашқадарё вилояти, Деҳқонобод туманидаги қишлоқ, 1925 йилдан Деҳқонобод қишлоғи.
13. Қотилиш мавзеси — қ. Чакдолик.
14. Чакдолик — Чакдоликнинг иккала суви — ҳозирги Чакчар тизмасининг шимолий ва жанубий этакларидан оқувчи Урадарё ва Кичик Урадарё сойлари (Ғузордарёнинг асосий ирмоқлари). Демак, XIV асрнинг 2-ярмидаги Чакдолик (бошқа номи Қотилиш, яъни икки сув қўшилиши) ҳозирги Пачкамар сув омборининг ўрнида бўлган.
15. Санжарийлар — асосини турк-ўғуз қабилалари ташкил этган Салжуқийлар давлатининг (XI—XIV асрлар) подшоиси Султон Санжар Маликшоҳ (1086—1157) номи билан аталган тоифа.
16. Бўрдоқ — Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган турар жой. XIV аср 2-ярмида Марв-Қарши карвон йўлидаги дарёдан ўтиш жойи, асосан, шу ерда бўлган. Бўрдоқ XV—XVI асрларда ҳам ўз аҳамиятини бир мунча сақлаб қолган бўлса-да, бироқ бу даврда Калиф гузари машхурроқ эди. Ҳозирги номи ҳам Бурдоқ, Туркманистоннинг Чоржўй вилоятида, кичик турар жой.
17. Ҳирот малики — ўша йилларда Ҳиротда Курт сулоласининг вакили малик Муизуддин Ҳусайн (1331—1370) ҳукмронлик қиларди.
18. Қаравунос — Чигатой улусида, унинг шарқий қисмида яшовчилар ўзларини «мўғил» деб, ғарбий қисмдаги турк-мўғул қабилаларини «қаравунос» (чағишган мўғиллар) ва ғарбдагилар ўз навбатида шарқий қисмдагиларни «жете» (қароқчилар), ўзларини эса фахр билан «чағатойлар» деб аташган.
19. Қарағошунтўя ва Гунбади-Лавлий — 9263 рақамли қўлёзма, в. 40 б да: Қарағошўн-тўба; Гунбади-Тавлий — тахминан ҳозирги Қўштепа ва Савлигар — Ғузор туманидаги қишлоқлар.
20. Қуръони карим, 65-сура (Талоқ сураси), 3-оятдан.
21. Қуръони карим, 6-сура (Анъом сураси), 18-оят.

22. Қуръони карим, 30-сура (Рум сураси), 5-оятдан.
23. Қуръони карим, 40-сура (Фофир сураси), 44-оятдан.
24. Бу байт «Зафарнома»нинг № 9263 рақамли қўлёзмаси, в. 41а дан олинди.
25. Қуръони карим, 65-сура (Талоқ сураси) 3-оятдан.
26. Қуръони карим, 3-сура (Оли Имон сураси), 159-оятдан.
27. Шабгир қилмоқ — тонга яқин йўлга чиқмоқ.
28. Кўхна Фазд — ҳозирги Фазли қишлоғи, Қашқадарё вилоятининг Нишон туманида.
29. Ширкент — «Зафарнома»нинг Техрон нашрида «Шаҳри Кент», ҳозирги Бешкент аҳоли маскани, Қарши туманининг маркази.
30. Шабхун (шабихун) қилмоқ — тунда ёв устига бостириб бормоқ.
31. Хандақ — шаҳар ёки қўрғон девори ташқарисидан гир айланисига душмандан мудофаа мақсадида қазилган чуқурлик, одатда унга сув тўлдирилган бўлади.
32. Ҳокрез — қалъа ёки қўрғоннинг душман ўқлари ва ҳужумидан ҳимоя мақсадида тупроқ уйиб кўтарилган ташқи қисми; унда душман ҳужумини қайтариш учун махсус тешиklar қилинган бўлади.
33. Борў — қалъа ва қўрғон девори.
34. Бурғу — карнайнинг бир хили.
35. Бурж — қалъа деворларига туташган минора, одатда унинг бурчакларида бўлади, қалъанинг мудофаа қобилиятини кучайтириш мақсадида қурилади.
36. Дарвоза кўприги — қалъа дарвезасининг ташқарисига хандақ устига қурилган кўприк; зарур ҳолларда уни махсус қурилма ёрдамида бир томонга кўтариб қўядилар.
37. Албурз тоғи — Каспий денгизининг ғарбидаги Элбурс тоғлари.
38. Пайкон — ўқнинг темир учи.
39. Капанак — кигиз ёпинчиқ.
40. Матн араб тилида ёзилган.
41. Қайтўл — манзилгоҳ.
42. ...Таҳрир мажлисида — «Зафарнома»га киритиш лозим бўлган маълумотларнинг ҳақиқатлигини аниқлаш учун Иброҳим Султон бир гуруҳ мутахассислардан иборат таҳрир мажлиси тузганлиги олдинроқ қайд этилган эди.
43. Такомиши (тағомиши) — матнда ёзилиши: «накомиши»; ордан қувламоқ.
44. Баронғор — туркий-мўғулча атама, тарихий манбалар ва луғатларда бурунғор, буронғор шаклларида ҳам ёзилган; кўшиннинг ўнг қаноти.
45. Сарсар шамоли — кучли совуқ шамол.
46. Жавонғор — туркий-мўғулча атама, тарихий манбалар ва луғатларда жувонғор, жувунғор, жаронғор, журунғор шаклларида ёзилишлари ҳам учрайди; кўшиннинг сўл қаноти.
47. Матн араб тилида.
48. Матн араб тилида.
49. Бу никоҳ ҳақида «Зафарнома»да кейинроқ, аниқроғи 778/1377 йил воқеалари баёнида (в. 162 а, б) ёзилган.
50. ...ўша қиш — яъни 767/1365—1366 йилнинг қиш фасли.
51. Ҳазинаи омира — ободончилик хазинаси.
52. Омўяни тавобийлари билан — яъни Омўяни ва унга қарашли ерларни; Омўя — Хуросондан Бухорога борадиган энг яқин карвон йўлида, Амударё бўйида ташкил топган турар жой. Бошқа номлари: Амул, Амул аш-шатт; ҳозирги Чоржўй. Лекин «Зафарнома» матнидан маълум бўладики, XIX аср 2-ярмида Омўя Амударёнинг ўнг соҳилида (ҳозирги Фороб қишлоғи ўрнида) бўлган.
53. Оққия — Қашқадарё вилояти, Деҳқонобод тумани ҳудудидаги баландлик.
54. Бадр ғалабаси — Муҳаммад пайғамбарнинг маккалик ғайридинлар билан дастлабки йирик жанги. У 624 йил 15 (ёки 17) мартда Мадина шаҳридан 150 км жануби-ғарбда жойлашган Бадр қудуқлари бошида юз берди. Жанг Муҳаммад ва унинг тарафдорлари ғалабаси билан якун топди ва Бадр ғалабаси номи билан машҳурдир. Бу воқеа ҳақида Қуръоннинг 8-сураси (Анфол сураси)да қайд этилган.
55. Уҳуд воқеаси — Мадина шаҳридан 5 км шимолда жойлашган Уҳуд тоғида 625 йил 23 мартда мусулмонлар билан маккалик ғайридинлар ўртасида катта жанг бўлди. Унда маккаликлар бир мунча устун келган бўлсалар-да, бироқ охиригача урушмай Маккага қайтиб кетадилар. Бу воқеа ҳақида Қуръоннинг учинчи сура (Оли Имрон сура)сида эслатилган.
56. Сулаймон салтанати — Библия китобида тилга олинган қадимий донишманд подшоҳ Сулаймон ибн Довуд; у ҳақда Қуръонда ҳам бир неча сурада (2, 4, 6, 21 ва бошқа суралар) қайд этилган. Ривоятга кўра, Сулаймон қўлидаги сеҳрли узук воситасида табиат ҳодисалари, жинлар, девлар, парилар, устидан ҳукм юритган. Кунларнинг бирида, сеҳрли узук дев қўлига тушиб қолиб, у қирқ йил давомида Сулаймон тахтада подшоҳлик қилган эди.
57. Кўрдунг йўли — Кўрдунг — Деҳқонобод туманидаги Кўрдара адири (дўнглиги). Деҳқонобод қишлоғидан шимоли-шарқда.
58. «Зафарнома»нинг 9263 рақамли нусхасида фақат иккинчи мисра берилган.
59. Шайх Сайфиддин Бохарзӣ — (576—658) 1180—1259 — таниқли шайх, олим. Хуросоннинг Бохарз шаҳрида туғилиб, Бухорода вафот этган. Унинг исми Абу-л-Маълий Саид ибн Муттаҳдир ибн Саид ибн Али ас-Суфи ал-Бохарзӣ шаклида ҳам ёзилган.
60. Қуръони карим, 96-сура (Алақ сураси) 6-оятдан: бу оятнинг тўлароқ мазмуни 5-ва 6-оятларни бирга олиб қараганда маълум бўлади: «(Оллоҳ) инсонга билмаган нарсаларини ўргатди: сўзсиз инсон ўзини бой санаб, чиндан ҳам ҳаддидан ошди».

Давоми келгуси сонда

Таржимон Омонулла БУРИЕВ
Нашрга тайёрловчи АСОМИДДИН УРИНБОЕВ

Азиз Абдураззоқ

УСТУН

(Мавлоно Чархий)

«Чархий домла Қўқоннинг устунларидан эдилар»,— деган гап Қўқонда тез-тез қулоққа чалиниб туради. Бу Асқарали Ҳамроали ўғли Чархийга берилган ҳалол баҳо. Қўқонликлар берган бу баҳони. Чиндан ҳам Чархий домла кўп хусусиятлари билан — шоирлиги, шоирликда топқирлиги, билими, одамшавандалиги, нуқтадонлиги билан анча-мунчалардан устун, аммо ниҳоятда камтарин инсон эдилар. Бироқ биз ўзимиз хўп ажаб-товур одамлармиз. Ёнингдан оққан сувнинг қадри йўқ деганларидай кўп ҳолда даҳоларни тиригида қадрлашни билмаймиз. Ўтиб кетганидан кейин кўтар-кўтар қиламиз. Чархий домлани шинаванда Қўқон аҳли, шеърятга фидойи фуқаро тириклигида ҳам кўп қадрлади, қўлида, елкасида, бошида кўтариб юрди. Аммо айрим мансабдор шахслар ўз вақтида етарлича эътибор бермади, қўлидан келадиган оппа-осон марҳаматини дариф тутди. Ушанақанги дамларда ҳам домла аламини шеърдан олди, тўраларча тўрс ва терс шахсларни ҳажв қилиб, сал-пал хумордан чиқди. Буни мен домла билан биринчи марта танишиб, суҳбатларидан баҳраманд бўлганимдаёқ билиб қолган эдим. Бу 1958 йил куз фасли эди. Гапни индаллосидан бошламай, «лирик чекиниш» қиладиган бўлсам, биз бир гуруҳ ижодкорлар — Назир Сафаров, Шомил Алоvidдин, Туроб Тўла, Санжар Тилла, Адҳам Раҳмат, Миад Ҳақимов, Носир Фозилов, Нуриддин Бобоҳўжаев ва камина бир неча кун Наманган далаларида юриб, пахтакорлар ҳақида қўлимиздан келганча у-бу ёздик. Ушанда Туроб аканинг машҳур «Ширмоной» қўшиғи дунёга келди. Қўшиқдан кўнгли тўлганиданми, мени ўзига яқин кўрганиданми, ҳар қалай Туроб ака эриди.

— Сенга водийни кўрсатаман,— деди у киши сафаримизнинг охирида.— Қўқонга бориб, Чархий домлани зиёрат қиламиз-да, ундан кейин Тошкентга ўтиб кетамиз.

Шундай қилинди. Эл қатори поездга чиқдик. Ҳамроҳларимиз Тошкентга ўтиб кетавериши, биз иккимиз Андижонда тушиб қолдик. Эртаси поездда Фарғонага келдик. Ў ерда ҳам бир кун туриб, Қўқонга жўнадик. Йўлларимизда анча-мунча машҳур ва номашҳур кишилар билан учрашиб суҳбат қурдик, ҳаётни кўрдик, аммо Қўқон тамоман бошқача эди: бу ерда Чархий домла бор эдилар. Поезддан тушганимиз ҳамано тезроқ Муқимий яшаган ҳужрага етиб олишдай ширин ташвиш энтиктириб, юрагимни каптарбаччадай ўйнатаверди. Аммо афсуски, бу — куз ёмғири шивалаб, кўнгилни ғаш қилиб турган ғарибона бир оқшом эди.

Эртаси эрталабдан Муқимийнинг зиёратгоҳ уйига йўл олдик. У ерда, Муқимий яшаб ўтиб кетган эски мадраса ҳужрасида Чархий домла ҳам илмий ходим, ҳам директор вазифасида эканлар (у киши умрининг охиригача шу лавозимда эдилар). Муқимийнинг танчасида ўтириб, суҳбатни бошлаб юбордик. Чархий домла суҳбати ифбатли, ширин сухан эканлиги дарров билинди-қолди. Муқимийнинг ҳаётию ижодидан ташқари, домла ўтган-кетган воқеалардан, уруш давридаги азобу кулфатлардан гапириб, суҳбат орасида қизиқ-қизиқ кулгили ҳодисаларни ҳикоя қилиб бердилар. Шундай ҳодисалардан бири мана бу.

Уруш даврида ойда бир марта киши бошига тўрт юз грамм ширинликни талон билан берилар эди. Бундан хабарим бор. Узим ҳам кўп марта навбатда туриб, намланган шакар олганман (магазинчилар шакарни тарози боссин учун намлаб сотар эди). Аммо оилада ёш бола касал бўлса, докторнинг қоғози билан яна қўшимча тўрт юз

грамм ширинлик берилар экан. Ушанда кунлардан бирида маҳалла дуконида қиём (повидло) сотилаётганида Чархий домланингбир қизчалари касал экан. Доктор хотинга кўрсатган эканлар, «болангиз соппа-соғ» деб, қоғоз ёзиб бермабди. Қаранг, шундоқ шоирнинг қадри бир қадоқ қиёмчалик бўлмабди. Домла доктор хонимга бағишлаб ҳажвий ғазал ёзибдилар. Ушанда ўқиб берганларида охирги икки сатри ёдимда қолган:

**Чархий кўз гавҳарин алишмайду
Зўр бериб бир чўмич повидлога.**

Ҳажвияни артистларга кўрсатган эканлар, қўлларидан олиб қўйишибди. Кейин улардан бири ёдлаб олиб, шаҳар боғидаги катта концертда саҳнадан туриб ўқиб берибди. Эртаси доктор хотин йиғлаб келиб, домладан кечирим сўрабди. Шундан кейин фарзандларининг соғлигидан тез-тез хабар олиб турадиган бўлибди. Қаранг, «Энди қалайсан?» — дейдиган одам йўқ.

Мана шунақа, биродарлар. Эҳтиёт бўлинглар. Шоир билан ўйнашмоқ — ўт билан ўйнашмоқдир.

* * *

1967 йилда Носир Фозилов иккимиз Бешариқда бир неча кун меҳмон бўлдик. У ерга борганимизнинг эртасиёқ Чархий домлани зиёрат қилиш учун Қўқонга тушдик. Аммо у кишини ҳеч қаердан тополмадик. Муқимийнинг ҳужрасидан сўроқладик, домланинг ҳовлиларига бордик, чойхоналарни синчқлаб кўздан кечирдик, йўқ, тополмадик. «Наҳотки шундай катта одам кичкинагина Қўқонда йўқолиб қолса?» деган аламли фикрда эдик, кимдир:

— Жума намозига бориб кўринглар,— деди.

Бордик. Эрталабдан бери бизга хизмат қилаётган таксини масжид қаршисида тўхтатган ҳам эдикки, биз томонга қараб келаётган Чархий домлани кўриб қувониб кетдик. Иккимиз баробар аробадан тушиб домлага пешвоз юрдик. Қучоқлашиб кўришиб, таксига ўтказдик. Аввалига домла негадир аробага чиқишга кўнмай, тихирлик қилавердилар. Биз ғолиб келиб, мажбур қилдик. Мақсадимиз ўша ердан тўғри Муқимийнинг ҳужра — зиёратгоҳига бориш, хотиржам ўлтириб суҳбат қуриш эди. Такси кўзғолиб, ҳол-аҳвол сўрашар эканмиз, икковимиз бараварига:

— Ия, Сиз Чархий домла эмассиз-ку! — деб юбордик.

Ўртамизда ўтирган «домла» шарақлаб кулиб юборди.

— Хайрият-ей, шу дардларингни аввал бошда айтсаларинг мен мунчалик кўрқмаган бўлар эдим,— деди у киши.— Булар ким, мени қаёққа олиб кетяпти экан, деб ўтакам ёрилаёзди.

Маълум бўлдики, биз Чархий деб ўйлаганимиз бу одам домлага жуда ҳам ўхшайдиган, фақат мўйлови сал бошқачароқ қўйилган Турдиали машшоқ деган санъаткор экан. Роса мириқиб кулишдик. Кейин Турдиали аканинг ёрдамида домлани изладик. Бари бир тополмадик.

— Фарғонага кетган бўлсалар керак,— деди охири Турдиали ака.— Кеча Адҳам Ҳамдам шу ерда эди. Фарғонага олиб кетгандир.

Бу гапга ишонса бўлар эди. Шунинг учун домлани изламасликка қарор қилдик. Эртаси яна Қўқонга тушиб, Муқимийнинг ҳужра — зиёратгоҳига кўнғироқ қилдик.

— Узимман, Турдиали эмасман, келаверинглар,— дедилар домла телефонда.

Демак, кечаги воқеа аллақачон халойиққа маълум ва машҳур бўлиб улгурган. Қўқон шунақа шаҳар. Янгиллик, айниқса қизиқ воқеа тез тарқалади.

Мадрасага борсак, домла кўчага чиқиб қўл қовуштириб турган эканлар. Узоқдан:

— Яхшироқ қараб олинглар. Мабодо бугун ҳам янглишмадиларингми? Рўпарангларда турган ўзимманми ё бошқа одамми? — деб кулиб турардилар.

* * *

1970 йил баҳори жуда чиройли келган эди. Ушанда биз — Эркин Воҳидов, Раҳматулла Иноғомов, Сайёр, Тўлқин, Йўлдош Сулаймон, Қобилжон Юсупов ва камини жаами етти оғайни Адҳам Ҳамдам раҳбарлигида Фарғонани айланиб юрган эдик. Бошқалари билмайману шахсан мен оппоқ-оппоқ гуллари билан бутун борлиқни ёп-ёруғ қилиб юборган баҳорни кўриб, дунёга эндигина келгандай ҳайратда эдим. Назаримда, оппоқ-оппоқ гуллаган ниҳоллар ҳам дунёга эндигина келгандай, бўй қизларга ўхшаб ашула айтиб, рақс тушаётгандай эди. Айниқса, 31 март хотирамда қаттиқ ўрнашиб қолган. Уша куни Қўқонга келиб, Чархий домла билан топишиб олдик. Театр ходимлари — санъаткорларнинг меҳмони бўлдик. Улар бизни гўзал бир боғда девзира ош билан сийладилар. Ултиришимиз албатта сўзсиз ва созсиз бўлмади. Чархий домладан янги ғазаллар эшитдик. Қобилжон Юсупов Эркин Воҳидовнинг ғазалларидан ижро этди, биз сел бўлиб тингладик. Мен бир нуқтага тикилиб турсам, рўпарамда оппоқ-оппоқ гулла-

ган бир жуфт ёш олхури ашула оҳанга мослангандай тебраниб турганини кўрдим. Бу гапимга хоҳ ишонинг, хоҳ кулинг, ўзингиз биласиз.

Юқоридаги узундан-узун дебочадан муддао шуки, шундоқ чиройли баҳор чоғида сўхбатларимиз, ҳазил-аскиларимиз аввалгиларидан ҳам гўзал, баҳорга хос ва мос майин, кўшиқдай, мусиқий оҳанглардай ҳузурбахш бўлганини ҳикоя қилмоқчиман. Айниқса, ўша кунни кечкурун Қўқон театрида бўлган бадиҳани кўрсангиз. Бу Адҳам Ҳамдамнинг навбатдаги ҳазили авжга чиққан оқшомлардан бири эди.

Театрда концерт ва мушоира ташкил этилди. Биз — шоирлар ва учрашувни уюштирган бадиий раҳбар саҳнада янги ой шаклида терилган ўриндиқларда ўлтирибмиз. Саҳна олдида микрофон. Томошабин беҳисоб. Тик турганлар ҳам сон-саноксиз. Тартиб шу: икки-уч концерт номеридан сўнг битта шоирга сўз берилади. Концерт номерларини бадиий раҳбар эълон қилади, шоирларга Адҳам Ҳамдам сўз беради. Чархий домланинг икки ёнида Адҳам Ҳамдам ва мен ўлтирардик. Адҳам ака олдиндан менга тайинлаб қўйдилар:

— Сизга сўз бераётганимда Чархий домлани гапга солиб чалғитиб турасиз.

Мен рози бўлдим. Бу фарғоналик афандининг дилида бирор «шум» нияти борлигини дарров сездим. Шунинг учун навбатим келишини интиқиб кутдим. Ниҳоят, Адҳам ака менга «Ҳозир навбат сеники» деган маънода имо қилиб, ўрнидан турди. Узига хос хотиржам юриш қилиб микрофон олдига борди. Томошабинларга бир қараб олиб, орқага ўгирилди, яна менга имо қилиб қўйди. Шу вақт мен Чархий домланинг қулоқларига оғзимни тутиб, у кишини гап билан овора қила бошладим у қулоғим микрофон томонда. Адҳам ака менинг чиқишимни эълон қилди:

— Ҳозир сўз ҳаммамиз учун ҳурматли бўлган оқсоқолимиз, табаррук отахонимиз Чархий домланинг Тошкентда туғилиб ўсган энг тўнғич фарзандлари шоир Азиз Абдураззоққа.

Домлани мен чалғитиб турганим учун у киши фақат «Чархий» ва «Азиз Абдураззоқ» деган сўзларнигина эшитдилар, холос.

Қарсак ва қийқириқ авжга чиқиб турганида домла ўринларидан туриб, ўзларига хос Чархийна табассум ва тавозе билан томошабинларга қараб таъзим қилиб қўйдилар. Бу таъзим Адҳам Ҳамдамнинг таклифи билан бажо бўлди, албатта. Гумбур-гумбур, қарсак, қаҳқаҳа яна авжга чиқди. Мен қаҳқаҳаю қарсақлар босилишини кутиб, секин-секин микрофонга яқинлашиб бордим. Гапимни гапириб, шеъримни ўқиб, жойимга келиб ўлтирай деганимда Чархий домла ўринларидан туриб, мени қучоқлаб, пешонамдан ўпдилар. Томошахонадаги завқ, залварли ларза узоқ давом этди. Кейин билсам, мен микрофон олдида туриб шеър ўқиётганимда Адҳам ака қарсак ва кулгуларнинг сабабидан тамомила беҳабар бўлган Чархий домлага:

— Азиз Сизнинг энг садоқатли шогирдингиз,— дебдилар.— Халқнинг кўзи олдида пешонасидан бир ўпиб қўйинг, кўнгли кўтарилсин.

Анжуманимиз тугади. Адҳам аканинг ҳазилидан яйраган томошабинлар гур-гур кулиб тарқала бошладилар. Чархий домла бу ҳазилдан кейинроқ хабар топиб, бироз ранжиган бўлдилар. Кейинчалик кўниқиб кетиб, мени кўрганларида завқ билан кулар эдилар.

— Ассалому алайкум, ота! — дердим.

— Ваалайкум ассалом, ўғлим! — деб мени бағирларига босар эдилар.

Қани энди ўша давру даврон?.. Қани ўша меҳрибон бағир, ўша қадрдон отахон?.. Домланинг ўз шеърлари билан айтганда:

**Жом синди, шароб қани энди!
Дўсти олийжаноб қани энди!..**

* * *

Бир гал Қўқонга борганимда Чархий домла Ёзувчилар уюшмасидан андак ранжиганларини айтиб қолдилар. Айтишларига қараганда, уюшмамизнинг баъзи раҳбарлари, бир неча катта ёзувчилар Қўқонга боришибди. Кўп қатори Чархий домла ҳам уларни кутиб олиб, ҳамроҳ бўлиб, бирга юрибдилар.

— Муқимийнинг ҳужрасида зиғир ёғлик ош қилиб туринг, биз борамиз, қурадиган иморатингиз масаласини ҳам ўша ерда ҳал қиламиз,— дейишибди меҳмонлар.

Чунки домланинг оши бутун Қўқонга машҳур эди десам, эҳтимол, ёлғончи бўлмасман. Умуман, Қўқон аҳли пазандалиқда беназир. Аммо ростини айтсам, сал кам ўттиз йил давомида бу шинаванда ва пазанда шаҳарда неча марта ош еган бўлсам, биронтани Чархий домланинг паловига ўхшатолмайман. Агар хато гап айтаётган бўлсам, қўқонлик пазандалар буюк Чархий ҳурмати учун мени кечирсинлар...

Домлада қон босими бор эди. Шунинг учун у киши ўзлари ошни деярлик эмас эдилар. Фақат ишқибозлик ва меҳмоннавозлик у кишини қозон бошига йўллагани йўллаган эди.

Неча йиллардан бери иморат қуролмай, ота-бувасидан қолган ангишвонадек тор ва

хароб ҳовлида эзиллиб-ситилиб қариган домла иморат дарагини эшитгандан эмас, балки ҳали айтганимдай азбаройи меҳмоннавозлик ҳиссиёти зўрлигидан югуриб-елиб бозор қилибдилар. Ахир биласизларки, ош деган нарса осонлик билан бўлмайди. Ошдан олдину кейин тузаладиган дастурхон ҳам бўлади. Унга ҳам куч-қудрат, ҳам асаб, ҳам белнинг қуввати сарф бўлади. Хуллас, домла дастурхонни катта қилиб, ошнинг зирвагини солибдилар. Аммо намозшому хуфтонгача меҳмонлардан дарак бўлмабди. Улар домлани огоҳлантиришни ҳам ўйламай, маҳаллий раҳбарлар бошлаган томонга кетаверишган экан. Дастурхон дастурхонлигича, ош ошлигича қолиб кетибди. Энди ўзингизни мезбон ўрнига қўйиб, у кишининг ҳайҳотдай мадрасада шомни ғарибонда кечаётган ҳолатини бир тасаввур қилиб кўринг... Қон босимингиз ошадими, йўқми?..

Шундан кейин домла аламини шеърдан олибдилар. «Қолди» радифли ўша ҳажвий фазални ёддан ўқиб берганларида айрим сўзлари ва сарглари эсимда қолган эди:

Қозондан сачраб ёғлар,
кўксим узра доғлар қолди,
.....
..... қурилмай пештоқлар қолди.

Ва дастурхонда эмиш:

Оғиз очганча pista,
гўлдираб ёнғоқлар қолди.

Яйпанда бир суҳбат чоғида Чархий домла ҳақида гап бораркан, шу воқеани сўзлаб берганимда Ўзбекистон ноҳиясининг биринчи котиби Алижон Пайғамов:

— Ҳа, Чархий домлага қолганда Ёзувчилар уюшмаси номардлик қилди,— деган эди хўрсиниб.— Энди топиб бўпсизлар Чархий домлани.

«Йўқ,— дегандим мен ўзимча.— Номардлик қилган фақат Ёзувчилар уюшмаси эмасдир. Қўқон раҳбарлари мард эканми ўша вақтди?!»

Ҳа, номардликни, ноҳақликни, ҳақоратни истаганингизча топасиз бизнинг асримизда. Ва бундан кейин ҳам...

* * *

Қўқон бозоридаги қассоб дўконидан гўшт олаётган эдим. Қассоб хаскашга ўхшаб ўз томонига тортадиган хилидан экан. Қараб турсам гўшт остига мутлақо яроқсиз калла суякларини қўшиб тортяпти.

— Шошманг!— дедим тортиб бўлганидан кейин.— Чархий домлани танирмидингиз?

— Ҳа, у киши Қўқоннинг устун эдилар-ку! — деди ифтихор билан.

— Мен ўша кишининг ўғиллари бўламан.

— Ия, шундайми? — деди-ю тарози палласидаги гўштни чаққонлик билан олиб, ўрнига чиройли сон гўштини қўйди.

Мен бунақа «шумлик»ни нафсим учун қилганим йўқ. Гўшт ёқмаса олмай ке звардим. Бу осон иш. Фақат қассобни бир синаб кўрай дедим, холос.

Орадан бир қанча муддат ўтиб, бу воқеани бастакор Мухторжон Муртазоевга ҳикоя қилиб бердим.

— Ҳа, домлага берадиган гўштни берибди-да,— деди у киши.— Қўқонда қассоб зоти борки, домлага суяксиз гўшт берарди.

Кейин Мухторжон ака мана бу воқеани ҳикоя қилиб берди:

«Бир куни ош қиладиган бўлдик. Бозорга бориб гўштан бўлак ҳамма масаллиқни олдик. Энг кейин гўшт олгани бордик. Домла қассоб дўконидан анча берида тўхтаб, қўлимга пул бердилар.

— Энди гўштни сиз оласиз, Мухторжон,— дедилар.

Мен олган гўшт домлага ёқадими, ёқмайдими деб ҳайрон бўлиб турган эдим, тушунтирдилар:

— Қассоблар менга нуқул суяксиз гўшт беради,— дедилар домла.— Суякни сўрасам ҳам қўшмайди.— Биласизки, ошнинг ёғига ташлашга бармоқдак суяк бўлмаса тўғри келмайди, ош ўхшалмайди.

Домланинг мақсадига тушунганимдан кейин гўштни мен олдим.»

Мана шунақа Қўқон фуқароси. У ерда Чархий домлани танимаган ва ҳурматини бажо келтирмаган инсон йўқ.

Боракалло, қўқонликлар! Ҳозирги шоирларингизга, айниқса Ҳабибулло Саид Фанига ҳам ҳурматингиз беқиёс бўлгай!

* * *

Қўқонга тез-тез бориб тураман. Вақт топиб, Шайхон қабристонини зиёрат қилишга ошиқаман. У ерда сахнига рангдор мармар тўшалган шоирлар хилхонаси бор. Муқи-

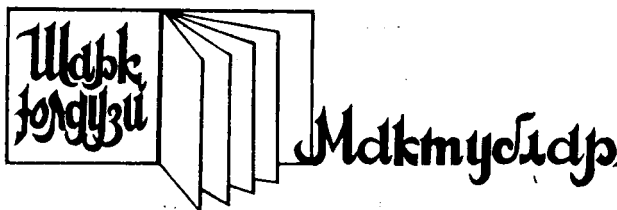
мий, Завқий, Пўлатхон Қаюмов (профессорларимиз Азиз ва Лазиз Қаюмовларнинг отаси), Жавдат Абдулла, Ҳусайн Шамс — бир қатор ётибдилар. Муқимийнинг оёқ томонидаги якка қабр — Чархий домланики. Домланинг васиятлари шундоқ бўлган экан. Оғир ётганларида у кишини Муқимийнинг ёнига қўймоқчи бўлишганини сезиб қолиб, айтган эканлар:

— Илтимос, мени Муқимийнинг ёнига қўйманглар. У киши — устоз, мен — шогирдман. Оёқ томонига қўйинглар...

Шундоқ камтар инсон эди Чархий домламин.

... Шайхондан кейинги зиёратгоҳим Қўқондаги энг кенг, энг катта, энг обод кўчалардан бири — Чархий кўчаси. Бу ердаги иморатлар катта-катта, баланд-баланд, маҳобатли. Чархий орзу қилолмаган ва бирор манзили Чархийга насиб бўлолмаган иморатлар. Мана шу ҳаддан ташқари катта кўчада юрганимда Михаил Светловни ҳам эсламан. У киши ҳам Чархий домладек камтарин ва кўримсизгина одам эди. Ҳозир Чархий кўчасидай катта кемалардан бирининг номи «Михаил Светлов» эмиш. Буни қаранг, ҳақиқий шоирларга дунёдаги кўп нарсалар дунёдан ўтиб кетганидан кейин насиб бўларкан...

Нима ҳам дердик. Биз, банди мўминнинг қўлидан нима ҳам келар эди?.. Чидамай чора йўқ...

Шимолий Уролдан салом!

Ҳайрон бўлманглар. Бу хатни сизларга тўрт йилдан ошиқ ўз Ватанидан анча узоқда — Шимолий Урол лагерларининг бирида юрган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси, асли тошкентлик ўзбек Юсуфов Зокир Жўраевич ёзмоқда. Нима учун айнан «Шарқ юлдузи»га ёзаётганимнинг сабаби шуки, мана шу журналдан бошқа журнал менда йўқ.

Мана, ниҳоят, Республикаим 73 йиллик тоталитар режимдан озод бўлди. Тақдиримиз ўз қўлимизда. Одамлар ўзгарди, мамлакат ўзгарди, аммо вақтинчалик озодликдан маҳрум қилинган фуқароларга муносабат ўзгармади, 37-йилда қандай бўлса, шундайлигича қолди. Бу менинг шахсий фикрим, буни исботлаш учун узоққа боришнинг кераги йўқ. Ўзбекистоннинг мустақил деб эълон қилинганига саккиз ойдан ошди. Шу муносабат билан амнистия эълон қилинди. Мана, яқинда, апрель ойида Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди. Шу муносабат билан ҳам, яна амнистия эълон қилинди. Лекин мен учун ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Сизларга «Шарқ юлдузи» ойномаси орқали мурожаат қилиб, қўйидагиларни билдирмоқчиман:

1. Мен Ўзбекистон Республикасининг ҳақиқий фуқаросиман.
2. Мен ўз республикамда сўдланганман.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовдан, Ташқи ишлар вазирлигидаги ўртоқлардан, Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўлими ходимларидан менга, Россиядан ўз Ватанимга қайтишимда, озодликка чиқишимда ёрдам беришларини сўрайман!

Мендақалар Россияда юзлаб, балки минглаб бордир. Ҳурматли таҳририят, мен ҳозир Шимолий Уролнинг энг чекка ўрмонларининг бирида «колоний поселение»даман. Балки келишга сизларда имконият бордир, агар иложи бўлса, келиб ўз кўзингиз билан кўришингиз мумкин. Бу ерда одам учун ҳеч қанақа шарт-шароит йўқ. Тўртта уй, бир дўкондан бошқа ҳеч нарса йўқ. Қисқаси, сизлар орқали ёрдам сўраб, бу улуг ва оч Россиядан тезроқ ўз тупроғимга қайтиб боришни, ота-онам, қариндош-уруғлар, ёру биродарлар билан дийдор кўришини умид қиламан, ишонаман ва кутаман!

Сизларга узоқ умр, озодлик ва бахт тилаб, мустақил ва озод

Ўзбекистон фуқароси ЮСУПОВ Зокир Жўраевич,

7 май 1992 йил, пайшанба куни.

Манзили: 624901, Екатеринбургский область, Серовский район, п-о Сосьва, посёлок Татьяна

Дурдона

Махтумқули

ИККИ ОЛАМНИ ЯРАТГАН ҚОДИРИ ҚАМБАР АҲАД

Турса керакдир

Қардошлар, кун-кундан баттар бўлмоқда,
Йил-йилдан балолар келса керакдир.
Шароб ичган, зино қилган жаҳонда,
Шундай машҳур бўлиб турса керакдир.

Мусулмон қардошлар, дўнманг бу йўлдан,
Кечарсиз сиротдан — ул нозик қилдан,
Дажжол келар дерлар бир неча йилдан,
Оламга бир ғавғо солса керакдир.

Кўзи бирдир, қаро киймиш қадина,
Ғариб ёнар ҳаромининг ўтина,
Мусулмонлар Румга, Макка-Мадина,
Шом-Шарифга қочиб, тўлса керакдир.

Исо, Маҳди келса — одилдир, доддир,
Яъжуж-маъжуж келса — зулму ҳайҳотдир,
Қулоғи ер судрар, бир ёвуз зотдир,
Қоф тоғини тешиб келса керакдир.

Қалам титрар етимларнинг зоридан,
Тўфон кечар ошиқларнинг саридан,
Кўк эврилиб тоғ қўзғолур ўрнидан,
Исрофил суруни чалса керакдир.

Дарёлар қурийдир, сувлар чекилар,
Ой, Қуёш тутилар, юлдуз тўкилар,
Буюк тоғлар эриб, ер-кўк йиқилар,
Елғиз эгам ўзи қолса керакдир.

Биз узоқ йиллар мобайнида бобокалон шоирларимизнинг, улўғ мутафаккирларнинг диний эътиқодга оид асарларини, ижодини рад қилиб келдик. Бу шаккоқлигимиз — улўғлар руҳига, эътиқодига нисбатан хиёнат, улкан гуноҳ, ҳурматсизлик эди. Ҳолбуки, эътиқод — инсон тириклигининг, софлигининг манбаи, тафаккурнинг гултожи, ижод ва санъатнинг сарваридир.

Туркман мутафаккири Махтумқули — Фироғий (1733 — 1793)нинг ижодиётида ҳам диний-ахлоқий, фалсафий руҳдаги асарлар кенг ўрин эгаллайди. Бу бежиз эмас, негаки, Махтумқули туғилиб, ўсган давр, яшаган муҳит, тарбия топган оила шароити, айнан; шу руҳдаги ижодни тақозо этарди. Эслаб ўтиш жоизки, шоирнинг отаси — Давлетмамед эшон (тахаллуси Озодий, халқ уни Қари мулла деб сийлаган) қаламига мансуб бўлган

Ажал келса, банда хону монидан,
Кўл узар рўзгордан, ширин жонидан,
Оллоҳнинг буйруғи — ҳақ фармонидан
Азройил ўз жонин олса керакдир.

Қолмас ҳақдан ўзга бирон жондор, бас,
Исрофил жон берар, сур ҳам чалинмас,
Қирқ кун ёмғир ёғар, ер-кўк билинмас,
Янгидан кўкариб чиқса керакдир.

Бир Буроқни ҳулла билан безарлар,
Олтин-кумуш, қизил-яшил тузарлар,
Тўрт фаришта тирилибон кезарлар —
Муҳаммад қабрига келса керакдир.

Садо чиқар фариштанинг паридан,
«Лаббай!»—дея туриб келар еридан,
Қабр ёрилар, кум тўкилар саридан,
«Вой, умматим!»—дея келса керакдир.

Кўнгил дардга тушар маҳшар ғамидан,
«Қани умматим?»—деб сўрар аминдан,
Сажда қилиб, бошин олмас заминдан,
«Ол!»—деб, ҳақдан илҳом келса керакдир.

Исрофил сурини олар қўлига,
Кўзин тикар қодир ҳақнинг йўлига,
Нола, садо чекар соғу сўлига,
Жумла-жондор жонга келса керакдир.

Аксириб-чучкуриб гўрдан чиқарлар,
Тик туриб осмонга кўзин тикарлар,
Зор-илтижо қилиб ҳар ён боқарлар,
Қирқ кун ҳайрон бўлиб турса керакдир.

Кўрарки, қурт-қушлар қочмас ёмондан,
Қизган дарё босар ҳар тўрт томондан,
Ҳар кимса ўз севганининг ёниндан
Бирга ҳамдам бўлиб кўпса керакдир.

Забониё малаклар гурзини тутмиш,
Тарози қурилмиш, кун нури йитмиш,
От берган — Буроқда, тўн ҳада этмиш —
Тўни ҳулла бўлиб турса керакдир.

Зўр девон қурилар, бир иш тузилар,
Кун юзи чеврилар, ер-кўк қиздирар,
Миянг биқир-биқир қайнаб сизилар,
Берган нонинг соя бўлса керакдир.

Фирғун, Хаман, Шаддот — неча кофарлар,
«Ўлгандик!»—деб ҳайрон бўлиб турарлар,
«Тирилтирди бизни ким?»—деб сўрарлар,
Мўъмин қуллар жавоб берса керакдир.

Шодликлари қайғу билан даф бўлар,
Ўт чақилар, ғавғолари кўп бўлар,
Охирида юз йигирма саф бўлар,
Ўн икки гуруҳ қилиб сурса керакдир.

«Ваъзи Озодий», «Беҳиштнома» асарлари туркман маданиятида ўзига хос дурдоналар ҳисобланади. Демак, Махтумқули ижодида ҳам адабий ворисликнинг, ҳам диний-ахлоқий, руҳий-фалсафий ворисликнинг бўлиши табиий.

Ҳечдан кеч яхши, деганларидек, туркман биродарларимиз, айна кунларда, улугъ файласуф-шоирнинг диний-ахлоқий, эътиқодга оид асарларини бирин-кетин эълон қила бошладилар. Махтумқулининг диний-ахлоқий асарлари моҳиятига инсоннинг маънавий поклигини таъминловчи зарурат — ЭЪТИҚОДдир, деган маъно сингдирилган.

Қуйида эътиборинизга ҳавола этилаётган шеърлар туркман тилида эълон қилинган рўзнома ва ойномалардан сараланди.

Таржимондан

Бир гуруҳи хинзир бўлиб юзарлар,
Бир гуруҳи маймун булиб озарлар,
Бир гуруҳи кўр, қар бўлиб кезарлар,
Қилмиши олдига келса керакдир.

Кимларнинг танида ўт-олов ўйнар,
Кимларнинг оғзида қон-йиринг қайнар,
Амалсиз муллалар тилларин чайнар,
Буни раббим шундоқ қилса керакдир.

Кимлар ўт кийимда зор қақшаб ўтар,
Ким биров маст бўлиб йиқилиб ётар,
Кимларнинг оёғи олдинда битар,
Ул бош ила юриб келса керакдир.

Ун қат олов тўшак ёзиқ ўрнида —
Навҳагарнинг боши тушмиш бурнига
Тиллари чўзилиб етар қорнига,
Қилмишига тавба қилса керакдир.

Мўъмин фармон бўлар, кофир ич тортар,
Нор, бўғро билакли илон йўл тўсар,
Халойиқ йиғилишиб амр кутар яксар,
Муҳаммад туғини курса керакдир.

Қўрқув тушар пайғамбарлар жонига,
Ўғил келмас отасининг ёнига,
Муҳаммад илк бора мезон бошида
Яшил ялов тутиб турса керакдир.

Қучоқлар «Ўғлим!» деб Одам пайғамбар,
Иброҳим Халил дер: «Аё биру бор!»
Мусо, Исо айтар: «Яратган жаббор!»
Ҳар ким ўзин тилаб олса керакдир.

Неча пайғамбарлар дуоси мақбул,
На соғини таниб, на сўлини ул,
Бошин очиб йиғлар Муҳаммад расул,
«Вой умматим!»—дея турса керакдир.

Халойиқ артмасдан кўзда ёшини,
Танишар, сўрашмас қавм-қардошини,
Майдонда қурилган мезон бошини
Исрофил тутибон турса керакдир.

Кофирни тиқарлар оташли тўнга,
Сурарлар, элтарлар дўзах томонга,
Хачирдай наъралар тортиб ҳар ёнда
Бўғробўйин мўрлар чақса керакдир,
«Нажот!»—дер, етишмас кимсадан нажот,
Эшак каби ҳанграб солса ҳам фарёд,
Емиш-ичмиши заҳардир, ҳайҳот,
Абадий зиндонда қолса керакдир.

Энди келган мўъмин қуллар нетармиш,
Қайси ишга, қайси йўлга кетармиш,
Муҳаммад шаънига олқиш этармиш,
Билмаганлар буни билса керакдир.

Мўъмин қуллар тарқаб кетарлар йўлдек,
Кимлар йилдиримдек, кимлари елдек,
Кимлар югурук отдек, кимлари селдек,
Кимлар учар қушдек учса керакдир.

Уч минг йиллик йўлдир: минги чиқишдан,
Бир минги текисдан, минги энишдан,
Қорадир кечадан, ўткир қиличдан,
Ким кеча-кундузда кечса керакдир,

Ким ўн кунда етар, кимлар бир ойда,
Кимлар қулон янглиғ кишнар ҳар жойда,
Ким бир йилда борар, кимлар қирқ ойда,
Сўнги беш минг йилда ўтса керакдир.

Шунча минг йил қонлар йиғлаб кетарлар,
Сирот кўпригидан нари ўтарлар,
Кавсар соқийсидан май нўш этарлар,
Сўнг барча бир ёшга келса керакдир.

Йигитлар яшил тож қўйиб бошида,
Юсуфдек чиройда, Исо ёшида,
Довуднинг ўрнида, ўттиз бешида,
Ҳар ким ўз дилбарин олса керакдир.

Етмиш ҳулла кийиб тахтга қўнарлар,
Забаржад юганли Буроқ минарлар,
Тўйиб еб-ичарлар, сайрон қиларлар,
Ўлим йўк, жовидон қолса керакдир.

Етмиш ҳур қиз тўшак тўшар остига,
Етмиш ҳур қиз таъзим қилар бастига,
Тўби оғоч соя солар устига,
Банда ҳақ жамолин кўрса керакдир.

«Дунё — шу дунё!» деб ётган бебошлар,
Ишонмаган кофир бўлар, қардошлар,
Махтумқули дейди: келар бу ишлар,
Қиёмат кун қўллар кўрса керакдир.

Дийдор бор

Банда бўлсанг ҳақ амрин тут, тутмасанг жаббор бор,
Рост юрган бандаларга яхшилик — дийдор бор,
Ким ёмонлик айласа, билгувчи ғаффор бор,
Қилни қирқ ёрмоққа Мункар, Накир тайёр бор,
Бунда берсанг бир озор, анда минг озор бор.

Икки оламини яратган қодири қамбар аҳад,
Бир отидур қулҳуоллоҳ, бири — оллоҳусамад,
Тур саҳар, ёд эт худони, эрта турмоқ қил одат,
Осий умматларга бергил, эй Муҳаммад, сен мадад,
Азройил бор, Жабройил бор, жаллоду саттор бор.

Бир куни Дажжол чиқар — будир қиёматдан нишон,
Ким биров елгай-югургай, ким бировнинг бағри қон,
Ул худонинг амридан ҳам беҳабар бандаси кон,¹
Бенамознинг ҳамдамидур минг илон бирла чаён,
Анда ҳадсиз йўл, бийик тоғ, узоқ чўллар бор.

Ул паямбар етти дўзахдин отасин олмади,
Подшоҳларда одиллик, юртда ростлик қолмади,
Тақводор олимни оллоҳ дўзах ичра солмади.
Жаннат ичра бенамоз бандалари ҳеч бўлмади,
Қилдан инжа, тигдан ўткир, кўпригу йўллар бор.

Нечалар фикру хаёлда, нечалар имонталаб,
Нечалар дунёга мағрур, ақли йўк неча жалаб.
Бенамозни минг гузардан ўтказарлар ҳайдаб,
Ўтга ёқиб кул қилурлар, оҳу фарёд айлаб
Сув сўраса, унга заққум-заҳар сувлар бор.

Бенамознинг оғзидан қон ила шилта оқар.
Ҳам илонлар виш-ш-лашиб, қурт-қумурсқа, мўр чақар,
Қанча қилса доду фарёд, жойидур дўзах — сақар,
Чор тарафга термулиб имдод тилар, ҳар ён боқар,
Бенамоз бандага ўтдан либос — тўнлар бор.

Бенамоз чеккан азоба дош бермас тоғ дафъатан,
Қўл-оёғи боғланур, муздин анга бичгай кафан,
Кўзларида қонли ёшлар, йўлларида тош-тикан,
Бенамозу берўзаларнинг аҳволи шундоқ экан,
Минг азоб бор, минг ғазаб бор, минг озор — қаҳқор бор.

¹ Кон — кўп маъносида.

Ул худонинг кудратин кўр: етти дўзах бор эмиш,
Бенамозлар дод этар: «Оллоҳ-худойим, бу не иш?!»
Рўза-намоз канда қилмасларга бор саккиз беҳишт,
Ҳуру филмонлар қошида ошидур нурдан емиш,
Қилсангиз тоат-ибодат саккиз беҳишт тайёр бор.

Сўзласам, Махтумқули, сўзим ажойиб дур бўлур,
Ул худо амрида чин банда беҳиштда гул бўлур,
Рост юрган бандалар арш устида булбул бўлур,
Бенамоз фосиқ худонинг олдида мункур бўлур,
Ўтли гурзи, ўтли касов — изма-из озор бор.

Дунё бу

Одам ўғли, сўзим тингла бир замон;
Жон излаб саргардон, фасод дунё бу,
Бир кун ёқанг ушлар билсанг бегумон,
Аммоки, бир зарур, ҳожат дунё бу.

Кимга насиб этди ул оби ҳаёт,
Дарди оша келди бу жондан зиёд,
Бу оламда сайил қилган одамзот
Умрга доим айтур: лаънат дунё бу.

Қани боқинг, Қорун феълин не қилди?—
Узи ўтди-кетди, молин не қилди?
Нуҳ набининг минган солин не қилди?
Шундоқ мурувватга қаҳат дунё бу.

Искандармасмиди жаҳонни олган?
Қани изланг, айтинг, ундан ким қолган?
Бу фоний дунёнинг ташвиши ёлғон,
Бахилни ҳам қилмас иззат дунё бу.

Рустам Зол қай ишга елкасин тутди,
Курашда ҳам фақат ул фалак ютди,
Жон матосин бориб тупроққа сотди,
Изинда йиғлатган қиммат дунё бу.

Чин-Мочинни қўйди зулм остинда,
Дўзах оқар бўлди замин устинда,
Ҳиндистонни оҳу зорнинг қасдинда
Қўйиб кетган шундоқ офат дунё бу.

Қорун кечди феълу атворин излаб.
Юсуф ўтар бўлди каломлар сўзлаб,
Одам ўғлин замин ичига гизлаб,
Қайтиб чиқмас қилган лаҳат дунё бу.

Бодиштур¹ миниб ҳар ёна юрсам,
Кўзим равшан бўлса, жаҳонни кўрсам,
Истаса ул ёрим, бош билан турсам,
Қоқ мўлжалга урар сайёд дунё бу.

Фаввосни банд қилди уммон ичинда,
Булбул асир тушди бўстон ичинда,
Лу² банд бўлди, кўринг, дарё ичинда,
Ҳеч касни унутмас хўб бад дунё бу.

Махтумқули айтар, мажолим бордир,
Кунлар ўтар бўлди, оҳ-зорим бордир,
Чекканим жабрдир, пешам озордир,
Охир ёлғиз қолар ҳайҳот дунё бу.

¹ Бодиштур—чопоғон туя.

² Лу — балиқ.

Не кунингга шод бўларсан, одамзот,
Сонсиз хатар, оҳу зорлар олдингда,
Нечук тоқат айлар бир сиқим тупрок,
Етти дўзах, ўтли норлар олдингда.

Бевафода беш кун бўлган шодингга,
Алданмагин, ул кун тушар ёдингга,
Тонг-ла анда ҳеч ким етмас додингга,
Қабр, лаҳат деган дорлар олдингда.

Бу дунё бевафо, эътиборинг йўк,
Емон иш қилмоқдан ўзга коринг йўк,
Эй беғайрат, номусинг йўк, оринг йўк,
Хавфу хатар — бешуморлар олдингда.

Зарра-зарра, бир-бир сўрсалар ҳисоб,
Рўсиё шарманда, берурсан жавоб,
Истар сенга бермоқ учун қийин азоб,
Юз минг сонсиз харидорлар олдингда.

Эшит, бўлсанг бад ишларга ғайратли,
Ҳолинг бўлур кун-бакундан ҳайҳотли,
Чақайин деб ўтирарлар ҳайбатли,
Бўғро каби улкан морлар олдингда.

Ғофил бўлсанг, амри маъруф этмасанг,
Билиб туриб тўғри йўлдан кетмасанг
Охират яроғин бунда тутмасанг,
Фойдасиз пушаймон-зорлар олдингда.

Махтумкули, нечун ғофил юрарсан,
Бебақо дунёда токи турарсан,
Бошингда не савдолар бор — кўрарсан,
Сирот узра интизорлар олдингда.

Ё расул

Бу менинг жоним сенинг йўлингга қурбон, ё расул,
Ҳар неким қилсанг жафо, бу жона дармон, ё расул,
Севибон бор айламишдир сени раҳмон, ё расул,
Қуллиғингда интизордир ушбу жаҳон, ё расул.

Ул азоб анноридан бўлмиш сенинг йўлинг йироқ,
Ўзингни қилмиш худо Фирдавси аъло ҳам Буроқ,
Сенки келдинг дунёга, бу олама ёнди чироқ,
Шукрулиллох, то баёни бўлди жаҳон, ё расул.

Дард ила бу юрагим ҳар лаҳза оҳ қилди неча,
Оҳларим дармони аввал Абдулла, Вайсал хўжа,
Ҳар замон моҳи жамолинг тушима кирмас кеча,
Қолажақдир мунчаким жонимда армон, ё расул.

Йиғлабон зор-интизор ҳам истаюрман мен сени,
Бу залиллик ичра сен кўп қўймағил ғамда мени,
Ҳам яна мезон қурилса ўша маҳшарнинг куни,
Кўп ишончим сен эурсан, улли девон, ё расул.

Ошиқ(қ)а ҳув-ҳув дея бўлғуси маърифат қули,
Бу залил бечоранинг балки санго етай қули,
Оҳу афғонинг сенингким ёд этиб Махтумкули,
Ғам ичинда бундоқ бир бемору ҳайрон, ё расул.

Ўзбек тилига ўғирган
Музаффар АҲМАД

Бегали Қосимов

ФИТРАТ

(Чизгилар)

Ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли луғатида «Фитрат» деган сўз йўқ. «Навоий луғати»да «табиат, туғма табиат, яратилиш» деб изоҳланган. Гарчи бу сўз тилимизнинг бугунги «Изоҳли луғати»га кирмаган бўлса-да, уни эшитмаган киши кам. Ушбу ном бир вақтлар зиёлилар даврасида бениҳоя иззат ва шараф билан тилга олинган. Унинг ақлу заковатини Кавказ ва Волга бўйидаги ҳамкасабаларигина эмас, Москва, Санкт-Петербургдаги шарқшунослар ҳам юксак қадрлаганлар. 1924 йилда у Москвада Шарқ тиллари институтида дарс берган, профессор бўлган. Афғонистон, Туркия, Эрон илмий-адабий доираларида ҳам унинг мавқе-мартабаси баланд эди. Мамлакатда «ички душманлар»ни фош қилиш вазасаси авж олиб, халқнинг асл фарзандлари бир четдан териб қатагон қилинаётган бир пайтда хориждаги илм-маърифатнинг қадрига етувчи ишбилармон ҳомийлар даъватномалар ёзиб, уни ишга таклиф этганларида бормади. Ҳар қандай ҳолда Ватани, халқи билан бирга бўлишни лозим билди. Ҳолбуки, у инқилобдан кейинги икки миллион муҳожирнинг бири бўлиши мумкин эди. Сўнг 20-йилларда, ҳатто 30-йилларда ҳам унинг имкони бор эди. Бироқ Ватан туйғуси бунга йўл бермади, мавжуд тузум — ҳукмрон ҳарбий маҳкамачилик маъмурияти эса уни ўзи муқаддас тутган халқи, Ватани номидан қатл этди. Ва салкам эллик йил бу ном уни вояга етказган эли, юрти хотирасидан қувиб чиқарилди.

Бироқ четда унинг шуҳрати зарра қадар камайган эмас. Аксинча, илгари уни Яқин Шарқ мамлакатларидагина билган бўлсалар, ҳозир Европада, ҳатто Америкада ўрганмоқдалар. Жумладан, америкалик таниқли турколог Эдуард Олвортнинг қилаётган ишлари бунга далил.

Бу ишлар Фитратнинг ўз юртида эса энди бошланмоқчи. Истеъдодли ёшларимиздан Ҳ. Болтабоев ўринли писанда қилганидай, у ҳануз «номаялум «Фитрат»лигича келмоқда. Дарҳақиқат, ҳозирда адиб ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш, асарларини тўплаш, изоҳлаш, нашр этиш олдимиздаги энг муҳим вазифалардан бўлиб турибди.

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухорода савдогар Абдураҳимбой оиласида туғилган. Абдураҳимбой ўқимишли, дунёнинг баланд-пастидан хабардор киши бўлган. Савдо ишлари билан Туркия, Эрон, Қашқарга тез-тез бориб турган. Онасининг оти Бибижон бўлиб, тахминан 1866 йилларда туғилган. Уғли 1937 йилда ҳибсга олинганда ҳаёт эди. «Мирараб»нинг ҳозирги мударриси Ғофир ҳожи Раззоқ ўғлининг хабар беришича, Абдурауф ўша давр эски мактабларидан бирида, сўнг машҳур «Мирараб» мадрасасида таҳсил кўрди. 1909—1913 йилларда эса Истамбулда ўқиди. Файзулла Хўжаев хабар беришича, Фитрат Истамбулда ҳамшаҳарлари билан биргаликда «Бухоро таъми-ми (умумий) маориф жамияти»ни тузади. Чамаси, у бухороликларнинг ўзаро моддий-маънавий уюшмаси вазифасини бажарган.

Туркия «Ёш турклар инқилоби»дан маст йиллар эди. Хусусий турмушдан жамият ҳаётигача инқилоб ҳавосига ғарқ эди. Бундай муҳит Фитратга, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатди. У сиёсатга шўнғиб кетди. Қизғин бадий ижод билан шуғулланди. Шу йиллари бир қатор асарлари Истамбулда форсий тилда чоп этилди. Чунончи, 1909 йилда «Мунозара» («Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилғон мунозараси») асари босилди. Драматик

публицистикага мойил бу асар замоннинг зайли билан тарихий тараққиётнинг икки поғонасида туриб қолган, дин ва дунё, жамият ва маърифат ҳақида икки хил кўз қарашга эга бўлган икки кишининг баҳси асосига қурилган эди.

Муаллиф хурофотни, бидъатни қоралади, унга чинакам эътиқодни қарши қўйди. Ақлу донишни, унинг самараси — тараққиёт ва фаровонликни ҳимоя қилди. Машҳур усмонли инқилобчилар Анварбек, Ниёзбекларнинг¹, Эрон халқ қаҳрамони ҳурриятчи Сатторхону Боқирхонларнинг² «ўз миллатининг саодати ва осойиши» учун фидокорликларини, «Русиядаги ҳақиқий инсонлар»дан, «доҳий ва файласуф Тўлстуй»нинг «саодати башар» йўлидаги хизматларини ибрат қилиб кўрсатди.

«Мунозара» амир Бухоросида тақиқлаб қўйилганига қарамасдан, кенг тарқалди. У ҳақда баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Халқнинг кўзи очилишида муҳим роль ўйнади. Айний «Намунаи адабиёти тожик»да «Мунозара» давр тараққиётига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатди», деб ёзади. В. Б. Андреев «Туркестанские ведомости»да (1916 й., 13—15—20-сонлар) Фитратнинг янги усул мактабларидан муслулмон дунёси шариат юзасидан фойдаланиши мумкинлигини исбот эта олганини таъкидлади. «Фақат шу асарнинг босилиб чиқиши туфайлигина Бухорода янги усул мактаблари қайтадан очилди ва улардан мулла-мударрисларнинг тавқи лаънатлари олиб ташланди», деб ёзди.³

«Мунозара» 1911 йилда Ҳожи Муин таржимасида «Туркистон вилоятининг газе-

ТАФАККУРНИНГ ВАТАНИ

Бегали ака ҳақида икки оғиз сўз дегим келди. Бу ройиш, у киши босиб ўтган Касби — Тошкент йўлларидан юрганлигим, Султон Мирҳайдар руҳларининг кўнглимизга бирдай жойлиги, тупроқдошлик меҳри, сабоқлар ихтиёридан.

Бегали акага камтарлик ярашади. Сабаби, у киши ҳамиша шу фазилат билан. Бугунги талотўм замонда, камтарлик, меҳр, оқибат, эътиқод беписанд, безътибор бўлган замонда, бу фазилатларга сидқидилдан содиқ қолиш жасорат.

Бегали акага зукколик ярашади. Сабаби, у киши доимо тафаккур бағрида.

Тафаккурнинг ватани — эътиқод.

Эътиқод — ўзингни англаш, қадрингни сезиш, гурурингни ҳис қилиш. Ўзининг қурби-қувватини билган инсон доимо бировга бўлган муносабатини мўътадил сақлай олади. Илмдаги сабоқ ҳурмати шундан.

Бу хусусда, Бегали ака таржиман ҳолларида шундай эътирофни келтирадилар. «Адабиёт тарихига кўнгил қўйишимда, марҳум устоз, профессор Ғулом Каримовнинг таъсирлари катта бўлди. Адабиётимиз тарихига чуқур ёндашиш кераклигини, ундаги оддий бир ҳужжатдан ҳам катта, жиддий ҳулосалар чиқариш мумкинлигини шу кишидан ўргандим. Адабиётга муҳаббат ва санимийликда Озод Шарафиддиновнинг олдларига тушадиган домла йўқ эди...» Энди Бегали аканинг ўзи ҳам устоз. Йигирманчи аср бошларидаги ўзбек назмининг манзарасини, йўлу йўсинларини, замирида уйғонаётган миллий руҳини теран ва ҳаққоний таҳлил этган олим.

Адабиётда, илмда ижодкорнинг, олимнинг қадрини асарларининг сонини санагувчи рақамлар эмас, балки эътиқод ҳамда ҳақиқат тайин этади. Бегали аканинг илм деб аталмиш муқаддас макондан қидиргани шу. «Излай-излай топгани» рост сўз, ҳалоллик.

Ўзини «адабиётшунос» санаб юрган айрим «қолибчопарлар», вақтида, мавқели, имкони катта адилларнинг потраб чиқиб турган асарларига муносабат билдириш учун бир-бирдан қизғаниб, талашиб-тортишиб юришганда, Бегали ака сарғайиб, титилиб, йиртилиб кетган, бўлак-бўлак ҳужжатлар воситасида, ҳужжатхоналарда Ажзий, Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов сингари маърифатпарварлар билан гурунг қиларди. Уларнинг адабиётдаги қадри-қимматини тиклашни, парча-парча ҳолда тарқалиб ётган асарларини яхлит шаклга келтиришни ўйларди.

Замон ўзгариб, ҳолат янги йўсинга юз бурганда, ўша «шунослар», ҳадаҳа воқеаларга зудлик билан мос фикр билдиришга шошиб, сен олдинми, мен олдинми, деб имонларини ютишаётганда, Бегали ака Ясавий, Навоий, Фитрат, Заки Валидий, Ғаспринскийлар билан янаям яқинроқ бориб гурунглашмоқда. Бугуннинг илдизини уларнинг оламидан изламоқда. Негаки, бугуннинг манзараси кечанинг суратида аён. Уни идрок билан, тафаккур билан, заковат билан илғаш керак. Эътиқодда тиклаш керак. Бегали аканинг муроди шундай. Бу мурод эътиқодда восил.

Бир гал, кеч кўкларда, Бегали аканинг қишлоқлари Деновга бордик. Намозгар пайти. Болаликлари ўтган эскигина уйни кўрсатдилар. Енвердаги янги ҳовлилар орасида кўримсизгина турарди. Узоқ тикилиб қолдилар. Бегали ака, ўша ҳолатда, назаримда, паторат торган уйнинг деворларига қараб, сарғайган ҳужжатларнинг маъноларини ўқирдилар. Эски уй ва сарғайган ҳужжатлар. Бир-бирига жудаям ўхшаб кетади. Бегали ака излаган ҳақиқат ва эътиқод шулар бағрида.

Икром ОТАМУРОД

¹ Анварбек — машҳур Анвар пошшо (1881—1922), «Иттиҳод ва тараққий» партияси раҳбарларидан бири, 1908 йилги ёш турклар инқилобининг ташкилотчиларидан. 1921 йилда Туркистонга келган ва шу ерда ҳалок бўлган. Ниёзбек — 1908 йил инқилобда Реснеда партизанлар ҳаракатида бошчилик қилган.

² (Сатторхон) 1867 (68—1914), Боқирхон — 1905—1911 йиллардаги Эрон инқилобининг раҳбарлари.

³ Қаранг, бу ҳақда Г. Раҳимова, «Мунозара» — уйғониш даракчиси», УАС, 1989, 52-сон

ти»да босилиб чиқди. 1913 йилда Бехбудий сўзбошиси билан алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди. 1912 йилда «Сайёҳ ҳинди» чоп этилди. Йўл очеркини эслатувчи бу асарда Бухоронинг маъшиий-сиёсий турмуши манзаралари дунё кўрган бир кишининг нигоҳи орқали тасвир этилади. Муаллиф ери, суви, ҳавоси бетимсол, одамлари ғоят меҳнаткаш, ҳунарманд бир халқнинг оғир турмушидан сўз очади, унинг сабабларини таҳлил этади. «Ана Бухоронинг машҳур обдасталари, гиламлар, алачалар. Бухоро алачаси Европа молларидан нозикроқ, пишиқроқ. Лекин бозор йўқ. Бозор Европа фабриконтлари кўлида. Бири минг азоб билан қўлда тайёрланган, иккинчиси — осонгина, машиналарда. Ҳам кўп. Унинг устига харидор талабига қараб бирини тезгина қайта қуриш мумкин, иккинчисини деярли иложи йўқ». Фитрат фикрича, асосий иллат идора усулининг бузуқ ва нобиллигида, ҳокимият эгаларининг илм-маърифатдан узоқлигида.

Сайёҳ Шаҳрисабз қозиси олдига савол қўяди: «Ислоом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор қолиши керак. Бунинг сабаби нимада? Масалан, Қарши ё Китобнинг бирон бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварга ботар эди.

Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ?

Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганда эди, зар экиб, зар ундирар эди. Бу ерлар нега шўразорга айланган?..»

Дарҳақиқат, дунёдан бохабар раҳбар ҳар бир ишни узоқни ўйлаб қилади. Деҳқончиликни ҳам, ҳунармандчиликни ҳам замонавий талаб ва жиҳозлар асосида қайта қуриб боради. Маҳсулотни тез ва арзон ишлаб чиқариш йўлларини излайди. Фозил мамлакатда амалдорларнинг хизмат ҳақи, харжу сарфи Бухородагидек деҳқоннинг устига ташлаб қўйилмайди. Деҳқончиликнинг ҳам, ҳунармандчиликнинг ҳам ашё-жиҳозлари янгилаб борилади. Маҳкамаларда пора эмас, қонун устивор туради. Акс ҳолда меҳнат қанчалик кўп қилинмасин, уқув ва салоҳият қанчалик кучли бўлмасин, кутилган самарани бермайди. Асардан келиб чиқадиган хулоса — шу.

Шу тариқа, китобда иқтисодий-маънавий тараққиётнинг асосий ғовлари — ишлаб чиқаришдаги ўрта асрчилик, қонунсизлик эканлиги айтилади. «Фитратнинг «Сайёҳ ҳинди» асарининг аҳамиятини бу ерда қайд этмасдан ўтолмаймиз, — деб ёзади Ф. Хўжаев, — фақат Бухородагина эмас, унинг ташқарисида ҳам бу асар қизиқиб ўқилди. Кейин бу китоб рус тилига таржима қилиниб, босилиб чиқди» («Танланган асарлар», 3 жилдик, 1-жилд, Т., 1976, 99-бет).

Фитратнинг дастлабки шеърйи тўплами «Сайёҳ» ҳам Истамбулда 1911 йилда нашр қилинди.

«Сайёҳ» сўзи луғатда «бонг, даҳшатли фарёд, наъра» деб изоҳланган. Ундаги шеърлар ватан ҳақида эди. Ватан ҳақида осойишта сўзлаб бўлмасди. Унинг дарди ниҳоясиз, жароҳатлари ҳалокатли эди. Шоир унинг «ҳоли хароб»лигидан, «панжаи ғам»дан «пираҳани» (либоси) чоқлигидан дод солди. Унга меҳру муҳаббатини ҳайқариб айтди. У билан ифтихор этди. Уни ҳар нарсадан муқаддас тутди. У учун бахт ва нажот қидирди:

Бимо саҳари азим тавофи ватани ман,
Оҳ-оҳ чи Ватан, саждагоҳи жону тани ман.
Ҳам моҳи ману осойиши, иззу шарафи ман,
Ҳам каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам чамани ман.

(Мазмуни: Ватанимни зиёрат қилмоққа эрта тонгда кел. Ҳай-ҳай, қандай ватан бу! У — менинг саждагоҳим, жону танимдир. У менинг осмондаги ойим, осойишим, иззатим, шарафим.)

«Сайёҳ»га кирган шеърлардан бири шундай бошланар эди. Шоирнинг бу ўтли шеърлари 1914 йилда «Садойи Туркистон» газетасида ҳам босилди. «Ватанпарварлик шеърлари тўплами бўлган «Сайёҳ»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматигина эмас, шу билан бирга рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди», — деб ёзган эди Ф. Хўжаев.

Фитрат ўқишни тугатиб қайтганда (1914) унинг номи Бухородагина эмас, четларга ҳам ёйилган эди. Чўлпон 1913—14 йилларда бир сабаб билан «мударрис» бўлиш ўрнига «ўзбек миллий ўқувчиси» бўлишга қарор бериб, отасидан ҳам, муаллимидан ҳам «қочиб Тошкентга келган»ини ҳикоя қиларкан, «у вақтларда биз ўзбек ёш ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик», дейди («Совет Ўзбекистони» рўзномаси, 1989 й. 3 сентябрь).

Фитрат адибгина эмас, Бухоро инқилобининг ғоявий-ташкилий раҳбарларидан, сўнграқ эса Бухоро Халқ Жумҳуриятининг муассисларидан бири, инқилобчи, сиёсатчи, арбоб сифатида ҳам шуҳрат топган эди...

Фитратнинг 25 октябрга муносабати ўша йиллар матбуотида акс этиб қолган. Масалан, самарқандлик жадидлар томонидан 1917 йилнинг 15 апрелидан бошлаб «Хуррият» газетаси чиқади. Унга дастлаб Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода деган киши муҳаррирлик қилган. Бехбудий, Сиддиқий-Ажзий каби таниқли адиблар шеър ва мақоалари билан қатнашганлар. Ҳожи Муин таҳрир ҳайъатида ишлаган. 27-сонидан то охириги 87-сонигача (1918) газетада Фитрат муҳаррирлик вазифасини бажарган. Мана шу газе-

танинг 1917 йил 49-сонида (7 ноябрь) «Хабарлар» рукунида 25 октябрда Қишки Саройнинг эгалланиши ва Муваққат Ҳукуматнинг қамоққа олиниши муносабати билан Фитратнинг «Русияда янги бир бало бош кўтарди — болшавик балоси!» деган қайдига дуч келамиз. Шоир сўнграқ бу воқеани «Юрт қайғуси» сифатида баҳолади.

Дарҳақиқат, 1917 йил Фитрат учун қувонч ва аламга тўла йил бўлди. Оқ подшонинг қулаши унга тобе Бухоро ва Туркистонда ҳам эркинлик, мустақиллик томон йўл очгандек эди. Бироқ, маълум бўлдики, уни қўлга олиш, эгаллаш керак экан. Сўнг эса ушлаб туриш. Бунинг учун фарзандлар керак. Узлигини англаган, эсли, ҳушли ва фидойи. Адибнинг «Хуррият» саҳифаларидаги туркум мақолалари, бадиалари шу ҳақда.

«Эй, улўғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? — деб хитоб қилди у. — Дунёни «урҳо»лар билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Нечун товушлари чиқмайду?.. Нечун чекинмишлар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларин ўзларига нечун қўйдилар?» (1917 йил, 28 июль).

«Бир ўзбек йигитининг тилидан» (ўша газета, 18 август) бадиасида Ватан бош-оёғи яланг, танасида ададсиз қамчи излари, кўксидаги яраларида қон томаётган, ҳолсиз, дармонсиз аёл тимсолида ифодаланади. Бу тимсол, бу хаёл «ўзбек йигити»ни тушида ҳам, ўнгида ҳам таъқиб этади. Ўзбек йигити «ғамли она — муқаддас Турон» хаёли билан муроқабатага киришади. Ундан айрилмоқни ўзи учун ўлим, унинг учун ўлмоқни эса тириклик ҳисоблайди. Уни қутқармоққа онт ичади:

«Устимга илонлар эмас, шайтонлар қўшини келса, оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сари чопаман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқараман.

Мен сенинг учун тирилдим, сенинг учун яшарман, сенинг учун ўлурман!..

Ўлим сенинг ўлиминг истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга!»

Бошқа мақоласида эса «шарафи таланган, номус-эътибори, имон-виждони оёғости бўлган», «юрти, улоғи, ўчоғи ёт қўлларга тушган авлод» номидан буюк бобокалон Темурга паноҳ излаб боради (31 октябрь).

Айни шу пайтда миллий мустақил давлат тузиш ғояси Туркистон матбуотида қизғин муҳокама қилиниб боради.

Фитрат Туркистон мухториятини сўнгсиз меҳр билан қарши олди. У эълон қилинган 27 ноябрь тунини «миллий лайлатулқадримиз» деб атади. Изтироб тўла қувончини шундай ифода этади:

«Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди; тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди. Шарафимиз емурулди. Номусимиз ғасб қилинди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйин сундук. Бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтурдук, имонларимизга ўраб сақладук. Бу — Туркистон мухторияти!»

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртғуч жандарманинг телкуси билан йиқилғонда, юртларимиз ёндурулғонда, диндошларимиз осулғонда онгимиз йўқолди. Миямиз бузулди. Кўзимиз ёғдусиз қолди. Бирор нарсени кўролмадик. Шул чоғда тушкун руҳимизни кўтармак учун, шул қоп-қоронғу дунёнинг узқ бир еринда ойдан бир юлдуз ялқиллаб тура эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўра эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!» («Хуррият», 1917 й., 5 декабрь).

Табиийки, уни сақламоқ, ҳимоя қилмоқ учун куч керак эди. Фитрат буни ҳам хотирадан чиқарган эмас.

Мухторият Тошкентда ҳам акс оят берди. Шаҳарда хайрихоҳлик намойиши бўлиб ўтди. Бухорода эса ёш бухоролиларнинг амир билан баҳси давом этарди. Кураш ғоят кескинлашган эди. Ёш бухоролилар кучларини қайта сафлаб чиқдилар. 11 кишилик янги Марказий Комитет тузилди. Партиянинг ислоҳот ҳақидаги дастурига эҳтиёж сезилди. Усиз иш юрмай қолди.

Ислоҳотлар лойиҳасини тузиш ноябрнинг сўнги кунларидан бирида Фитратга топширилди. Роса икки ой ўтгач, Фитрат лойиҳани Марказий Комитетга тақдим этади ва у бироз тузатишлар билан қабул қилинади.

Дастур ёш бухоролиларнинг ижтимоий чархланишида катта роль ўйнади. Машҳур «Колесов воқеаси» — 1918 йил мартадаги фожеа ёш бухоролилар ҳаракатини тор-мор келтирди. Ёш бухоролиларнинг жон сақлаб қолган қисми Самарқанд ва Тошкентда паноҳ топди.

Фитрат ҳам Тошкентга Айний сингари 1918 йилнинг апрелида келган бўлиши керак. У турган манзил 1937 йил 22 июлида тузилган «Маҳбуслик анкетаси»да Тошкент шаҳри, Гулистон маҳалласи, 116-уй деб кўрсатилган. Таниқли журналист Аъзам Айюб 1918 йилда Хадрадаги мактабда Фитрат қўлида ўқиган. Мактабда «Ёш юрак» номли болалар уюшмаси ва унинг қўлёзма мажалласи бўлган. Бинобарин, Фитратнинг Тошкентдаги фаолияти ўқитувчиликдан бошланган деб тахмин қилиш мумкин. Чўлпон юқорида қайд этилган кўрсатмасида унинг Фитрат билан биринчи учрашуви 1919 йилнинг бошида Тошкентда бўлганини маълум қилади. 1919—1920 йилда эса у Афғонистоннинг Тошкентдаги элчихонасида таржимонлик вазифасида расмий хизматда бўлган.

Фитратнинг Тошкентдаги энг катта ишларидан бири «Чифатой гурунги»ни йўлга қўйгани бўлди. Маданиятимиз тарихида алоҳида ўринга эга, ўтмиш меросимизни ўрганиш ва улардан халқни баҳраманд этиш, авлодларни аждодларнинг ўлмас руҳияти билан боғлашда ниҳоят катта хизмат қилган бу жамият ҳақида, афсуски, ҳалига қадар ҳаққоний гап айтилган эмас. Ҳолбуки, уни атрофлича текшириш ва баҳолаш пайти аллақачон келган.

«Чифатой гурунги» 1918 йилнинг охири, 1919 йилнинг бошларида юзага чиқди. Ва, таъкидлаш лозимки, у аллақачондан олиб келинган эмас, шу ерда ташкил топган. Иккинчидан, қандайдир нолегал ёхуд норасмий эмас, мутлақо қонуний. Шу ер ҳукумати-нинг — ТАССРнинг «сипориши» (ижозати) билан тузилган ташкилот. Шу жойдаги Иштирокиюн фирқаси — ТКП мусулмон бюросининг Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганиш ҳақидаги топшириғини бажарган. Ниҳоят у — маданий-адабий ташкилот эди. Йўналишига кўра ислохотчиликни кўзда тутарди.

1920 йил, 9 апрелда «Тонг» журналийнинг 1-сони босмадан чиқди. У Тошкентда тузилган Бухоро Коммунистлар фирқасининг нашриёт шўъбаси сифатида майдонга келди. Журналнинг ташаббускори ва муҳаррири Фитрат, таҳрир ҳайъати эса Боту билан Элбекдан иборат эди. Шиори: «Яшасин илмий, адабий, ижтимоий ўзгариш! Мия ўзгармагунча, бошқа ўзгаришлар негиз тутмас! Яшасин Шарқ қутилиши!»

Журналда Фитратдан Чўлпону Жулқунбойгача — «Чифатой гурунги»нинг активдан пассивгача иштирок этди. Бироқ у 1920 йилнинг 15 майда 3 сони чиқиб тўхтаб қолди. Шунга қарамасдан, катта иш қилиб кетди. «Бу журнал тил ва имло масаласига жуда катта аҳамият берди ва бу йўлда яхшигина ишлади», деб ёзади Зиё Саид ва «туркча-нинг тугаллигини, имломизнинг уйғунлигини кўрсатганлигини, «Чифатой гурунги»нинг йиғинларини», «имло йўсинларини тўпламоқ учун сайланган» «имло тўдаси»нинг ишларини» кенг ёритиб борганини, тилнинг тозаллигига, софлигига эътиборни қаратганлигини алоҳида таъкидлайди (Зиё Саид, Танланган асарлар, Т., 1974, 81—82-бетлар).

Чўлпоннинг гувоҳлик беришича, Фитратнинг «Ўғизхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» асарлари унинг мана шу Тошкент даврида ёзилган.

Маълумки, Туркистонда 1917 йил февраль, Октябрь ўзгаришлари миллий мустақиллик масаласида ҳеч нарса бермади. Бу йўлдаги уринишлар (масалан, Туркистон мухторияти) шафқатсиз зарбага учради. Оқибат шу бўлдики; биринчидан Туркистоннинг маҳаллий туб жой халқига ўз тақдирини ўзи ҳал қилишга йўл қўйилмади. Иккинчидан, ҳокимият унга тегмади. Ҳокимият чор мустамлакачиларидан совет мустамлакачилари қўлига ўтди. Энг ёмони, буларнинг ҳаммаси маҳаллий халқ, ишчи-деҳқонлар номи билан қилинди. Тарғибот машинаси ишга туширилиб, тенглик, эркинлик, бахт-саодат ҳақида қулоқларга қўйила бошланди. Октябрь сарҳад олиниб, тарих қоқ иккига бўлиб ташланди; ундан олдини — қоп-қора, кейини — оппоқ.

1920 йилги Бухоро инқилоби-чи? Тўғри, Фитрат у пайтда Бухорода йўқ эди. Лекин 1921 йилда Бухородаги меҳмонхонасида Чўлпон шарафига берилган зиёфатда Шарифжон қозининг (Бухоронинг тараққийпарвар кишиларидан, қозикалон ҳам бўлган, 1918 йилда амир қамоққа олган эди) ҳақли эътирозларига жавобан: «Ахир биз бунақа инқилобни истаган эмасмиз, тақсир!» — дейди. Ва бу гап машъум 37-йилда жиддий айблов бўлиб ишга тиркалди.

Дарвоқе, унинг 20-йиллардаги шеърларида ҳам инқилоб ва уни идрок этиш асосий ўринни эгаллайди. Масалан, 1922 йилда босилган «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламидаги «Миррих юлдузига» шеърида шоир юлдуз билан сирлашади. Ердаги тубанликлар, хўрликлардан сўз очади. Улар тимсолида асликнинг бузилишини, табиий гўзалликнинг, мукамалликнинг поймол бўлишини кўради.

Шоир юлдузга мурожаат қилади:

**Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли иш бузарлар, шайтонлар.
Уртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоплонлар!
Борми сенда ўқсиз йўқсулнинг қонин,
Гурунглашиб, чоғир каби ичганлар!**

«Дунё тузугини» «ўз қопчуғларини тўлдириш учун» бузганлар, «қорин-қурсоқ йўлида элин-юртин, борин-йўғин» сотганлар борми бу ерда?

Мана у кўрган миллатлар тенглиги:

**Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатғувчи ҳоқонлар.**

Иккинчи бир шеърида («Шарқ») ўлканинг яхлит, умумлашма образи чизилади. У, шоир таърифича, дунёнинг энг гўзал боғчасидир. Уни гўзалликда ҳеч бир жой билан қиёс этиб бўлмайди. Жаннатлар унинг атрофида. Унинг гуллари жон сувидан етилган. Саф тортган кўм-кўк ёғочлар мумтозлик ҳаққи учун тангрига топинишга кўкка интиладилар. Ундан, сўлдан — ҳар ёндан кўркам ҳайбатли тоғлар қуршаган. Йўқ, улар тоғлар

эмас, ҳақ йўлида курашга ясов тортган алп аскарлардир. Бирор ёввойи ҳайвон йиртқич тишини, тирноғини суқиб қолмасин, дея уни тангрининг ўзи ёрлақаб, теграсидан айланган сув, муз, тоғ қўрғони билан муҳофаза этади.

**Бироқ бугун эссизларким, бу ўлка,
Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча.
Маданият деган Ғарбли олбости,
Боқинг, бунинг кўкрагидан ўқ босди.**

Ҳозирча, манзара умумий. Гўё шиддатли бир довул келгану бундаги гўзалликни барбод этган. Бу довулнинг исми — «маданият». Нега «маданият»? Маданият ҳаётнинг мазмунли бўлишига қаратилган эмасми? Гап номда эмас, моҳиятда. Инқилоб халқ учун, халқнинг номи билан амалга ошган эди. Оқибати-чи? Инсондаги инсонийлик барбод бўлиб, ёввойилик, ёвузлик жунбушга келди. Бир-бирини йўқ қилишга тушди. Ҳайвондан хор бўлди. Бу инсон эмас, иблис (олбости) аъмолидир. Улканинг кўксига ўқ қадаган ўшадир. Шоирнинг фикрлаш тарзи шундай.

Манзара аста-секин ойдинлашиб боради. Ёнган қишлоқлар, омонсиз таланганлар, қон тўла ариқлар ўрнини тафсилотлар олади:

**Тўрт-беш яшар бир боланинг бошини,
Боқинг, кескин қилич билан кесмишлар.
Йиғлаб турғон онасининг бўйнига
Бир ип билан осмишлар...
Янгигина келин бўлгон бир қизнинг
Кўкрагини, эри бўлгон йигитнинг
Жонсиз ётқон гавдаси узра қўюб
Найза билан тешмишлар...
Хотунларнинг пардаси,
Болаларнинг юраги,
Қариларнинг гавдаси
Ерилгон,
Эзилгон...**

Шоир сўроққа тутади:

**Ким берган
Бу ўғурли ўлкага бунча ўтни!
Ким тўккан
Бу муқаддас ишга бунча қонни!
Билмайсизми!!**

Бу даҳшатларнинг бунёдкори ким? «Тулки ила шайтон»га дарс берган «малъун» ким? Сўроқ беради шоир ва «Англизлар!» «Ҳамда унинг қуйруғини тутганлар!» деб жавоб беради.

Қай ер бу ўлка? Ҳиндми, Афғонми, Туркистонми? «Англиз»-чи? У шартли эмасмикин? Шеърни, албатта, кенгроқ ҳам, торроқ ҳам тушуниш мумкин. Яъни Шарқ — Ғарб, Туркистон—Рус шаклида ҳам англаш мумкин. Тўғрироғи ҳам кейингиси бўлса керак. Ва бунга етарли асос ҳам бор эди. Узоққа бориш шарт эмас, Қўқон фожиасини эслаш кифоя.

ДХҚ материалларидан:

Айбланувчи Муинжон Аминовнинг 1937 йил 16—20 апрель тергови протоқолидан кўчирма.

Муинжон Аминов, 1890 й. туғилган, бухоролик. УзКП(б) нинг 1919—35 да собиқ аъзоси. Илгарироқ аксилинқилобий «Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти аъзоси. БХШЖ даврида БХШЖ Ижроия Қўмитасининг муовини, Бухоро Чекаси раиси ва ички ишлар ноziри.

Савол: Ҳалиги йиғинлар, йиғин қатнашчиларининг ўзаро гап-сўзларида учраган миллатчилик ва унинг кўринишлари ҳақида айтиб беринг.

Жавоб: Файзулла Хўжаев бу поэмалардан ташқари Фитратнинг чоп этилмаган (маълумот берувчи адашяпти — Б. Қ.), Ўзбекистон озод, яшнаган, лекин уни бўғмоқ учун душман қўл чўзаётган бир мамлакат сифатида кўрсатилган «Мана, сизга бир ўлка» (биз юқорида кўрган шеърнинг дастлабки сатри шундай бошланар эди — Б.Қ.) поэмаси (аслида поэма эмас, узунроқ шеър)дан қаттиқ таъсирланган. Поэма мазмунига кўра бу душман қўл РСФСР, лекин поэма матнида у пардаланиб «Англия» ёзилган. Бу поэмани Файзулла Хўжаев илтимосига кўра халқ артисти Қори Ёқуб ижро этди.

Сўроқ қилди: ДХБ 4-бўлимнинг 4-бўлим бошлиғи ДХ катта лейтенанти)
Лацис

Тўғри: Тригулов (имзо)

Фитратнинг «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» асарлари 1920—23 йилларда чоп этилган. Ҳар иккисининг мавзуи битта — Ҳиндистон озодлиғи. Шунга кўра Ҳ. Олимжон

1936 йилдаги муҳри билан майдонга келган машҳур «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» мақоласида бу икки асарни бир асарнинг икки варианты деб ҳисоблайди. Уларни бир мавзудаги икки асар дейиш тўғрироқ. Дастлаб «Чин севиш» ёзилиб, 1920 йилда чоп этилган. Иккинчисининг ёзиб тугатилганини муаллиф 1920 йил деб кўрсатади. 3 йил кейин Берлинда босилган (Ҳ. Болтабоев аниқлашича, ўша йили ўзимизда чоп этилган).

«Чин севиш» жанрини муаллиф «ишқий-ҳиссий фожиа» деб белгиланган. Марказий қахрамонлари ёш файласуф йигит Нуриддинхон, севгилиси Зулайҳо, унинг отаси Каримбахш, бойвачча Раҳматуллохон, инглиз юзбошиси Вильямлардир.

Асар Каримбахш уйдаги суҳбат билан бошланади. Униқига бойвачча Раҳматуллохон келган. Бойвачча Зулайҳога харидор. Суҳбат айланиб Оврупого тақалади. Буларнинг кўпчилиги ўша ёқда ўқиб келганлар. Лекин гап биргина ўқишда эмас экан. Бундай қараса ўқиган ҳам, қўйингки ўқитувчининг ўзи ҳам ёвуз бўлиши мумкин экан. Агар ёвузлик ақл ва билим билан бирлашса, тўғрироғи ақл ва билим ёвузликка хизмат эттирилса-чи?

Каримбахш бир вақтлар Оврूपони мақтарди, энди йўқ. Фикри ўзгарган: «Оврूपода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврूपонинг билими қоплоннинг тиши, тирноғи каби бир нарасидир. Кучсизларни йиртиб емак тўғрисида кўп иш кўрмишдир...»

Фотимахоним ҳайрон: «Буқунгача Оврूपода ўқумоқчи мақташдан тилингиз тинмас эди. Оврूपо билимларини ўрганишни керак топган эдингиз. Бу кун у сўзингиздан қайтиб қолибсизми», — дашном беради Фотимахоним. «Қайтғоним йўқ, — жавоб қилади Каримбахш. — Оврूपо ишларини ўрганмак, албатта керакдир. Оврूपода ўқимоқ овруполиларни инсофли, адолатли деб мақтамоқ учун эмас, улардан ўзимизни сақламоқ, тишли, тирноқли бўлиш учун керакдир...»

Оврूपода ўрганиб келганимиз билимларни кишилик дунёсининг юксалиши ва тинчлиғи йўлида ишлатиш қулайдир. Бутун Оврूपо мусулмоннинг ёвидир. Ёвларнинг энг буюғи, энг қўрқинчлиси инглиздир».

Авалло, маърифатчилик талқинининг бутунлай ўзгарганига диққат қилайлик. Сал илгари ватандошларимиз наздида Оврूपо идеал, илм-маърифатга тимсол эди. Кўз очилган сайин бошқа манзара намоен бўла бошлади. Уларнинг оғиздаги гаплари билан қилаётган ишлари ўртасидаги жарлик тобора равшанроқ кўрина бошлади. Лекин буни кўришда ҳамма бир хил эмас. Масалан, Раҳматуллохон олдинги қарашидан зарра қайтган эмас. У ҳали ҳам Оврूपони устоз деб билади. Ўрганган ҳар нараси учун унинг олдида ўзини қарздор ҳисоблайди. Оврूपолилар орасида мусулмон бўлаётганлари борлигини, мачитлар қураётганлигини ҳаяжон билан гапирди. Лекин Каримбахшнинг ўз нуқтаи назари бор. Унингча, инглизларнинг «мачит ясамоқлари каъбани бузмоқ учундир».

Табиийки, М. Муропиевнинг 1882 йилдаги «мусулмонларимиз маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган биринчи бош принцип уларни руслаштиришдир... Иккинчи принцип... исломни бузиш» («Туркестанский сборник», том 361, стр. 144) деган сўзлари, генерал-губернатор Куропаткиннинг 50 йил Туркистон аҳолисини маърифатдан четда сақлагани ҳақидаги машҳур эътирофи эсга тушади.

Каримбахш ўз фикрида якка эмас. Бу фикр аслида ҳинд ихтилолчилари келган ҳақиқат. Чунончи, Нуриддинхоннинг дўсти Сарвархон шундай дейди: «Биз, мусулмонлар ёлғизгина алданмоқ учун дунёга келибмиз, чоғи... Бойимиз, ишчимиз, муллоимиз, шогирдимиз, ўқитувчимиз, шоиримиз, файласуфимиз, каттамиз, кичигимиз Оврूपонинг газетасига, китобига, сўзига, ишига, қонунига, вазирига, олтунига, қизилига алданмоқдан бўлак ишни билмайдир».

Оила масаласида ҳам Каримбахшнинг ўз «фалсафаси» бор. Масалан, у қизига совчи келганда, дейди: «Эрга бермоқ тўғрисида эрк ва ихтиёр қизнинг ўзиндадир. Бир қиз бир йигитга кучлаб юборурга ота-онанинг ҳақлари сира йўқдир. Бизнинг ишимиз қизимиз ёқтирган йигит тўғрисида қизимизнинг фойдасин кўзда тутиб, тушунмак, қизимиз ўзига зарарли бир йигитни сайлаган бўлса, унга мантиқий ўгутлар бермакдир».

Нуриддин-чи? У — ихтилолчи, Ватанини дил-дилдан севади. Унинг ўзгалар оёғи остида топталишидан қаттиқ озтироб чекади. Унинг ҳаёти тўла таҳлика. Бир томондан инглизлар. Иккинчи томондан — Раҳматуллога ўхшаганлар. Пешоварда бир инглиз ўлдирилгани учун Деҳлида ҳарбий ҳолат эълон қилинган. Шу баҳона «Ватан!» деган ҳинднинг бари қўлга олинмоқда. Раҳматуллохон Зулайҳо туфайли уни йўқотиш режаси билан банд. Нуриддинхон кўнглида эса бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган икки хаёл, бир тимсол бор. Ватан ва Зулайҳо. Зулайҳо ва Ватан. Қамоқда экан, бу туйғу янада кучайиб боради. «Чин ошиқлар маъшуқаларининг ўзи билан эмас, хаёли билан яшайлар», дейди у. Дарҳақиқат, унда ишқий-ҳиссий ҳолат маъшуқа билан руҳий бирликни англаш кучли. Шу маънода у маълум суфиёна мазмунга эга. Айрим жиҳатлари билан у Ҳиндистоннинг буюқ файласуф шоири, инқилобни инсон руҳиятига кўчирган Муҳаммад Иқболни эсга туширади. Шарқ озодлик ҳаракатида, Жавоҳарлал Неру айтганидек, «ишончли маънавий суюнчиқ» бўлган бу шоирнинг шеърлари, хусусан, «Асрори худи» («Ўзлик сирлари», 1915), «Румузи бехуди» («Бехудлик рамзлари», 1918) дoston-

ларидан Фитратнинг беҳабар бўлган бўлиши мумкин эмас. «Ҳинд ихтилолчилари»да унинг номи тилга олиниб, шеърларидан намуналар келтирилгани бунга далил.

Дарвоқе, шу ўринда ушбу асардан юлиб олиниб, узоқ вақт Фитратнинг «миллатчилиги»га дастак бўлиб хизмат қилган бир гапига озгина тўхтасак.

Қадим юнонлар ишқни Афлотун ва Эпикур номлари билан боғлаб иккига ажратган эдилар. Бири — ҳиссий, иккинчиси, кўполроқ айтганда жинсий мазмунни ифода этарди. Буни Шарқдаги «хос», «авом» ишқи тушунчаларига ўхшатиш мумкин. Тасаввуфда ҳиссий-руҳий жиҳат — хос ишқ ажратиб олиниб чуқурлаштирилади. Бинобарин, «ишқ»нинг «жинсий» жиҳати унинг энг қуйи босқичи сифатида қаралган. Дарҳақиқат, бу жиҳатдан ақлли-ақлсиз жонзоднинг фарқи, деярли йўқ. Тирик жон борки — бир. Инсоннинг инсонлиги мана шу нуқтадан кўтарилишдан бошланади. Муқојяса давом эттирилса, жисмоний ҳузур ҳали у ҳайвоний, чинакам инсоний фароғат бу руҳий лаззат ола билишдир.

Драмада шундай бир жой бор. Нуриддинхоннинг укаси Аҳмадхон Оврүподаги «ишқ» ҳақида гап очади. Нуриддинхон шундай жавоб қайтаради:

«Оврүпони кўя бер. Оврүпода ҳайвонликдан бошқа нарса йўқдир. Оврүпода руҳ йўқдир. Улар руҳоний лаззатдан бир нарса англаёлмайлар. Чин севиш ва ҳақиқий ишқнинг туб ери Шарқдир. Мажнунлар, Фарҳодлар каби ишқ пайғамбарлари Шарқда етишдилар. Бугун Оврүпонгда ишқ отини олган ҳоллар ҳайвонлиқ ҳаваслардан бошқа нарса эмасдур».

Қаттиқ, кескин ва бир оз ошириб айтилган, албатта. Лекин бунда энг ками икки ҳолни кўзда тутиш керак: 1. Шароит. Бу гап Европа империализми тажовузкорликка ружуъ қўйган, моддий манфаат ҳамма нарсага мезон қилиниб, маънавият суриб чиқарилган бир пайтда айтилмоқда. 2. Фитрат «маърифатчи» Россиянинг, «маданиятпарвар» Европанинг кирдиқорларидан огоҳ эди. У мустамлакачилик зулмини ҳаммадан кўра ҳам теранроқ ҳис қила оларди. Шу жумладан, Европага муносабатда унда бироз аламазадалик бор. Бу эзилган миллатнинг эзувчи миллатга муносабатларидаги қонуний ҳол.

«Чин севиш» кўп ўтмай, Тошкентда Маннон Уйғур томонидан саҳнага қўйилди. Чўлпон у ҳақда «ўзбек саҳнаси улуг ва улуглиги қадар юксак ҳам гўзал бир томоша кўрди» («Иштирокиюн», 1920 й., 25 ноябрь), — деб ёзди. Вадуд Маҳмуд эса уни «ўзбек саҳналарида шу кунгача ўйналиб келган пьесаларнинг энг кучлиси, энг буюги» («Қизил байроқ» г., 1920 й., 12 декабрь) деб баҳолади. Асарнинг шуҳрати фақат Русия мусулмонлари орасидагина эмас, Турку Эрондан Ҳинду Афғонгача ёйилди. Буни адиб замондошларининг хотираларида ҳам, ўша даврда чиққан тақриз — мақолаларда ҳам кўрса бўлади.

«Чин севиш»да бошланган «Ҳиндистонни тозартиш» ғояси «Ҳинд ихтилолчилари»да давом эттирилади. Икки ёш Раҳимбахш ва Дилнавоз бир-бирларини севадилар. Бироқ юртда эрк йўқ. Ватан ўзгалар оёғи остида. Шу туфайли улар ҳам эркин эмаслар. Бир куни куппа-кундузи босқун қилиб «Ҳукуматга қарши яширин кенгашасиз» деб икки ёшни қўлга оладилар. Раҳимбахш қамоққа ташланади. Дилнавозни Лохур пўлис бошлиғи Оқунар ишрат учун олиб кетади. Раҳимбахш қамоқда ётиб чиқади ва инқилобчиларга қўшилади. Дўстлари ёрдамида Дилнавозни қутқаради. Бироқ инқилобчиларнинг турган жойлари инглизларга маълум бўлиб қолади. Тенгсиз жангда Дилнавоз Бадринат деган ҳинд инқилобчи билан яна душман қўлига асир тушади. Асар уларнинг озод қилиниши, ҳаммаларининг «Ортимизни қутқарамиз! Яшасун истиқлол!» — деган хитоблари билан яқунланади. Драманинг қисқача мазмуни — шу. Лекин ундаги ҳар бир саҳифа, тафсил Ватанга бўлган қизғин меҳр билан ёришиб туради.

«Мени Ҳиндистонни севганингча севармисан?» — сўрайди Дилнавоз. «Ҳиндистонни севганим сени севганим эмасми?!» — жавоб беради Раҳимбахш. У юртини севади. Тош-тупроқлари учун эмас, гўзаллиги, фазилати, тарихи учун. Дилнавоз мана шу юртнинг, улуснинг фазилатларидан бири, биринчиси. Шу сабаб, Дилнавознинг шубҳа ва гумонларига қарата: «Чиндан севаман, юракдан севаман, жондан севаман, виждондан севаман. Менинг юрагимдаги севгани кўрсатмак учун севиш сўзи оздир. Топинаман сенга!» дейди.

Аслида уларга кўп нарса керак эмас. Ҳатто биргина нарса — эркинлик кифоя. «Кимсанинг бизга ҳеч иши бўлмас...» зорланади Дилнавоз. Раҳимбахш хаёлига бирдан уларни ҳар қадамда таъқиб этгувчи инглиз келади. Уларни Ҳиндистондан қувиш керак. Бошқа йўл йўқ. Лекин бу иш осонликча бўлармикан?

«Ишининг қулайини ахтармоқ ялқовликдир, — дейди Раҳимбахш. — Қулай ишдан буюк унум чиқмас. Буюк, унумли ишлар қулай-да бўлмас. Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ, ер юзини ўз қора қанотлари остига олгон олбастини йўқ этмоқдир. Қулай бўлмас, нима бўлса ҳам бир ёвни юртдан ҳайдамоқ бир юртни ёв қўлида кўрмақдан қийин эмасдир.»

Лекин барибир осон эмас. Чунки озодликка чиқмоқ учун, аввало, уни хошлаш керак. Қулнинг қул эканлигини англаши ярим озод бўлганидир. Сўнг унга тайёр бўлиш керак. Бир сўз билан айтганда, куч керак. «Миялари тамуғ пучмоқлариндан қоронғуроқ, кўзлари оёқ остидан нарироқни кўрмайдир»ган, «олға босмоқ, келгусини ўйламоқни» «куфр» деб билувчи, «дунё буларни таламоқ учун бирлашган»да ҳам «талондан қутулмоқ учун бирлашмай»диган тўдадан нима умид қилиш мумкин?

Бирок Раҳимбахш ноумид эмас. «Зулм мазлумларни бирлаштирмақ учун энг буюқ қурулди», — фикрлайди у. Бу йўлда чинакам инсонлар, албатта бирлашадилар. Чин инсонлик эса мажусликка, мусулмонликка қарамайди.

Дарҳақиқат, юрт ёнмоқда. «Улус эзилиб битди... Омонлик, тинчлик, эрк деган нарсаларни кимса билмайди. Масжидда намоз учун йиғилганлар сиёсий йиғин ясагон бўлиб тўпға боғланалар, эр билан хотин ўзаро кўпроқ гапирганда ҳукуматга қарши бўлиб, дорға осилалар... Шулар орасинда-да тинч турмоқ, Лолахардиёл айтмоқчи, сағана бошида чоғир ичмакка ўхшайди.»

Инглиз ҳам анойи эмас. У Ҳиндистон аҳолисининг турли дин-этиқодга, мазҳаб-маслакка мансублигидан, улар орасидаги ўзаро жанжал-низолардан усталлик билан фойдаланади. Бир-бирларига қайраб қўйиб, четдан кузатади. Бу жиҳатдан драмадаги иккинчи парда воқеалари характерли.

Афғон чегарасидаги Мунир кўрғонининг бошлиғи Мавлоно Нуъмон уйда газета варақлаб ўтирибди. Инглизларнинг ғалабаси ҳақида хабарлар. Унга барибир. Қайси ҳукуматга хизмат қилишнинг аҳамияти йўқ. Ор-номуснинг ўзи йўқ. Бирок шамолнинг авзойини билиб қўйган яхши. Ҳозир инглизнинг қўли баландга ўхшайди. У шундай фикрлайди: «Инглиз — тангрининг балоси. Нима қиламиз, «кофир» бўлса ҳам тангри шунга яхши қарагон энди» (нақадар таниш итоатпарастлик!).

Кўп ўтмай, унинг ҳузурига инглиз жосуси Марлинг келади. Уртада «суҳбати хос» кетяпти.

«Биласизким, инглиз улусининг Ҳиндга келганликлари ҳиндликларни етиштирмақ, «маданий қилмақ» учун эди... — узоқдан гап бошлайди Марлинг. — Биз келмасдан бурун Ҳиндистон дин жанжаллари, мазҳаб ғавғолари, қорин-курсоқ урушлари билан тўлғон эди...»

Биз келгач, шул бузуқликларни тузадик! Жанжалларни кўтартирдик. Маданий яшамок йўлларини кўрсатдик, ҳиндуларни ўқитдик».

Дунё бино бўлибдики, ҳеч бир жаҳонгир мен фалон мамлакатни таламоқ учун борганман, деган эмас. Ҳаммалари «адолат», «маърифат» олиб келганлар. Македониялик Александрдан россиялик Александргача.

«Марлинг: Биз Ҳиндустонни адолат билан олдик, адолат билан сақладик. Яна адолат билан ўзингизга қайтармоқчи бўламиз (чунки «ҳиндулар яшамок йўлларини билиб олмишлар»). Биз ишонамизки, бу кун Ҳиндустон ўз эркини олғоч, бурунги ёввойилиқларини қилмас...»

Марлинг Англиянинг Ҳиндистондаги мустамлакачилик сиёсатини оқ-оппоқ қилиб олгач, навбатдаги ишга — мамлакатдаги миллатлараро муносабатни ичдан емирадиган захри қотил — ўзаро душманликни тайёрлашга киришади. Бунинг учун миллий ғурур, ифтихорни ишга солади:

«Эски Ҳиндустон маданиятининг туб эгаси мусулмонлар эдилар, — секин гап бошлайди Марлинг. — Шу паллада ҳам Ҳиндустонда энг яхши тайёрланган улус мусулмон улусидир. Биз истар эдикким, бутун Ҳинд ҳукуматини мусулмонларга топширайлиқ».

Буни ким истамайди?!

«Биласизким, Ҳиндустонда кўпчилик мусулмонлар-да эмас. Ҳиндулар, секхийлар, мажуслар бирлашиб ҳукуматни ўз қўлларига олмоқчи бўлсалар, нима қиламиз?» — давом этади ифвогар. Шу тариқа, улар аллақачон бирлашган, бу тилакни Олмонияга билдириб ҳам улгурган ва бу борада ораларингизда агентлар ҳам ишлаб турибди, деган ёлғон маълумотни усталлик билан қистиради. Ва, табиийки, шубҳа-ғумон бошланади.

Инқилобчи Абдусуббуҳнинг фикри шундай: инглизларни тарқатмоқ учун Ҳиндистонни бирлаштирмақ керак. Ҳинду билан мусулмонни бирлаштирмақ йўлида улар ҳар нарсага тайёрлар. Лекин Марлинг берган оғунинг таъсири Мавлонода аллақачон бошланган: «Шариатда мусулмон билан ҳиндунинг бирлашмаги тузук эмас, қатагондир. Ҳиндулар мусулмон бўлмағунча, биз улар билан бирлаша олмаймиз», — дейди у инқилобчиларга. Абдусуббуҳ «Биз зулмга қарши ҳар ким билан бирлашурмиз», деб ҳисоблайди. Мавлоно ўз фикрларини «мушрик», «аҳли китоб» ҳақидаги узоқ далолатлар билан исбот этмоқчи бўлади. Абдусуббуҳ ўз фикрида қатъий. Унингча, Англияни Ҳиндистонга бошлаб келган нарса ҳам юрти ичидаги шу хил жанжаллардир:

«Сиз, мулалар туташ шундай қиласиз. Ҳиндустонни йилларча эл-аймоқ жанжаллари билан тўлдурдингиз. Улусни етмиш бўлак қилдингиз. Ҳар бўлакни бошқаларига ёв этдингиз. Улкамизни ички жанжаллар билан тўлдирдингиз. Шундай қилиб инглизни бошимизга келтирдирдингиз. Юз йиллардан кейин биз ўзимизни қутқармоқ учун бош кўтардик. Бирлашдик, қутулмоқ истадик. Яна мазҳаб, дин жанжаллари билан йўлимизни тўсмоқчи бўласиз! Уялингиз! Эркимизга тирноқ урмоқчи бўлгонларга қаршу чиқурмиз. Қўлга-қўл бериб курашамиз. Бизни бу йўлдан сиз-да, дин-да қайтара олмас!»

Кўриниб турибдики, асар воқеаларини фақат ва мутлақо Ҳиндистонгагина тегишлидир, деган даврони ҳеч ким қила олмайди. Бу муаммо мустамлака ва мустамлакачи мавжуд ҳар бир мамлакатга дахлдор эди. Шу жумладан, Туркистону Урта Осиёга ҳам. Шу сабабли у ҳақда ўнлаб тақризлар босилиши, ҳатто олис Германияда мақола чоп этилиши ва Фитратнинг машҳур Ҳусайн Жовид билан ёнма-ён қўйилиши бежиз эмас (Бу

ҳақда қаранг: Ш. Турдиев «Ҳинд ихтилолчилари» фожиаси ҳақида», «Шарқ юлдузи», 1990 й., 4-сон, 33-бет).

«...Туркистон ва Бухородагина эмас, балки Шарқнинг бошқа гўшаларидаги халқлар ҳам Фитратни танийдилар, — ёзган эди Б. А. Пестовский 1922 йилда. — Бир муслмон шоирининг дунёга қараши буддистларнинг қарашидан узоқ турса керак, деган бир фикр мияга келса ҳам Фитратнинг баъзибир асарларида кўрилган дунёга қараши ҳинд шоири Рабиндранат Тагорнинг қарашлари билан бир нуқтага келуб бирикадур» («Инқилоб», 1922 й., 2-сон). Пестовский, биринчи навбатда, адибнинг «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» асарларини кўзда тутган эди. Пестовскийнинг 70 йил олдинги гапига қўшилган ҳолда, унда Махатма Ганди, Муҳаммад Иқболдан ҳам баҳрамандлик бор эди, дейиш лозим бўлади.

Бухорода инқилоб юз берган 1920 йилнинг сентябрида Фитрат Тошкентда эди. Инқилобдан кўп ўтмай Бухорога келади. Эҳтимол, бунда Ф. Ҳўжаевнинг хизмати бордир. Чунки уларнинг бир-бирларига хурмат ва ихлоси жуда баланд эди. Фитрат Ф. Ҳўжаевнинг дид ва савиясини, сиёсатчилик иқтидорини юксак қадрлар, у ҳам ўз навбатида адибнинг ноёб истеъдодини теран ҳис қилар эди. Машъум 37-йил «айбнома»ларида Фитратнинг Ф. Ҳўжаевни «доҳий» деб билгани, аynи пайтда «раис»нинг Мунавварқори, Ботулар қамалган 1930 йилда адибни «сақлаб қолгани» ҳақидаги кўпдан-кўп кўрсатмаларга дуч келамиз. Умуман олганда эса, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳар жиҳатдан ўрганишга лойиқ ва бунинг самарали бўлишига шубҳа йўқ.

Хуллас, Фитрат 1920 йилнинг охирларида Ф. Ҳўжаев бош бўлган Бухоро ҳукуматининг аъзоси эди. Партияга эса у 1919 йилда Тошкентдалигида ўтган. Уша йили июнда бўлган БКП I съездида МКга аъзо бўлган. Сўнгроқ Бухорода пайти БКП МК Сиёсий Бюроси аъзоси қилиб сайланади. 1921 йилдан Халқ маорифи нозирини, яна бир йил ўтгач, Хорижий нозирини, Халқ ҳўжалиги кенгашининг раиси, Жумҳурият МИК ўринбосарини, Халқ нозирларини шўросининг муовинини, ҳукумат план ва смета ташкилий ҳайъатининг раиси, БХШЖ Меҳнат Кенгашининг Президиум аъзоси вазифаларини олиб боради. Жумҳурият ижтимоий-маданий ҳаётининг ҳамма масалаларида фаол иштирок этади. Хусусан, унинг ғайрат ва ташаббуси билан 1921 йилда Бухорода Шарқ мусиқаси мактаби очилади. Мактабга домла Ҳалим Ибодов, Шоҳназар Шаҳобов, Бобоқул Файзуллаев каби машҳур ҳофиз мақомшуносларни тўплайди, уйини беради, ўзи мутасаддилик қилади (қаранг: Илҳом Ғани, «Фитрат ва мусиқа», УАС, 1990 й., 24-сон).

Дарҳақиқат, Фитрат Бухорога қайтиб келгач, катта ишларга қўл урган эди. Ҳ. Болтабоев аниқлашича, унга малакали ходимларни топиб, Бухоро инқилоби тарихини ёзиш топширилади. 1920 йил, 30 октябрда Маориф халқ нозирлиги бу ҳақда қарор қабул қилади. Айниининг «Бухоро инқилоби тарихи материаллари» шу йўлдаги бир қадам эди. Бухорода Шарқ дорилфунуни очишга тайёргарлик бошланиб кетди. Бухоро МИК Бухорода дорилфунун очиш ҳақида 1922 йил 14 сентябрда қарор ҳам қабул қилди. Бухоро илмий жаҳияти тузилди. Фан ва маданият тарихига оид нодир қўлғемалар тўплана бошланди. Тадқиқот ишлари йўлга қўйилди. Жамиятнинг «Анжумани тарих» шўъбаси қисқа муддатда «Бухоро арки тарихи» қўлғемасини тайёрлади. 1921 йил мартдан Бухоро жумҳуриятида турк тили давлат тили деб эълон қилинди. Давлат театри тузилди. Тошкентдан Маннон Уйғур, Чўлпон таклиф қилинди. Еш жумҳурият жуда қисқа муддатда Туркия, Эрон, Афғонистон билан дўстлик, ҳамкорлик муносабатларини йўлга қўйди.

Бу ишларнинг барчаси, биринчи навбатда, Фитратнинг ва унга қаттиқ ишонган Ф. Ҳўжаевнинг ақли ва ғайрати билан бошланган эди. Бироқ жумҳуриятнинг эркинлик, мустақиллик йўлидаги бу ҳаракатлари марказнинг Урта Осиёдаги ноиб Турккомиссияга ёқмади. 1923 йил 12 июнда РКП(б) МК Сиёсий бюроси «Бухоро масаласи»ни кўрди. Жумҳуриятнинг давлат ҳокимиятини янада демократлаштириш ва советлаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Қарорга, Сталиннинг Бухоро Нозирлар Шўросининг таркиби ҳақидаги «Бухоро ҳукумати номи остида» иш кўраётганларнинг халқ ва совет ҳокимиятига ҳеч бир алоқадорлиги йўқ» деган субъектив фикри асос қилиб олинган эди. Бухоро жумҳуриятида ҳокимиятга бойлар, савдогарлар тортилган, бирорта ҳам деҳқон йўқ, унинг устига ҳаммаёқ қариндошчилик деган айб қўйилди. Шу йил 23 июнда БКП МКнинг РКП(б) МК котиби Я. Э. Рудзутак иштирокида Пленуми ўтказилади. Бухоро ҳукуматининг 5 аъзоси — Фитрат, Аминов, Отахўжаев, Сатторхўжаев, Ёқубзодалар партиядан ўчириладилар, ишдан олиниб, юртдан бадарға этиладилар.

Шу тариқа, Фитрат ва унинг атрофидаги энг соғлом интеллектуал қатлам усталик билан ажратиб олинди. Ф. Ҳўжаев яққаланиб қолди.

1923—24 йилларда Фитрат Москвадаги Шарқ тиллари институтида ишлади, илмий тадқиқот билан шуғулланди. Фитрат таржимаи ҳолига оид манбаларда унга Ленинград давлат дорилфунуни профессорлик илмий унвони берганлиги хабар қилинади. Бу, Фитратнинг Шарқ халқлари тили, адабиёти, маданиятининг катта билимдони сифатида эътироф этилиши, албатта. Айни пайтда унинг рус шарқшунослигига марказ бўлган даргоҳ — ЛДУ шарқ факультети билан шу йиллардаги алоқаларига ҳам далолатдир.

1924—26 йилларда Фитратнинг «Абулфайзхон» (М., 1924), «Шайтоннинг тангрига исёни» (Т. 1924), «Арслон» (С. — Т., 1926) каби бир қатор драматик асарлари босилди.

«Абулфайзхон» адабиётимизда тарихий мавзудаги биринчи драма. Унда тасвир этилган воқеалар билан Фитрат замонаси ўртасида маълум яқинлик бор.

Ҳўш, XX асрнинг 20-йилларидаги шиддатли инқилобий жараён билан олис тарихдаги сулолалар курашининг бир-бирига нима яқинлиги бор?

Авалло, ҳар икки тарих ҳам халқимиз ҳаётидаги энг масъулиятли, энг ҳаяжонли воқеаларга тўла эди. Тўғри, бири янги турмуш байроғи остида, иккинчиси янги сулола ҳимояси йўлида кечди. Лекин бири-бирини инкор этувчи икки ҳолат — мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳокимият учун кураш ҳар иккиси учун ҳам хос бўлиб, уларнинг бири бирлашишга ундаса, иккинчиси бўлинишни тақозо этарди. Ҳар иккиси ҳам жамиятнинг барча қатламларини ўзига жалб этган ва энг муҳими, ҳар иккиси ҳам кучга, зўравонликка суянган эди. Бундай дамларда инсон табиатидаги эзгулик билан ёвузлик юзага қалқиб чиқади. Фитрат учун 18-аср Бухоросида юз берган воқеалар шунчаки маълумот учун эмас, маърифат учун ҳам керак эди. У зулм ва зўрликнинг эл-юртга фақат моддий талафот, жисмоний азоб-уқубат эмас, ўнглаб бўлмас маънавий жароҳат ҳам келтиришини кўрсатиб берди. Шу тариқа адиб, бир қараганда, инқилобий воқеалардан узоқ туюлган Абулфайзхон фожиасини замонасига хизмат эттира олди. Унингча, кишилар тақдирга, ижтимоий турмушга даҳлдор ҳар қандай эш минг ўлчаб бир кесилиши лозим. Инсон манфаатига доир ҳар қандай хатти-ҳаракат инсоний қонунлар, воситалар асосида амалга ошмоғи керак. Бу инқилобнинг маънавиятига оид муҳим масалалардан эди.

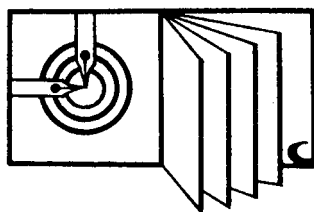
«Шайтоннинг тангрига исёни» кичик драматик дoston. Айрим тадқиқотчилар унда атеистик оҳанглар кўрадилар. Бу, бизнингча, тўғри эмас. Унинг ҳаёти ҳам, фаолияти ҳам бундай дейишга имкон бермайди. У динга эмас, аксинча, динсизликка, имонсизликка, эътиқодсизликка қарши. Айни пайтда у мутаассибликнинг ҳам душмани.

Асар воқеаси Шайтоннинг Тангри фармониغا итоат этмай, унинг даргоҳидан қувлиши ҳақидаги маълум ва машҳур ривоятга суянган бўлса-да, асосий гап инқилоб ҳақида. Шу жиҳатдан у Октябрь инқилобини диний ривоят ва асотирлар воситасида ифода этган Александр Блок билан Муҳаммад Иқболни эсга туширади.

Адиб қувғиндан қайтиб келгандан кейин ҳамма нарсани йиғиштириб илмий-ижодий ишга берилди. Биз уни расмий хизматда 1927 йилда кўрамиз. Уша йили жумҳурият пойтахти Самарқандда Олий педагогика институти (ҳозирги Самду) ташкил этилади. Унинг ташаббускорларидан бири Ўзбекистон Халқ Маорифи Комиссарлиги қошидаги илмий кенгашнинг раиси Москвадаги қизил профессорлар институти эндагина битириб келган 22 ёшли Отажон Ҳошим эди. Кадрлар масаласида гап қўзғалганда, Акмал Икромов, биринчи навбатда, элнинг танилган олими ва адиби Фитратнинг номини тилга олади. Фитрат ишлашга розилик билдиради. Миртемир, Ойдин, Уйғун унинг қўлида ўқиганлар. Дарвоқе, давр зуғуми билан Фитрат ҳақида «фoш қилувчи» мақола ёзган хассос шоиримиз Ҳ. Олимжон ҳам адабиётнинг илк сабоғини унинг қўлида олган эди.

20-йиллар Фитратнинг илмий-адабий фаолиятига сермаҳсул йиллар бўлди. Унинг шу йиллари чоп этилган китобларига бир кўз ташлашнинг ўзиёқ адибнинг серқирра фаолияти қанчалар қизгин кечганлигини кўрсата олади.

Фитрат асарлари билан янги ўзбек фан-маданиятининг бир қатор йўналишларига йўл солди. Хусусан, Урта Осиё халқларининг бой ва қадим маданий меросини ҳар томонлама, мунтазам, айни пайтда чуқур илмий ўрганишни бошлаб берди. Минг йиллар оша ёнма-ён яшаб келган ўзбек-тожикнинг адабий-маданий меросидаги муштарак жиҳатларга диққатни қаратди. Ўзбек адабиётининг манба-маншаъларини аниқлаб берди, тарихий тараққиётини, чиқиш-тушиш босқичларини ёритди. Адабий оқимлар, мактаблар, уларнинг вакилларини ўрганди. Даврида шуҳрати оламга ёйилиб, замонлар ўтиши билан тарих қатларида унутилиб қолган ўнлаб шоирларнинг меросини излаб топди, қайта кашф этди. Афросиёб — Алп Эртўнга марсиясидан тортиб, Муҳаммад Солиҳгача, Турдидан замондошлари Элбеку Чўлпонгача ёзди. Намангандаги Муҳаммад Лолареш кутубхонасидаги «Қутадғу билиг»нинг энг эски қўлёзмасини қўлга киритиб, у ҳақда илм оламини хабардор қилди («Қутадғу билиг», «Маориф ва ўқитғувчи», 1925, 2-сон), Аҳмад Яссавий ва унинг мактабини атрофлича тадқиқ этди («Маориф ва ўқитғувчи», 1927, 3-сон). Бу тадқиқотлар илмий-назарий жуда юксак эди. Жумладан, у туркий тил ва адабиётнинг шаклланиш босқичлари, тарқалиш доираси, муайян асарларнинг, адабий факт ва ҳодисаларнинг талқини масалаларида ўз даврининг энг кейинги маълумот ва қарашларига таянади. Чунинчи, унинг машҳур усмонли олимлари Муҳаммад Фуод Кўприлизода ва Нажиб Осимбек, Европа шарқшуносларидам Вамбери, Томсен, Радлов, Самойлович кабилар билан олиб борган самарали илмий мувоҳасалари ҳар бир ўзбек мутахассисида ҳавас ва ифтихор уйғотмаслиги мумкин эмас.

Абдулла ҚОДИРИЙ туғилган куннинг 100 йиллиги олдидан

Умарали Норматов

ФАҚАТ «ҲАҚИҚАТ ОЛДИДА БЎЙИНИ ЭГИШ БЎЛСИН»

Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий, эстетик бисоти ҳам ниҳоятда бой. Ёзувчининг матбуотда, хусусан «Муштум» ойномасида ҳажвиётга оид мақолалар билан фаол қатнашганлиги маълум. Шунингдек, у ўз романларига сўзбошилар ёзган. Асарлари теварагида борган баҳс-мунозара, танқидий фикрларга ўз вақтида муносабат билдирган ҳамда турли шарҳ-изоҳлар берган. Ва ниҳоят, санъат ва адабиётга бағишланган махсус ишларида унинг адабий-танқидий қарашлари ифодасини топган.

Қодирий бадий ижоднинг жуда кўп масалалари хусусида салмоқли фикр-мулоҳазалар билдирган. Аммо адибнинг адабий-танқидий қарашларидаги бош гап — реализм масаласидир. Шуниси ҳам борки, Қодирий ҳеч қачон адабиётшunosликка, назариячи олимликка даъво қилмаган. У махсус илмий тадқиқотлар ҳам олиб борган эмас, унинг адабий-танқидий қарашлари бевосита амалиётда — ижодий фаолият давомида, қайноқ, қизгин, баҳс-мунозаралар жараёнида туғилиб шаклланган. Асримиз бошларида, хусусан 20-йилларда адабий-бадий тафаккур ривожигадаги бурилиш, янгича услуб, шаклларнинг, реализмнинг қарор топиши хийла мураккаб, зиддиятли тарзда борди. Кўпроқ классик шеърят, халқ афсонаю дostonлари руҳида тарбияланган оддий ўқувчиларнинг ҳатто «Утган кунлар»дек ўта миллий, бокира, халқ ҳаётини айни ўзидек кўрсатган реалистик асарни қабул қилиши бирмунча қийин кечди. Ёзувчининг ўзи ўқувчиларидан асарни «тушуниб олгунча энка-тенкамиз чиқди» деган шикоятлар эшитгани ҳақида ёзади. Оддий ўқувчиларни кўя турайлик, малакали адиб, танқидчилар, матбуот ходимлари ва масъул шахслар ҳам кўп ҳолларда ёзувчи қаламига мансуб нодир асарлар моҳиятини, улардаги ўзига хос янгилик хусусиятларини англаб етмадилар. Жаҳолат гирдобига қолган танқид бу нодир асарларга ўринсиз таъна ва ҳамлалар қилди, реалистик ҳажвиянинг яхши намунаси бўлган «Йиғинди гаплар» асари учун адиб таъқибга учраб ҳибсга олинди. Энг ёмони, адабиётда ҳақиқатни айтиш, бинобарин, реализмни кенгроқ барқарор этиш йўлида жиддий ғовлар пайдо бўла бошлади. Мана шундай шароитда ёзувчи ўзи тутган адабий йўлнинг, асарларининг асл маъноси, моҳиятини тушунтириб беришга чуқур эҳтиёж сезди. Бу вазифани аслида адабий-танқид, малакали танқидчилар адо этиши керак эди. Бирок, эндигина туғилиб, тетапоя бўлиб келаётган, илк қадамларидаёқ вульгар социологизм оғуси билан заҳарланган адабий танқидчилик бу ишни уddалай олмаслигини Қодирий яхши биларди. Унинг кино, театр, ҳажвий «Муштум» ойномаси ҳақидаги мақолалари, хусусан, 1926 йили суддаги нутқи, «Йиғинди гаплар» мақоласининг батафсил шарҳи, «Утган кунлар» ва «Утган кунлар» танқиди устида баъзи изоҳларни, ўз ижодий тажрибаларига доир мулоҳазалари шу тариқа майдонга келди. Уша даврда вазият тақозоси билан ёзилган бу мақолалар, айтилган мулоҳазалар, қарангки, 20-йиллар ўзбек танқидчилигининг мўтабар намуналари бўлиб қолди.

Қодирий томонидан асримиз бошларида илгари сурилган кўпгина мулоҳазалар асримиз охирларида ҳам ўз қадр-қимматини йўқотгани йўқ. Айниқса, узоқ йиллар тафаккур тараққиётидаги «янги босқич», «мўтабар таълимот» деб аталиб келган марксча-ленинча эстетика ва социалистик реализм назарияси инқирозга учраган, қатор ожиз ва зиддиятли томонлари ошкор бўлиб қолган ҳозирги пайтда бир вақтлар бу методдан «четроқда турган», гўё фикрларидаги «қолоқлик» туфайли «социалистик реализмга етиб келолмаган» Қодирийнинг адабий-танқидий қарашлари, ижодий мезонлари устивор бўлиб чиқди. Улкан реалист Қодирийнинг бадий ижодга оид мулоҳа-

залари ҳукмрон даққи назариябозликдан безган адабиёт муҳлислари учун тозартурувчи, илҳомбахш маънавий озиқ хизматини ўтамоқда.

Ҳўш, Қодирий реализмига хос энг асосий жиҳатлар нималардан иборат?

Ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқатига садоқат ёзувчининг бош шиори эди. У ҳамиша ҳамкасбларини ҳақиқатнинг кўзига тўғри қарашга чорлади. Адиб ҳар доим ҳаққоний, халқ дилига, руҳига яқин, «ҳаёт ва муҳитнинг акси бўлган асарлар»ни ёқлайди, ижодда «асл ҳаёт тарафдори» эканини қайта-қайта таъкидлайди. Унингча, адабиётда ҳақиқатни барқарор этиш, ҳаққонийликка эришиш учун ижодкорнинг ўзи «мустақил шахсият» эгаси, ҳақиқатгўй, жасур сиймо бўлиши лозим. «Шаҳси бутун» бўлмаган, «ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи топилмагон, ожиз, ихтиёрсиз» кимсалардан ҳеч қачон чинаям реалист ёзувчи чиқмайди. Қодирий замондоши Чўлпоннинг «Тириксан, ўлмагансан, Сен-да одам, сен-да инсонсан; Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам хур туғулгонсан!» деган нидосига жўр бўлиб: «бўйин буккан банда бандаларнинг энг ярамасидур, қуллук, бунёд қилгон расво расволарнинг яна ашаддӣ расвосидур», — дея ҳайқиради. Бу гапларни адиб 1926 йили суддаги нутқиде айтган. Уша кезларда маънавий ҳаётда, ижодда хатарли бир ҳодиса содир бўлаётган, зиёлилар орасида замон ва вазият таъйиқи остида тоталитар тузум, ҳукмрон сиёсат, мафкура олдида қуллик қилиш, бўйин эгиш, итоткорлик жараёни бошланган эди. Бу — адиб амал қилган реализм йўлидаги энг хатарли хавф, ижоднинг асосий кушандаси, ҳаёт ҳақиқатига хиёнатнинг ибтидоси эди. Ёзувчи ўзбек адаблари орасида биринчилардан бўлиб бу хатарли хавфни вужуд-вужуди билан ҳис этди, унинг жабрини ҳаммадан олдин татиб ҳам кўрди. Унга қарши мардона кураш бошлади. Бу ҳақда очиқчасига гапириб ҳамкасбларини огоҳлантирди. Унингча, тавба қилиш қулликдир, бўйин эгиш бандалиқдир. Банда эса ҳақиқатга тушуниб эмас, кучланиб, ожизланиб бўйин букади. «Бас, бу ҳолдаги тавба — тавба эмас, балки шахсий ихтиёрни, муҳокамани қўлдан бериб, одамгарчиликдан чиқишдир, — дейди қатъий қилиб. — Бу дунёда тавба, қуллик қилиш бўлмасин, чунки бу расволик, аммо ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин». Ёзувчи шахсан ўзи ҳақда мардона туриб: «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «киҳ» дейдиган йигит эмасман», — дейди.

Минг афсуски, мустабид тузум мана шундай шахсларни таъқиб остига олди, маҳв этди. Омон қолганларнинг қалбини емирди, «мустақил шахсият»дан маҳрум, итоткор, хушомадгўй, маддоҳ қаламкашларга айлантирди. Уларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади, рағбатлантирди... Адабиётнинг ҳақиқатдан узоқлашиб, сохта, баландпарвоз асарлар яратилишига биринчи галда шу ҳол сабаб бўлди.

Ижодда ҳақиқатни барқарор этиш учун ҳақгўй, жасур бўлиш билан баробар, ҳаётни чуқур билиш, уни теран тадқиқ ва таҳлил эта олиш, ёзувчи ибораси билан айтганда, турмуш ичига кириш, турмуш кишиларини ўрганиш ҳам зарур.

Буюк адиб Лев Толстой реализм фанга қараганда ҳам аниқлиқни талаб этади, деган. Қодирийнинг бу борадаги қарашини ҳам шу фикрга яқин. Унингча, ҳақиқий ёзувчи турмушни ҳар тарафлама ўрганиши, ҳар соҳалардан хабардор бўлиши керак. Адиб ўз бошидан кечирганлари ёзувчи бўлишида катта роль ўйнагани, турли соҳаларда ишлаб ўзбекларнинг урф-одатларини, ҳар хил типларни ўрганганлигини алоҳида таъкидлайди. «Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмақчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман, — дейди адиб. — Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмақчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ, ўрганиб келаман». Ёзувчи бу жараёнда энг майда нарсаларга — кичик чизиларга ҳам аҳамият беради: «Масалан мен ҳали ўрганмоқчи бўлган ерда, — дейди у, — қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгиллиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда кўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача».

Бадий тўқима адабий асарда муҳим ўрин тутати. «Лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарс ёзмайман», — дейди адиб қатъий қилиб. Асарларда гавдалантирилган жамики ҳодиса ва қаҳрамонлар биринчи галда «турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилинган». Дарҳақиқат, адиб ўтмишдан, ўтган аср воқеаларидан олиб ёзган асарларида ҳам ўзининг ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи турмушда кузатган, кўрган, яқиндан билган одамларни, халқ ичидеги типларни кўз олдига келтириб туриб қалам тегратган. У асарларига асос қилиб олинган давр, шароитни, тарихий воқеалар ва шахсларни, воқеалар юз берган маконни, халқнинг турмуш тарихи, удум-тамоилларини ҳар қандай тадқиқотчи олимдан ҳам ортиқроқ ва чуқурроқ билган. «Ўтган кунлар» хусусида мунаққид Сотти Ҳусайн билан мунозарасини эслайлик. Энг қизгин баҳс романдаги бир қатор манзараларнинг турмуш ҳақиқатига мос ёки мос эмаслиги устида боради. Чунончи, Тошкент ахлининг Азизбек зулмига қарши Юсуфбек ҳожи бошчилигидаги исёни ифодаси хусусида танқидчи: «Юсуфбек Ҳожи дабдурустдан исён чиқаради, озгина жарчиликдан сўнг тўполон бошланиб, уруш бўлиб кетади», — дея ажабланади. Қодирий бу эътирозга ҳаёт ҳақиқати ва ҳодисалар мантиқидан келиб чиқиб, лўнда жавоб қилади: «Холбуки, ўша исённинг жараёни айна мен ёзгончадир. Ёлгон-яшиги йўк, исён «дабдурустдан!»; материалистча ўйлаганда ҳам бу «дабдурустдан»нинг сабаби очилса керак. Масалан, 70 кун мухосарада қолган, очиққан, нонсиз бир халққа бундан юз йил илгариги курс билан 32 танга (бир ярим тилла баробари) солиқ солинсин-чи, қандай томоша бўлур экан! Шундай кезларда халққа бир раҳбаргина керакдир. Шу раҳбарлиқни «дабдурустдан» Юсуфбек Ҳожи ўтаса наажаб!»

Романда қаламга олинган халқ удумларига, қаҳрамонлар табиати ва хатти-ҳаракати оид мунаққид назаридаги «мантиқсизликлар» хусусида ёзувчи берган изоҳлар ҳам ғоят ибратли ва қадридлир. Танқидчи бир ўринда: «Қумуш қиз экан, ота-онаси ундан сўрамай, розилигини олмай эрга беради, эрдан чиққандан сўнг (Отабекдан сохта ажралгандан кейин) иккинчи эрга беришда ота-онаси Қумушнинг розилигини оламиз, деб овора бўлишадилар. Бу мантиқсизлик А. Қодирийнинг эсига келмайди...» — деб даъво қилади. Бу эътирозга ёзувчининг жавоби шундай:

«Холбуки, бу «мантиқсизлик» турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилингандир. Зеро эски турмуш айтади: «Қумри қиз экан ота-онасининг танлашлари билан эрга чиксин, бу одоб, ифрат тақозоси. Вақтики, эри ўлди ёки эрдан қикди, эндиликда ота-онасининг унинг эр қилишида ихтиёрлари йўк, фақат улар маслаҳатчиларгина... Қизлари эндиликда кувёни ўз кўзи билан кўради, уй-

жойларини, касби-корини текширади — унга руҳсат. Бинобарин, «Утган кунлар»даги «мантиқсизлик» ҳам шу мақомдадир.

Романдаги шаддод, эрига ҳам ўз ҳукмини ўткази оладиган Хушрўйбиби танқидчига ғайритабий, бўлмаган тип бўлиб кўринади. Ёзувчи бундай даъвога асло қўшила олмайди. «Бошқа типларни ғайри табиийроқ топилса ҳам, бироқ улар устида Хушрўй каби қатъий ҳукм берилмайди. Хушрўйнинг табиийлигини англаш учун яна турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиш керак».

Бу ўринда адиб танқидчиликдаги хатарли бир хавфга, яъни асарга, асар ҳақрамонларига тайёр расмий тушунчалар асосида ёндашишга қарши чиқаётир. Уша кезлари ўзбек аёллари ўтмишда ёппасига забун, эри олдида мўте бўлган деган тушунча кенг тарқалган, тарқатилган эди. С. Хусайн Хушрўй образига айна шу расмий тушунча-тасаввур орқали ёндашиб, унинг ҳаётийлигига шубҳа билдиради. Ваҳоланки, ҳаётни, ҳаётдаги ҳама одамларни бир қилипга солиш мумкин эмас, ўтмишда ўзбеклар орасида мўте аёллар билан борабар Хушрўй типидогилари ҳам бўлган, адиб Хушрўйни «асл ҳаёт» ичидан олган. Асарга баҳо бераётган танқидчига ҳам ҳаётий билим ниҳоят зарур. Акс ҳолда С. Хусайнга ўхшаб, ҳар қадамда ноқулай аҳволга тушиб қолиш мумкин.

Қодирийнинг ҳақонийлик, ҳаётийлик, табиийлик ҳақидаги қарашлари миллийлик тушунчасидан ажралмаган. Унингча, миллийлик йўқ, жойда ҳаққонийлик йўқ. Демак, миллий турмушдан йироқ асар ҳаёлий ва сохта бўлади. «Равот қашқирлари» мақоласида адиб бу ҳақда батафсил тўхтади. Ёзувчи ўзбек ҳаётни, умуман Урта Осиё халқлари турмуши ҳақида яратилган фильмларнинг кўпчилиги сунъий, ясама бўлгани учун ҳаётни, ҳаққоний ва миллий чиқмаганини айтади. У «Ажал минораси», «Мусулмон хотин» каби фильмлар ғирт афсоналардан иборат эканлигини танқид қилади. «Бу ҳол, — дейди у афсус-надомат билан, — ёлғиз кинолардагина эмас, европаликларнинг, ҳатто Урта Осиёда чиқадиган кундалик газета, журналларда ва адабиётларида бизга бағишлаб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу ҳаётот ёки ривоят орқали ёзилган «ваҳималарга» кўп учраймиз. Аксар шундай сохталарга йўлиққан ўзбек, табиий, ўзини кулгидан тўхта-толмайди, ёна ушлаб ўзига иснод қилинган «нав ижод ҳаёт»ни бир неча вақтгача кулги мақомида ўртоқларига, ҳазилмандларига сўзлаб юради».

Адиб «Равот қашқирлари» фильмини шу тур ҳаёлий, миллий заминдан йироқ асарларга қарши қўяди, уни «ўзбекининг биринчи кино ўйини» деб атайди. Адиб назарида фильмнинг энг жиддий ютуғи, фазилати ундаги ҳаққонийлик ва миллийликда. У мамнуният билан фильмда «Ўзбекининг уятсиз бойи, камбағал деҳқони, Каромат бибиси, домла-чимои, Содиқи, Жалили, тўй-ҳашами, ерсиз камбағал деҳқоннинг онгсизлигидан фойдаланиб, ўзи каби қашқирлар подаси тузган босмачисини кўрдим», — деб ёзади. Бундан ҳам муҳими, асардаги ҳодисаларнинг жонли, ишонарли, ҳаётийлиги, табиийлиги, характерлар хатти-ҳаракатининг мантиқан далилланганлиги ёзувчини қувонтиради. «Буларни қуруққина кўриб қолмадим, — дея давом этади у, — Равот тоғининг «Бой ака» исмида юргувчи қашқирларини жонлик, камбағал деҳқоннинг чорасиз, ғариб ва эҳтиёж орқасида қизини қашқирга баҳолоб бергувчисини кўрдим. Содиқни, хўжасига итдек ихлос билан ишлаб бергувчи лаванг, таёққор ва сўнгра шўролар ҳукуматининг ташвиқот ҳам таъсири борақасида одамшаванда кўрдим...»

«Равот қашқирлари» фильми танқиди, шунингдек, фильмнинг кам-кўстлари ҳақида гап борганда, ёзувчи яна ўша миллийлик — ҳаққонийлик мезони асосида иш кўради. Чунончи Жўрабоев деган одам «Правда Востока» газетасида босилган мақоласида фильмдаги бир лавҳа — янги куёв Абдунаби бойга хотинлар томонидан исириқ солишини «тўғри эмас» (неправдоподобна) деб ўтади. Қодирий бунга эътироз билдириб дейди: «Холбуки бу одатни ўзбекининг етти ёшлик боласи ҳам билади. Жўрабоевнинг инкорини ўқиб «Жўрабоев онаси билан тўйга бормаган экан ёки отасидан етим қолиб, ўзбекдан ғайри бир оилада тарбияланган экан» деб ўйладим. Жўрабоев ўзбек бўла туриб, тўйда келин ва куёвга солинадиган исириқни инкор қилиб ўтириши ўятдур. Билмаган нарчасини билман, даъвосида бўлиб, кўпчиликни адаштириши, билмадим тагин нимадир».

Энди картинанинг нуқсонлари хусусида ёзувчининг кузатишларига ўтайлик. Фильмда шундай эпизод бор: никоҳ куни бойниқига мажбуран ва зўрлик остида жўнайидиган Каромат дадасидан фотиҳа олгач, бошқа хотинлар билан қочиб аравага чиқади... Бу ҳол ёзувчига ғайри табиий бўлиб туюлади: «Холбуки, ўзбекининг кеска бойига ёки ўзи хоҳламаган кишига берилган қизи тижирлик билан, хотинларнинг зўри, судраши билан аравага юзлангани». Яна бир эпизоддаги воқеа ҳам миллий удумларимизга хилоф бўлгани учун ёзувчи унга жиддий эътироз билдиради: «Бой Кароматни уриб турган ҳолатда хизматқор Содиқнинг ичкарига кириб, бойни кўтариб олиб чиқиши ҳақиқатдан узоқроқдир. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам «номаҳрам»нинг киши уйига кириши мумкин эмас, балки урилган хотинни уйдаги бошқа хотинлар, масалан, бойнинг онаси ёки катта хотини ажратиб олади...»

Қарангки, Қодирий 20-йилларда, ўзбек миллий киноси, қолаверса, чинакам миллий реалистик адабиёти шакллана бошлаган бир пайтда айтган бундай танқидий мулоҳазалари ҳозирга қадар ўзбек миллий санъати, киноси, ҳаттоки адабиётининг энг жиддий муаммоларидан бўлиб қолаётир, ҳанузгача, айниқса, кино оламида миллий заминдан, миллий руҳдан йироқ ҳаёлий, сохта, «тўқиб ташланган афсоналар» тўлиб-тошиб ётибди.

Қодирий ўша вақтдаёқ бундай касалликдан қутилиш йўлини кўрсатган эди. «Менга қолса, ўзбек давлат киносига чин муваффақиятга олиб борадиган нарса, — деган эди у, — мумкин қадар сценария ёзувчиларини ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса европалик сценаристлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялашдир». Ёзувчининг бу таклифида ҳеч қанақа миллий маҳдудлик, ўз кўмачига кул тортишга, уриниш аломати йўқ. Аксинча, ўзбек кишиси ролини қойил қилиб ўйнаган европалик артистлар маҳоратига тан беради, Кароматхоним ўзининг сиймоси ва асар ҳаракатлари билан европалик эканини унутдира ёзганини эслатади. Бироқ миллий санъатни биринчи галда шу, миллатга мансуб кишилар яратиши, бу ҳол санъатнинг, реализмнинг талаби, қонуниятни эканини у яхши билади: «Чунки ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмагач, ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас».

Қодирийнинг реализмга оид қарашларидаги яна бир муҳим жиҳат ҳаёт ҳақиқатини х о л и с

тасвирлаш масаласидир. Унинг мақоаларида «ҳақиқат» билан ёма-ён «халис» сўзига кўп бор дуч келамиз. У ёш ёзувчилар олдига: «Масала замирида шахсий манфаатингиз, яъни олди-берди жан-жаллингиз йўқми», — деган шартни қўяди. Бу гап шунчаки бир маслаҳат, ўнгит бўлишдан ташқари реализмнинг холислик ҳақидаги муҳим мезонларини ҳам ифодалайди, «Калвак маҳзум», «Тошпўлат тажани» асарлари ҳақида гап борганда адиб қаҳрамонлар холис туриб тасвирланганлигини таъкидлайди. 1926 йили сўддаги нутқида ва «Кулги ҳақидаги» мақоласида ўз ҳаживларида воқеаларни холис туриб ҳикоя қилганлигини эслатади. Жумладан, у «маним кулгиликдаги қаҳрамонларимни олсак, мунда асли ёзувчининг шахсини тамоман кўролмайсиз. Фақат сўзни имзо эгасининг (қаҳрамонларнинг — У. Н.) ўз оғзидангина эшитасиз», — дейди. Унингча, кулгили асарнинг энг муҳим фазилати шундаки: «сиз бу кулгилини ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Уз ҳолини ўзи арз қилсин... Шу характеристика чигдан сиз бермакчи бўлган маъно ёки ибратнинг ўз-ўзидан томиб туриши» таъминлансин. Адиб машҳур тарихий романлари устида иш олиб борганда ҳам ўзининг шаклланиб, барқарор реалистик мезонларига қатъий амал қилган. Ёзувчининг ижод олдига қўйган бундай юксак талаблари шунчаки хусусий ҳол, адибнинг шахсий майли, ўзига хослиги, иқдорига бўлиб қолмай, миллий адабиётимизнинг тақдири учун ҳаёт-мамат масаласи эканлигини бугунги кунда англаб етъялмай. Танқидчи Иброҳим Ғафуров «Раъно ва Ҳайём» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 13 октябрь) илк бор «Меҳробдан чаён» сўзбошисидаги шу жиҳатларга эътиборимизни жалб этди.

Маълумки, роман 20-йилларнинг иккинчи ярмида ҳаётга, тарихга бирёқлама синфий-партиявий ёндашиш, ўтмишни фақат синфлар кураши тарихидангина иборат деб тушуниш амалий тус ола бошлаган бир шароитда ёзилган. Бундай расмий қараш Қодирийга озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатади, адиб асар «икки синф кураши»ни тасвир қилишини, Худоёрхон, унинг тиргаклари бўлган уламолар романнинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари, мазкур қора кучларга қарши турувчи «тубан синф» — камбағаллар марғуб қаҳрамонлари эканини айтади. Шу билан баробар у йўл-йўлакай сезилар-сезилмас қилиб ўз тасвир мезонларини, қолаверса, реализмга доир жуда муҳим бир фикрни таъкидлаб ўтади. «Албатта, мен, — дейди муаллиф, — бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олишга тиришдим... Чунки шундан ортиги сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди».

Бу гапларда реалистик тасвирнинг асосий ақидалари — қаҳрамонларни тарихнинг «ҳазми кўтарган» қадар олиш, «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхон» даврининг одамларини реал муҳит, шароит доирасида кўрсатиш ва уларни ҳаётда қандай бўлса шундайча — ўз ҳолича олиш, яъни холис ифодалаш — тарихий ҳаққоният масаласи таъкидланяпти. Ёзувчининг фикрича, шу мўтабар мезонлардан чекиншиш ижодда сохтагарчиликка йўл очади, айни пайтда асар қадрини туширади.

Надоматлар бўлсинким, ўзбек адабиёти узоқ йиллар ана шу ҳақиқатдан йироқлашди, буюк адибнинг огоҳлантиришлари унутилди. И. Ғафуров айтганидай, кейинчалик биз ўзбек тарихидан олиб ёзилган асарларда қаҳрамонлар ўзбек ҳаётининг «ҳазми кўтарган» қадар олинмаганлиги — улар ё ҳаддан ташқари бўёб ва ёки ҳаддан ташқари янги замон фикрига мослаштирилиб тасвирланганидан юзаки таъсирчан ёхуд, тўғрироғи, сохта таъсирчан бўлиб қолганлигини биламиз. Бу — тарихнинг ҳазми кўтармаган нарсаларнинг унинг бўғзига тикиштириш, бошқача айтганда тарихни «зўрлаш» оқибатида юзага чиқди... Қодирий сўзбошида таъкидлаган «ўз ҳолича олиш», И. Ғафуров ибораси билан айтганда, реалистик ҳаққоний тасвирнинг онасиدير; афсуски, адабиёт кўп даврлар ҳаёт ва инсон манзараларини ҳаққоний тасвирлашдан йироқлашди; идеаллаштириш, йўқ нарсаларни бўрттириш, борица эмас, рисолага тўғри келадиганча ёзиш сўз санъатига бўлган ишонччи сўндирди. Энг ёмони, адабиётшуносликда Қодирий илгари сурган ва ижодда амал қилган ҳақиқат мезонлари социалистик реализм назариясига зид ҳолат сифатида қайта-қайта танқид остига олинди. Замондошларининг эслашича, адиб бундай жоҳилларча таъналардан устун туришга тиришса ҳам, асоссиз танқид тошлари иззат-нафисга тегиб, қалбини яралайди. Айниқса гап ўзи муқаддас деб билган реализмдаги бош мезонларга — ҳаёт, тарих ҳақиқати масаласига бориб тақалганида жаҳолат қаршида жим туролмайди. Ойбек адибнинг шундай кезлардаги ҳолатини эслайди: «Мени миллатчиликда айблаш ғирт бемаънилик эмасми! — деди у менга бошқа сафар. — Нимага миллатчи дейишяпти денг? Мен халқни қандай бўлса ўшандайлигича кўрсатмоқчи бўлганим учун бундай қилишяпти. Ҳаммасини бир ўлчовда ўлчаб интернационализм эмас-ку, ахир!»

Бундай замзамалар ҳатто 80-йиллар охирларида қадар ҳар хил кўринишда давом этди. Чунончи, адабиётшунос Ҳ. Ёқубов «Йирик санъаткорнинг тўнғич романи» мақоласида «Ўтган кунлар» қаҳрамони устида тўхталиб: «Отабек дунё ишига ва тарихга қаттиқ боғланган. Лекин у ҳали тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон», унинг «бунёдкори» эмас» дейди; романда характерларнинг «шаклланиши ва тақдирида типик шароитнинг устунилиги ва қўрқинчли «салобати»ни таъкидлаш» мавжудлигига эътироз билдиргандай бўлади. Б. Имомов ва Д. Тураевнинг 1988 йили чоп этилган «Ўзбек совет адабиётида социалистик реализм масалалари» китобида «ҳаётий ҳақиқат — революцион кураш истиқболининг муқаррар галабасига ишонч туғдирган марксизм-ленинизм таълимоти социалистик реализм методининг гоъвий негизи бўлиб, унинг танқидий реализмга нисбатан олға кетишини, келажакни очик-ойдин ҳис этиш ва кўра олишини таъминлади» дейилади. Муаллифлар яна қатъий қилиб: «...ижобий қаҳрамонларнинг ўз даври учун энг илгор прогрессив ижтимоий ҳаракатлари социал-синфий гоъялар билан боғланиб, шу йўлда курашчан, фаол шахс бўлишлари зарурлиги социалистик реализм поэтикисининг муҳим хусусияти» дейдилар. Китоб муаллифлари социалистик реализмнинг шу хил «қатъий талаблари»дан келиб чиқиб Қодирий романларининг, у амал қилган мезонларнинг «ожизликларини кўрсатмоқчи бўладилар. Уларнинг уқтиришича, «ёзувчи жамятни синфий тушуниш жиҳатдан, тарихни яратувчи куч меҳнаткаш халқ оmmasи эканини идрок этиш ва уни бадний ифодалашда коммунистик партиявий негизда тура олмади, истиқболга назар ташлолмади...»

Яхшиямки, Қодирий романларидан ўз ақидаларида қатъий туролди; худо кўрсатмасин, мабодо адиб бояги адабиётшунослар айтганча йўл тутиб «коммунистик партиявий негизда» «истиқболга назар ташлаб», «келажакни очик-ойдин ҳис этиш ва кўра олиш»ни таъминлаш томонига ўтганида, қаҳрамонларни «ўз ҳолича» олмасдан, янада курашчан, фаол шахсга айлантириганида, «ўзбек

тарихининг ҳазми» кўтармайдиган ишларни қилишга мажбур этганида, характерларни «типик шароитнинг устунлиги ва кўрқинчи «салобати»дан халос этиб, «тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи қаҳрамон»га айлантирганида, табиийки бугунга қадар ўз маърифий ва бадий қимматини йўқотмай келаётган тенгсиз реалистик романларга эга бўлмас эдик. Тарих Қодирий тутган йўл ҳақ эканини тўла тасдиқлади.

Албатта, Қодирий ҳам ўз даврининг фарзанди, ўз ижодий мезонларида ҳар қанча собит туришга уринмасин, гоҳо замона сиёсати, ҳукмрон мафкура таъсирида бир оз чалғига, иккиланган, ёлғон ваъдаларга умид боғлаган, сиёсат таъйикига дош беролмай бир оз мурсоага борган пайтлари ҳам бўлган. Ижодда доимо ҳақиқат ва ҳолисликни тарғиб қилган адиб баъзан ўз эътиқодига зид бориб, ёзувчилар олдига ўринсиз талаблар қўяди. Чунончи, «Равот қашқирлари» мақоласида босмачилик масаласининг ёритилиши хусусида тўхталиб, асарда куларнинг бачча сақлаши» ифода-си кифоа эмаслигини айтади, босмачилик фаолиятининг ғайри тарафларини, масалан, Шайхул-ислом, қози, муфти кабиларнинг босмачиликка дин номидан фатво беришлари, кўрбошидан инъом-эхсон кўриб, йигитларни ғазотга даъват қилишлари ва бошқаларни ҳам кўрсатиш керак эди, дейди. Ҳатто: «Холбуки, босмачиликда энг зўр роль ўйнаганлар шу уламолар эдиларки, буларга кўзим тушмади», — деб даъво қилади.

Қодирийнинг бу сўзлари ўша кезларда босмачилик ва руҳонийлар муносабати ҳақида кенг тарқалган, аниқроғи тарқатилган расмий фикр-тасаввурлар таъсирида айтилганлиги кўриниб турибди. Босмачилик ҳаракатига оид ҳужжатларни яқиндан ўрганиш шундан далолат бераётирки, бу ҳаракат мавжуд расмий тасаввурларга қараганда хийла мураккаб кечган. Уларнинг қўлга қурол олишига ўша пайтларда советлар ҳокимияти теласида турган, қизил армияга, чекистларга бошчилик қилган ношуд, қаллоб раҳнамоларнинг хато сиёсати, муҳдис хатти-ҳаракатлари, маҳаллий халққа нисбатан ўта шафқатсизликлари сабаб бўлган. Виждонли, имон-эътиқоди бутун уламолар умуман советларга эмас, советларнинг адолатсиз, шафқатсиз сиёсатига қарши турганлар, айни пайтда босмачиларнинг шафқатсизликларини ҳам кечирмаганлар.

Қодирий «Кутилган гўзал совга ҳақида» мақоласида ВКП(б) Марказкомининг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» чиқарган қарорига катта умид боғлайди, уни ижодкорларга аталган «кутилган гўзал совга», партиянинг адабиётга оид сиёсатини эса «олижаноб ҳаракат» деб айтади. Айни шу қарор нарироққ бориб ижодкорларни авторитар ҳокимиятнинг итоаткор малайига, ҳукмрон мафкуранинг ижрочиси ва тарғиботчисига айлантириб қўяжанини, бошда «шу кунгача социализм қозонида қайнамай келган «эскироқ» ёзувчиларни ўз қаноти остига олиб», сўнг бошига не-не савдолар солажагини, эҳтимол, адиб хаёлга ҳам келтирмагандир. Бунинг устига ўша кезларда мамлакатда амалга оширилаётган дабдабали тадбирлар, улар атрофида кўтарилган шовқин-суронлар таъсирида бир оз эсанкираб адабиётнинг ўша суронлардан орқада қолаётгани ҳақида таъвишланиб гапирди. У ёзади: «Коллектив ҳўжалик асосида дев қадамлар билан илгари юрган янги кишлоғимиз, унинг қаҳрамон ёшлари, йигитлари, оғалари, хотин-қизлари бизнинг нафис асарларимизда гавдаландими? Шаҳарларимизда ҳайратбахш ва азим бинолар, солинаётган заводлар, фабрикалар, гидрлар, билмадим яна нималар ва уларнинг чарчамас девкорлари, зарбдорлари бизнинг дostonларимизга, ҳикоя ва романларимизга жонли, нафис зийнат бўла олдиларми?»

Таассуфки, йўқ, бўлгани ҳам арзигулик эмас».

Қодирий ўзи тилга олган бундай «янги кишлоқ»лар, шаҳарлардаги «ҳайратбахш заводлар, фабрикалар, гидрлар» қай тарихи, нималар эвазига, қандай зиддиятлар, фожиалар орқали амалга оширилаётганлигини, бу ишларнинг ижрочилари — «қаҳрамон ёшлари, йигитлари, оғалари, хотин-қизлари... чарчамас девкорлари, зарбдорлари» бошида не-не савдолар кечаётганлигини ўйлаб кўрганмикини!?

Аминманки, ёзувчи бу ҳақда ўйлаган, ўша кезлари мамлакатдаги, она юртидаги «асл ҳаёт» қанақа эканини, дабдабали тадбирлар қай йўсинда олиб борилаётганлигини билган, мақоладаги гапларни эса, эҳтимолки, мурсоаю мадора тариқасида битган. Даъвоимизнинг далили шуки, мазкур мақолада ярим йилча бурин ёзган «Ўзи хон — кўланкаси майдон» фельетонида «дев қадамлар билан илгари юрган янги кишлоқ»лардаги ўзбошимча раҳбарни нақадар шафқатсиз фоз этган эди у! Гарчи «Обид кетмон»нинг қатор саҳифаларида ҳукмрон мафкура, дабдабозлик таъсири сезилса-да, адиб ўша давр кишлоқ ҳаёти, у ердаги жараёнлар ҳақида имконият доирасида юргизилаётган сиёсатга зид юрак сўзларини ифодалай олган. Шу тарихи адиб қарашларидаги зиддият-ли ҳолатларни амалиётда бартараф этишга баҳоли қудрат ҳаракат қилган. Муайян иккиланиш, чекинишларга қарамай, адиб асос эътибори билан бир умр ижодда ўзининг бош мезонларига содиқ қолди.

Қодирий эстетикасидаги яна бир муҳим жиҳат шуки, ижодда «асл ҳақиқат»га ҳаётдан шунчаки нусха кўчириш орқали эришиб бўлмайдми, бунинг учун кишидаги ақл-заковат, билимдонлик, синчковлик, турмушни чуқур билиш лаёқати ҳам асло етарли эмас; адабиёт, бадий ижод силриксехрли олам, бу соҳанинг одами бўлиш учун аввало туғма истеъдод, санъаткор қалби керак. Турмуш ҳодисаларини, одамлар ҳаётини, дилидаги нозик жараёнларни кўриш, кўрсатиш билан баробар уларни бутун вужуди билан ҳис этиш, энг муҳими, шу нозик туйғуларни бошқаларга еткази олиши лозим. Бадий ижод жараёнидаги ўта машаққатли ҳолат худди шу кечинмаларни моҳирона ифодалаш ва қоғозга тушира олишдан иборат. Қодирийнинг замондоши ва маслакдоши Чўлпон «Мен шоирми?» шеърида ижодий ҳолат жараёнини жуда яхши ифода этган. Шоир хаёл қанотида олис-олисларга парвоз этади, ўйлари бир манзилга етгач тўхтаб олиб, шоирни ҳам ҳайратга, лаззатга, ҳам қийноққа солади.

Шоир хаёлининг кўзи билан кўриб турган бир гўзал ҳолни маълум даражада ўқувчига етказди. Уни ўқиб, лирик қаҳрамоннинг бамисоли гул баргига бутун олам жамолини ўзига жо этиб титраб турган шабнам томчисидек вужуд-вужудимиз билан кўриб, ҳис этамиз. Лекин бу ифодадан шоир асло қаноат ҳосил этмайди. Шоирнинг ўша дамлардаги кечинмалари қоғоздаги аксига кура бир неча чандон сержило ва виқорли. Уларни тўлалигича ифода этолмаётганидан шоир афсусланади, ўзини ожиз сезади. Мана шу ҳолатни англаш, ҳис этиш ҳам чин санъаткорликнинг муҳим бир белгиси.

Қарангир, Қодирийдек даҳо ҳам ҳаётдаги, одамлар қалбидаги мураккаб, зиддиятли, нозик жараёнларни кўриш, қалбан тўйиш билан баробар Чўлпон каби уларни ифодалаш, қоғозга тушириш борасида гоҳо ўзини ожиз билади. «Утган кунлар»да бир неча бор шундай ҳодисалар ифодаси пайтида адиб: «Бу ҳолнинг тасвирига қаламим ожиздир», — дея узрини айтиб ўтади. «Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезмайди, тушунади, — деб ёзади адиб. — Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмоқчи бўлинганда сўз тополмай, ифода қилолмай, ҳайратда қолинади, ноилож ожизни иқрор қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади». Бир мисол. «Утган кунлар»нинг «Хайрихоҳ қотил» бобида шундай ҳаяжонли лавҳа бор: кутилмаганда Қутидор Отабекдан хат олади, унда ғаламислар макри туйфайли Отабек ва Қутидор оиласи бошига тушган кўнгилсизликлар, уюштирилган сохта «талоқ хати» сири ошкор этилади. Шу дақиқаларда Қутидор, Офтобойим, айниқса Кумуш қандай ҳолга тушди, улар қалбида нималар кечди? Аввало, Қутидор хат билан танишгач, «даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қотиб қолган»ни айтади; мактуб ўқилиб битганда «Офтоб оғим, айниқса Кумуш Қутидорнинг бояги ҳолига тушган эдилар», деб ёзади адиб ва бу маълумотлардан асло қониқмай, «Кумушнинг шу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш, албатта, мумкин эмас эди», дея ўзи берган маълумотдан кўнгли тўлмаганини изҳор қилиб ўтади. Сўнг, ётиб қолгунча отиб қол, қабилида Кумуш ҳолати ифодасига яна қайтади ва шундай лавҳани чизади: «У титрар эди, кўкараб эди, тўлғонар эди... Ҳозирги энг кучли ҳаяжон ва ҳиссиётини ҳиссиётнинг аъло ифодаси бўлган ёш билан тўқар эди». Шу тариқа энди у қаҳрамоннинг тифиз руҳий ҳолатини бир қадар жонли гавдалантиришга, қалбидаги жараёнларни, кучли ҳаяжонни ўқувчига етказишга муваффақ бўлади.

Агар адиб «Кумуш Қутидорнинг бояги ҳолига тушган эди» деган маълумот билан чекланганда, у санъаткор эмас, шунчаки воқеанавис бўлиб қолган бўлар эди. Тўғри, бу маълумот ҳам қаҳрамон ҳолати ҳақида муайян тасаввур беради, бироқ кучли ҳаяжон ва ҳиссиётни тўлалигича ҳис этишга, ўқувчи қалбини ларзага солишга қодир эмас. Фақат кейинги лавҳа, яъни унинг титраши, кўкариши ва тўлғониши, кучли ҳаяжон ва ҳиссиёт ичида кўз ёши тўкишини кўрсатиш орқали ўша ҳолат, қаҳрамоннинг қалб драмаси ўқувчи дилига тўла етиб боради... Ҳаёт ҳақиқати ҳақида гап кетганда, афсуски, масаланинг бу томонида ҳаммиш ҳам эътибор беравермаймиз. Қодиридан кейин яратилган жуда кўп тарихий асарларда тарих ҳақиқати, инсон қалб драмаси Қодирий даражасида бадий ҳақиқатга айланганми, шу масалада қаламқашлар ўзларига нисбатан Қодирийчалик таллабчанлик кўрсата олганларми — деган масала устида етарли бош қотириб кўрмаймиз. Сон-саноксиз тарихий мавзуда ёзилган асарларда тарихий ҳақиқатнинг насрий баёни, ифодаси бўлса ҳам улар санъаткорона кашф этилмагани, бадий ҳақиқатдан маҳрум бўлгани учун санъат асарига айланмай, адабиётимиз тарихида из қолдирмай унутилиб кетмоқда.

Шу тариқа Қодирий эстетикасида ҳақиқатнинг бадий ифодаси, шакл, услублар масаласи муҳим ўрин тутди. Шу ўринда Қодирий эстетикасидаги яна бир муҳим жиҳат эътиборга лойиқ. У ижодда реалистик мезонларда изчил турса-да, адабиёт, санъатдаги бошқа хил оқим ва йўналишларга, турли-туман шаклий, услубий изланишларга хурмат ва эътибор билан қарайди. Қодирий ўтмишда ҳам, ҳозирги кунда ҳам учраб турадиган ўзи танлаган, амал қиладиган адабий ақидалардан бошқасини тан олмайдиган, ўзгалар тутган йўлга беписандлик билан менсимай қарайдиган ўжар, феъли тор қаламқашлардан фарқли ўлароқ ижоддаги чинакам изланишларни бағри кенглик билан ҳимоя қилади: «Ёзувчи бўладирган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак», — дейди у.

Адабиётшунослиқда Қодирийнинг бу хусусдаги айрим мулоҳазалари, чунончи, шоир Олтойнинг футуристик изланишлари, «Утган кунлар»да «сўнги приём»ларни қўллаш масаласи тўғрисидаги мулоҳазалари бирёқлама талқин этиб келинди. Дарҳақиқат, Қодирий Москвадан йўллаган, «Муштум»да босилган бир хатига ёш ҳаваскор шоир Олтойнинг муваффақиятсиз изланишлари устидан кулган, футуристик шоирларга кўр-кўрона тақлидига пародия ёзиб, кескин муносабат билдирган эди. Айрим адабиётшунослар бу хусусий ҳодисадан Қодирий футуристини «қаттиқ танқид қилди», «формалистик изланишлар»ни доимо рад этиб келди» деган жиддий умумий хулосага келдилар. Мен аминманки, Қодирий бу ерда асло футуризмга қарши чиқаётгани йўқ. У Олтойнинг маънисиз тақлидини, ўз ҳунарида нўноқлигини танқид қилаётир, холос. Қолаверса, ҳар қандай шаклий, услубий изланишларни «формалистик изланишлар» деган ёрлиқ билан аташ ҳам тўғри эмас. Қодирий боя айтилганидек, турли ижодий оқим ва мактабларга, шаклий изланишларга ҳаммиш хайрихоҳ бўлган. «Утган кунлар»даги «сўнги приём»лар масаласига келганда, бу хусусда ҳам ёзувчининг нияти аниқ-равшан, бундай қўллаган изланишларни миллий адабиётга олиб киришга тарафдор. Аммо у бу масалага оқилона ёндашиш, бир томондан, халқимизнинг савиясини назарда тутиб иш кўриш, иккинчидан, ижодкорларнинг ўзлари ҳам «сўнги приём»ни қўллашга қанчалик тайёр ёки тайёр эмаслигини ҳисобга олиш зарурлигини ўқтиради. «Модомики, асар савияси ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бир мунча вақт «сўнги приём»лардан кўз юмиб туриш, ораликда сўнги приёмни оз-оз қистира бориш лозимдир», — дейди. Адабий танқид ёзувчининг бу оқилона мулоҳазаларини шундай изоҳлайди: «Бу ердаги «ораликда сўнги приёмни оз-оз қистириб бориш лозим»лиги ҳақидаги гапларнинг эҳтиёт учун айтилгани ва аслида Абдулла Қодирийнинг формалистик приёмлар душмани экани шу келтирган сўзлардан ҳам аниқдир».

Бу ўринда ёзувчининг сўзларига бошқача маъно беришга, уни шунчаки йўлига «эҳтиёт учун айтилган» дейишга ҳожат йўқ. Ёзувчининг гаплари самимий, «сўнги приём» иборасини формализмга тенглаштириш, адибни ҳар қандай шаклий изланишларнинг душманига чиқариш инсофдан эмас. Қодирий ғоят самимият билан бу романи орқали «халқимиз рағбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка» тортмоқчи бўлгани, имкон қадар «сўнги приём»ларни қўллагани, бироқ ҳаттоки улардан «баъзиларини «Утган кунлар»га эртaroқ киргизгани» учун айрим ўқувчилардан шикоятлар эшитганини, бинобарин, ўқувчи омманинг савия-даражаси ҳали «сўнги приём»ларни тўла қабул қилишга тайёр эмаслигини афсусланиб эслатиб ўтади. Қодирий ижодда халқимиз рағбатини янгиликка тортиш йўлида сабот билан иш кўрди, тарихий романларидан салгина кейин яратган «Обид кетмон»да И. Гафуров айтганидай, Европа адабиётига хос янгича изланишлар, «сўнги приём»ларнинг бир қатор белгиларини, яъни ички монолог, ички руҳий таҳлил, шахснинг ички шаклланиши,

сюжетнинг «исталган» ерда бошланиши ва «исталган» ерда тугаши, қутилмаган янги воқеа чиқишлари куртаклаши каби ҳолатларнинг бошланғич зухуротларини кўрамиз.

Ёзувчи шаклий изланишларга, дадил янгича тажрибаларга катта эътибор билан ёндашгани, ижодкорнинг ўзига хос йўлига, ифода тарзига ҳурмат ва эътиром билан қараганини «Ўқиш-ўрганиш», «Тонг сирлари»га сўз» мақолалари ҳам тўла тасдиқлайди. Адиб «Ёш ленинчи»нинг адабий тўғарагида сўзлаган нутқида ёшларга: «Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига аңлата олганини диққат қилиб суриштириб бориш керак», — дея маслаҳат беради. У А. Чеховнинг «Буқаламун» («Хамелюн») ҳикоясига бағишланган мақоласида эса «Ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига аңлата олганини», яъни ўзига хос тасвирлаш санъати сирларини моҳирона — зарғарлик билан таҳлил этиб беради. Мақола охирида Л. Толстойнинг А. Чехов услуби хусусидаги сўзлари келтирилади: «Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатилганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан». Аввало, 30-йиллар шароитида Л. Толстойдек даҳо томонидан айтилган бўлса ҳам «формализм мактаби»га мансуб импрессионистларга хос шаклга хайрихоҳлик сўзларини келтириш катта жасорат, қолаверса, ўзбек китобхони, ёш ёзувчилари эътиборини ана шундай «сўнги приём»ларга тортиш яна бир жасорат эди!

«Тонг сирлари»га ёзилган мўъжазгина сўзбошидаги мана бу сўзларга қаранг:

«Уктябрь ўзгариши қора тунимизнинг тонгини оттирган эса-да, бу мудҳиш кечанинг бадном кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагина титратар ва ул чор-ночор йиғлайдир... Бу йиғи орасида барқ, уриб кўринган эрк қуёш бу кўз ёшлардан «чечаклар унгусини сўзлайди...»

Қодирий аввало Чўлпон шеърятини, аниқроғи «Тонг сирлари» тўпламига кирган шеърларини, уларнинг бош йўналиши — асосий руҳини, асл моҳиятини теран тушуниб, нозик ҳис этиб, қолаверса, шоирнинг ўзлигига чуқур эътиром билан қараб қалам тебратаётир. Шоир шеърларида мавжуд мунгли туйғуларнинг, шоирнинг юрагина титратган, чор-ночор йиғлашга мажбур этган ҳолатларнинг туб сабабларини билимдонлик билан очиб бераётир... «Тонг сирлари» тўплами ҳақида ҳанузгача бундан ошириб гап айтган одамни кўрганимиз йўқ!

Энди ўша сўзбошига танқидчиликда берилган баҳони ўқинг: «Абдулла Қодирийнинг ғоявий етуксизлиги, айниқса, миллатчи ёзувчи Чўлпонга бўлган муносабатда кўринади: Чўлпоннинг «Тонг сирлари» (1925) шеърӣ тўпламига ёзган сўз бошида Абдулла Қодирий бу тўпламга кирган асарларнинг реакциян моҳиятини очиб беролмайди, автор пессимизмини фош этолмайди, ҳатто авторнинг «кўз ёшларидан чечаклар ундирмоқчи» бўлганига ижобий баҳо беради». (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик, иккинчи том, 343-бет.)

Мана шунақа ўта дағал, жоҳил танқид, жоҳилона баҳо туфайли Қодирий илмий меросидаги кўп нодир жиҳатлар узоқ йиллар илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келди. Эндиликда ўша бебаҳо сарчашмаларга элтадиган йўллар ҳар қандай қақир тиканаклардан ҳалос бўлиб бораётганлиги кишига далда беради, узоқ танаффусдан сўнг бундай бебаҳо хазиналар яна ўз эгасига — халққа қайтарилаётгани кўнгилларга қувонч бахш этади.

Мақомулолар

Мен Тожикистоннинг Конибодом туманидаги Деҳқонобод қишлоғида яшайман. 1987 йилдан бери «Шарқ юлдузи»га обуна бўлиб, мунтазам ўқиб бораман. Мана, икки йил мобайнида ойнома саҳифалари биз муҳлислар учун муқаддас мулкка айланди — унда Қуръони каримнинг ўзбек тилидаги маъно таржимаси чоп қилинди. Шундай савобли ишни амалга оширган Алоуддин Мансурга ва ойнома ходимларига чин кўнглидан миннатдорчилик билдирамиз. Ҳозирги кунда ушбу муқаддас саҳифаларни ажратиб олиб, китоб ҳолига келтирдик. Яна бир бор беҳад раҳмату миннатдорлик ила:

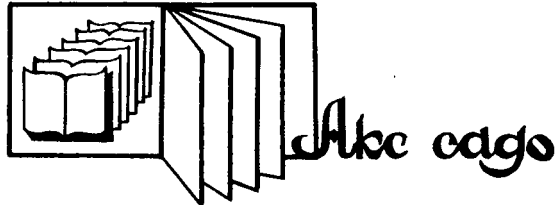
Назиржон ИУЛЧИЕВ, (26 ёш)

* * *

«Зафарнома», «Советлар Иттифоқида туркликнинг ва ислонинг баъзи масалалари», «Амирнинг авлодлари» сингари мақолалар бизда зўр таассурот қолдирмоқда, бунинг учун раҳмат! Шундай асарлар чоп қилинар экан, ойноманинг нархи ҳар қанча кўтарилишидан қатъи назар, сотиб олаверамиз.

Дадахон Ҳасан шеърлари эса — бебаҳо.

*Турсунали Мамаасиддиқ ўғли ЮСУФИИ,
Риштон тумани, Амиробод қишлоғи*

НАЗАРКАРДА ЭРЛАРГА ТАЪЗИМ

Ёшларнинг суюкли ва ардоқли рўзнамаси «Туркистон» қошида ташкил этилган «Амир Темури ва темурийлар ўтган йўллар бўйлаб...» мунтазам илмий экспедиция ташкилий кўмитаси тузилди. Унинг биринчи йиғилишида ана шу хайрли, سخоватли жамоанинг президентлигига сайлангач, «Амир Темури ўтган йўллар бўйлаб» мазкур хайрли ишнинг биринчи — «Жануб» босқичини амалга оширишга киришдик. Шахсан мен ишни буюк саркарда, давлат арбоби Амир Темури бобомизнинг ҳаёти ва ижодига оид манбаларни ўрганишдан бошладим. Ва... умримда шунчалик шармандалари ҳолатга тушдимки... Шунда бир ҳақиқатга дуч келдим, уни айтсам тилим, нафақат тилим, балки вужудим куяди, айтмасам дилим, руҳим ёнади! Бундай пайтларда ёнар экансану аланганг бўлмас экан, куяр экансану кулинг бўлмас экан. Гўёки кулинг ҳам кукунга айлангандай. Бу, машҳур юртдошимиз, ўнлаб (ҳатто юзлаб дейиш мумкин!) меъморий обидалар — дурдоналарнинг ижодкори, ташаббускори, ўз она юрти, она халқи тарихида бутун-бутун асарларга татийдиган бурилиш ясаган соҳибқирон Амир Темури Баҳодирхон Тарағай ҳақида ўрис ҳамда инглиз, француз, олмон, турк ва бошқа тилларда саноғи юздан ошиб кетган ҳар хил катта-кичик асарлар чоп этилган экан. Хорижий китобхонлар улардан баҳраманд бўлаётган бир пайтда биз эса, афсуски, соҳибқироннинг номини қоралаб, ёмон отлик қилиб тилга олдик.

Қизил империя ҳукмронлигида оғзимиз қулфда, қўл-оёғимиз кишанда бўлган бир пайтларда, хориждаги бошқирд олими Аҳмад Закий Валидий Тўғон эса жаҳонгир ҳақида самарали изланишлар олиб борди ва кўплаб асарлар битди. («Темурбекнинг му сулмончилика муносабати», «Темурнинг сағанаси», «Темурбекнинг тошга ёзилган «уйғурча битиги», «Темур ва Йилдириш Боязид», «Буюк турк ҳукмдори Шоҳрух» (Истамбулда чоп этилган), «Таҳқиқи насаби Амир Темури» (Покистоннинг Лоҳурида босилган), «Темурнинг Шарқий Оврўпа сиёсати» (Берлинда босилган), «Темурнинг 1395 йилда Украина ва Шимолий Кавказдаги юришлари», «Темур» («Ислом қомуси»), «Темур ва унинг авлодлари» (Истамбулда босилган), «Темур» (монография) ва ҳоказо. Умуман, олим соҳибқирон ҳақида 105 та асар ёзган. Бизда эса яқин-яқингача Темур ҳақида сўйлаш у ёқда турсин, ҳатто ўйлашнинг ўзи даҳшатли эди!

Аммо шароит қандай бўлмасин, инсон қалтис ишларга қўл уради, жасорат кўрсатишга интилади, ҳаракат қилади. Мен ўша сохта коммунизм ғояси ҳукмрон бўлган, Ленинни буюк доҳий, пайғамбар деб сажда қилинган, Коммунистик партиани давримизнинг ақл-идроки, номус-ори, виждони деб кўкка кўтарилган ёлғончилик ва мадҳия-бозлик авжига чиққан бир пайда Темур ҳақида илмий ишга қўл урган кишилар ҳақиқатан ҳам жасоратли, довурак, қўрқмас, бир сўз билан айтганда, мард саналмоғи лозим деб биламан.

Таниқли олим, ажойиб инсон, марҳум Маҳкам Абдураимов ана шундай марди майдон кишилардан эди. Бундай одамлар ҳақида машҳур бахши-шоир Эргаш бобо бошлаб айтганлар-да:

**Айтмоқ даркор назаркарда эрларни,
Вақтинда гуркираб ўтган шерларни.
Ўзи ўлмаи душман изин босмаган,
Қўшиндан қайтмаган аждаҳоларни.**

Халқ, эл-юрт олдидаги бошқа асарларини, катта-кичик хизматларини бир ёққа қўйган ҳолда, биргина «Темур ва Тўхтамиш» деб номланган номзодлик диссертациясининг ўзи Маҳкам Абдураимовни «назаркарда эрлар» қаторидан жой олишга сазовор, «вақтида гуркираб ўтган» шерлардан эканлигини тасдиқлай олади.

Мазкур илмий ишни тайёрлаш ва ҳимояга қўйишдаги оддий қийинчиликлар ҳақида

тўхталиб ўтирмайман. Уша пайтдаги (1948 йилда) Амир Темури ҳақидаги илмий ишнинг юзага келиши ва ҳимоя қилиниши осон эмас эди. Жонкуяр партиячилар, тарихий ўтмишимизни қоралаб тирикчилик ўтказган ялоқи кимсалар, ҳарҳолда, индамай қўл қовуштириб, бир чеккада қараб туришмаган. Домланинг бевақт ҳаётдан кўз юмиши ҳам тасодифий бўлмаса керак.

Хуллас, «Темури ва Тўхтамиш» мавзуда тадқиқотнинг ёзилиши жасорат, мардлик, умуман, қизил империя колонияси бўлмиш Ўзбекистон учун фавқулодда кутилмаган воқеа эди. Вақтида босилиб чиқмай, бир чеккада қолиб кетган бу асарнинг «Шарқ юлдузи» ойномасида эълон қилиниши (1991 йил, 11-сон) ҳам таҳсинга сазовор эзгу иш бўлди.

Тадқиқот бир қанча фазилатларига кўра менда кучли таассурот қолдирди. У биз ўрганиб қолган ғализ Услуби, «академик» тилда битилган эмас. Менга қолса, бадиҳа деб атаган бўлардим. Жўшқин публицистик руҳ тадқиқотга қанот бағишлаган. Шунинг учун у равон ўқилади. Олим Шарқ тарихнавислари йўлидан боришга ҳаракат қилган ва, назаримда, бунга тўла эришган. Утмишда яратилган кўҳна тарих китобларида илм ва бадиҳият қоришиб кетганини кўрамиз. Бу борада кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Маҳкам ака мазкур мавзуга доир жуда кўп Шарқ манбаларини тилга олади, кўчирмалар келтиради ва Ғарбда битилган асарлардан унумли фойдаланади. Булар эса, ўз навбатида, олимнинг кенг билими, зукколиги, меҳнатсеварлигидан далолатдир. Бу борада ҳам раҳматли устоз ҳаммамизга ўрناق бўларли иш қилиб кетган экан. Менга, айниқса, у кишининг манбаларга ҳалоллик, холислик билан оқилона ёндашгани, тарихий воқеалар, далиллар, ҳужжатларни чуқур умумлаштира олгани маъқул бўлди. Асарда турли халқларнинг расм-русумлари, удумлари, маросимлари, одатлари, анъаналарига ҳам кенг ўрин берилган. Шундан бўлса керак, у худди бадиий асардек мароқ билан ўқилади ва эсда қолади.

Муаллиф Темури бобомиз табиатидаги жанговарлик, буюклик, улуғворлик, саво-ват, камтарлик, мағрурлик, одамийлик, яхшиликни қадрлаш, узоқни кўра билиш, тадбиркорлик, зукколик ва бошқа сифатларни ёритишга эришган. Соҳибқироннинг инсоний фазилатлари кўплаб мисоллар билан кўрсатилган. Бахшини омон сақлаб қолиб, унга махсус либослар инъом қилинишини ёки нонни, ўрни эъзозлашини эсланг! Қани энди, илмий асарларнинг ҳаммаси шунақа услуб, шунақа тилда ёзилса!..

Тадқиқот теран хулосалари билан ҳам бизга манзур. Темурнинг қудратли Тўхтамиш устидан ғалабаси рус давлатининг мўғул зулмидан қутулиши учун йўл очиб бергани тарихан далилланган.

Олимнинг бошқа асарларидан ҳам хабарим бор. Аввал эълон қилинган «Бухоро хонлигида XVI—XVIII асрлардаги халқ кўзғолонлари тарихига доир» асарини ҳам мароқ билан ўқиган эдим. «Темури ва Тўхтамиш»да ҳам мана шу руҳни, теран илмий мантиқни кўрдим.

Халққа хизмат қиладиган, корига ярайдиган илм ардоқланади, эъзозланади. Айниқса, у хайрли, эзгу мавзуларга бағишланган бўлса, қиммати ўн чандон ортади. Мазкур ишни ўқир эканман, олим ўта савоб ишга қўл уриб, тириклигида ўзига муносиб ҳайкал қўйиб кетганини ҳис қилдим ва қаттиқ таъсирландим. Узимча, Маҳкам ака характерида жиддий ўзига бино қўйиш, мағрурлик, кибру ҳаво бордек эди. Бу тадқиқотни ўқиганимдан кейингина бунинг сабаби англашилгандек бўлди. Ўзига ишонган, тарихий манбаларни ниҳоятда пухта ўрганган, инжиқ қўлёмаларнинг мағзини чақа олган одамгина бундай катта мавзуга қўл ура олади. Бу ишни қойиллатиб уддалаган киши бошини фахр билан баланд кўтариб юрса ярашади.

Ҳа, шундай асарни яратган устозга, унинг пок руҳи олида бош эгаман. Тадқиқотни илк бор босиб чиқарган «Шарқ юлдузи» ойномасининг ижодий жамоасига жасурлиги, фидокорона саъй-ҳаракати учун ташаккурлар айтаман.

Мавриди келгани учун, яна бир гапни эслатиб қўймоқчиман. Маҳкам аканинг эълон қилинмай қолган яна бир қанча йирик асарлари бор экан. Айниқса, «Темури ва темурийлар давлати тарихи» ва «Бухоро қўшбегиси архиви» номли тадқиқотлари босилиб чиқса илм аҳли учун катта совға бўларди. Бу асарлар нашрини йўлга қўйиш лозим. Шунингдек, домланинг хотирасини абадийлаштириш борасида ҳам жиддий шуғулланадиган пайт келди, деб ҳисоблайман. Мазкур ишларни амалга оширишга қўлдан келганча ҳисса қўйиш ҳаммамизнинг муқаддас бурчимиздир.

Малик МУРОДОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Мундарижа

Маъруф Жалил. Мустақиллик	3
НАЗМ	
Сирождин Сайид. Менга қадим минорлардан бир сас етар	4
Фахриёр. Аёлғу	59
Юсуф Жумаев. Гарчи Улуғбекнинг зуредидирсан	79
Олимжон Бўриев. Меҳрингдан кўзларим қамашар эди	82
Нодира Баратова. Дардларимнинг мангу ватани	130
Марҳабо Аҳмедова. Фигонни елгага осиб кетамиз	132
Муборак Мўминова. Қуёшдан туғилди бир гўдак	133
МЕРОС	
Чўлпон. Замона хотини. Фожиа	6
Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома	148
Бегали Қосимов. Фитрат	170
НАСР	
Шойим Бўтаев. Туркум ҳикоялар	67
Рустам Қаюм. Қатралар	135
Ғафур Йўлдошев. Рўмолча. Ҳикоя	137
ҚАДРИЯТ	
Ризоуддин ибн Фахриддин. Аҳлу аёл	85
Евгений Березиков. Хожалар аҳлининг хожаси	94
Шерали Турдиев, Улар Германияда ўқиган эдилар	104
Миразиз Аъзам. Алифбомиз уфқлари	115
СИЗ ТАКЛИФ ЭТГАН МАВЗУ	
Озод Отамирзаев, Абдуҳаким Қаюмов. Туркистон аҳолиси: уйдирма ва ҳақиқат	122
МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА	
Алиназар Эгамназаров. Бу кимнинг ташвиши?	140
ЕДНОМА	
Азиз Абдураззоқ. Устун	159
ДУРДОНА	
Маҳтумқули. Икки оламни яратган қодири қамбар аҳад	164
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Умарали Норматов. Фақат «Ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин»	181
АКС САДО	
Малик Муродов. Назаркарда эрларга таъзим	188

Ф. СП-1

Ўзбекистон Алоқа вазирлиги «Матбуот уюшмаси»

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

75458

(нашр номи)

(нашр кўрсаткичи)

ойномасига обуна

обуна соми

1993 йил учун (ойлар бўйича)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Қаерга

(почта кўрсаткичи)

(маҳалла)

Кимга

(исми-шарифи, фамилияси)

ОЙНОМАНИ ЕТКАЗИШ ВАРАҚАЧАСИ

п.в.	тойи

75458

(нашр кўрсаткичи)

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(нашр номи)

обуна	баҳоси	сўм	обуна соми
янги ман-вилга юбориш	баҳоси	сўм	

1993 йил учун

(ойлар бўйича)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Қаерга

(почта кўрсаткичи)

(маҳалла)

Кимга

(исми-шарифи, фамилияси)

Қадрли муштарийлар!

1993 йил учун обуна бошланди. Обуна барча «Союзпечать» бўлимлари, корхоналар, хўжалик ва муассасалар, алоқа бўлимларида **ЧЕКЛАНМАГАН** миқдорда қабул қилинади.

Обуна баҳоси

Бир йилга 300 сўм.

Обунани расмийлаштириш учун юқоридаги варақани тўлдириб, алоқа бўлимларига мурожаат қилишингиз мумкин.

Бадий ижодни, маънавий қадриятни ҳурмат қилишингизга, севимли ойнамангизни мунтазам ўқиб боришингизга ишонамиз.

**ҲУРМАТЛИ МУШТАРИЙЛАР!
ОБУНА ВАРАҚАСИНИ БЕХАТО ТЎЛҒАЗИШГА
ҲАРАКАТ ҚИЛИНГ!**

Агар обуна «Матбуот уюшмаси»да расмийлаштирилган бўлса, касса аппаратининг муҳри, алоқа бўлимларида расмийлаштирилганда эса тақвим штемпели, албатта, бўлиши керак.

Бу ҳолда обуначиларга абонемент билан пул қабул қилинганлиги ҳақида квитанция берилади.

АЗИЗ МУШТАРИЙ

Рўзнома ва ойномаларга обуна варақчасини сиёҳли ручкаларда хатосиз, сўзларни қисқартирмасдан ва тушунарли қилиб тўлғазинг.

Обуначи ўз турар жой манзилгоҳи, исми ва отасининг исмини аниқ ёзиши талаб этилади.

Обуна варақчасидаги «ПВ-Жойи» деган ёзувли катакларни алоқа бўлимлари ва «Матбуот уюшмаси» ходимлари тўлғазади.

На ўзбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 10

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении
делами аппарата президента республики Узбекистан.
Ташкент — 1992

Техник муҳаррир **Ю. Абдуллаев**

Набатчи **О. Абдуллаев**

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 05.06.92 й. Босишга рухсат этилди 13.08.92 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8.
Шартли-рангли босма тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,2. Адади 87893 нусха. Буюртма 692. Баҳоси 10 сўм.

Ўзбекистон республикаси президенти маҳкамасининг ишлар бошқармаси ҳузуридаги «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.